МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

3 (16) / 2010

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 5 від 14 червня 2010 р.

Київ – 2010

Вісник Національної академії оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НАОУ, 2010. – Вип. 3 (16). – 243 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Іващенко Л. Я. – доктор педагогічних наук, професор
Маслов В. С. – доктор педагогічних наук, професор
Свістун В. І. – доктор педагогічних наук, професор
Стефаненко П. В. – доктор педагогічних наук, професор
Ягупов В. В. – доктор педагогічних наук, професор
Болтівець С. І. – доктор психологічних наук, професор
Корольчук М. С. – доктор психологічних наук, професор
Ложкин Г. Н. – доктор психологічних наук, професор
Малхазов О. Р. – доктор психологічних наук, професор
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук, професор
Лисенко О. Є. – доктор історичних наук, професор
Рибак М. І. – доктор історичних наук, професор
Сідак В. С. – доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В – доктор історичних наук, доцент
Шевчук В. П. – доктор історичних наук, професор
Мосов С. П. – доктор військових наук, професор
Діхтієвського П. В. – доктор юридичних наук, професор
Калюжного Р. А. – доктор юридичних наук, професор
Колодія А. М. – доктор юридичних наук, професор
Семон Б. Й. – доктор технічних наук, професор
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук, доцент
Гайдуліна О. О. – кандидата філософських наук, доцент
Мулява В. Д. – кандидат філософських наук, доцент
Осьодло В. І. – кандидат психологічних наук, доцент
Пашинського В. Й. – кандидата юридичних наук, доцент
Радецький В. Г. – кандидат історичних наук, доцент

РЕДАКЦІЯ:

Редактор – **Стасюк В. В.,** доктор психологічних наук, професор
Заступник редактора **– Сокаль І. І.,** кандидат історичних наук
Відповідальний секретар **– Богайчук В. Ж.,** кандидат політичних наук, доцент

Засновник – Національна академія оборони України
Виходить 6 разів на рік
Свідоцтво про державну реєстрацію збірника КВ № 10971 від 13.02. 2006 р.
Згідно постанови президії ВАК України від 14. 06. 2007 р. № 1-05/6 збірник "Вісник Національної академії оборони України" визнано фаховим виданням у галузі психологічних наук, та постанови президії ВАК України від 16. 12. 2009 р. № 1-05/6 у галузі педагогічних наук.
Вид видання – збірник наукових праць
Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Адреса редакції:
Київ-049, Повітрофлотський проспект, 28
Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29

Національний університет оборони України – 2010

ЗМІСТ

Питання педагогіки

Божко С. А., Піддубний О. Г., Сухорада Г. І. Педагогічний аналіз змісту навчально-методичного забезпечення процесу фізичного виховання у вищих військових навчальних закладах..... 5
Боринський В. М. Критерії та показники оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах..... 11
Гапеєва О. Л. Теоретичні засади інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання молоді..... 16
Зельницький А. М. Педагогічна система ВВНЗ як основа забезпечення якості підготовки військових фахівців..... 21
Кисіль В. В. Моральні й етнокультурні традиції запорізьких козаків та їх значення в національному вихованні особового складу Збройних Сил України..... 29
Ковалишин Л. Є. Наукові засади діагностування здібностей до вивчення чеської мови у майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби..... 37
Ковальчук Т. І., Михайлів Н. А. Деякі аспекти соціальної роботи з дітьми-інвалідами..... 42
Ковальчук Т. І., Опанасенко О. В. Деякі підходи до соціально–педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями..... 46
Красильник Ю. С. Перспективи розвитку процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ..... 49
Кубіцький С. О., Пампуха І. В., Воронцов О. В. Система дистанційної освіти у вищій школі..... 54
Маценко Л. М. Підготовка майбутніх соціальнох педагогів до виховання здорового способу життя..... 62
Осадча Т. П. Рроблема оцінювання компетентності випускників ВВНЗ щодо проведення ними індивідуально-виховної роботи з особовим складом військових підрозділів..... 66
Рептух Н. О. Зміст, форми і методи науково-дослідної підготовки магістрів..... 72
Севідова Г. О. Інформаційно-пропагандистська діяльність військовиків УГА у таборах Чехословаччини організація, зміст, здобутки..... 76
Семенов Ю. М., Сиромля Ю. П. Забезпечення мовної взаємосумісності з військовими формуваннями міжнародних організацій..... 81
Сопівник І. В., Наконечна О. В. Модель морально-професійних якостей студентів – майбутніх бухгалтерів..... 85
Сопівник І. В. Вальдорфська педагогіка як технологія формування творчої особистості..... 90
Сурков О. О. Проблемні питання інтенсифікації бойової підготовки військової частини..... 95
Тихонов Г. М., Ягупова О. В. Професійні стандарти освіти: огляд зарубіжного досвіду..... 99
Труш Т. В. Формування індивідуально-психологічних компетенцій при підготовці військових фахівців у ВВНЗ: педагогічна технологія..... 105

Питання психології

Васильєв С. П. Оптимізація системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу як чинник підвищення саморегуляції курсантів в процесі адаптації..... 110
Желаго А. М. Психологічні компоненти надійності службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом СМВЧМ Внутрішніх військ та механізми її забезпечення..... 117
Іщенко І. А. Психологічні засади придатності фахівця до професійної діяльності..... 122

Коваленко О. Г. Толерантність у міжособистісному спілкуванні підлітків..... 126
Лазаренко К. Д. Стан розвитку комунікативного потенціалу управлінців органів внутрішніх справ..... 131
Лісовий К. А. Діагностування індивідуально-психологічних особливостей особи за її почерком..... 138
Логін І. В. Емпіричне дослідження впливу психологічних чинників на процес професійного становлення персоналу ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ..... 143
Малахов М. А. Робота керівників частин та підрозділів щодо оптимізації соціально-психологічної адаптації військовослужбовців за контрактом до особливих умов діяльності..... 150
Онопрієнко Ю. В. Експериментальні дослідження процесу професійнго росту спеціалістів технічного забезпечення ЗСУ..... 156
Опанасенко В. С. Чинники етнопсихогенезу нації..... 160
Охременко О. Р. Психологічний підхід до оцінювання інтуїтивних рішень експертів..... 166
Приходько І. І. Ціннісні орієнтації військовослужбовців сил охорони правопорядку України, які впливають на рівень психологічної безпеки особового складу під час виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку..... 171
Ржевський Г. М. Психологічне супроводження професійної діяльності молодших командирів військової служби за контрактом..... 176
Стаднік А. В. Визначення чинників психологічного впливу на військовослужбовців Внутрішніх військ та заходів щодо їх протидії..... 180
Стасюк В. В. Соціально-психологічна реадаптація учасників бойових дій в сучасних умовах..... 185
Ткач М. І. Психологічна експрес-допомога родичам загиблих при вибухах метану на шахтах на Донеччині у 2007-2008 роках..... 195
Федак С. С., Севідова Г. О. Психологічна підготовка курсантів-боксерів до змагальної діяльності..... 201
Філатова І. В., Швець А. В., Кащенко Р. А. Особливості побудови моделей прогнозування надійності професійної діяльності поїзних диспетчерів з урахуванням їх психотипології..... 207
Фомич М. В. Модель професійно важливих якостей начальника караулу пожежно-рятувального підрозділу, як фахівця та командира..... 214
Чеботарьов Е. В. Психологічні особливості особистісних детермінантів майстерності снайперів..... 220
Шиліна А. А. Структура синдрому емоційного вигорання у працівників органів внутрішніх справ..... 225

Соціально - правові питання

Богайчук В. Ж., Єфімова В. В. Досвід Збройних сил США з проблеми ґендерної рівності..... 230
Мараєва В. В. Досвід ґендерної політики у Збройних силах Ізраїлю..... 238

ДО ВІДОМА АВТОРІВ..... 242

Божко С. А., *начальник кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту ВІТІ НТУ "КПІ" (м. Київ)*
Піддубний О. Г., *кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, доцент кафедри фізичного виховання Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харьків)*
Сухорада Г. І., *кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту ВІТІ НТУ "КПІ" (м. Київ)*

ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті подано аналіз основних навчальних та навчально-методичних посібників у системі фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки ВВНЗ як засобу навчально-методичного забезпечення щодо формування спеціальних знань і вмінь майбутніх офіцерів.

Ключові слова: навчальні та навчально-методичні посібники; фізичне виховання; спеціальна фізична підготовка; спортивно-масова робота; вищі військові навчальні заклади.

В статье дан анализ основных учебных и учебно-методических пособий в системе физического воспитания и специальной физической подготовки ВВНЗ как средства учебно-методического обеспечения касательно формирования специальных знаний и умений будущих офицеров.

Ключевые слова: Учебные и учебно-методические пособия; физическое воспитание; специальная физическая подготовка; спортивно-массовая работа; высшие военно-учебные заведения.

In the article is presented the analyze of basic teaching and methodic manuals in physical education and special physical training system of HMEI as tools of teaching and methodic providing with forming special knowledge and skills of further officers.

Keywords: teaching and methodic manuals; physical education; special physical training; public sport work; higher military educational institutions.

Постановка проблеми. Чільне місце у стратегії розвитку освіти відводиться її організаційно-педагогічному забезпеченню [13]. Це стосується не лише оновлення змісту освіти (реалізації гнучких, варіативних навчальних планів), а й створення навчальних посібників, підручників, методичного забезпечення нового типу. Задекларований перехід до ступеневого навчання змінює структуру фахової освіти, вимагає створення нових за формою і змістом нормативних документів планування навчального процесу. Для підготовки фахівців у системі ступеневої військової освіти необхідно створити спеціальну структуру навчання зі зміною характеру підготовки, реалізацією послідовності у навчальному процесі, забезпеченням взаємозв'язку дисциплін, оптимальними навчальними планами і освітньо-професійними програмами, що можливо за умови реалізації інноваційних технологій навчання. Базовими компонентами останніх є: модульна організація навчання; новітнє методичне та програмне забезпечення навчально-виховного процесу; систематичний поетапний контроль навчальної діяльності на основі рейтингової методики оцінювання знань. Результат засвоєння знань з предмета повинен плануватися як частина цілісної системи знань, умінь і навичок [18].

Робота виконувалася згідно Зведеного плану Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту (номер державної реєстрації 0106U011986) за темою 3.1.6 "Теоретико-методологічні основи фізичної підготовки курсантів у вищих військових навчальних закладах інженерного профілю".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснивши аналіз діяльності офіцерів – фахівців у сфері фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки у ВВНЗ на основі спостережень, бесід, анкетувань, можна констатувати, що вони не завжди готові до найоптимальнішого, найефективнішого розв'язання завдань фізичної підготовки, використання новітніх

технологій навчання, виховання, розвитку військовослужбовців, врахування значення рівня фізичної готовності до професійної діяльності, не займаються самоосвітою й самовдосконаленням, оскільки не проводять самоаналіз переваг і недоліків професійної діяльності. Однією з причин такого стану речей, на нашу думку, є те, що професійно-педагогічні знання, уміння й навички, які здобуваються курсантами у процесі навчання у ВВНЗ, не становлять єдиної системи, що функціонує в реальній практичній діяльності офіцера в військах.

Для вирішення означеної проблеми актуальним, на думку Анохіна Є.Д., Бородіна Ю.А., Фіногенова Ю.С. є розробка такої концепції формування компетенції майбутнього керівника занять з фізичної підготовки, яка б орієнтувала підготовку курсантів у ВВНЗ на конкретизацію та наближення її до реальної діяльності у військах [4].

Спираючись на результати аналізу побудови структури майбутньої діяльності випускника, на думку Кирпенко В.М., Маракушина І.А., Сухоради Г.І. та інших учених, які досліджували проблеми формування знань і вмінь в сфері фізичного виховання у курсантів, для того, щоб виявити зміст майбутньої діяльності, а саме перелік задач і завдань, необхідних для переходу до нових типів навчання в ВВНЗ, необхідно виявити означені завдання і задачі у цій структурі та висунути їх перед навчальним процесом ВВНЗ як мету [5].

Аналіз літератури свідчить, що підвищення рівня компетентності офіцерів, подолання типових ускладнень, що з'являються в його практичній діяльності, пов'язані з формуванням у майбутнього керівника занять з фізичної підготовки цілісного сприймання компонентів педагогічного процесу фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки у ВВНЗ. Умовою, що визначає формування цілісного сприймання педагогічного процесу як об'єкта діяльності військового фахівця, є системність його знань [1]. Домогтися системності у знаннях, уміннях і навичках можна, використовуючи відповідне навчально-методичне забезпечення та технологію навчання. В основу цього розроблення повинно бути покладено предметно-функціональний аналіз військово-професійної діяльності та основні положення теорії поетапного формування розумових дій.

Навчально-методичне забезпечення передбачає розробку та видання навчальних і навчально-методичних посібників для висвітлення теоретичного матеріалу та проведення методичної практики з дисципліни. Тому науковцями в сфері фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки ВВНЗ було підготовлено низку таких матеріалів, які стають базою для викладання дисципліни, а також для курсантів, які можуть цілісно, уникаючи дублювання, сприйняти той матеріал, що їм пропонується у ВВНЗ.

Мета роботи – на теоретичному рівні дослідити питання, пов'язане з навчально-методичним забезпеченням процесу фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки у ВВНЗ у контексті сучасних реорганізаційних процесів.

Методи дослідження: експертна оцінка; аналіз; синтез; індукція та дедукція; систематизація та узагальнення даних наукової, науково-методичної та документальної інформації.

Результати дослідження. Проведені дослідження показали, що переважна більшість викладачів ВВНЗ, а також військових підрозділів ВНЗ не мають базової військово-спеціальної фізкультурної освіти, отже, з методикою викладання дисципліни вимушені ознайомлюватися самотужки. Незважаючи на вагомі здобутки у системі організації фізичного виховання і спеціальної фізичної підготовки у ВВНЗ, проблема методики викладання дисципліни має низку невирішених аспектів, які зумовлені, передусім, недостатнім врахуванням специфіки навчання, залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня та змісту професійної діяльності.

Було встановлено, що для значної частини викладачів зміст освіти – це загальні результати професійної діяльності фахівців, які повинні засвоїти курсанти. Такі викладачі, як правило, не розглядають систему підготовки в цілому, а організують опрацювання навчального матеріалу, який їм, як спеціалістам певної галузі, уявляється фрагментом, що відображає зміст професійної діяльності. Насправді ж переведення змісту професійної підготовки в

зміст навчального предмета є значно складнішим процесом, адже виникає нова, якісно особлива система знань, у яку інтегруються досі не відомі елементи [15]. Її упорядкування суттєво залежить від того, наскільки повно окремі компоненти професійної підготовки охоплюватимуться загальним системотворчим чинником, яким є спеціальність.

Стало відомо, що переклад змісту професійної підготовки на рівень навчального матеріалу здійснюється через підручники і посібники з дисципліни, які мають забезпечити інформаційну, системотворчу, самоосвітню та розвивальну функції педагогічного процесу на кожному рівні ступеневої освіти. Відповідно до навчальних програм у підручниках подаються основи наукового знання з певного предмета: поняття, теорії, закони, наукові факти відповідних дисциплін; досвід професійної діяльності та способи її здійснення; основи знань, що сприяють розвитку творчості, спрямованої на вдосконалення професійних дій; узагальнене наукове знання про соціальний досвід суспільно-економічних і виробничих відносин [11].

Було з'ясовано, що дисципліна "Фізичне виховання, спеціальна фізична підготовка і спорт" повинна бути забезпечена підручником і посібниками з фізичного виховання [3]. На даний час для забезпечення опанування навчального матеріалу видаються навчальні та навчально-методичні посібники. Згідно ДСТ 7.60-90, навчальний посібник – це навчальне видання, яке доповнює або частково (повністю) підміняє підручник, офіційно затверджене як даний вид видання. Під навчально-методичним посібником розуміють навчальне видання, яке містить матеріали з методики викладання навчальної дисципліни (її розділу, частини) або з методики виховання.

Серед заходів науково-методичного забезпечення на підставі низки виконаних науково-дослідних робіт фахівцями підготовлено нову Настанову з фізичної підготовки у Збройних Силах України (НФП-2009) та проект підручника "Фізичне виховання, спеціальна фізична підготовка і спорт ВВНЗ" [4; 5; 6]. Але, таке положення справ гостро поставило питання підготовки навчально-методичного посібника за матеріалами НФП-2009.

Разом з тим, отримані результати досліджень дозволили зробити висновок, що стосовно змісту складових управління фізичною підготовкою військовослужбовців для матеріалів навчально-методичного забезпечення у видах Збройних Сил України, з'єднаннях, військових частинах та ВВНЗ стосовно усіх категорій військовослужбовців, працівників Збройних Сил України та державних службовців, а також резервістів потрібно мати інформацію такого характеру:

зміст лінійної, функціональної та суспільної (громадської) частин керівництва фізичною підготовкою і їх структура;

зміст організації фізичної підготовки: планування, підготовки керівників та їх особливості, контролю (системи перевірки та оцінки), системи обліку (документи та їх зразки), видів забезпечення, етапів проведення (підготовчого, етапу безпосереднього проведення та підбиття підсумків).

Слід відзначити, що результати вищевказаних НДР були враховані авторами при написанні навчальних та навчально-методичних посібників. Так автори проекту підручника "Фізичне виховання, спеціальна фізична підготовка і спорт у ВВНЗ" надають загальнотеоретичні та концептуальні засади, а також розглядають засоби, методи і форми процесу фізичного вдосконалення військовослужбовців.

Так, у навчальному посібнику "Фізична підготовка в Повітряних Силах Збройних Сил України" було розглянуто питання організації та проведення форм фізичної підготовки військовослужбовців [17].

Разом з тим, навчальний посібник "Мотиваційні аспекти занять з фізичної підготовки і спорту курсантів військових навчальних закладів" присвячено питанням формування мотивації до занять фізичною підготовкою і спортом у курсантів [2].

У той же час, у посібнику "Організація фізичної підготовки у військовій частині та підрозділі" розкриваються питання планування, підготовки керівників, контролю, обліку та забезпечення фізичної підготовки і спорту у військовій частині та підрозділі [9].

У свою чергу, методичний посібник "Методичні рекомендації з організації фізичної підготовки у військах (силах)" надає рекомендації з повсякденної діяльності посадовим особам військових частин та підрозділів, що беруть участь в управлінні фізичною підготовкою. Положення посібника роз'яснюють та уточнюють окремі вимоги НФП-97, інших керівних документів з фізичної підготовки з метою єдиного їх розуміння, визначають вимоги до розроблення основних документів з її організації та проведення [8].

У навчально-методичному посібнику "Організація і проведення фізичної підготовки та масової спортивної роботи у ВВНЗ" відповідно до вимог НФП-97 документів, які визначають організацію навчально-виховного процесу, методичної роботи, наукової та науково-технічної діяльності у ВВНЗ, викладені питання організації і проведення фізичної підготовки з курсантами і слухачами. Поряд з цим, розкривається також роль і місце кафедри фізичної підготовки та спорту ВВНЗ, начальників курсів та курсових офіцерів у системі організації фізичної підготовки та спортивно-масової роботи [10].

Авторський колектив навчально-методичного посібника "Подолання перешкод" також врахував вимоги НФП-97 щодо змісту матеріалу цього важливого розділу фізичної підготовки, розвитку фізичних якостей військовослужбовців його засобами, основ навчання та методики проведення навчальних занять і їх організації. Крім того, у посібнику визначено як матеріал даного розділу фізичної підготовки можна використовувати в інших її формах: ранковій фізичній зарядці, фізичному тренуванні у процесі навчально-бойової діяльності та спортивно-масовій роботі. Також, у деякій мірі подані матеріали матеріального забезпечення заходів з даного розділу [12]. Проте, у даному посібнику не у повній мірі розкриті питання розвитку та вдосконалення психологічних якостей засобами подолання перешкод. Не знайшли відображення питання щодо застосування вправ з подолання перешкод у Військово-спортивному комплексі та Військово-спортивній класифікації. Це також стосується і питань згуртування військових колективів, окремих питань організації форм, інших видів забезпечення та етапів проведення заходів.

Авторами даної статті було проаналізовано зміст вищевказаних та деяких інших навчальних та навчально-методичних посібників з навчальної дисципліни [7; 14; 16] за такими параметрами як:

- забезпечення засвоєння змісту дисципліни на рівні, визначеному Державним стандартом вищої освіти;
- дотримання основних дидактичних принципів;
- методичне забезпечення;
- доступність та перспективність навчальних матеріалів;
- вплив навчальних матеріалів на всебічний розвиток та виховання особистості;
- вплив ілюстративного матеріалу на реалізацію змісту освіти;
- системність та доцільність додаткового матеріалу.

Проведений аналіз дав підстави констатувати, що їх автори недостатньо знайомі зі змістом навчальних планів та програм ВВНЗ із загальновійськових і спеціальних дисциплін. У них порушуються деякі вимоги принципів науковості, систематичності та послідовності у змісті освіти, що викликає серйозні ускладнення у навчанні, плутанину в уявленнях курсантів. Це стосується єдності поняття системи фізичної підготовки, мети фізичного виховання, фізичної підготовки та дисципліни "Фізичне виховання, спеціальна фізична підготовка і спорт", а також послідовності при формуванні понять "організація", "керівництво" та "управління" фізичної підготовки.

Викладачам закладів освіти різних рівнів акредитації і авторам навчальних та навчально-методичних посібників і методик викладання дисципліни необхідно знати навчальні плани і зміст усього обсягу навчальної програми для забезпечення реальної послідовності та єдності у змісті фізкультурної освіти.

На наш погляд, посібники мають відповідати тим критеріям оцінки діяльності суб'єктів навчального процесу, які забезпечують послідовність у вивченні дисципліни. Це передбачає врахування не

тільки обсягу програми освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр", "магістр" навчального закладу, а й додаткової уваги тим розділам, які мають значущість і забезпечують послідовність з майбутнім навчанням у вищій школі (освітньо-кваліфікаційні рівні "магістр військового управління" та "магістр державного управління").

Обов'язковим компонентом майбутнього підручника, за проект підготовки якого згадувалось вище, повинні стати таблиці, що узагальнюють та систематизують весь курс, а також лаконічні висновки до складних тем для самостійного повторення. Це викликано тим, що основною причиною труднощів у вивченні дисципліни є невміння курсантів працювати самостійно з навчальними матеріалами – посібниками, довідниками тощо. Самостійне засвоєння навчального матеріалу суттєво обмежується, якщо безпідставно ускладнено стиль викладу тексту посібника, а кожний абзац потребує пояснення викладача або навіть використання методичного посібника самим викладачем.

Можливості самостійної роботи визначаються рівнем апарату посібників для засвоєння навчального матеріалу (наявністю вправ, запитань і тестових завдань для контролю та самоконтролю). Необхідною умовою ефективності підручників є їх доступність, зрозумілість для курсантів, наявність засобів для керування самостійною роботою майбутніх фахівців і діяльністю викладача.

Потрібно вказати, що структура системи фізичної підготовки військ за НФП-2009 вимагає по-новому викладати подібні матеріали навчальних та навчально-методичних посібників. Системний підхід означає, що на основі знання мети, завдань і принципів загальної та спеціальної (прикладної) фізичної підготовки військовослужбовців важливо розкрити зміст процесу фізичного їх вдосконалення з відповідного напрямку: навчання, розвитку, виховання та згуртування застосуванням визначених засобів, методів та форм, а також зміст управління даним процесом: керівництва, організації, забезпечення та проведення способом використання засобів методів та форм управління.

Окрім сказаного важливе значення має підготовка та випуск посібників з таких важливих розділів фізичної підготовки як гімнастика, прискорене пересування та легка атлетика, військово-прикладне плавання та веслування, спортивні та рухові ігри, комплексні заняття тощо. Слід зазначити, що посібників із зазначених розділів у масштабі Збройних Сил України фахівцями до сих пір не підготовлено.

Висновки. Навчально-методичне забезпечення процесу фізичного виховання повинне мати наступні якості (параметри) і реалізацію їх у навчанні:

- можливість засвоєння змісту дисципліни на рівні, визначеному Державним стандартом вищої освіти та відповідність навчальній програмі дисципліни;
- дотримання основних дидактичних принципів;
- наявність методологічно обґрунтованої та методично виваженої системи вправ (завдань) для засвоєння навчального матеріалу тем курсу;
- доступність навчального матеріалу та його перспективність, вплив на всебічний розвиток та виховання особистості;
- ілюстративність матеріалу, яка б підвищувала ефективність освіти;
- системність та доцільність наданого додаткового матеріалу.

У перспективі нашого дослідження передбачено: розробка навчально-методичного забезпечення (програми навчальної дисципліни та робочої програми навчальної дисципліни, в умовах кредитно-модульної системи організації навчання.

Література

1. Божко С.А. Аналіз знань та умінь, які надаються військовим фахівцям у процесі вивчення дисципліни "Фізичне виховання, спеціальна фізична підготовка і спорт" / С.А. Божко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Х.: ХДАДМ (ХХПІ), 2007. – № 11. – С. 63 – 71.

2. Бородін Ю.А. Мотиваційні аспекти занять з фізичної підготовки і спорту курсантів військових навчальних закладів: навч. посібник / [Ю.А. Бородін, І.О. Боринський, С.В. Романчук та інш.] – Київ: Вид. НУФВСУ, 2006. – 111 с.

3. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту в Україні на 2007 – 2011 роки. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15.11.2006 р., № 1594.

4. Звіт з науково-дослідної роботи за 2003 – 2005 роки "Фізична підготовка слухачів і курсантів військових навчальних закладів Міністерства оборони України", Київ: Вид. НУФВСУ, 2005, № державної реєстрації 0103U00322.

5. Звіт про науково-дослідну роботу за 2005 – 2006 роки "Фізична підготовка офіцерів в умовах комплектування Збройних Сил України на контрактній основі". Шифр „Професіонал-2007". Аналіз структури та змісту систем фізичної підготовки офіцерів Збройних Сил різних країн світу (проміжний звіт). Київ: Вид. НАОУ, 2006, інв. 5666, № державної реєстрації 0101U000519.

6. Звіт про науково-дослідну роботу за 2008 – 2009 роки "Розробка теоретико-методичних засад функціонування системи фізичної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України". Шифр "НФП-2009". Київ: Вид. НУОУ, 2010, інв. 6194, № державної реєстрації 0101U000775.

7. Керівництво та організація форм фізичної підготовки у вищих військових навчальних закладах: Навчальний посібник / Ю.А. Бородін, М.Ф. Пічугін, В.М. Романчук та ін. – Житомир; ЖВІ НАУ, 2008. – 284 с.

8. Методичні рекомендації з організації фізичної підготовки у військах (силах): методичний посібник / під заг. ред. генерал-полковника Кириченка С.О. – К.: УФП ЗСУ, 2006. – 283 с.

9. Організація фізичної підготовки у військовій частині та підрозділі : навч.-методичний посібник / [укладач – Анохін Є.Д.]. – Львів: ЛВІ, 2001. – 163 с.

10. Панченко В.Ф. Організація і проведення фізичної підготовки та масової спортивної роботи у ВВНЗ: [навч.-методичний посібник] / В.Ф. Панченко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет", 2004. – 138 с.

11. Паюл М.В. Підручник як засіб організації самостійної роботи учнів з математики / М.В. Паюл // Педагогіка і психологія професійної освіти. – № 2. – 2000. – С. 93 – 98.

12. Подолання перешкод: [навч.-методичний посібник] / під заг. ред. Боринського І.О. – К.: УФП ЗСУ, 2006. – 130 с.

13. Про введення в дію "Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу професійну освіту)" та про нормативне і навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою: наказ Міністра оборони України від 4.03.98 за № 86 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – № 10. – С. 3 – 14.

14. Рукопашний бій / Анохін Є.Д., Єрьомін С.А., Климович Б.В., Логінов Д.О., Томащук С.К. Навчально-методичний посібник Львів: ЛВІ, 2004. – 221 с.

15. Семиченко В.А. Пріоритети професійної підготовки: діяльнісний чи особистісний підхід? // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: [монографія] / За ред. І.А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – С. 176 – 203.

16. Фізична підготовка військовослужбовців-жінок. / Укладач Л.М. Кізло Навчальний посібник. Львів: ЛВІ, 2002.– 116 с.

17. Фізична підготовка в Повітряних Силах Збройних Сил України / [Ольховий О.М., Панченко П.В., Піддубний О.Г. та інш.]. – Х.: ХУПС, 2006. – 260 с.

18. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання: [монографія] / В. В. Ягупов. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.

УДК 811.16

Боринський В. М., *викладач воєнно-дипломатичної академії (м. Київ)*

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ОЦІНЮВАННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ СЕРБОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ГОВОРІННІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті розглядаються проблемні питання контролю формування сербомовної компетентності в говорінні та оцінювання рівня професійної підготовленості майбутніх військових фахівців до виконання службових обов'язків, пов'язаних зі спілкуванням сербською мовою.

В статье рассматриваются проблемные вопросы контроля формирования сербоязычной компетентности в говорении и оценивания уровня профессиональной подготовленности будущих военных специалистов для выполнения служебных обязанностей, связанных с общением на сербском языке.

The article considers the problematic control measures of forming of Serbian language speaking competence and assessment of the readiness of forces for live operations connected with communication in Serbian language.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасної методики викладання сербської мови є проблема контролювання й оцінювання іншомовних знань, навичок і вмінь у тих, хто її вивчає. Правильність визначення відповідних рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах залежить від валідності критеріїв, що застосовуються для їх визначення, і процедур, за якими ці критерії розробляються. Вирішити питання контролю рівнів сформованості знань, навичок і вмінь говоріння сербською мовою майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах можливо за умови їх чіткого виділення в якості об'єкта оцінювання, визначення науково обґрунтованих критеріїв та їх показників, а також розробки адекватних даним чинникам контрольних прийомів.

Мета статті – визначити й обґрунтувати критерії та показники оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах, визначити основні проблемні питання, які потребують подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оцінювання рівня сформованості іншомовної компетентності майбутніх фахівців різного професійного спрямування набула особливої актуальності й стала предметом багатьох наукових досліджень, в яких розглядаються такі проблемні питання: зміст і форми контролю рівня сформованості іншомовної комунікативної компетенції (Е.Н.Гром [4]); методика тестування рівня сформованості іншомовної комунікативної компетенції у говорінні випускників технічного ВНЗ на основі застосування тесту-інтерв'ю (Н.Ю.Гутарева [5]); педагогічні умови ефективного впровадження тестового контролю знань курсантів у процесі навчання іноземної мови у ВВНЗ (Л.С.Рабійчук [12]); організація тестового тематичного і рубіжного контролю рівня володіння говорінням англійською мовою як другою іноземною (О.О.Молокович [9]); методика тестового контролю навичок лексико-граматичного оформлення усного іншомовного висловлювання (Н.І.Красюк [7]) та ін.

Окремі проблемні питання контролю у навчанні іноземної мови досліджувалися на різних рівнях системи освіти: у загальноосвітніх школах (Є.Н.Гром, С.Ю.Ніколаєва, О.П.Петращук, Ю.П.Федоренко); у філологічних ВНЗ (Т.В.Алексєєва, Л.В.Ананьєва, С.Р.Балуян, І.І.Барахович, Н.І.Красюк О.О.Молокович); у нефілологічних ВНЗ (Р.О.Гришкова, О.В.Бернацька, Т.В.Ваколюк, Н.Л.Драп, С.В.Козак, Н.В.Логутіна, Н.Н.Пруднікова, Н.Ю.Гутарева, Л.С.Рабійчук, І.М.Романюк, Н.А.Сура, Н.В.Фролова).

Аналіз вищезгаданих досліджень і публікацій демонструє, що протягом останніх років значна увага приділяється проблемі контролю рівнів сформованості іншомовних знань, навичок і вмінь та розробці критеріїв їх оцінювання з різних мов на різних етапах навчання в різноманітних навчальних закладах. Теоретичні положення, що були визначені в цих дослідженнях, складають досить ґрунтовну загальну теорію тестового контролю у навчанні іноземної мови.

Водночас, невирішеним залишаються проблемні питання, які стосуються критеріїв і показників оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Появу терміну «компетентність» щодо мови і комунікації у понятійному апараті цілого ряду гуманітарних наук (філософії, педагогіки, психології, лінгводидактики, соціології) пов'язують з іменем відомого зарубіжного вченого Н.Хомського. У його концепції вивчення мов зустрічаються такі поняття: «граматична компетентність», «мовна здатність» (linguistic competence), «мовне застосування», «мовна активність» (linguistic performance) [14, с. 122-124].

За основу визначення сербомовна компетентність у говорінні (СКГ) майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах та її структури ми взяли моделі О.В.Фадейкіної ("модель іншомовної комунікативної компетентності майбутнього офіцера") [13, с. 47] та О.С.Лагодинського ("модель англомовної компетентності у мовленні військового фахівця") [8, с. 90], а також врахували положення сучасної методики викладання іноземних мов [1, с. 109, 291-292; 11, с. 43] та погляди на комунікативну компетентність як неподільне (унітарне) утворення.

На нашу думку, СКГ майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах – це сукупність загальнолінгвістичних, військово-професійних і мовленнєвих знань, навичок і вмінь, які необхідні для адекватної мовленнєвої поведінки в різноманітних професійних ситуаціях, що проявляється у здатності підтримувати потрібну комунікативну дистанцію, правильно реагувати на тональність спілкування, що змінюється, розвивати тему сербомовного спілкування у військово-професійному напрямі, використовуючи прийняті комунікативні формули, вербальні та невербальні засоби суб'єкт-суб'єктного спілкування, елементи соціокультурного контексту, релевантні для породження і сприйняття сербського мовлення з точки зору носія мови.

СКГ майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах, хоч і є неподільним утворенням, проте теоретично включає в себе співвідношення таких видів компетентності:

1) мовну (лінгвістичну) – знання систем сербської мови (лексики, граматики, фонетики) та володіння нормами їх застосування;

2) мовленнєву – володіння способами та прийомами формування і формулювання думок за допомогою сербської мови та вміння використовувати такі способи у процесі сприйняття і породження мовлення сербською мовою;

3) соціокультурну, тобто країнознавчу та лінгвокраїнознавчу (володіння особливостями мовленнєвої та немовленнєвої поведінки в певних ситуаціях спілкування у сербомовному середовищі);

4) соціальну – бажання та вміння взаємодіяти з носіями сербської мови, впевненість у собі та в своїх силах для здійснення цілеспрямованої комунікації з ними, уміння допомогти іншим підтримати спілкування, поставити себе на їх місце, а також здатність впоратися з ситуаціями, що виникають у разі нерозуміння партнерів по спілкуванню;

5) психологічну – здатність отримувати, переробляти і передавати сербомовну інформацію в процесі міжособистісної суб'єкт-суб'єктної взаємодії;

6) предметну – знання про предмет комунікації і можливості їх реалізації у спілкуванні, що забезпечує здатність майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах успішно здійснювати військово-професійну діяльність за допомогою сербської мови.

Контроль за ходом формування іншомовної компетентності в говорінні та об'єктивне оцінювання рівнів її сформованості є складною науковою проблемою, оскільки вони безпосередньо впливають на ставлення тих, хто навчається, до неї, формування відповідальності, сумлінності та старанності, на розвиток внутрішньої мотивації до її формування.

Під час навчання для визначення відповідності досягнутого слухачами рівня сформованості знань, умінь і навичок з сербської мови використовуються такі види контролю: поточний, тематичний, модульний і підсумковий.

Поточний контроль може проводитися у формі усного опитування чи письмового експрес-контролю під час проведення практичних занять, а також у формі комп'ютерного тестування.

Тематичні контролі проводяться на основі тестової системи оцінки знань СТАНАГ 6001. Вони проводяться після завершення вивчення певної теми або групи тем. При їх проведенні знання слухачів пройденого навчального матеріалу

оцінюються за чотирма видами мовленнєвої діяльності: аудіюванням, читанням, письмом, говорінням. Максимальна кількість балів за змістовий модуль дорівнює кількості годин, відведених на його вивчення. Після вивчення кожного із змістових модулів оформлюється модульний контроль як сума балів за тематичні контролі.

Після проведення модульно-рейтингового контролю з останнього змістового модуля навчальної дисципліни виводиться інтегральна оцінка засвоєння всієї дисципліни як сумарний бал з усіх змістових модулів.

Об'єктами такого контролю є знання, навички та вміння, рівень володіння якими дозволяє успішно здійснити іншомовну мовленнєву діяльність.

Засобами проведення контролю виступають спеціально підготовлені контрольні завдання, які включають інструкцію щодо їх виконання та мовний і мовленнєвий матеріали.

Успішна реалізація функцій контролю впливає на ефективність як контролю, так і всього процесу формування іншомовної компетентності в говорінні. Виділяють такі функції контролю: функції зворотного зв'язку, навчальну, розвивальну, мотиваційну, діагностичну та оціночну.

На думку В.В. Ягупова, оцінювання – це процес порівняння рівня опанування тими, хто вчиться, знань, навичок і вмінь з еталонними уявленнями, описаними у навчальних програмах, порадниках та інших керівних документах. В якості еталонних уявлень він розглядає критерії оцінювання, знання основних положень яких та їх урахування є обов'язковим елементом під час виставляння оцінки. Знання цих критеріїв є, на його думку, вкрай важливою педагогічною проблемою, їх опрацювання, обґрунтування і впровадження в дидактичний процес є одним із найактуальніших завдань загальної дидактики та педагогічної психології, оскільки вони практично визначають зміст і хід всієї дидактичної системи, безпосередньо сприяють діагностуванню результативності їх діяльності та функціонування [15, с. 5].

Г.С. Батищев вважає, що для кожної науки досить важливим є питання про критерії, якими можна керуватися при оцінці педагогічних процесів і явищ. Тільки при наявності таких критеріїв можна зробити висновок про бажані, найкращі результати педагогічного впливу [2, с. 17].

На основі досліджень з проблеми контролю й оцінювання умінь з говоріння [4; 5; 7; 9; 12; 13] і методичної літератури [1; 3; 6; 11; 14] нами було виділено такі критерії оцінювання рівня сформованості сербомовної компетентності в говорінні: 1) лексико-граматичної правильності; 2) темп мовлення; 3) обсяг і зв'язність висловлювання; 4) зрозумілість висловлювання.

1. За критерієм лексико-граматичної правильності враховуються граматичні, лексичні, стилістичні та фонетичні помилки, які утруднюють вірне розуміння висловлювань мовця. Максимальна оцінка за цей критерій становить 25 % від кількості балів виділених на оцінювання говоріння.

2. Під критерієм темп мовлення ми розуміємо такий темп мовлення, який відповідає нормальному середньому темпу носіїв сербської мови. Для публічного мовлення цей темп становить 5-10 складів слів на секунду [16]. Показник за даним критерієм вимірюється коефіцієнтом, тобто відношенням темпу висловлювання майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах мінімальному встановленому темпу (5 складів слів за секунду). Максимальна оцінка за цей критерій становить 25 % від кількості балів виділених на оцінювання говоріння.

3. Обсяг і зв'язність висловлювання характеризує тривалість і логічну структурованість висловлювань. Показник відповідності обсягу та зв'язаності висловлювання обчислюється за шкалою, в якій обсяг і ступінь логічної зв'язності висловлювання оцінюється відсотками від 1 до 25, а саме:

21-25 – показник за даним критерієм має повністю виражені ознаки;
16-20 – показник за даним критерієм має достатні ознаки;
11-15 – показник за даним критерієм має середньо виражені ознаки;
6-10 – показник за даним критерієм має слабкі ознаки;
1-5 – показник за даним критерієм майже відсутній чи дуже слабкі ознаки.

4. За критерієм зрозумілість висловлювання враховуються тільки комунікативно значущі помилки, які утруднюють вірне розуміння висловлювань мовця. Також враховується явище самокорекції. Максимальна оцінка за цей критерій становить 25 % від кількості балів, виділених на оцінювання говоріння.

У Збройних силах України рівень володіння іноземною мовою, тобто сукупність мовних знань, мовленнєвих навичок і вмінь, що визначає здатність особи до її практичного використання, оцінюється

за шкалою стандартизованих мовленнєвих рівнів (СМР), які відповідають рівням мовленнєвої компетентності за мовним стандартом НАТО "СТАНАГ-6001" [10]. Розроблені нами критерії були співвіднесені з цими вимогами, що дало можливість визначити показники оцінювання сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах для кожного СМР. У таблиці 1 представлені критерії та показники оцінювання сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах.

Таблиця 1

Критерії та показники оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності у говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах

СМР	Лексико-граматична правильність	Темп мовлення	Обсяг і зв'язність висловлювань	Зрозумілість висловлювань
СМР-0	велика кількість помилок, яка повністю перешкоджає розумінню	відсутній чи дуже повільний	повна відсутність висловлювань чи окремі незв'язані слова та вирази	повністю не зрозумілі
СМР -1	велика кількість помилок, яка часто перешкоджає розумінню	повільний з частими паузами	окремі невеликі речення	зрозумілі лише носієві мови, який має досвід спілкування з іноземцями
СМР-2	невелика кількість помилок, що майже не перешкоджає розумінню	середній, з деякими паузами та уповільненнями	невеликі, мінімально зв'язані абзаци	зрозумілі (можливо не повністю) носієві мови, який не має досвіду спілкування з іноземцями
СМР-3	поодинокі граматичні та лексичні помилки, незначні стилістичні помилки (неправильне вживання алюзій, конотативних значень слів-реалій, ідіом і т.п.), а також фонетичні помилки, які практично не впливають на розуміння	тотожний носієві мови	тривалий дискурс	чітко і повністю зрозумілі носієві мови, який не має досвіду спілкування з іноземцями
СМР-4	майже відсутні лексичні, граматичні та стилістичні помилки, проте вимова може бути дещо неприродною для сербської мови (наявність іноземного акценту)	тотожний освіченому носієві мови	тривалий, логічно структурований дискурс	чітко і повністю зрозумілі будь-якому носієві мови
СМР-5	не допускається жодних помилок	тотожний добре освіченому носієві мови	дуже тривалий логічно структурований дискурс	чітко і повністю зрозумілі будь-якому носієві мови

Висновки. Отже, СКГ майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах можна коротко охарактеризувати як сукупність знань, навичок і вмінь, необхідних їм для адекватної мовленнєвої поведінки в мовленні з носіями сербської мови з метою виконання військово-професійних завдань. Вона є унітарним (неподільним) утворенням, проте теоретично включає в себе співвідношення між мовною (лінгвістичною), мовленнєвою, соціокультурною, соціальною, психологічною та предметною видами компетентностей. Вона практично проявляється через мовленнєву компетентність, що проявляється насамперед у здатності діяти у сфері використання мови. Ступінь її сформованості розглядається на шести СМР відповідно до мовного стандарту НАТО "СТАНАГ-6001".

У нашому дослідженні при визначенні критеріїв оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах ми брали до уваги, насамперед, їх адекватність концептуальним засадам нашого дослідження, а також

теоретичні уявлення про змістовні характеристики та специфічні особливості процесу формування іншомовної комунікативної компетентності у слухачів ВВНЗ.

Перспективи подальших досліджень. Визначивши критерії і показники оцінювання рівнів сформованості сербомовної компетентності в говорінні майбутніх фахівців військового управління у міжнародних відносинах, вважаємо, що до подальших напрямів дослідження варто віднести проблемні питання, які пов'язані з обґрунтуванням концепції та принципів, а також створенням методики її діагностування.

Література

1. Азимов Э. Г. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – СПб : «Златоуст», 1999. – 472 с.

2. Батыщев Г. С. Особенности культуры глубинного общения / Г. С. Батищев // Диалектика общения. Гноссеологические и мировоззренческие проблемы. – М. : ИФАН, 1987. – С. 13–51.

3. Бориско Н. Ф. Критерії оцінки усного монологічного висловлювання в процесі навчання іноземної мови інтенсивним методом / Н. Ф. Бориско // Методика викладання іноземних мов: Республ. наук.-метод. зб. – К., 1988. – Вип. 17. – С. 46–50.

4. Гром Е. Н. Содержание и формы контроля уровня сформированости иноязычной коммуникативной компетенции у учащихся 10-11 классов школ с углубленным изучением иностранного языка: дис. … канд. пед. наук : 13.00.02 / Гром Екатерина Николаевна. – М., 1999. – 315 с.

5. Гутарева Н. Ю. Тестирование при определении уровня сформированности иноязычной коммуникативной компетенции (на примере обучения специальности "Экологический менеджмент" в неязыковом вузе): дис. … канд. пед. наук: 13.00.02 / Гутарева Надежда Юрьевна. − Томск, 2005. − 177 с.

6. Зимняя И. А. Речевая деятельность и речевое поведение в обучении иностранному языку / И. А. Зимняя // Речевое поведение и речевая деятельность студентов на иностранном языке. – М., 1984. – Вып. 242. – С.3-10.

7. Красюк Н. И. Методика тестового контроля навыков лексико-граматического оформления устного иноязычного высказывания (1 курс языкового вуза): дис. … канд. пед. наук: 13.00.02 / Красюк Нинель Ивановна. − М., 1981. − 196 с.

8. Лагодинський О. С. Англомовна компетентність у мовленні як об'єкт кваліфікаційного тестового діагностування військових фахівців / О. С. Лагодинський // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: Збірник наукових праць – Харків, Українська інженерно-педагогічна академія (УІПА), 2007. Випуск 18-19. – С. 89-97.

9. Молокович О. О. Тестовий контроль рівня володіння говорінням англійською мовою як другою іноземною у студентів ІІ курсу мовного факультету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 "Теорія та методика навчання: германські мови" / О. О. Молокович. – К., 2001. – 20 с.

10. Наказ Міністра оборони України «Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та Плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу Збройних сил України» № 267 від 01.06.2009. – Офіц. вид. – К. : МО України, 2009. – 22 с. – (Нормативний документ Міністерства оборони України. Наказ).

11. Ніколаєва С. Ю. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / С. Ю. Ніколаєва – К. : Ленвіт, 2002. – 328 с.

12. Рабійчук Л. С. Педагогічні умови тестового контролю знань курсантів з іноземної мови: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04 / Рабійчук Лілія Станіславівна. − Хмельницький, 2003. − 214 с.

13. Фадейкина О. В. Формирование иноязычной коммуникативной компетентности будущих офицеров: дис. … канд. пед. наук : 13.00.08 / Фадейкина Ольга Васильевна. – Екатеринбург, 2001. – 183 с.

14. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Н. Хомський. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1972. – 259 с.

15. Ягупов В. В. Дидактичні основи оцінювання знань, навичок і вмінь курсантів (студентів) / В. В. Ягупов // Військова освіта: Зб. наук. праць. – К., 2007. – № 2 (20). – С. 3-12.

16. Bakran J. Tempo – činilac vremenske organizacije govora. [Електроний ресурс]. – режим доступу до статті: http: // www.suvlin.ffzg.hr/index.php/suvlin/article/viewFile/443/354 – Назва з екрану.

Гапеєва О. Л., *кандидат історичних наук, науковий співробітник НДЛ НЦСВ Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У статті автор розглядає теоретичні засади інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання молоді

В статье автор рассматривает теоретические положения информационного обеспечения национально-патриотического воспитания молодежи.

The author considers the theoretical concepts of information support the implementation of the national-patriotic education of youth.

Постановка проблеми. Національний інформаційний простір держави є одним з головних чинників у формуванні громадської думки суспільно-свідомої частини населення. Саме тому побудова інформаційного простору та здійснення цілеспрямованої державної інформаційної політики є основою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни.

В попередніх дослідження щодо застосування інформаційних технологій у військово-патріотичному вихованні курсантів ВВНЗ нами було зроблено висновок, що в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства виникає потреба в інтеграції традиційних форм роботи щодо військово-патріотичного виховання та інформаційних технологій з метою їх найбільш ефективного використання [1].

На виконання статті 7 пункту 2 Указу Президента України від 3 липня 2008 № 616 "Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді", статті 7 пункту 1 Плану організації виконання положень Указу Президента України від 3 липня 2008 № 616 "Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді " , затвердженого Віце-прем'єр-міністром України Васюником І. 11 липня 2008 року та постанови Кабінету Міністрів України від 28.січня 2009 року №41 "Про затвердження Державної цільової соціальної програми "Молодь України " на 2009-2015 роки " спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України та Міністерства культури і туризму України від 27 жовтня 2009 року №3754/981/538/49 було затверджено Концепцію Національно-патріотичного виховання молоді, метою якої стало створення методологічних засад для системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади і громадськості щодо виховання молодої людини-патріота України, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури. Зокрема, національно-патріотичне виховання формується на прикладах історії становлення Української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, досягнень у галузі політики, освіти, науки, культури і спорту [2].

Шляхами реалізації концепції національно-патріотичного виховання молоді є: розроблення та удосконалення нормативно-правової бази патріотичного виховання молоді; активізація діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері національно-патріотичного виховання молодого покоління; інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання молоді; співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями; посилення ролі родини у процесі національно-патріотичного виховання молоді; формування науково-теоретичних і методичних засад національно-патріотичного виховання молоді.

Предметом нашої наукової розвідки є інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання молоді, реалізація якого, відповідно до Концепції, передбачає здійснення таких заходів:

- розширення інформування молоді про заходи з відновлення та вшанування національної пам'яті;

- організація у теле-, радіопрограмах і в пресі постійно діючих рубрик, що популяризують українську історію, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання різних соціальних інституцій;
- недопущення пропаганди в засобах масової інформації культу насильства, жорстокості і бездуховності, поширення порнографії та інших матеріалів, що підривають суспільну мораль та національні духовні цінності, заперечують суверенність Української Держави ;
- підтримка україномовних молодіжних друкованих засобів масової інформації, теле- та радіопрограм, створення Інтернет-сторінок , що популяризуватимуть українську історію, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання;
- виробництво кіно- і відеофільмів, підтримка видання науково-популярної, наукової, художньої літератури національно-патріотичного спрямування [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання національного, патріотичного, морального виховання, формування гуманістичних цінностей в різних напрямках психолого-педагогічної діяльності розглянуті в наукових студіях українських вчених Ю. Андрєєва, А. Афанасьєва, В. Дзюби, С. Гречка, Я. Зорія, І. Колодія, Ю. Красильника. Вагомий внесок у розв'язання проблеми удосконалення національного виховання внесли І. Бех, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Б. Чижевський. Шляхи, засоби і методи національного виховання у процесі спільної діяльності учнів висвітлюються в працях Л. Біркун, Н. Браташ, Л. Ветліченко, І. Іонової, О. Калашникової, О. Матвієнко, Я. Яцківа [3,4].

Демократичне та національно-патріотичне виховання з філософсько-антропологічними акцентами висвітлюється у працях сучасних українських дослідників В. Андрущенка, М. Коноха, В. Корженка, В. Кременя, М. Култаєвої, В. Лугового, І. Радіонової. Концептуальні ідеї національного виховання розглядали В. Кузь, Б. Ступарик, Ю. Руденко; родинного виховання Т. Алєксєєнко, В. Постовий, П. Щербань[4,5].

Військово-патріотичне виховання на засадах національної ідеї в період Визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.) досліджували О. Фуртес, П. Футулуйчук, Л. Кривізюк, Л. Дещинський, Р. Мельник, М. Литвин, П.Ткачук. Національно-патріотичне виховання в армії УНР досліджувалось А. Науменком; національне виховання в родинах українського еліти – І. Хлистун; національне виховання в умовах глобалізації – Н. Авер'яновою.

Слід зауважити, що у наукових розвідках А. Науменка, О. Доценка, П. Футулуйчука та О.Познякова розглядались питання інформаційно-пропагандистського забезпечення національно-патріотичного виховання військовиків, однак інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання молоді на сучасному етапі державотворення ще не стало предметом наукових досліджень.

Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретичних засад інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання на сучасному етапі державотворення.

Отже, об'єктом дослідження є національно-патріотичне виховання молоді в Україні.

Предмет дослідження – інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання.

Основний зміст. Цілеспрямована державна політика щодо формування патріотизму здійснюється у багатьох країнах світу. З цією метою розробляються державні та цільові програми патріотичного виховання молоді. Зокрема, у Російській Федерації – це Державна програма "Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2006-2011 роки", в Казахстані – Державна програма патріотичного виховання громадян республіки Казахстан, у Білорусії - Республіканська програма "Молодь Білорусі" на 2006-2010 роки. Аналіз основних напрямів та механізмів реалізації вищевказаних державних програм свідчить, що значна роль в них приділяється інформаційно-пропагандистському забезпеченню у сфері патріотичного виховання.

Так, заходи інформаційного забезпечення у Російській Федерації передбачають: розширення військово-патріотичної тематики у телерадіомовленні та друкованих виданнях; протидію спробам дискредитації патріотичної ідеї в засобах масової інформації, у творах літератури та мистецтва; створення умов для більш широкої участі ЗМІ у пропаганді патріотизму; сприяння розвитку творчого

потенціалу журналістів, письменників та кінематографістів в області патріотичного виховання [6].

Республіканською програмою "Молодь Білорусі" на 2006-2010 роки передбачаються такі заходи інформаційно-пропагандистського забезпечення : розробка і видання книги для випускника "Білорусь - країна твого майбутнього"; створення на базі Академії управління при Президентові Республіки Білорусь Республіканського молодіжного інформаційно-ідеологічного центру; видання інформаційних матеріалів з патріотичного виховання; формування політичної культури, протидії політичному екстремізму серед молоді [7]. Програмою також передбачається: організація випуску хронікально-документальних теле-і відеофільмів, радіопередач, наочних посібників, презентаційних дисків про мужність і патріотизм білоруського народу, військовослужбовців Збройних Сил, органів і підрозділів з надзвичайних ситуацій, прикордонних військ, органів внутрішніх справ, а також про діяльність громадських об'єднань патріотичної спрямованості; залучення молоді до вивчення та популяризації історії та традицій Білорусі, організація і проведення республіканських патріотичних акцій; забезпечення діяльності інформаційно-пропагандистських молодіжних груп в ході підготовки і проведення державних суспільно-політичних акцій створення культурно-етнографічних центрів, етнографічних комплексів;

У Державній програмі патріотичного виховання громадян республіки Казахстан заходи інформаційно-пропагандистського забезпечення реалізації державної політики щодо підвищення патріотичної свідомості громадян передбачають розробку та видання інформаційно-методичні збірників, рекомендацій, інформаційно-аналітичних матеріалів з питань патріотичного виховання громадян[8].

За підсумками моніторингу з патріотичного виховання громадян Казахстану у ЗМІ було отримано такі показники: вагома частина статей, в яких патріотизм розглядається як складова національної ідеї (аналітичні матеріали) складає 10,8%; військово-патріотичне виховання - 9,5%. Значну частку у вихованні патріотизму займають статті, присвячені вихованню молоді (через реалізацію державно-молодіжної політики) і виховання в сім'ї -7,5%, 7,2% і 6,9%. Тема толерантності (дружби між народами через сприйняття історії, культури, мов, звичаїв) - 5,9%. Статті соціального характеру - 5,2%. Однак найменше висвітлюється теми практичної реалізації патріотизму - 2,9% [9].

Аналіз вищевикладеного дає підстави зробити висновок, що у всіх державних документах щодо патріотичного виховання молоді інформаційне (інформаційно-пропагандистське) забезпечення розглядається як система заходів щодо популяризації історії держави та національних традицій з метою підвищення патріотичної свідомості громадян. Ці заходи здійснюються в єдиному інформаційному просторі держави.

Єдиний інформаційний простір держави являє собою сукупність баз та банків даних, технологій їх ведення і використання, інформаційно-телекомунікаційних систем та мереж і складається з таких головних компонентів:

- інформаційні ресурси (ІР) — бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища і т.ін.;
- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура;
- інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології — базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;
- система взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;
- система забезпечення інформаційного захисту (безпеки);
- система масової інформації.

Отже, система заходів з інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання здійснюватиметься в єдиному інформаційному просторі України із використанням всіх його складових. У зв'язку з цим ми пропонуємо застосовувати таке визначення: інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання – це сукупність інформаційних ресурсів і способів їх організації, створених з метою вивчення української історії, популяризації національних й духовних цінностей українського народу та узагальнення досвіду національно-патріотичного виховання.

Суттєвим недоліком розділу "Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання" Концепції національно-патріотичного виховання ми вважаємо відсутність визначення ролі і місця бібліотек як складової інформаційного та

культурно-освітнього простору держави в інформаційному забезпеченні національно-патріотичного виховання.

Сучасна бібліотека – це регіональний соціально-громадський центр, який здійснює інформаційне обслуговування місцевих владних структур, служить сполучною ланкою між ними і населенням, сприяє прозорості влади, формує базу даних про регіон, зокрема створює інформаційно-аналітичні бази даних краєзнавчої тематики: історико-краєзнавча література, література про пам'ятки історії і культури, про екологію і охорону природи краю, творчість місцевих письменників. Тому важливим напрямком інформаційної діяльності бібліотеки є створення повнотекстової інформації про регіон, культурні, історичні традиції краю, про видатних діячів області В рамках реалізації Національної програми інформатизації з ініціативи та підтримки Міжнародного фонду "Відродження" розроблена Програма "Створення регіональних інформаційних порталів та інформаційних центрів на базі публічних бібліотек". Ця програма є складовою програми "Розвиток Інтернет в Україні" та передбачає відкриття 27 порталів/центрів у 25 регіонах України та у м.Київ і м.Севастополь.

Наукові бібліотеки (особливо вишів) – повноцінні інформаційні центри, які оснащені сучасними засобами інформаційних технологій, мають електронні каталоги та веб-сайти (портали) в глобальній мережі Інтернет.

Російськими науковцями здійснено ряд ґрунтовних досліджень щодо взаємодії сучасних бібліотек і засобів масової інформації. Так, у наукових студіях С. Гапонова йдеться про існування чотирьох рівнів взаємодії бібліотек та ЗМІ, зокрема: рекламування нових надходжень літератури на сторінках преси; висвітлення в ЗМІ заходів, тематика яких безпосередньо не пов'язана з пропагандою фондів; засідання клубів за інтересами, зустрічі у літературній вітальні, проведення різних конкурсів і заходів патріотичної тематики, тощо.

У 2006 році в Україні було створено "Бібліотечний інформаційно-освітній Портал" – професійно-комунікаційний інтернет-ресурс для бібліотекарів, бібліотекознавців та інших зацікавлених користувачів України і україномовного зарубіжжя. Його метою є надання доступу до сайтів бібліотечних установ України і україномовних бібліотек зарубіжжя ; організація інтернет-опитувань, семінарів та форумів для бібліотекарів і користувачів бібліотек; об'єднати бібліотечну спільноту у віртуальному клубі для професійного спілкування. Портал дозволяє: централізовано отримати інформацію про сайти бібліотек України і україномовних бібліотек зарубіжжя і зв'язатися з ними; прочитати україномовні електронні книги в Інтернет-бібліотеках; акумулювати прогресивну бібліотечну думку для створення нової концепції діяльності бібліотек; презентація інтернет-сайтів бібліотек[10].

Ми вважаємо, що в контексті інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання слід використовувати можливості бібліотек-інформаційних центрів. Так, на інтернет-сайтах бібліотек може бути розміщена інформація про відкриття виставок або нових надходжень літератури з патріотичної тематики; проводитись інтернет-презентація бібліотечно-бібліографічних покажчиків патріотичного спрямування та здійснювалися огляди краєзнавчої літератури; проводитись поповнення фондів бібліотек аудіо-відео матеріалами. Особливо це стосується бібліотек вишів, які, як правило, інтегровані в інформаційний простір навчального закладу.

Справі популяризації вітчизняної історії можуть прислужитися також сучасні інтернет-ресурси, які налічують понад 200 сайтів з української історії, наприклад "Український історичний портал", "Трипільська культура Київщини", "Історія Галичини", "Історія Волині", "Єнциклопедия козачества", "Реконструкция культури" та інш.

Інформаційне забезпечення національно–патріотичного виховання молоді передбачає й кардинальні зміни у діяльності засобів масової інформації, зокрема, у створенні власної медіа-продукції, спрямованої на подальше утвердження національних ідеалів, національної самосвідомості, виховання свідомих патріотів та формування повноцінної політичної еліти українського суспільства. Отже, йдеться про вироблення організаційних засад національно-патріотичного виховання молоді у національному медіа–просторі.

Аналіз сучасного стану ЗМІ дає підстави стверджувати, що мас-медіа спроможні формувати "…як короткочасні шаблони індивідуальної та колективної поведінки, так і тривалі суспільні конвенції, визначальним чином впливаючи на динаміку та зміст

суспільної свідомості, а відтак – процеси формування колективної ідентичності соціуму"[11]. Але, аналіз наукових студій з питань впливу ЗМІ на формування української національної свідомості як важливого чинника державотворчих процесів в Україні свідчить про недостатній рівень дослідження цієї проблематики.

Кількісні показники та інтенсивність розвитку ЗМІ в Україні дають підстави стверджувати, що вони спроможні виконувати свої функції. Але, сучасні тенденції розвитку вітчизняних мас-медіа та системи телерадіомовлення, на думку В.В.Карлової, свідчать, що "… система національних ЗМІ об'єктивно поки що не орієнована на формування розвиненої національної та державно-політичної ідентичності, збереження культурно-історичної самобутності, загальносуспільних цінностей". [12].

Висновок: На підставі проведеного дослідження нами зроблено висновок, що інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання – це сукупність інформаційних ресурсів і способів їх організації, створених з метою вивчення української історії, популяризації національних й духовних цінностей українського народу, узагальнення досвіду національно-патріотичного виховання.

Перелічені заходи здійснюються в єдиному інформаційному просторі України. Основними інформаційними ресурсами щодо національно-патріотичного виховання молоді є бібліотеки, державні архіви, музеї, інтернет-портали, радіо-, телебачення, система органів масової інформації.

Теоретичними засадами інформаційного забезпечення ми вважаємо: створення банків і баз даних патріотичної спрямованості в бібліотеках, вишах, органах державної влади і місцевого самоврядування; здійснення системної інтеграції існуючих форм і методів інформаційного забезпечення та інформаційних ресурсів; орієнтація медіа-простору на формування розвиненої національної та державно-політичної ідентичності, збереження культурно-історичної самобутності, загальносуспільних цінностей.

Література

1. Гапеєва О.Л. Інформаційні технології в системі військово-патріотичного виховання курсантів ВВНЗ / О.Гапеєва http:// //www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vnaou/2009_5/Gapeewa.pdf
2. Спільний наказ Міністерства України у справах молоді, сім'ї і спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України "Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді" № 3754/981/538/49 від 27 липня 2009 р. http:// www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art...
3. Гурова О.Національне виховання як складова частина духовного розвитку громадянина України / О.Гурова// http:// www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/...1/.../Gurova_st.pdf.
4. Н. Авер'янова Національне виховання в контексті глобалізації / Н.Авер'янова //http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/visnyk/Visnyk-11/Averjanova.html
5. Хлистун Інна Григорівна / І.Хлистун Національне виховання в родинах української еліти (кінець XIX - початок XX століття) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — Умань, 2006. — 229арк.
6. Государственная программа "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2006-2010 годы"// http://. ed.informika.ru/ntp/fp/patr/
7. Республиканская программа "Молодежь Беларуссии" на 2006-2010гг. // http://. law.sb.by/445/
8. Государственная программа патриотического воспитания граждан Республики Казастан// http:// www.eccis.org/main.aspx?uid=9288
9. Мониторинг по патриотическому воспитанию граждан Казахстана в СМИ за II -IV квартал 2008 г.(по страницам газет республиканского значения) // http:// infonpo.ucoz.kz/danny/monit_po_patriot.doc
10. Бібліотечний інформаційно-освітній портал// http://www.librportal.org.ua/;
11. Національні медіа як чинник формування сучасної української ідентичності та консолідації суспільства // http://www.niss.gov.ua/Monitor/April/11.htm
12. Карлова В.В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості /В.Карлова // www.nbuv.gov.ua/e-journals/.../07kvvunc.htm

Зельницький А. М., *кандидат педагогічних наук, професор, провідний науковий співробітник ЦВСД НУОУ (м. Київ)*

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА ВВНЗ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ

У стаття аналізуються підходи до визначення поняття "педагогічна система вищих військових навчальних закладів", її структурної побудови і функціонування як основи забезпечення якості підготовки військових фахівців.

Ключові слова: педагогічна система ВВНЗ, навчально-виховний процес, якість підготовки військових фахівців, педагогічна акмеологія.

В статье анализируются подходы к определению понятия "педагогическая система высших военных учебных заведений", ее структурному построению и функционированию как основы обеспечения качества подготовки военных специалистов.

Ключевые слова: педагогическая система ВВНЗ, учебно-воспитательный процесс, качество подготовки военных специалистов, педагогическая акмеология.

In article is being analyzed the approaches to concept the definition "pedagogical system of High military educational institutions", to its structural construction and functioning as basis of maintenance of preparation's quality of military experts

Keywords: pedagogical system VVNZ, educational-educate process, quality of preparation of soldiery specialists, pedagogical acmeologiya.

Будь-яке суспільство незалежно від державного устрою реалізує освітню функцію задля забезпечення прогресивного розвитку усіх сфер суспільного життя. З цією метою воно створює певну систему освіти.

Система освіти в Україні формується як одна з найголовніших цінностей, як стратегічний ресурс поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності нашої держави на міжнародній арені. Освіта – це основа розвитку особистості, суспільства нації та держави. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує його інтелектуальний, духовний та економічний потенціал, є запорукою майбутнього України.

Військова складова освіти України має своїми пріоритетами відтворення кадрового потенціалу ЗС України, забезпечення підготовки військових фахівців як активних громадян, патріотів, надійних захисників суверенітету і територіальної цілісності України.

Метою сучасного етапу розвитку військової освіти є «…нарощування її інноваційного потенціалу, інтеграція у європейський та світовий військово-освітній і правовий простір, підготовка військових фахівців з високим рівнем професіоналізму, компетентності, інтелектуального розвитку, загальної та військово-професійної культури, здатних з високою ефективністю виконувати поставлені завдання щодо національної безпеки та оборони Вітчизни, до самонавчання, розвитку власної творчої індивідуальності, невтомного, наполегливого самостійного засвоєння нових знань протягом життя, їх примноження, орієнтації в широких потоках різноманітної інформації, прийняття оптимальних рішень в нестандартних умовах» [1].

Тобто, в основе розвитку військової освіти, як цілісної системи, покладено покращення її якості підвищення ефективності підготовки військових фахівців у ВВНЗ.

У Законі України «Про вищу освіту» якість вищої освіти визначається як «…сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства» [2].

Якість освіти визначена пріоритетною проблемою і в рамках Болонського процесу. Її розв'язання є основою створення

європейського освітнього простору. На сьогоднішній день в Європі функціонує мережа з гарантування якості у вищій освіті – ENQA, де розробляються єдині стандарти, методики та рекомендації.

За основу оцінки якості вищої освіти взяті 3 групи стандартів.

Стандарти для внутрішнього гарантування якості ВНЗ.

Стандарти для зовнішнього гарантування якості ВНЗ (національні стандарти).

Європейські стандарти для зовнішнього гарантування якості ВНЗ (міжнародні стандарти).

Детальний аналіз змісту кожного з зазначених стандартів надає М. В. Кисіль у своїй статті: «Оцінка якості вищої освіти». Розглянемо першу групу стандартів. Відповідно до неї "…вищі навчальні заклади повинні мати внутрішню політику та відповідні методики гарантування якості власних програм і критерії. Для досягнення цього слід не лише розробити, але й запровадити таку стратегію безперервного покращення якості, в якій певна роль відводилася б студентам та іншим зацікавленим фізичним та юридичним особам. Крім того, передбачається існування формальних механізмів погодження, періодичної перевірки та моніторингу власних програм; оцінювання студентів згідно гласних критеріїв, які застосовуються однаково до всіх; наявність механізмів встановлення компетентності та необхідної кваліфікації викладачів. Вищі навчальні заклади несуть відповідальність за доступність літератури, необхідної для опанування програми; за проведення роботи зі збору, аналізу та використання відповідної інформації з ефективного менеджменту навчальних програм та іншої діяльності; за регулярне оприлюднення актуальної, неупередженої та об'єктивної інформації (як кількісної, так і якісної) щодо програм, які пропонуються" [3].

Гарантування якості підготовки фахівців будь-якого освітньо-кваліфікаційного рівня залежить, здебільшого, від успішності функціонування педагогічної системи ВНЗ, її виховних впливів на формування особистості.

Задля більш точної структуризації виховних впливів на людину, виявлення їх ролі і місця в процесі формування особистості військовослужбовця та уникнення можливої термінологічної плутанини слід розмежувати і наповнити відповідним змістом близькі між собою поняття:

- соціально-педагогічний процес (СПП);
- військово-педагогічний процес (ВПП);
- навчально-виховний процес (НВП);
- педагогічна система ВВНЗ (ПС ВВНЗ).

Соціально-педагогічний процес (від лат. processus – рух у перед) – безперервний виховний вплив суспільства, держави, окремих громадян на формування особистості, зміну її станів і стадій розвитку в ході соціалізації, а саме: засвоєння людиною соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та відносин. За своїм змістом соціально-педагогічний процес найбільш широке з поміж наведених понять. Воно несе в собі відбиток характерних національних і культурних рис народу, його традицій, звичаїв та громадянських норм, що віддзеркалюються в моралі, праві, свободах, моделях поведінки тощо.

У будь-якому демократичному суспільстві, в тому числі і в Україні, джерела впливу на людину та їх ідеологічна спрямованість – різноманітні. Поряд із родиною, безпосереднім оточенням, закладами освіти на формування особистості чинять вплив держава, різні політичні партії, інші організації громадянського суспільства (об'єднання, рухи, конфесії і т.ін.), витвори літератури, архітектури, мистецтва, а також лідери думок і окремі громадяни. Інформаційний простір вщент заповнено різними ідеологіями, стратегіями розвитку, концепціями, підходами до вирішення поточних і перспективних проблем, висловлюваннями лідерів думок тощо. Ця інформація є достатньо суперечливою. Вона розрахована на формування громадської думки з тих чи тих питань, на обстоювання позицій певних груп інтересів та окремих особистостей і може не збігатися з пріоритетами державної політики. Відтак, військовослужбовець, незалежно від своїх бажань, постійно знаходиться під впливом цих інформаційних потоків і робить власні світоглядні і моральні висновки. У цих умовах особливої актуальності набуває попередня сформованість відповідного

«морально-етичного стриження». Стосовно до підготовки військових фахівців такий стрижень формується, набуває більшої стійкості і загартованості в ході навчання у військових навчальних закладах. Це вкрай важливо для зміцнення морально-психологічного стану Збройних Сил України, бо офіцери-випускники ВВНЗ по завершенню навчання передають набуте і сприяють формуванню відповідних якостей в підпорядкованого особового складу у військах, закладах, установах.

Наступні поняття, що здебільшого ототожнюють між собою у військово-педагогічній літературі – це військово-педагогічний і навчально-виховний процеси. Безумовно, між цими двома поняттями є багато спільного: мета, завдання, методи, форми взаємодії педагогів і вихованців тощо. Але є й відмінності.

Військово-педагогічний процес (ВПП) можна представити як систему навчально-виховної діяльності органів військового управління, усіх категорій посадових осіб з підготовки військовослужбовців, підрозділів і частин до виконання завдань за бойовим призначенням в інтересах суспільства, держави і самої особистості (йдеться і про особистість, і про військовий колектив).

Навчально-виховний процес у ВВНЗ – "це система організаційних та педагогічних заходів, що спрямовані на реалізацію стандартів вищої освіти як сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти, зміст навчання, засоби діагностики якості вищої освіти військових фахівців та нормативний термін навчання" [4].

НВП, у зазначеному контексті, здебільшого стосується індивідуальної підготовки військовослужбовців у ВВНЗ, формуванню в них відповідних якостей майбутнього офіцера.

Ці якості, з огляду на концепцію компетентнісного підходу, що останнім часом знайшла своє втілення в педагогічну практику, можна представити відповідною системою показників [5]. Її ієрархічна структура має такий вигляд (рис. 1).

<table>
<tr><td rowspan="14">Інтегральна якість (компетентність) випускника ВВНЗ</td><td>Ключові</td><td colspan="3">Інструментальні</td></tr>
<tr><td>компетен-</td><td colspan="3">Загально-наукові</td></tr>
<tr><td rowspan="2">ції</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td><td>Загальновійськові</td></tr>
<tr><td>Індивідуально-психологічні</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="3"></td><td>Професійно-</td><td>Морально-етичні</td></tr>
<tr><td rowspan="2">особистісні</td><td>Правові</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Загальнопрофесійні</td><td>Самоудосконалення</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="3"></td><td>Професійно-</td><td>Інформаційно комунікативні</td></tr>
<tr><td>Військово-</td><td rowspan="2">соціальні</td><td>Виховної діяльності</td></tr>
<tr><td>професійні</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="3">компетен-</td><td colspan="2">Тактико-спеціальні</td></tr>
<tr><td rowspan="2">ції</td><td rowspan="2">Спеціалізовано-</td><td>Військово-технічні</td></tr>
<tr><td>Несення чергової служби</td></tr>
<tr><td colspan="5">Рис. 1 Система компетенцій випускника ВВНЗ</td></tr>
</table>

Компетенції тут розташовані на певних ієрархічних рівнях, де інтегральним показником якості власне й виступає компетентність випускника.

Поняття педагогічна система (ПС) дедалі частіше зустрічається на сторінках педагогічних видань, а значення системного підходу, як найважливішої умови успішного розв'язання педагогічних проблем, уже ніхто не заперечує. Однак чіткого поняття «педагогічна система» у навчальній та монографічній педагогічній літературі не сформовано, хоча деякими авторами здійснено спробу це зробити. Аналітичному огляду розробленості даної проблеми присвячено один з розділів монографії М.І. Нещадима «Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика» [6]. У монографії досліджено і проаналізовано погляди на сутність, структуру і функціонування ПС відомих учених-педагогів і психологів. Серед них: С.І.Архангельський, Ю.К. Бабанський, А.В. Барабанщиков, В.П. Беспалько, Дж. Брунер, С.У. Гончаренко, Т.А. Ільїна, Н.В. Кузьміна, А.О. Лігоцький, А.С. Макаренко, Н.Г.

Ничкало, П.І. Підкасистий, І.П. Підласий, В.А. Сластьонін, В.О. Сухомлинський, І.Ф. Харламов, В.В. Ягупов.

Так, Ю.К. Бабанський, розглядаючи основні компоненти педагогічного процесу, розмежовує такі поняття як склад системи, у якій функціонує процес, і склад самого процесу. До складу системи, у якій функціонує процес, він вводить педагогів та інших об'єктів навчання й виховання, учнів, умови навчання, а до складу процесу навчання – цілі, форми, методи організації діяльності, методи її емоційно-вольового стимулювання, контролю, аналізу та оцінки результатів навчального процесу [7].

А.О. Лігоцький розуміє під системою цілісний об'єкт (різнорівневу підготовку фахівців). Система має певні межі, структуру, структурні елементи в їхніх зв'язках та взаємодії. Водночас дослідник бачить різнорівневу підготовку фахівців як підсистему більш загальної системи вищої освіти, що є цілісним утворенням, спрямованим на виконання соціального замовлення суспільства, у даному разі – на підготовку фахівців різних кваліфікаційних рівнів [8].

Н.В. Кузьміна визначає ПС як множину взаємопов'язаних структурних і функціонувальних компонентів, підпорядкованих цілям виховання, освіти та навчання [9].

Заслуговує на особливу увагу і наукова позиція В.П. Беспалька. Педагогічну систему він визначає як «певну сукупність взаємопов'язаних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого та умисного педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями» [10].

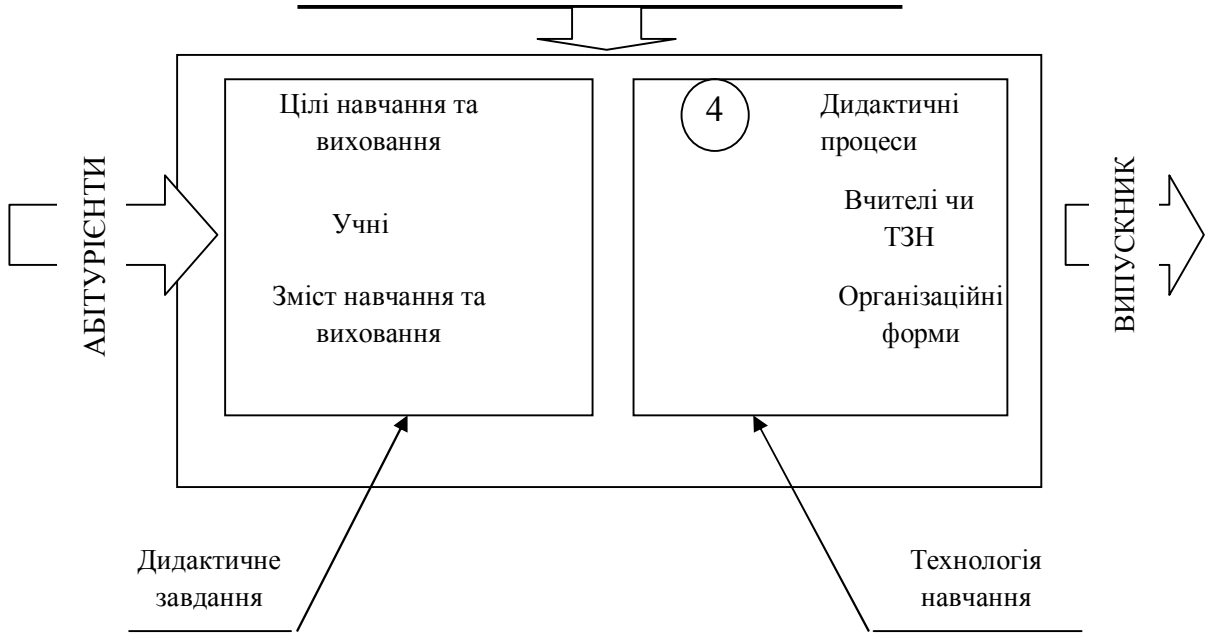

Рис. 2 Педагогічна система (модель В. П. Беспалька)

Розглядається також структура педагогічної системи як взаємопов'язана сукупність інваріантних елементів: учень; цілі виховання (загальні й часткові); зміст виховання; процеси виховання (власне виховання та навчання); учителі (або ТЗН – технічні засоби навчання); організаційні форми виховної роботи (рис 2). Автор вважає, що в рамках цієї структури здійснюються всі взаємодії тих, хто навчається, і педагогів, які визначають перебіг педагогічного (виховного) процесу, що веде до формування особистості із заданими якостями. Усі педагогічні явища, що виникають в еволюційному процесі становлення та розвитку виховної діяльності, дістають пояснення у структурних зрушеннях елементів ПС, змінах властивостей цих елементів чи характеру зв'язків між ними. Для управління такою системою, на думку В.П. Беспалька, «необхідні діагностично поставлена мета, методика об'єктивного контролю якості поставленої мети, дієва техніка стимулювання як учителя, так і тих, хто навчається, щодо досягнення поставленої мети» [11].

Тобто більшість зазначених учених-педагогів розглядає ПС як цілісне утворення, де системотворчим елементом є мета, а результатом - ступінь її досягнення. Між цими двома функціонує й низка інших елементів, які пов'язані між собою таким чином, що вся система налаштована на підготовку випускника із заданими якостями.

Наявність широкого спектра поглядів на визначення педагогічної системи пояснюється історизмом їх виникнення та цільовим призначенням – досягненням певних державних, педагогічних, психологічних цілей. Кожна з педагогічних систем діє в певних умовах, які можуть бути прийнятними лише для даної держави, культури, цивілізації [12].

Адаптуємо представлені варіанти структур та наведені погляди учених-педагогів до специфічних особливостей функціонування вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ). При цьому розглянемо загальну структуру педагогічної системи ВВНЗ (Рис.3).

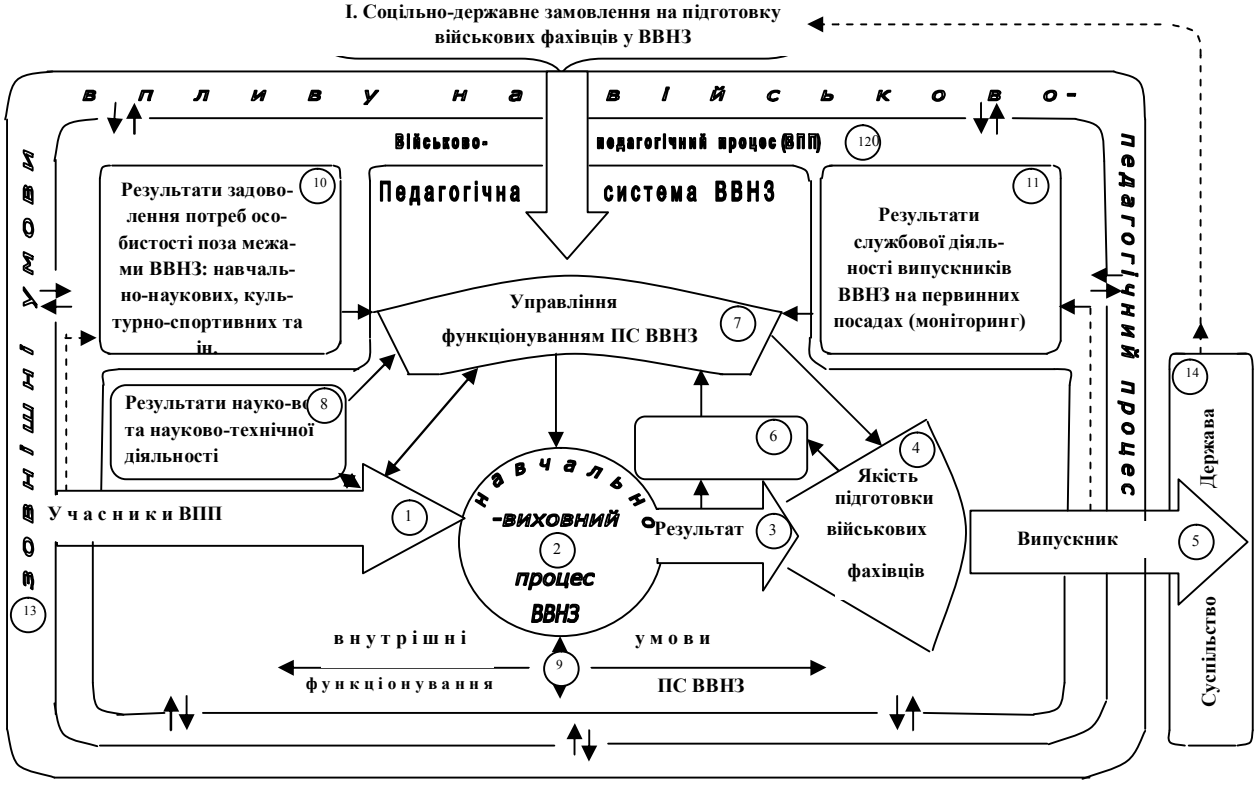

Рис. 3 Загальна структура педагогічної системи ВВНЗ

Розглядаючи ПСВВНЗ, ми спиралися на її визначення як «…сукупності відібраних і новостворених специфічних елементів, взаємозв'язаних у відповідній структурі й включених у попередньо спроектовані ВПП для забезпечення досягнення діагностичних цілей освіти щодо підготовки військових фахівців із заданими якостями відповідно до соціально-державного замовлення і в інтересах задоволення освітньо-наукових потреб особистості» [6]. У представленій автором структурі (Рис. 3) виокремлено основні її складові – від соціально-державного замовлення на підготовку військових фахівців – до здобуття ними статусу офіцера-випускника і призначення на первинну посаду у війська.

У цій структурі розмежовано такі її елементи як військово-педагогічний і навчально-виховний процеси (НВП). Виокремлено складову – педагогічна система ВВНЗ, яка функціонує в певних внутрішніх умовах і на яку чинять вплив відповідні зовнішні умови. Результати НВП розглянуто через показник якості підготовки військових фахівців.

Належне місце у наведеній структурі посідає управління функціонуванням ПСВВНЗ. Цей елемент системи органічно пов'язаний із соціально-державним замовленням на підготовку військових фахівців, НВП, результатами моніторингу задоволення тими, хто навчається, навчально-наукових, культурно-спортивних та ін. потреб поза межами ВВНЗ та їх службової діяльності на первинних посадах у військах.

Управління педагогічною системою є, з поміж інших її складників, процесуальним компонентом. Він чинить безпосередній вплив на НВП, що вміщує в собі такі функціональні елементи: цільовий, мотиваційно-акмеологічний, змістовий, проектувально-конструктивний, комунікативно- перетворювальний, діагностично-оцінний, аналітично-моніторинговий, коригувальний (Рис. 4).

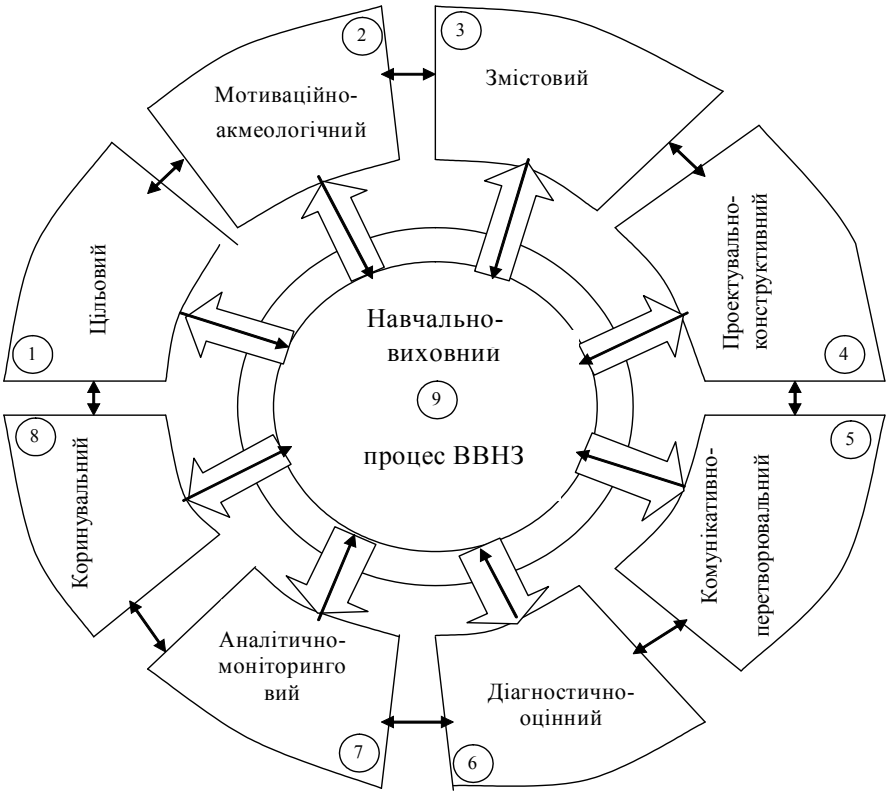

Рис. 4 Функціональні елементи педагогічної системи ВВНЗ

Особливої уваги серед наведених заслуговує мотиваційно-акмеологічний елемент НВП, що є його рушійною силою, бо розповсюджує свій вплив на всіх учасників педагогічного процесу, надихає їх на наполегливу творчу діяльність. Цей процесуальний елемент поєднує в собі два ключових поняття: «мотив» і «акмеологія». Мотив (від лат. Moveo – рухати) – матеріальний чи ідеальний предмет, що спонукає і спрямовує на себе діяльність чи вчинок і заради якого вони здійснюються. Окрім функції спонуки і спрямованості діяльності мотив виконує також смислотворчу функцію, надаючи певний особистий смисл цілям, діям, а також обставинам, що або сприяють, або перешкоджають реалізації мотиву. Мотив визначає характер пізнавальних процесів і структурує зміст сприйняття, пам'яті, мислення і т.ін. [13].

Друге поняття – акмеологія (від грец. Acme – вершина і …логія) – наука про закономірність розвитку та функціонування найвищої творчої діяльності людей [14].

Педагогічна акмеологія виникла порівняно недавно на межі природничих, суспільних та гуманітарних дисциплін і вивчає феноменологію, закономірності і механізми розвитку людини на ступені її зрілості і особливо при досягненні нею найбільш високого рівня у цьому розвитку.

У світлі цієї концепції людина розглядається як динамічна система, що постійно розвивається, змінюється, отримує нові особистісні й індивідуально-психологічні якості, що забезпечують широкі можливості соціальної і професійної адаптації.

Основоположною категорією акмеології є професіоналізм, як стійка властивість особистості в процесі професійної освіти, що повністю відповідає принципу єдності особистості та діяльності.

Таким чином, мотиваційно-акмеологічний компонент ПС ВВНЗ відіграє ключову роль у її функціонуванні і спонукає всіх учасників педагогічного процесу до

самоудосконалення, самоосвіти, саморозвитку, досягнення на цьому шляху найвищих результатів.

Щодо решти функціональних елементів НВП (Рис. 4), то вони за умови реалізації мотиваційно-акмеологічного – є суттю педагогічної технології, що має гарантовано забезпечити високий ступінь досягнення цілей освіти, виховання, розвитку і психологічної підготовки до професійної діяльності військових фахівців.

Педагогічна система ВВНЗ функціонує в певних умовах – внутрішніх і зовнішніх, що безумовно впливають на успішність функціонування педагогічної системи (Рис. 5).

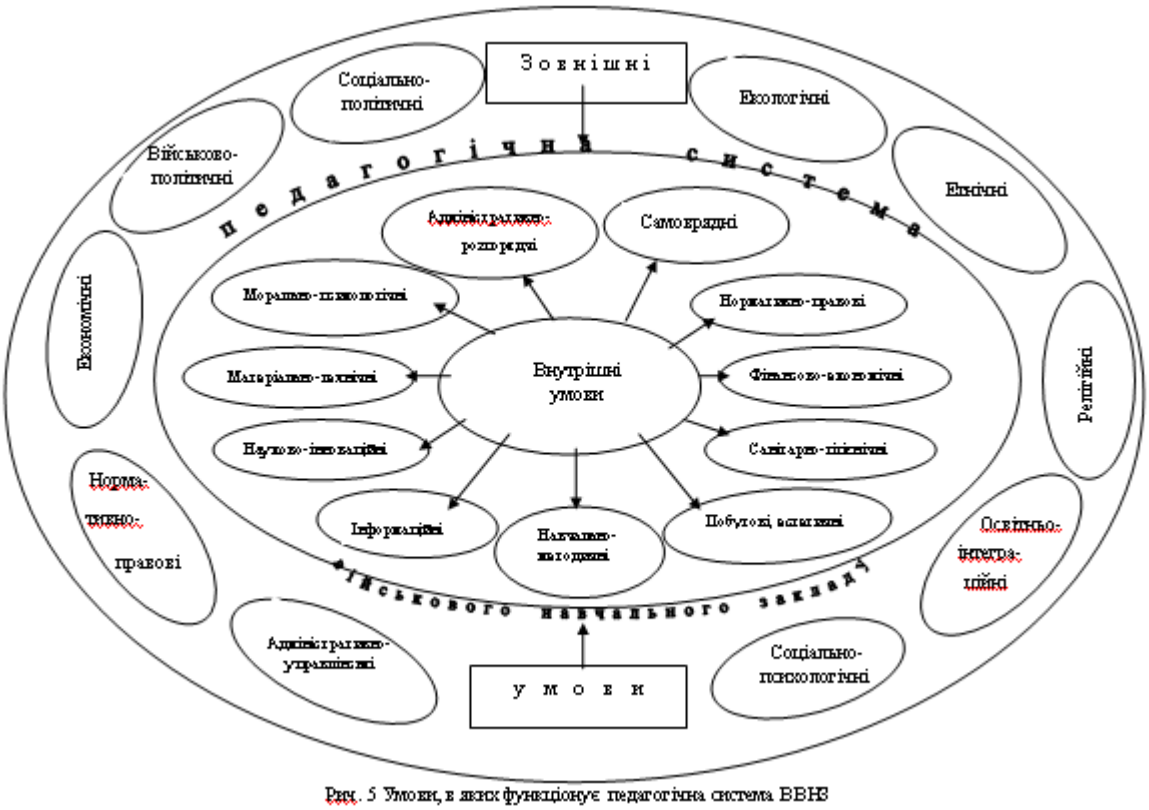

Рис. 5 Умови, в яких функціонує педагогічна система ВВНЗ

Серед зовнішніх умов слід виділити такі з них: нормативно-правові; економічні; військово-політичні; соціально-політичні; екологічні; етичні; релігійні; освітньо-інтеграційні; соціально-психологічні; адміністративно-управлінські.

До найбільш нагальних внутрішніх умов, що чинять безпосередній вплив на функціонування педагогічної системи слід віднести: морально-психологічні; адміністративно-розпорядчі; часові; самоврядні; нормативно-правові; фінансово-економічні; санітарно-гігієнічні; побутові; естетичні; навчально-методичні; інформаційні; науково-інноваційні; матеріально-технічні

Тобто, ПС ВВНЗ є відкритою системою. На її функціонування впливають багато чинників, у тому числі внутрішні і зовнішні умови. Але й сама ПС може й має впливати на них, оптимізувати середовище, в якому вона функціонує і розвивається. Адже до її складу входить елемент з потужною внутрішньою енергією. Це – учасники військово- педагогічного процесу: наукові і науково-педагогічні працівники, слухачі (курсанти), управлінці, персонал забезпечення, допоміжний та технічний склад. А ще – замовники, командири підрозділів і частин, де проходять службу випускники ВВНЗ – всі ті хто безпосередньо чи опосередковано чинить вплив на функціонування педагогічної системи.

Безумовно, в межах однієї статті практик но неможливо детально описати основні елементи ПС ВВНЗ, їхні взаємозв'язки і взаємозалежності, аргументувати підходи до її удосконалення. Тому метою даної статті було дати лише рамочні характеристики педагогічної системи, показати структурні й функціональні складники і деякі напрями та шляхи її поступального розвитку.

Розглядаючи ПС ВВНЗ як цілісне утворення (Рис. 3), можна передбачити успішність її функціонування за умови організованого і скоординованого "запуску" всіх її елементів і системи в цілому. Це має втілитися в такі конкретні результати:

створено конкурс у ВВНЗ;

проведено відбір учасників ВПП у ВВНЗ;

організовано підготовку, перепідготовку науково-педагогічних, наукових працівників, управлінців;

створено необхідні соціально-матеріальні умови навчання;

створено сприятливий морально-психологічний клімат;

створено необхідні навчально-методичний, інформаційний продукти, забезпечено їх оновлення;

створено умови для задоволення навчально-наукових, культурних, спортивних та ін. потреб особистості поза межами ВВНЗ;

втілено в НВП сучасні досягнення фундаментальних, прикладних та досліджень військової науки;

створено надійну систему управління ВВНЗ;

здійснено випуск з ВВНЗ відповідно до вимог соціально-державного замовлення і стандартів вищої освіти;

досліджено результати виконання службових обов'язків випускниками ВВНЗ, ВНП ВНЗ на первинних посадах, здійснено відповідний моніторинг якості їх підготовки;

забезпечено якість підготовки військових фахівців – як інтегральний показник.

Таким чином, втілення в педагогічну практику розглянутих в статті загальних підходів до структурної побудови ПС ВВНЗ і приведення в дію її функціональних складників мають забезпечити необхідну якість підготовки військових фахівців, їх спроможність ефективно виконувати службово-бойові функції за посадовим призначенням.

Література

1. Науменко М.І., Приходько Ю.І. Щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України "Наука і оборона" №1,2009,С.40 –50.

2. Закон України "Про вищу освіту" від 17 січня2002 р., № 2984 // Офіційний вісник України. – 2002. – №8. С. 1-43.

3. Кісіль М. В. Оцінка якості вищої освіти // Вища освіта України. - 2005.- № 4 (14). - С. 82-87.)

4. Наказ Міністерства оборони України і Міністерства освіти і науки України № 221/217 від 13 квітня 2005 року "Про затвердження інструкції про організацію освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України".

5. Вісник Національної академії оборони України 3 (11)/2009, Зельницький А. М., Удовенко П. І., Серветник Р М. Компетентнісна модель випускника ВВНЗ–складова системи підготовки військових фахівців С.21-26.

6. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – 852 с.

7. Бабанский Ю. К., Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.

8. Лігоцький А. О. Освіта і суспільство: Монографія. – К.: НВТ Правник, 1998.–310 с.

9. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования: Учеб. Пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.

10. Беспалько В. П. Слагаемые педагогические технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

11. Беспалько В. П. Мониторинг качества образования – средство управления образованием // Мир образования. – 1996.– №2. – С. 31.

12. Левченко Т. И. Современные дидактические концепции в образовании: Монография. – К.: МАУП, 1995. – 168 с.

13. Психологический словарь /под ред.. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика – Пресс, 1998. – 440 с. (с. 203)).

14. Сучасний словник іншомовних слів:/Уклали: О.І.Скопенко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра,2006. – 787 с. – (Словник України).

Кисіль В. В., *молодший науковий співробітник НЦСВ Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

МОРАЛЬНІ Й ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

В статті розглядаються моральні й етнокультурні традиції запорізьких козаків та їх значення в національному вихованні особового складу Збройних Сил України.

В статье рассматриваются моральные и етнокультурные традиции запорожских казаков и их значение в национальном воспитании личного состава Вооруженных Сил Украины.

The article is devoted to the issue of influence of Zaporizhia Kozacs moral and ethono-cultural traditions on the process of bringing up of the personnel the Armed Forces of Ukraine.

У попередньому дослідженні нами була запропонована систематизація традицій запорізьких козаків за трьома групами (військові, моральні й етнокультурні) та розглянута перша група – військові традиції (традиції прийому до Війська Запорізького; традиції навчання; бойові традиції; організаційні традиції; традиції наставництва) [1].

Метою даної статті є систематизація моральних й етнокультурних традицій та визначення значення традицій запорізьких козаків у національному вихованні (НВ) особового складу Збройних Сил (ЗС) України.

До моральних традицій належать: традиції морального виховання; релігійні традиції; традиції побратимства.

Традиції морального виховання полягали у формуванні у запорізьких козаків патріотизму, мужності, відваги, вірності січовому товариству, готовності до самопожертви.

Козака виховували, перш за все, лицарем, аскетом, людиною честі. За визначенням Д. Донцова безкорисна відданість "… общому добру, любові до Вітчизни, ставляться над усі особисті прив'язання, всі партикулярні інтереси, всі матеріальні користи й вигоди" [2, с. 159].

Основи морального виховання закладалися в козацьких школах. Виховним ідеалом для учнів був козак – запорожець з його патріотизмом, винятковою мужністю та іншими високоморальними рисами. Козацькі школи формували мужні характери борців за свободу, прищеплювали любов до Батьківщини, рідної землі, народу, мови.

Основоположник української літератури І. Котляревський влучно підмітив традиції лицарства, аскетизму, честі українського козака. В "Енеїді,, є такі образні рядки: "За милу все терять готові, клейноди, животи, обнови, одна дорожче милой – честь" [3, с. 172]. І ще: "Так наші смілії вояки тут мовча проливали кров … за честь … любов к отчизне, де героїть, там сила вража не утоїть, там грудь сильніша од гармат, там жизнь – алтин, а смерть копійка, там лицар кожний парубійка, козак там чортові не брат" [3, с. 191].

Запорожці відрізнялися від вояків іноземних армій безкорисною відданості справі, якій служили, любов'ю до речей високих – Батьківщина, військова справа, честь. Читаємо у Д. Донцова: "Честь, цебто вірність своєму ідеалові, безкорисна служба своїм правилам життя для них є єдине потрібне. Честь, цебто безкорисне віддання справі, якій служать, любов до речей високих і абстрактних у порівнянні з якими нічого не варте все дочасне й матеріальне, не виключаючи власного життя і близьких" [2, с. 159]. І далі: "Служба … ідеї, ідеалові, богові … вірність слову … аскетизм, що свою віру або ідеї ставлять над усі привати та особисті вигоди – головні прикмети шляхетної вдачі наших "луччих людей". Козак … не є вже рабом ні зовнішньої сили, ні власних слабостей, які роблять людину нездібною служити вищому" [2, с. 161].

Традиції лицарства і аскетизму були тісно пов'язані.

Виховання вояків в дусі аскетизму обґрунтував ще Платон в своїй моделі ідеальної держави, де охоронці не мають приватної власності, живуть без надлишку за рахунок громадян і харчуються всі разом [4, с. 204]. І далі: "Якщо ми зробимо охоронців справжніми охоронцями, вони ніяким чином не зашкодять державі. Охоронців і їх помічників треба примусити сприяти піклуватися про державу, навчати їх, щоб вони стали відмінними майстрами своєї справи" [4, с. 208].

Д. Донцов щодо цього підкреслював "… на яких би добрих засадах не була здвигнута держава, вона неминуче

розложиться завдяки особистим інтересам (провідної верстви), коли вона думає тільки про себе: про ставок, про млинок і вишневий садок" [2, с. 166].

Аскетизм запорожця – це, насамперед, самодисципліна, напруження духу проти бездіяльності і втоми. Гетьмани, кошові отамани, козацька старшина завжди пильнували, щоб традиція аскетизму була непохитною.

Мабуть знала козацька старшина "Слово о полку Ігоревім" , де йшлося, що Русь почала хитатися коли "… брат сказав брату: … то моє, а це моє також! І стали князі про мале сперечатися, як би про велике, і самі на себе крамолу кувати" [5, с. 23].

У виховній роботі козацької старшини та наставників принципи козацької моралі були пріоритетними. Козаки мужньо долали труднощі і фізичний біль. В історичній та художній літературі, народних думах, фольклорі безліч цьому прикладів (Д. Вишневецький (Байда), І. Підкова, І. Гонта, Д. Нечай, Т. Бульба та його син Остап, П. Полуботко та ін.), коли праведні герої-мученики, висячи на гаку, сидячи на палі, гниючи у в'язниці насміхалися над своїми катами, терпіли тортури, показували мужність незламність, фантастичну витривалість.

В цьому сенсі високу козацьку мораль підтверджують слова Ціцерона, який в "Тускуланських бесідах" писав, що біль "… здається найбільшим злом … коли б не було чогось більш негідного ніж ганьба, безчестя, сором. І щоб лише уникнути їх хіба не доводиться нам приймати, більше того – шукати, терпіти, кликати на себе біль" [6, с. 252].

За влучним визнанням Д. Донцова про козаків "Була це, окрема благородна порода людей, зліплена з глини, з якої доля різьбить півбогів і героїв" [2, с. 156]. І далі "Порівняння тих людей з орлами, пардами, турами свідчить, що бачили в них люди іншу породу … дуже сильних і страшних велетнів, які так різнилися від більшості пересічних людей, як драпіжні птахи, або льви від іншого домашнього птаства чи від мирних травоїдів: інакше вони виглядали, інакше виступали, інакше поступали, думали й відчували, інакше жили" [2, с. 157].

Моральному вихованню козаків вельми сприяли кобзарі зі своїми співучими думами про козацьку мужність і героїзм.

Всю систему морального виховання на Січі пронизував дух народності, бо запорізькі козаки – сини українського народу, своє життя вони віддавали військовій справі, щоб народ спокійно працював на українській землі.

Релігійні традиції.

Д. Яворницький підкреслював, що "Відмінною рисою характеру запорізьких козаків була глибока релігійність: риса ця пояснюється складом їхнього життя; ніщо, кажуть, не розвиває у людині релігійних почуттів, як постійна війна" [7, с. 192]. І далі "… у володіннях запорізьких козаків за уривчастими документами ми знайшли всього 60 церков; якби до нас дійшов цілим увесь запорізький січовий архів, то церков у Запоріжжі виявилося б значно більше …" [7, с. 217]. Як зазначає Ж.-Б. Шерер " … при кожній церкві була лікарня (лазарет) для бідних" [8, с. 68]. У запорізьких козаків була релігійна лицарська традиція виймати із піхов шаблі до половини під час служби божої. Це свідчило, що вони боронять православну віру і Матір Божу.

У А. Скальковського знаходимо, що навчально-виховна робота у козацьких школах грунтувалася на православ'ї і протистояла католицизму та унії [9, с. 367].

Всі традиції Війська Запорізького були освячені церквою.

На Січі була церква Святої Покрови, яку запорізькі козаки вважали своєю покровителькою.

Були також на Запоріжжі монастирі і церкви в зимівниках, які, за твердженням А. Кащенка, "… задовольняли духовні потреби козаків, а водночас були осередками освіти й запомоги калікам і недужим. При всіх церквах Запорожжя працювали школи і шпиталі. Освіту запорізьким дітям давало біле духовенство; в січових же церквах і монастирях – ієромонахи з різних місць та Києво-Печерської лаври". Далі автор продовжує, що вплив духовенства "… на запорожців був такий великий, що, скажімо, 1775 – го під час нападу на Січ війська генерала Текелія священик умовив козаків не проливати кров і скоритися волі цариці" [10, с. 76].

Про релігійних запорожців свідчить і те, що козаки, яким пощастило не загинути в бою, шукали в старості спасіння в монастирях, або зникали з Січі і ховалися в печерах, рятуючи свою душу в постах і молитвах.

Церква і Військо Запорізьке завжди підтримували одне одного. За свідченням Д. Донцова: "Цей дух, який одушевляє суспільство, безнастанно мусить давати йому приток оживляючої енергії …" [2, с. 139]. І далі: "Почавши з ролі промисловців, чумаків, риболовів, добитчиків, козацтво помалу дійшло до ролі оборонців віри

православної … лицарів церкви, правди, честі в очах многих поколінь" [2, с. 159-160].

Священики разом із старшиною в козацьку добу сформували ідеал козака – відважного лицаря, мужнього воїна – патріота, який хоч "…був грошей джбан" , але на нім самім – "жупан дран" , бо не прив'язував до грошей ваги, важнішою було йому, як і Святославові, ясненька зброя [2, с. 164], та який "… в обороні присяги, хресного цілування готов був кожної хвилини стати на "Божий суд" [2, с. 160].

Читаємо у А. Кащенка: "На обіді корінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті – під образами, і коли всі козаки збиралися і стали в коло, отаман вголос читав їм "Отче наш" , і тільки після того всі вмощувалися на ослонах до столу" [10, с. 74].

Отже, релігійні традиції були однією із цілеутворюючих, засадних умов існування запорізького козацтва, об в основі їх існування була боротьба за волю і віру.

Традиції побратимства.

Побратимство, як справедливо зазначає А. Кащенко, "… перебувало у великій шані. Народні оповідання зберегли нам багато випадків про те, коли козак, одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам на каторгу з тим, аби турок випустив його побратима на волю. Кожний господар на це згоджувався, бо йому корисніше було мати свіжого, дужого чоловіка замість знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим поживши, кілька років на Січі, знову вертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі все у них було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі.

В походах побратими, бувало, не з'їдять один без одного шматка хліба; в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом" [10, с. 71].

Побратимство надавало запорожцям великої сили, цементувало Військо Запорізьке, було одною із передумов перемоги в боях.

Коли побратима хтось кривдив чи ображав, то другий заступався за нього. Якщо побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, залишившись живим, ставав месником за нього.

Своє захоплення цією традицією М. Гоголь вклав в уста Тараса Бульби: "Хочеться мені сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів у якій шані у всіх була земля наша: і грекам узнаки далася, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Усе взяли бусурмани; усе пропало; тільки зосталися ми, сиротами, та, як удовиця після доброго чоловіка, сиротою – так само, як і ми – земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство; ось на чому стоїть наше товариство … і звір любить свою дитину. Але породнитися рідністю по душі, а не по крові може одна лише людина. Нема зв'язку святішого за товариство… Бували й по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів" [11, с. 153-154].

В цьому контексті А. Кащенко писав, що Байда, побувавши "… із запорожцями в походах та боях … зрозумів вагу єдності, одностайності, товариства й любові до рідного краю і прийшов до думки, що із запорожцями можна поставити справу оборони України …" [10, с. 34].

Етнокультурні традиції (побутові традиції; традиційний образ запорожця; традиції судочинства) визначали суто народний характер запорізького козацтва, його менталітет.

Побутові традиції.

Дослідники одностайно стверджують, що характерною рисою повсякденного січового побуту була "простота". Як, зокрема, зазначає Д. Яворницький, запорожці жили "… суворо дотримуючись простоти, більше спираючись на звичай, як на писане право …" [7, с. 312]. Простими і скромними були житло, харчі, одяг та взаємини запорожців.

Згадуваний вище Е. Ляссота відзначав, що "… козацька старшина задовольняється загальним пайком, не вимагаючи більшої плати" [12, с. 18].

Пояснюючи походження терміну "курінь" А. Кащенко пише: "Звалися поділи Війська Запорозького куренями через те, що попервах козаки жили в куренях; вони були довгі, й у них могло вміститися кількасот товариства; їх укривали очеретом, а зверху ще й звіриними шкурами, щоб узимку не мерзли. Із часом замість куренів на січах почали будувати для козаків хати по 12-15 саженів завдовжки, і хоч запорожці селилися в таких житлах ще з початку XVII століття, але і їх називали звичною для козаків назвою – куренями" [10, с. 63]. Про це пише і А. Скальковський [9, с. 336].

38 довгих хат (куренів) розташовувались на високому сухому місці

на березі Дніпра, в центрі – церква Святої Покрови. Обов'язково обладнувалися: паланка (будинок для зберігання військових клейнодів, канцелярії й суду), пушкарня (льох для зберігання гармат, зброї, кінської упряжі, пороху, куль, сірки, селітри та іншого військового майна), скарбниця (льох для зберігання борошна, пшона, сала, риби та інших харчів; там же у невеличких барильцях переховувалися гроші та інші цінності) [10, с. 65].

"Навколо січових будівель копали окопи, а поверх земляних валів робили ще засіки з дубів; в пізніші ж часи – стіни, виплетені з лози й набиті глиною або викладені з лозяних кошелів, наповнених глиною" [10, с. 66].

"Щоб зовсім забулося походження й становище нового січовика, на Запорожжі був звичай не називати на прізвище, а до кожного прикладали прозвисько, яке й змальовувало його особу або передавало звичку. Від того виникали такі прізвища, як-то: Перебийніс, Рябошапка, Сторчус, Рудий, Палій, Лелека, Гава, Нечоса та інші" [10, с. 62-63]. Про це читаємо і у А.Скальковського [9, с. 315].

Розмовляли на Січі по-українському, що вважалося ознакою рідного народу, а до того, якого ти походження чи з якого громадського стану, ставилися байдуже, бо на Запорожжі всі були однакові й рівні [10, с. 62].

За часів Війська Запорізького козаки не лаялися брудними словами. Найлютіші лайки були: "Свиня", "Собако", "Чорт", "Дідько", "Скурвий син" (бенкарт) [13, с. 30].

Одна з основних побутових традицій – козацька безшлюбність.

На Січі жінок не було, будь вони навіть матерями чи сестрами, або сторонньою для козака жінкою [7, с. 181; 9, с. 315; 12, с. 50]. На думку запорожців одружений чоловік буде менше дбати про січове товариство, "матір-Січ" про рідній край – "неньку Україну", а більше за власну сім'ю. таким чином козакам заборонялося мати жінок. Але в цьому глибоко не розбиралися. Тому треба було мовчати, а коли таємниця розкривалася, то за умови чесної служби, поваги до січового товариства старшина на це заплющувала очі. Це видно з рядків славнозвісного "козачого маршу" про П. Сагайдачного: "Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний …" Здоровий глузд перемагав, причому ця традиція не означала, що козак залишається в Січі назавжди, довіку безшлюбним. Кожний міг залишити Січ будь-коли. Люди добровільно приходили і залишали Січ. Вирішивши одружитися, запорожець виписувався з куреня і залишався на своєму господарстві на хуторі поблизу. Це було характерно для козаків "у віці", покалічених, важкопоранених, нездатних до бою.

За влучним виразом Д. Яворницького, "Запорожець … був здоровим, вільним від хвороб, умирав більше на війні ніж дома" [7, с. 173]. Або у Г. Боплана "Тут мало хто вмирає від хвороби, хіба з глибокої старості, а більшість гине на полі слави під час війни" [14, с. 27].

Побут на Січі регламентувався чітким розпорядком дня за сферами діяльності (молитва, несення служби, військова підготовка, прийом їжі, відпочинок тощо) і сприяв виконанню завдань за призначенням.

Традиційний образ запорожця проявлявся, перш за все, в поведінці, вчинках та зовнішньому вигляді (одяг, зачіска, вуса, люлька, зброя).

Д. Яворницький писав: "Як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішніми якостями запорізькі козаки були характерними типами свого народу і свого часу.

Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби … висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство; глибока повага до старших і заслужених воїнів і взагалі до всіх "військових ступенів"; простота, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті, в скруті, у різних безвихідних випадках чи фізичній недузі … .

За описами сучасників, вони переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки і степового повітря смагляві … З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем на тім'ї, у смушковій гостроверхій шапці, вічно з люлькою в зубах …" [7, с. 173].

Одяг в ті часи був першою нагородою, бо ще не було орденів та медалей. Основні елементи одягу – шапка, сорочка, корсетка, шаровари, чоботи і кожух. Невід'ємним елементом одягу була шабля, яка прив'язувалася до боку простим ременем. Шабля тісно пов'язана з козацькою романтикою. Козаки лагідно називали її "шаблею-сестрицею", "ненькою-рідненькою", "дружиною-панночкою" [15, с. 115].

Щодо шапки дослідник О. Воропай в своєму етнографічному нарисі "Звичаї нашого народу" пише: "В Україні існує

вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. Навіть прислів'я в народі склалося: "Без шапки, мов злодій ходить", … ходити з непокритою головою можна лише на похоронах та біля церкви. В хаті навпаки, переступаючи поріг, треба скинути шапку" [16, с. 532].

В період козаччини шапка була однією з основних частин одягу не тільки взимку, а й влітку. Гарна шапка була гордістю козака. Збереглося жартівливе народне прислів'я: "Жупан, як жупан, аби шапка добра".

Козаки мали таку велику різноманітність шапок, що важко визначити єдиний тип запорізької шапки. Але з описів, малюнків та експонатів, які дійшли до нас з Запоріжжя, можна виділити дві найбільш широко розповсюджених форм шапок – стовбуваті, високі з випуклим верхом ("кучма") і круглі [16, с. 533]. Славнозвісна шапка Мономаха має форму "кучми" – це висока, з випуклим верхом суконна шапка, до половини обшита хутром.

Щодо сорочки О. Воропай зазначає, що на відміну від росіян українці і, зокрема, запорізькі козаки носили білі сорочки, вбрані в шаровари (штани). Росіяни запозичили кольорові сорочки від татар [16, с. 538]. "Звичай вбирати сорочку в штани є спільний всім степовим народам…" [16, с. 536].

Про білу сорочку пише і І. Нечуй-Левицький, описуючи козака: "Біла сорочка, червоний широкий пояс" [17, с. 32].

Корсетка, лейбик, жилетка – верхній безрукавний одяг, що одягається поверх сорочки. Вона бере початок від козацького піджупанника, який теж шився без рукавів і не був надто довгий. Одяг без рукавів був зручним у бою.

Широкі штани (шаровари), відомі майже всім слов'янським народам. Стародавні козацькі шаровари шилися з тонких сукон, вовни, шовку з чотирикутною вставкою ззаду, що утворювала матню та з'єднувала дві широких штанини. Шовк відлякував вошей.

В бою, в єдиноборстві ширина шароварів вводила ворогів в оману, бо ворогу важко було вгадати, куди козак вирушає (ліворуч, праворуч, вперед, назад), куди він зараз поставить ногу.

Вище вже згадувалось про пояс, яким одяг зверху оперізувався. Пояси були шовкові, бавовняні, вовняні та ексклюзивні – дорогоцінні (золоті, срібні). Матеріал для них привозили з Персії та інших країн світу. За кольором пояси переважно були червоні та зелені. Пояс – це стародавній елемент військового одягу. Ще в Іпатіївському літописі 1288 року йдеться про золоті та срібні пояси князя Володимира та його батька: "И розда Владимиръ убогимъ имение свое все: золото и серебро, и камение дорогое и поясы золотые отца своего и серебяные свои иже бяше" [16, с. 544-545].

Пояси звичайно були довгі до 12 "ліктів" з китицями на кінцях. Пояс обвивався кругом стану декілька разів. "Існує два способи підперезуватись поясом: "по-селянськи", з китицями, що звисають з обох боків і "по-козацьки", коли обидва кінці звисають з одного боку", – пише О. Воропай [16, с. 546].

Чоботи – були основним взуттям населення колишньої України. Вони походять зі Сходу. Їх бачимо на картинах і портретах гетьманів і козацької старшини. Здебільшого зустрічалися кольорові, гостроносі чоботи з добре вичиненої шкіри або сап'яно.

Козаки носили хромові, а селяни – юхтові (з кінської шкіри) чоботи. Звідси народне прислів'я: "Видно пана по халяві".

Кожух був верхнім зимовим одягом. Козаки про себе говорили: "Козак – муха без кожуха!" Кожухи переважно були домашнього виробництва і шилися з вичиненої шкіри вівці. В народі говорили: "У кого кожух із вівці, у того душа чоловіка, а шуба – це згуба", бо кожухи носили козаки і селяни, а шуби – пани.

Взагалі одяг козака свідчив про його вдачу. Якщо козак мав добрий одяг – золотий пояс, гарну шапку – він був добрий вояк, одяг здобув у бою. А якщо і його зброя була доброю – золочений ятаган або шабля, то він відбив її в кривавій сутичці із знатним турком.

Як пише А. Кащенко: "Святкове вбрання козаків складалося із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних, або іншого кольору штанів, пояса з китайки, шапки з виндихи, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У походи запорожці вирушали в найгіршому своєму вбранні; з походу ж поверталися в тому одязі, який добували в бою. Часом напади козаків на турецькі землі спричинялися тим, що в них зносився одяг, і вони, як тоді казали, були "босі й голі,, ; вдома ж, під час рибальства чи полювання запорожці здебільшого ходили тільки в пошарпаній одежі, крізь яку світилось тіло. Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вбирався в кармазиновий жупан, узував червоні сап'янці, чистив, мов скло, свою зброю і збрую на коні так, що весь сяяв

і вигравав на подив селянським парубкам та дівчатам" [10, с. 68].

На портретах гетьманів лише П. Сагайдачний зображений з бородою, решта – з вусами. Українці завжди мали вуса (в першій половині XIX століття російський цар Микола I заборонив цивільним особам мати вуса).

Запорожці мали особливу зачіску – "оселедець", як ознаку того, що козак був вже в поході. "Молоді козаки, що ще "не нюхали пороху", не мали права носити оселедця" [16, с. 355], а мали іншу зачіску, зокрема "під макітру".

Мода на "оселедці" давня. Ще славетний князь-завойовник Святослав мав "оселедця". Візантійський історик Лев Диякон, описуючи його, писав: "… з одного боку висів чуб, що означало знатний (вищий) рід…" [12, с. 10].

Тобто, спочатку "оселедець" був ознакою знатного роду, а пізніше – і запорізького козака, який побував у бою.

За твердженням російського історика XIX ст. А. Скальковського зневажливе прізвисько українців пішло, власне від оселедця, який росіяни називали "хохоль" [9, с. 325].

Вітчизняний автор А. Ярещенко в дослідженні "Етнографічні особливості України" приводить іншу цікаву версію мовознавців щодо цього. "Вона полягає в етимології слова "хохол"… це слово монгольського походження і перекладається як синьо-жовтий. Ця версія гіпотетично доводить, що синій і жовтий кольори були кольорами племінних об'єднань слов'ян ще задовго до татаро-монгольського іга. Що стосується червоного, то це колір ханського "ярлика", який дарувався руським князям в епоху татарського іга" [18, с. 397].

Хоча повсякденне життя на Січі було замкнутим для сторонніх, вплив Запорожжя на Україну, Московію, Польщу та Європу в цілому був неабияким.

П. Сагайдачний першим з українських гетьманів поєднав інтереси українського козацтва, міщанства і духовенства, поширив свій політичний вплив на Київ, записавшись 1615 року з усім Військом Запорізьким до братства при Києво-Печерському монастирі.

Традиції судочинства ґрунтувалися на принципах демократизму як і весь уклад життя на Січі. Д. Яворницький зазначав, що козаки "… чинили велику суперечку кошовому за те … що він … козака, який багато разів був у воєнних промислах, засудив не за звичаями й порядком Запорізького Війська" [19, с. 80]. Мова йшла про кошового отамана Івана Гусака та страченим ним без згоди товариства Матвієвеця.

У А. Кащенка читаємо: "… кара без військового суду була образа для Війська Запорозького, і багато запорожців зненавиділо Дорошенка" (з приводу наглої смерті Брюховецького), і далі ще категоричніше "… обрання гетьманів … має відбуватися на Січі, а не в містах України" [10, с. 180].

Справа в тому, що того часу в Україні важливу роль відігрівали "копні суди" . Слово "копа", "купа" означає велику кількість (наприклад, копа сіна, копа жита, копа грошей). Щодо суду – "копа" – велике зібрання людей, членів одного товариства. "Копні суди" були типовим явищем козацької доби, носіями віковічних традицій, звичаєвого права. За допомогою цих своєрідних установ козаки боролися з правопорушеннями.

"Їх діяльність базувалась на давніх положеннях звичаєвого права українського народу, які беруть свій початок з часів Київської Русі", – зазначав дослідник А. Гурбик [20, с. 115].

В Україні за Люблінської унії 1569 року польське право не запроваджувалось. Законодавчою основою місцевого життя був так званий "Волинський статут", який діяв аж до 30 – х років XIX століття.

Запорізький козак цивільному суду був не підсудний, його судило січове товариство.

М. Гоголь описує деякі традиції судочинства на Січі: "Коли козак прокрався, потяг яку-небудь дрібничку це вважалося вже за неславу для всього козацтва; його, як безчесного, прив'язували до ганебного стовпа і клали коло нього кия, яким всяк, хто проходив, мусив вдарити його, аж поки таким чином не забивали його на смерть. Боржника, що не платив, приковували ланцюгом до гармати, де він мав сидіти до тих пір, доки хтось з товаришів вирішав викупити його, заплативши за нього борг … страшна кара, приділена за смертовбивство. Тут-таки при ньому викопали яму, спустили туди живого убійника і на нього поставили труну з тілом ним убитого, а потім обох засипали землею" [11, с. 48].

У Д. Яворницького читаємо: "… найпопулярнішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями у ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку, або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомських гріх, побої, насильництво, дезертирство" [7, с. 151].

"Крім ганебного стовпа у запорізьких козаків використовували шибеницю і залізний гак: до них засуджували "за велику" або неодноразову крадіжку" [7, с. 152].

Подібні описи знаходимо і у Ж-Б. Шерера [8, с. 68], К. Рондо [12, с. 50].

Щодо ката, то як стверджує Д. Яворницький "… у запорізьких козаків узагалі не існувало ката; коли була потреба стратити якогось злочинця, то його наказували стратити злочинцеві; якщо ж на той час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці до того часу, поки не з'являвся другий; тоді новий злочинець страчував старшого" [7, с. 153].

Церква і козацька старшина підтримували традиції судочинства. Отці церкви вчили "не щадити злотворящих перед Богом, но лестьця, хульника і убійца градським казнити законом" [2, с. 139].

Гетьман І. Виговський, приймаючи булаву, попереджав запорожців: "Потурати ж у Війську Запорозькому я нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху перебувати не може" [2, с. 205]; так гетьмани і чинили.

Анархії у Війську Запорізькому не було. Коли кошовий отаман при підготовці до походу здибав на Січі ледачого запорожця, що ухилявся від роботи, гультяя чи пияка "… то добре відчухрав би його що потрапиться під руку, а коли б той ще сперечався, то звелів прикувати до гармати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів" [10, с. 75].

За зраду – смерть.

Традиції судочинства сприяли якісному фізичному і психологічному відбору, зміцненню дисципліни, організованості, морально-психологічного стану запорізьких козаків.

Логічним продовженням традицій судочинства стала "Інструкція українським судам", видана гетьманом Д. Апостолом 1730 року.

Всі традиції запорізьких козаків знаходились у тісному взаємозв'язку, доповнювали і підсилювали одна одну.

Вони – перлини духовної культури українського народу, без наслідування яким неможливо успішно розбудовувати ЗС України.

Як наголошує Ю. Мицик, "Українське козацтво, славні традиції якого живуть в Україні і досі, є унікальним явищем світової історії. Воно нерозривно зв'язане з минулим українського народу" [21, с. 2]. І ще: "Малодослідженим залишається питання про роль козацтва у збереженні і розвитку державних традицій українського народу. Мова йде не лиши про Запорізьку Січ, устрій якої ще багато в чому залишається загадкою, а й про січові традиції у формуванні Української держави, відродженої 1648 р." [21, с. 5].

Про значення козацького фактору в розбудові незалежної України красномовно свідчать Національна програма відродження та розвитку українського козацтва, функціонування понад двох десятків козацьких організацій України, щорічне відзначення 14 жовтня – в день Покрови Святої Богородиці – Дня Українського козацтва.

Традиції запорізьких козаків у ЗС України впроваджуються через механізм НВ. Про методологічні засади НВ ми писали раніше [22]. Подальші дослідження соціально-психологічних та організаційних засад НВ тривають. Зокрема, на нашу думку, фундаментальною організаційною засадою НВ є забезпечення повноцінного функціонування української мови у військовому середовищі [23].

Обов'язковою організаційною засадою НВ є стабілізація (цільова оптимізація) органів з виховної та соціально-психологічної роботи (виховної роботи), що разом з відпрацюванням відповідних Концепції та Положення дозволить їм стати безпосередніми організаторами НВ особового складу ЗС України.

Важливою організаційною засадою НВ є забезпечення взаємозв'язку військово-патріотичного виховання й військово-професійного виховання. Як зазначено в Концепції кадрової політики в ЗС України, завдання полягає у формуванні "військовослужбовців нового покоління, професійно підготовлених, з високими морально-діловими якостями, здатних якісно вирішувати складні військово-професійні завдання, в умовах … що динамічно змінюються" [24, с. 6].

НВ особового складу ЗС України оптимально здійснювати за 5-и рівневою схемою: 1-й – індивідуальний рівень; 2-й – рівень підрозділу; 3-й – рівень військової частини, з'єднання, закладу, підприємства, установи; 4-й – рівень виду ЗС України; 5-й – рівень ГШ ЗС, МО України.

Значення традицій запорізьких козаків в НВ особового складу ЗС України важко переоцінити.

Козацтво, як унікальний соціальний феномен, є свідченням незламного прагнення українського народу до свободи, демократії, незалежності. Терміни "українець" і "козак" виконують важливу репрезентативну роль України та українського народу.

Література

1. Кисіль В. В. Військові традиції запорізьких козаків та їх значення в національному вихованні особового складу Збройних Сил України / Кисіль В. В. // Вісник Національного університету Оборони України. Збірник наукових праць. – 2010. – № – С.

2. Др. Дмитро Донцов. Дух нашої давнини / Д. Донцов: [Друге видання]. – Дрогобич: Видавництво Відродженя , 1991. – 341 с.

3. Котляревський І. П. Енеїда: Поема, п'єси / Котляревський І. П. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.

4. Платон. Сочинения. В 3-х .т. / Платон: [Пер. с давнегреч. Под. общ. ред.. А. Ф. Лосева і В. Ф. Асмуса]. – Москва: Мысль, 1971. – 687 с.

5. Слово о полку Игореве. Былины / [Перевод В. А Жуковського]. – Лениздат, 1977. – 176 с.

6. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Цицерон Марк Туллий: [Пер. с латин., сост. и ред.. М. Гаспарова, С. Ошерова и В. Смирина. Вступ. ст. Г. Кнабе.]. –Москва: Художественная литература, 1975. – 456 с.

7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У3-х .т. / Д.І. Яворницький: [Пер. з рос. І. І. Сварника]. – Львів: Світ, 1990. – т.1. – 319 с.

8. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців / Ж.-Б. Шерер: [пер.з франц. В.В. Коптілов]. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

9. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский: [Изд. второе]. – Одесса, 1846. – 367 с.18.

10. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А.Ф. Кащенко: [Упор. М. А. Шудря]. – Дніпропетровськ: Просвіта, 1991. – 494 с.

11. М. В. Гоголь. Тарас Бульба. Повість / М. В. Гоголь. – К.: 1937. – 217 с.

12. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.

13. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / [Редкол: В А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – т. 2. – 724 с.

14. Боплан Г. Опис України. – / Боплан Г. [Пер. з фр., приміт. та передм. В.Косика]. – Львів: НВП "Мета", - 1998. – 180 с.

15. Печенюк І. Бойові традиції українського козацтва та практика їх використання / Ігор Печенюк // Воєнна історія – 2007. – №4-6 – С.109-126.

16. Олекса Воропай. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О.Воропай. – К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство "Оберіг", 1993. – 590 с.

17. Нечуй-Левицький І. Запорожці / І. Нечуй-Левицький // Київська старовина. –1992. – № 4. – С. 30-43.

18. Українські традиції / [упорядкування та передмова О. В. Ковалевського]. –Харків: Фоліо, 2007. – 573 с.

19. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 – х. т. / Д. І. Яворницький: [Пер. з рос. І. І. Сварника]. – Львів: Світ, 1992. – т. 3. – 456 с.

20. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. / А. Гурбик (Київ) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110-116.

21. Мицик Ю. Історія українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2-6.

22. Кисіль В. В. Методологічні засади національного виховання в Збройних Силах України / Кисіль В.В. // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. – 2009. – № 4 (12). – С. 23-26.

23. Кисіль В. В. Проблеми функціонування державної мови в Збройних Силах України / Кисіль В. В. // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. – 2009. – №5 (13). – С. 48-51.

24. Концепція кадрової політики в Збройних силах України, затверджена наказом Міністра оборони України від 27.11.2007 р. № 659. – http:www./mil.gov.ua/Artikles/ 2007/11.

УДК 811.16

Ковалишин Л. Є., *кандидат політичних наук доцент кафедри іноземних мов Воєнно - дипломатичної академії (м. Київ)*

НАУКОВІ ЗАСАДИ ДІАГНОСТУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ ДО ВИВЧЕННЯ ЧЕСЬКОЇ МОВИ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ВОЄННО-ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ

У статті обґрунтовані наукові засади діагностування здібностей до вивчення чеської мови у майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби на основі виявлених фонетичних (вживання окремих фонем, інтонації, наголосу тощо), граматичних (способи утворення слів, особливості вживання дієслівних форм тощо) та лексичних (утворення деяких граматичних форм, порядок слів у реченні тощо) особливостей чеської мови у порівнянні з українською.

Ключові слова: наукові засади; здібності до вивчення чеської мови;діагностування; фахівці воєнно-дипломатичної служби.

В статье обоснованы научные принципы диагностирования способностей к изучению чешского языка у будущих специалистов военно-дипломатической службы на основе выявленных фонетических (употребление отдельных фонем, интонации, ударения и т.п.), грамматических (способы образования слов, особенности в использовании глагольных форм и т.п.) и лексических (образование некоторых грамматических форм, порядок слов в предложении и т.п.) особенностей чешского языка в сравнении с украинским.

Ключевые слова: научные принципы; способности к изучению чешского языка; диагностирование; специалисты военно-дипломатической службы.

The article considers scientific bases of testing future military diplomats' Czech language aptitude based on discovered phonetic (use of some phonemes, intonation, stress etc.), grammatical (methods of words formation etc.), and lexical (formation of some grammar forms, words order in the sentence) peculiarities of Czech language in comparison to Ukrainian.

Key words: scientific bases; Czech language aptitude; testing; military diplomats.

Постановка проблеми. Активний розвиток міжнародного військового та військово-технічного співробітництва, потреби держави у висококваліфікованих військових фахівцях для роботи в дипломатичних установах і представництвах за кордоном зумовлюють високі вимоги до рівня володіння ними іноземними мовами. Відповідно до „Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України" іншомовна підготовка є одним із важливих елементів професійної підготовки майбутніх військових фахівців, у тому числі фахівців воєнно-дипломатичної служби [2]. Її ефективність багато в чому залежить від їх здібностей до вивчення іноземних мов (лінгвістичних здібностей). Саме такі здібності створюють передумови для успішного засвоєння слухачами навчальної програми з дисципліни «Іноземна мова», а в кінцевій меті – успішному виконанні ними своїх професійних завдань.

Якщо методика діагностування загальних лінгвістичних здібностей, у цілому, успішно застосовується на вступних іспитах до навчального закладу воєнно-дипломатичної служби вже протягом тривалого часу і засвідчила свою ефективність, то методика діагностування здібностей абітурієнтів до вивчення окремих іноземних мов чи груп іноземних мов не розроблена. Разом із цим існують об'єктивні і нагальні потреби у такій методиці з огляду на те, що ефективний відбір абітурієнтів до вивчення окремих мов, зокрема чеської, неодмінно підвищить якість підготовки фахівців. Традиційно вважається, що всі абітурієнти можуть вивчити будь-яку слов'янську мову з огляду на її подібність до української. Проте, практика доводить хибність такого твердження, про що свідчить значна кількість низьких оцінок саме у тих слухачів, які вивчають слов'янські мови.

Мета статті – обґрунтувати наукові засади діагностування здібностей до вивчення чеської мови у майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами діагностування загальних лінгвістичних здібностей в абітурієнтів до навчального закладу воєнно-дипломатичної служби успішно займається С.М. Настенко, нею розроблені теоретичні

та методичні основи такого діагностування, запропоновані тестові завдання, які на практиці довели свою ефективність. Деякі дослідники вивчають види лінгвістичних здібностей (Б. В Беляев, М.К. Кабардов, Н.С. Магін, І.Е. Синиця), розроблюють методи їх тестування (Ю.А. Веденяпін, І. О. Зимня, С.Д. Толкачева, K.G. Bottfce, J.B Carroll, CJ. Cooper, F.D. Harding, V.AC. Henmon, G. Perrert, P. Pirnsdeur, G.A Rice, E. Salomon, S.M. Sapon, M. Symonds, J.W. Todd). Проблеми діагностування здібностей до окремих груп мов дуже тісно пов'язані із проблемами типологічного порівняння рідної та іноземної мови, які стали предметом дослідження С.Н. Сироваткіної, К.К. Швачко, С.А. Швачко, П.В. Терентьєва, Т.Г. Янукян, А.Е. Левицького, Л.Л. Славової, порівняльної граматики індоєвропейських мов, які активно досліджувалася О.Н. Савченко, принципами опису мов світу, які розроблені В.Н. Ярцевою та Б.А. Серебренніковим.

Таким чином, проблеми діагностування здібностей до слов'янських мов, зокрема чеської, у теоретичному аспекті не розв'язані. Ці дослідження не охоплюють особливостей чеської мови, які дозволили б обґрунтувати наукові засади діагностування здібностей майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби до вивчення цієї мови і на їх основі розробити методи, прийоми і способи такого діагностування.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових праць з проблем порівняльної лінгвістики [1; 3 – 6] та лінгвістичний аналіз чеської та української мов дав можливість виявити особливості діагностування здібностей до вивчення чеської мов у майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби, які виявляються у лінгвістичних особливостях чеської мови у порівнянні з українською та дають можливість обґрунтувати наукові засади такого діагностування. Розглянемо фонетичні, лексичні та граматичні особливості. Проаналізовані нижче особливості служать підґрунтям для подальшої розробки тестових завдань з метою прогнозування здатності абітурієнтів до вивчення чеської мови.

Порівнюючи фонетичні особливості вимови звуків та вживання інтонації в чеській мові та в українській, можна виявити здатність абітурієнтів сприймати, засвоювати, розрізнювати та вимовляти звуки нової для них іноземної (чеської) мови.

Фонетичні особливості

1. Короткість і довгота фонем: [ā] – [a], [ō] – [o], [ī] – [i], [á] – [a], [ē] – [e]. Наприклад, в чеській мові – mapa – mává, gól – rok, dívka – kniha.

2. Наявність дифтонгів: в чеській мові – [ou], [au], [eu]. Наприклад, moucha, auto, feudál.

3. Наявність специфічних фонем: в чеській мові – [rž], [rš] – альвеолярний. Наприклад, řada, pekař.

4. Альвеолярна вимова фонем – [n], [t], [d] в чеській мові. Наприклад, schody, city, tenký.

5. М'які (палатальні) фонеми [d'], [t'], [ň] в чеській мові у порівнянні з українською. Наприклад, tělo, dělo, něco.

6. За акустичним враженням чеські фонеми [ž], [š] м'якіші за українські. Наприклад, žak, škola.

7. На відміну від української мови, у якій більшість приголосних можуть бути і в м'якому, і в твердому варіанті, в чеській мові усі приголосні звуки, за винятком кількох, тверді. До м'яких приголосних належать непарний приголосний [j], а також [d'], [t'], [ň], яким відповідають тверді члени їх пар [d], [t], [n]. Наприклад, dím – dym, ti – ty, zvoní – zvony.

8. Наголос в чеській мові постійний і падає на перший склад. Якщо перед словом знаходиться прийменник, то інтонація переходить на нього. Наприклад, Moskva [Móskva], do domu [dódomu].

9. Інтонація. Специфіка інтонації чеської мови виявляється в тому, що зміни висоти тону використовуються в ній для створення так званої мелодики речення. Наголос у реченні припадає або на слово, або на словосполучення, яке є ядром висловлювання.

Спадна інтонація у стилістично нейтральних реченнях і стрибкоподібне підвищення інтонації у питальних і спонукальних реченнях. Наприклад, To je pravda. ↓ Je to pravda? ↑ [7, с. 42].

Особливості вживання дієслівних форм

1. Наявність двох форм кондиціоналу теперішнього і минулого часу (kupovali

bychom i byli bychom kupovali), які різняться за значенням та вживанням.

2. Послідовно виражається категорія назв істот / неістот неособовими дієслівними формами (дієприкметниками на –l, пасивними дієприкметниками та ін.), які узгоджуються з іменниками. Наприклад, Ženy mluvily. Stoly staly. Muži mluvili.

3. Ад'єктивізація дієприкметників теперішнього часу дійсного стану. Наприклад, kvetoucí (strom).

4. Розрізнення дієприслівників у часі (теперішній і минулий час), а також по числам і родам. Наприклад,

Дієприслівник теперішнього часу

інфінітив	чол. рід	жін. і сер. рід	множина для всіх родів
brát	bera	berouc	berouce

Дієприслівник минулого часу

інфінітив	чол. рід	жін. і сер. рід	множина для всіх родів
vynést	vynesši	vynesši	vynesše

5. Більш регулярне утворення віддієслівних іменників, які зберігають відмінності за видом, типу plnění – splnění, zvýšování.

6. Регулярне вживання дієслова-зв'язки у формах теперішнього часу. Наприклад, Jsem zdráv. Otec je nemocen.

Особливості вживання прикметника

1. Більш обмежене вживання форм коротких прикметників.

2. Більш широкі можливості вживання присвійних прикметників типу otcův, bratrův, matčin, sestřin.

3. Нетотожне морфологічне вираження в чеській і українській мовах категорії назв істот / неістот знаходить своє морфологічне відображення лише у формах знахідного відмінка однини і називного відмінка множини [8, с. 53]. Наприклад,

Знах.в. одн. Dívám se na ženu. Dívám se na stůl. Dívám se na pana.

Н. в. мн. To jsou čeští profesoři. To jsou české ženy. To jsou české stoly. To jsou česká děvčata.

Особливості вживання іменника

На відміну від української мови в чеській категорія іменників – живих істот обмежується рамками лише чоловічого роду. Іменники ж. р., а також іменники сер. р., які означають живі істоти, формальних показників живих істот не мають. Однак в рамках чол. роду категорія живих істот представлена ширше, ніж в українській. В однині вона знаходить своє відображення не лише у формі знахідного відмінка, який співпадає з родовим, як і в українській мові, а також у формі родового, давального і місцевого відмінків.

Крім того, у множині категорія назв живих істот в чеській мові знаходить широке морфологічне відображення також у формі називного відмінка множини, де вживаються особливі закінчення –i, –ové, –é, але на відміну від української, вона не отримує відображення у формі знахідного відмінка множини. Наприклад: Н.в. одн. To jsou Češi. To jsou Arabové. To jsou optimisté. З.в. мн. Vidím pany. Vidím Čechy. Vidím optimisty.

Особливості словотворення

1. Одним з найбільш продуктивних способів словотворення є морфологічний, який включає афіксальний спосіб, безафіксальне словотворення і словоскладення. Суфіксальним способом утворюються переважно прислівники і прикметники. Наприклад, kniha – knížka, knihovna, knihovník, knihovnice, knihař – knihařka, knihařský, knihařství, knižní, knižnost, knihovnický, knihovnička, knihovnictví, knihovat.

2. Префіксальний спосіб особливо типовий для дієслів: nést – donést, přinést, zanést, odnést, přenést, poponést, unést.

3. Безафіксальним способом від дієслів та прикметників утворюються іменники: létat – let, běhat – běh, černý – čerň.

4. До афіксального способу можна зарахувати і утворення слів на основі деривaційної універбизації: tryskové letadlo – tryskač, vlečný vůz – vlečňak, zubní lekař – zubař. Останній спосіб дуже продуктивний в чеській мові. На його основі формуються слова, які відносяться до розмовної мови [7, с. 67].

5. Словоскладання в чеській мові не має такого широкого розповсюдження, як в українській. Так, українським складноскороченим словам із значенням агентивності або знаряддя дії в чеській мові часто відповідають суфіксальні найменування, часто складені. Пор.: орденоносець – nositel řadu, книговидавець – vydavatel knih, радіослухач – rozhlasovy posluchač, свідок – očitý svědek [7, с. 314].

6. Морфологічно-синтаксичний спосіб представлений декількома лексико-семантичними розрядами – це назва особи за

певною ознакою, професією або родом занять, назви спортивних ігор, страв і продуктів харчування, а також окремі найменування: nemocný, vedoucí, studující; kopaná, košíková; telecí, skopové, hovězí; taneční.

7. Яскравою характерною особливістю чеської мови є утворення практично без обмежень співвідносних за родом занять пар слів чол. і жін. роду, які означають особи за професією, родом занять: ředitel – ředitelka, poslanec – poslankyně, bojovník – bojovnice, filolog – filoložka.

На відміну від української мови в чеській мові більш послідовна родова диференціація (в залежності від статті) характеризує також іменники, які означають чоловічі і жіночі прізвища: Marek – Marková, Ševčenko – Ševčenková.

Синтаксичні особливості

1. Одною із основних відмінностей в побудові чеських та українських речень є те, що в чеській мові послідовно вживається дієслово-зв'язка у формах теперішнього часу: babička je zdráva, otec je lekařem. Обов'язкове вживання дієслова-зв'язки у всіх часах (otec je zdráv, otec byl zdráv, otec bude zdráv) обумовлює необов'язкове вживання в чеській мові особових займенників у функції підмета, тоді як в українській мові пропуск зв'язки пов'язаний з обов'язковим вживанням особових займенників: jsme spokojeni, dnes jsem doma, jsme pro mír.

2. В чеській мові у порівнянні з українською менш виражена тенденція до вживання односкладових речень. У певній мірі це виражається у тому, що в українській мові частіше, ніж в чеській, виконавець дії чи носій ознаки (стану) виражається формами непрямих відмінків або ж взагалі залишається невираженим: Helena není doma. Pavel nemá kam jít. Válka nebude. Na dvoře nikdo nebyl.

Одні і ті ж функціональні потреби можуть висловлюватись в обидвох мовах різними граматичними засобами. Так, наприклад, українським односкладовим реченням (інфінітивного типу з давальним особи і, як правило, модальними предикативами) в чеській мові відповідають у більшості випадків особові кондиціональні конструкції, утворені від модальних дієслів: Jak bych vás nechápal! Měl by sis pospíšit!

3. Для вираження обумовленої дії, характерної для розмовної мови, в чеській мові в експресивній функції вживається інфінітивна конструкція, а в українській – конструкція з незмінним імперативом: Mít já peníze, koupil bych si auto. Být já mladší, jel bych tam [9, с. 250].

В чеській мові порядок слів є відносно вільним, але не довільним. У порівнянні з українською мовою є певні відмінності:

а) Дієслово-присудок на першому місці стоїть доволі рідко, за винятком безсуб'єктних речень, а також речень, в яких суб'єкт відомий з контексту: Svítá. Sedím celý den doma.

б) В реченнях, що починаються з обставини, з дієслівним присудком, який логічно не виділений, дієслівний присудок йде за обставиною: Večer jede otec do Kijeva. V pátek přijede do Moskvy Pavel.

в) В так званих загальних питаннях (запитальне речення без запитальних слів) дієслівний присудок в чеській мові ставиться на перше місце частіше, ніж в українській мові: Koupil sis ten slovník? Pojede Jaroslav do Brna?

4. Суттєві відмінності між чеською та українською мовами спостерігаються в розміщенні ненаголошених слів (так званих енклітик) у реченні. Енклітики займають в реченні, як правило, місце після першого синтаксичного члена речення, тобто після першого наголошеного слова або словосполучення: Vlasta ho má rada. Dnes mu to povím. Domů jsem se vratil pozdě večer.

Таким чином, аналізуючи та порівнюючи граматичні особливості, тобто особливості, які пов'язані із закономірностями формотворення і словозміною, в чеській та українській мові, можна створити комплекс тестових завдань для виявлення здатності засвоєння граматики чеської мови майбутніми фахівцями воєнно-дипломатичної служби. Визначення граматичних особливості є надзвичайно важливим, оскільки їх врахування для створення тестових завдань дасть можливість виявити здатність абітурієнтів до запам'ятовування граматичних правил, правильного розуміння частин мови та їх утворення, а також правильного використання мовлення на незнайомій для них іноземній (чеській) мові.

Орієнтуючись на лексичні особливості словникового складу чеської мови порівняно з українською, можна спрогнозувати здатність абітурієнтів сприймати, розрізняти і засвоювати слова та вирази незнайомої їм іноземної мови, а також уміння працювати зі словниками. Аналіз цих особливостей дасть можливість створити комплекс тестових завдань на їх основі, що дозволить виявляти здатність абітурієнтів до роботи з лексичним матеріалом на заняттях з іноземних (чеської) мови.

Висновки. Обґрунтовані наукові засади діагностування здібностей до вивчення чеської мови у майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби на основі виявлених фонетичних, граматичних і лексичних особливостей чеської мови у порівнянні з українською.

Фонетичні особливості пов'язані із специфікою вживання у чеській мові окремих фонем, інтонації, наголосу тощо; лексичні – із способом утворення слів тощо; граматичні – із утворенням деяких граматичних форм, порядком слів у реченні тощо. Всі ці особливості є основою для розроблення засобів діагностування здібностей майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби засвоювати чеську мову.

Перспективи подальших досліджень. На основі обґрунтованих наукових засад діагностування необхідно розробити та експериментально підтвердити методику діагностування здібностей до вивчення чеської мови у абітурієнтів до навчального закладу воєнно-дипломатичної служби.

Література

1. Левицкий Л.Э. Сравнительная типология русского и английского языков: [підручник] / Л.Э. Левицкий, Л.Л. Славова. – Житомир: ЖГУ, 2005. – 204 с.

2. Наказ Міністра оборони України "Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та Плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України" № 267 від 01.06.2009 р. – Офіц. вид. – К.: МО України, 2009. – 29 с. – (Нормативний документ Міністерства оборони України. Наказ).

3. Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов: [підручник] / [під ред. Ю.О. Жлуктенка]. – К.: Наукова думка, 1981. – 358 с.

4. Принципы описания языков мира: [навчальний посібник] / [Отв. ред. В.Н. Ярцева, Б.А. Серебренников]. – М.: Наука, 1976. – 348 с.

5. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков: [навчальний посібник] / А.Н. Савченко. – М.: Высшая школа, 1974. – 412 с.

6. Швачко К.К. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков: [підручник] / К.К. Швачко. – К.: Вища школа, 1977. – 150 с.

7. Широкова А.Г. Чешский язык / А. Г. Широкова, В.Ф. Васильева, А. Едличка. – Москва : МГУ, 1990. – 344 с.

8. Широкова А.Г.Чешский язык [учебник для 1 и 2 курсов] / А.Г. Широкова, П.Адамец, Й.Влчек, Е.Роговская.– М. : Высш. шк., 1988. – 544 с.

9. Bischová J. Čeština jako cizí jazyk : [učební pomůcka] / J.Bischová, H.Confortiová, J.Cvejnová, M.Čadská, J.Holub, L.Lánská, Z.Palková, M.Turziková. – Praha : EDR, 2001. – 344 s.

УДК 37.013.42:–056.26

Ковальчук Т. І., *ст. викладач Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*
Михайлів Н. А., *студентка IV курсу педагогічного Факультету Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-ІНВАЛІДАМИ

Охарактеризовано стан вивченості проблеми соціальної роботи з дітьми, виявлено особливості життєдіяльності дітей-інвалідів, які є важливими для їх реабілітації. Запропоновано систему заходів соціокультурної, ситуативно-рольової реабілітації дітей.

Ключові слова: інвалідність, фізичні дефекти, адаптація інвалідів, обмежені функціональні можливості, особливі потреби, обмежена дієздатність, неповносправні, вади розвитку, соціальна реабілітація.

Охарактеризованы состояние изученности проблемы социальной работы с детьми, выявлены особенности жизнедеятельности детей-инвалидов, которые важны для их реабилитации. Предложена система мер социокультурной, ситуативно-ролевой реабилитации детей.

Ключевые слова: инвалидность, физические дефекты, адаптация инвалидов, ограниченные функциональные возможности, особые потребности, ограниченная дееспособность, отсталые, пороки развития, социальная реабилитация.

Characterizes the state of knowledge on issues of social work with children identified characteristics of children with disabilities who are important to their recovery. The system measures sociocultural, situational-role reabilitation children.

Key words: disability, infirmity, and adaptation of the disabled, limited functionality, special needs, limited capacity, disabled, malformations, and social rehabilitation.

Актуальність теми. Проблема інвалідності сьогодні набула загальнопланетарної значущості і продовжує загострюватись. Так, за статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я при ООН, кожен десятий мешканець Землі є інвалідом. Проблема інвалідності не оминула й Україну. Кількість людей з обмеженими фізичними можливостями все більше й більше зростає. Відтак, це може призвести до серйозної деформації суспільства, що загрожує важкими наслідками як морального, так і економічного характеру.

Фізичні дефекти можуть значною мірою утруднювати контакти інвалідів з довкіллям, обмежувати їхню участь у житті суспільства. В інвалідів зароджується почуття неспокою, невпевненості в собі, що призводить до формування комплексу неповноцінності, егоцентричних і антисоціальних психологічних настанов. У цьому зв'язку проблема адаптації інвалідів є важливою гуманітарною, соціальною проблемою і водночас проблемою державної значущості[3].

Забезпечення потреб дитини, створення умов для її повноцінного розвитку – один з найважливіших пріоритетів політики кожної держави і моральний обов'язок кожного громадянина. Дитині, яка з'являється на світ, що має особливі потреби, перш за все, необхідне житло та їжа, любов і ласка, можливості розвиватися і навчатися, спілкуватися з однолітками, відчувати себе під захистом дорослих від жорстокості й насилля. Тому дітям-інвалідам необхідно створити умови, їм необхідна допомога фахівців і, що найважливіше, чуйне й доброзичливе ставлення людей, які завжди поруч.

Стан вивченості проблеми. Проблема соціальної роботи з дітьми з особливими потребами теоретично й практично розглядалася такими науковцями, як А. Капська, О. Карпенко, Н. Краснова, В. Ляшенко, І. Пінчук, Т. Соловйова, В. Тесленко, С. Харченко та ін.

В українській мові до кінця XVIII століття людина з вадою розвитку тлумачилась як каліка, калька, хромець, сліпець, що знаходимо у пам'ятках давньоруської літератури. На початку XIII століття у слов'янських мовах починає вживатися слово "інвалід", яке за походженням – безсилий, слабкий, важко

поранений, – прийшло в українську і російську мови з французької і до кінця XIX століття вживалося в значенні "заслужений воїн, який не пристосований до служби через каліцтво, поранення, старезність"[1].

Ще й сьогодні в Україні немає єдиного терміну стосовно осіб, що мають фізичні та психічні відхилення у здоров'ї. Так, в засобах масової інформації та у спеціальній літературі вживаються паралельно різні поняття: інвалід, особи з обмеженими функціональними можливостями, люди з особливими потребами, люди з обмеженою дієздатністю, особи з вадами розвитку, неповносправні [1]. У законодавчих документах, як правило, домінує термін "інвалід".

Результати дослідження та їх обговорення. Аналізуючи різне ставлення до дітей, його спрямованість, специфіку для кожного вікового стану, доцільно виокремити такі аспекти життєдіяльності дитини, які є найбільш значущими для розкриття реабілітації як соціального процесу: ставлення до дефекту дитини, становище в сім`ї, навички самообслуговування, рухова активність, пізнавальна активність, соціальна активність.

Програма реабілітації дітей з обмеженими можливостями – це система заходів, які сприяють розвитку можливостей дитини і всієї сім`ї. Вона розробляється командою фахівців (лікарів, соціальних працівників, педагогів, психологів) разом із батьками. У багатьох країнах такими програмами керує один спеціаліст, яким може бути один із названих вище, котрий має відстежувати і координувати реабілітаційну програму (спеціаліст-куратор). Програма розробляється на півроку, рік і залежить від віку та умов розвитку дитини.

Кожен період програми має мету, окремі цілі, оскільки робота проводиться за різними напрямами із залученням різних фахівців. У ході реалізації програми періодично проводиться моніторинг, регулярно відстежуються події, у разі потреби куратор сприяє батькам у подоланні труднощів, веде переговори з потрібними спеціалістами, представниками установ, роз'яснює права дитини і сім`ї. При цьому куратор має відвідувати сім`ю, щоб краще розібратися з ускладненнями, які виникають у процесі виконання програми. Таким чином, програма реабілітації має циклічний характер.

До важливих особливостей реабілітаційної програми відносять: участь батьків у процесі реабілітації, що є найбільш складною проблемою, спрямованість уваги спеціалістів не тільки на дітей, а й на батьків, налагодження партнерства у реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями, наявність міждисциплінарної команди спеціалістів, що позбавить батьків необхідності відвідувати різні установи.

Проаналізувавши сімейні взаємини родин, що мають дітей-інвалідів, виділяємо такі типові характеристики: надмірна гіперпротекція, потворствування одним потребам дитини й ігнорування інших, мінімізація зв'язків і заборон для неї, нестійкість типу виховання, наявність виховної нечемності, фобії втрати дитини і проекції на дитину власних небажаних якостей.

Причини деформації взаємин у родинах можна виявити завдяки стандартизованим спостереженням взаємодій "батьки-дитина" при виконанні спільних завдань і у спільних рольових іграх. Більшість батьків дітей з функціональними обмеженнями або самі виконують завдання замість своїх дітей, або жорстоко нав'язують дітям дії і ретельно їх контролюють; батьки ж звичайних дітей в основному розподіляють завдання і функції між ними і дітьми в загальній соціальній групі. Одинокі матері, які мають одну дитину з функціональними обмеженнями, схильні використовувати гіперпротекцію, потворствування і не надають дитині соціальної волі. Вони виконують завдання за дитину і відмовляються від участі у групових діях.

Було з'ясовано, що особливості поведінки родин з дітьми-інвалідами проявляються також у тому, що їхні потреби відрізняються від реальних. На першому місці серед важливих для них – матеріальні потреби разом з потребами у медичній допомозі, лікарському забезпеченні і побутових послугах. Друге місце посідає потреба у відпочинку, третє – цікава робота

для батьків, додаткове створення місць працевлаштування дітей-інвалідів. Незначні потреби – в організації зустрічей батьків із психологом, занять спортом, у спілкуванні з однолітками.

Сутність соціально-педагогічної діяльності полягає в тому, що вона є способом оптимізації процесу соціалізації на основі розв'язання суперечностей у взаємовідносинах інваліда, групи і соціального середовища в інтересах соціального розвитку особистості і гуманізації середовища.

Істотну роль у цьому процесі відіграє соціальна адаптація інваліда. Показником рівня соціально-економічної адаптації є рівень матеріального добробуту, показником рівня соціально-психологічної адаптації – стан психологічного клімату; рівень соціокультурної адаптації визначається рівнем освіченості батьків, відповідністю суспільним нормам їхньої побутової і поведінкової культури.

У роботі з дітьми з особливими потребами вагому роль відіграє ситуативно-рольова адаптація (мовленнєва активність, яку ми стосовно сім'ї, що має дитину з особливими потребами, називаємо реабілітаційною; конструктивне ставлення оточення до дитини, дійсності загалом; оволодіння рольовою (реабілітаційною) культурою), необхідна для визнання адекватності сім'ї тим завданням, які постають перед нею з причин виховання хронічно хворої дитини [4].

Відомо, що у роботі з дітьми, які мають обмежені функціональні можливості та з їхніми сім'ями соціально-педагогічна діяльність виконує три соціальні функції: підвищення рівня соціальної адаптації індивіда чи групи, профілактика дезадаптації, соціокультурна реабілітація.

Особливо важливим у розумінні реабілітації є її сприйняття не як впливу, а як взаємодії з сім'єю на засадах партнерства в реалізації цілей реабілітації, особистісно орієнтованого підходу, комплексності і системності зусиль. При цьому основою взаємодії має бути соціокультурна реабілітація, метою якої є особистісний розвиток індивіда, підвищення рівня самореалізації.

Окрім того, соціокультурну реабілітацію ми розглядаємо як специфічний вид соціалізації, ускладнений особливими обставинам, що сприяють появі дезадаптованих криз. Вона виступає на практиці як система спеціальних заходів, спрямованих на підвищення рівня адаптаційних можливостей суб'єкта соціалізації, а саме сім'ї дитини з обмеженими функціональними можливостями.

Досить серйозним аспектом у роботі з сім'єю є психологічні проблеми. Вроджена патологія, травматизація чи інші трагічні ситуації спричиняють інвалідність дитини і тривалу кризову ситуацію в сім'ї. Стан хронічного стресу стимулює появу роздратування, почуття постійної внутрішньої напруги, турботи. Так, у 83% батьків змінюються життєві плани при народженні дитини з функціональними обмеженнями. Загострюється неблагополуччя психологічного клімату сім'ї під впливом матеріальних проблем, про це говорять майже всі опитані батьки. Так, приблизно 26% сімей постійно відчувають матеріальні труднощі від моменту виникнення проблем з дитиною; 67% батьків вказують, що потребують додаткових коштів на одяг, харчування, ліки; 16% – на дозвілля; 14, 3% – на оплату відвідування дитиною гуртків.

Важливе місце у соціокультурній реабілітації дитини-інваліда посідає реабілітаційна культура батьків, що представляє специфічну систему цінностей, ідей, знань і навичок, які допомагають вирішувати конкретні завдання реабілітаційного процесу. Якщо сім'я у своїх вчинках дотримується принципу незалежного життя, розділяє ідею компенсаторного розвитку, проявляє відповідальність і цілеспрямованість у вирішенні реабілітаційних завдань, активно поповнює запас знань, умінь і навичок, то рівень її реабілітаційної культури оцінюється високо.

Висновки. При вивченні досвіду роботи з сім'ями було виявлено певні тенденції: зв'язок реабілітаційної культури з типом сім'ї (благополучні - неблагополучні), залежність реабілітаційної культури від місця проживання сім'ї, зокрема, низький рівень

притаманний сім'ям із віддалених сільських регіонів, залежність від загальної культури (сім'я з вищою освітою її членів теоретично характеризується високим рівнем культури).

Можна сказати, що саме реабілітаційна культура є важливим засобом підвищення внутрішніх адаптивних можливостей сім'ї. Не менш вагомим фактором при реабілітації дитини-інваліда є реабілітаційна активність сім'ї, яку можна характеризувати як зусилля всіх членів родини, спрямовані на оздоровлення, розвиток, соціалізацію дитини (активність у пошуках джерел медичної допомоги, активність педагогічних зусиль сім'ї; соціальну активність сім'ї, її наполегливість у пошуках джерел матеріальної і моральної підтримки через утворення груп самодопомоги; прагнення сім'ї ефективно розв'язувати конфліктні ситуації тощо).

Підсумовуючи виявлені проблеми, можна зробити висновок, що сім'ї з інвалідами значно частіше, ніж звичайні сім'ї, відчувають деформацію внутрішньо сімейних взаємодій і соціальну ізоляцію. Таким чином, проблема соціальної реабілітації родин, які мають дітей з особливими потребами, пов'язана з необхідністю нормалізації сімейних взаємодій, поверненням до соціальної активності і налагодженням корисних взаємозв'язків зі своїм соціальним оточенням.

Отже, сьогодні, інвалідність стає проблемою не тільки однієї людини чи проблемою групи людей, а всього суспільства в цілому. Соціальна робота з дітьми-інвалідами має реалізовуватись в повній мірі і соціальні працівники мають докласти чимало зусиль для того, щоб ці діти відчули себе повноцінними членами суспільства.

Література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. – К.: Центр навчальної л-ри, 2003. – 138с.

2. Головатий М. Ф., Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понятійн. словник/ М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К.: МАУП, 2005. – 560 с.

3. Комар Т. О., Довгалюк І. С. Соціально-психологічна робота з людьми з особливими потребами. Науково-методичні матеріали. – Вінниця, 2004. – 54 с.

4. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально-методичний посібник для соціальних працівників і соціальних педагогів / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 168 с.

УДК 37.013.42:173.7:178.1

Ковальчук Т. І., *ст. викладач, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*
Опанасенко О. В., *студентка IV курсу педагогічного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛЬНО–ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ

Висвітлено існуючі підходи до соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями. На прикладі Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді охарактеризовані підходи, які дали найкращий ефект.

Ключові слова: неблагополучна сім'я, соціалізація, девіантна поведінка, занедбаність, наркотична залежність, алкогольна залежність, центр соціальних служб, гуманітарна допомога.

Изложены существующие подходы к социально-педагогической работе с семьями. На примере Центра социальных служб для семьи, детей и молодежи охарактеризованы подходы, которые дали наилучший эффект.

Ключевые слова: неблагополучная семья, социализация, девиантное поведение, запущенность, наркотическая зависимость, алкогольная зависимость, центр социальных служб, гуманитарная помощь

Deals with existing approaches to social and educational work families. For example the Center for social services for families, children and youth described approaches that gave the best effect.

Keywords: troubled family, socialization, deviant behavior, neglect, drug addiction, alcohol dependence, the center of social services, humanitarian assistance

Актуальність теми. Чільне місце в українській державній політиці надається сім'ї як потужному джерелу соціального, економічного, морального, духовного та культурного, оновлення суспільства і конкретної особистості, яка в умовах кризи стає чи не єдиним осередком, здатним витримати соціальні перевантаження, психологічні, економічні, забезпечуючи при цьому етико-психологічну і духовну підтримку людини. Найважливішою функцією в умовах боротьби за виживання є акумуляція та захист гуманних родинних цінностей, формування громадянської та національної свідомості людини, її духовне прагнення реалізувати свої можливості у певній галузі діяльності на благо всієї держави, народу України. Міцна економічно, фізично і морально сім'я з достатнім коефіцієнтом відтворення є запорукою існування української держави. Сучасний стан української родини характеризується значним зниженням показників матеріального рівня життя та здоров'я батьків і дітей, демографічними кризами, втратою духовних ідеалів, ціннісних орієнтацій.

Незважаючи на деякі позитивні зміни у вихованні дітей в Україні, спостерігаються у багатьох сім'ях і тенденції зростання злочинності неповнолітніх, зниження віку, коли діти стають правопорушниками, кримінальними злочинцями, відмови батьків від дітей або й фізичного їх знищення, збільшення кількості малозабезпечених багатодітних сімей. Мова йде про так звані неблагополучні сім'ї [1].

Стан вивченості проблеми. Неблагополучні сім'ї – проблема актуальна для українського суспільства, тому сімейна проблематика досить широко представлена як у соціологічних (С. І. Голод, В. І. Зацепін, М. С. Мацьківський, А. Г. Харчев, Д. М. Чечот, і інші), педагогічних (Ю. В. Василькова, З. Г. Зайцева, І. М. Трубавіна, І. Д. Звєрєва), так і психологічних (М. І. Алексєєва, Т. В. Буленко, Т. В. Говорун, С. В. Дворяк, Г. С. Кочарян, В. В. Юстицький) та соціально-педагогічних роботах. Вона вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я – найперший фактор соціалізації дитини, тобто, провідником соціалізованих процесів виступає батьківська сім'я. Закладені в ранньому дитинстві (при взаємодії дитини з батьками) цінності, норми, уявлення багато в чому визначають життєвий шлях, формують суспільну позицію, соціальну компетентність особистості.

Результати дослідження та їх обговорення. Сучасну сім'ю поставлено в

досить жорсткі умови виживання. Різке погіршення матеріального становища сім'ї, нестабільність соціально-економічної сфери є причинами зростання кількості неблагополучних родин в українському соціумі. Сьогодні близько 90000 сімей з різних причин не виконують соціалізуючо-виховних функцій стосовно власних дітей. Кількість цих родин неухильно зростає, про що красномовно свідчить наступна цифра: у 1997 р. кількість соціально неблагополучних сімей становила лише 20,7 тис., а у 2004 р. вона виросла майже у п`ять разів і цей прогрес триває й до сьогодні. У багатьох випадках діти в таких родинах потребують захисту від власних батьків.

Неповнолітні в неблагополучних родинах схильні брати за взірець спосіб життя й поведінку, яка спостерігається вдома. Відхилення від соціально адекватної поведінки виявляється вже в підлітковому віці. Діти з вище зазначеної категорії родин переважно сприймаються як важковиховувані, соціально запущені. Дослідження свідчать, що 90-97% правопорушників – вихідці з неблагополучних родин. Внаслідок занедбаності діти в абсолютній більшості стають важковиховуваними, соціально запущеними, депривованими з раннього дитинства. Відхилення у поведінці неповнолітніх значною мірою провокуються несприятливими соціально-психологічними умовами батьківської сім'ї [3].

У загально соціальному плані значущість соціалізації в соціально неблагополучних сім'ях визначається як формуванням ними девіантної поведінки власних дітей, так і негативним впливом на оточуючих неповнолітніх, що знаходяться з ними у безпосередньому контакті за місцем проживання чи навчання. Дослідження показали, що фактори сімейного неблагополуччя мають такий ранжований вигляд: наявність наркотичної чи алкогольної залежності, відсутність цінності дітей, зневажливе ставлення до суспільних чи правових норм, малозабезпеченість родини.

Так, емпіричне дослідження, яке було проведене на базі Гребінківського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді методом соціального інспектування показало, що саме малозабезпеченість родини може призвести до численних проблем, але професійне втручання соціальних працівників, педагогів може поліпшити стан сім'ї. Наведемо приклад. Громадянка Анастасія К. з усіх сил намагалася не опускати рук, адже від неї залежатиме життя трьох її дітей: семирічного Сашка, чотирирічної Марійки та дворічної Ольги. А ситуація в сім'ї погіршувалась. Життя у Києві зі співмешканцем, який зловживав алкоголем і кривдив Анастасію та дітей, ставало нестерпним. Врешті-решт мати вирішила переїхати до м. Гребінки Полтавської області до своєї сестри, хоч розуміла, що довго не зможе залишатись на утриманні родичів, потрібно самій ставати на ноги. А доходів на той час не було ніяких… У Марійки і Ольги відсутні свідоцтва про народження, тому жодних виплат на дітей не отримувала, втрачені й інші документи: трудова книжка, диплом про загально спеціальну освіту, атестат зрілості. За таких умов і на роботу не влаштуєшся… Та й дітей немає на кого залишити… Найбільше Анастасія боялась, що не зможе утримувати своїх дітей. Сім'я залишилась без засобів на існування.

У Гребінківський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді повідомлення про складне становище сім'ї надійшло зі школи, яку почав відвідувати першокласник Сашко. Працівники служби, провівши соціальне інспектування сім'ї та виявивши ряд проблем, почали допомагати матері долати труднощі, що склалися.

Гребінківським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді було виділено для родини громадянки Анастасії К. гуманітарну допомогу у вигляді продуктів харчування та одягу.

Паралельно з матеріальною підтримкою, служба почала сприяти в оформленні відсутніх документів. Анастасія, відчувши підтримку і підбадьорення, сповнилася надії, що все у її сім'ї владнається, й усі сили кинула на вирішення проблем.

З поновленням документів відкрилася можливість отримувати соціальну допомогу як матір-одиночка та як малозабезпечена сім'я. Почали надходити кошти. Анастасія почала шукати роботу та будинок. Через деякий час сім'я мала змогу жити самостійно у найманому будинку, а Анастасія працевлаштувалась. Так, крок за кроком, за підтримки соціальної служби сім'я змогла подолати кризу. Життя продовжується…

Сьогодні Гребінківським ЦССМ особлива увага приділяється створенню позитивної громадської думки та підвищенню статусу сім'ї, пропаганді здорового способу життя та подолання соціальних проблем.

Контролюється стан виплат державної допомоги сім'ям з дітьми відповідно до Законів України " Про державну допомогу сім'ям з дітьми ", "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям ", на виконання постанови Кабінету Міністрів України "Про підтримку сімей при народженні дитини ".

Висновки. Оскільки сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для людини, то зусилля держави, громадськості повинні бути спрямованими на благополуччя і добробут сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві і прав її членів у самій родині. Тільки в цьому випадку сім'я буде здатна до саморозвитку, а її члени – до самореалізації. Все це зумовлює необхідність державної сімейної політики в Україні, яка спрямована на зміцнення соціального інституту сім'ї; напрямком її реалізації є соціальна (в т. ч. і соціально–педагогічна) робота з сім'єю, яка враховує її особливості, як соціальної системи, первинного колективу, особливої малої соціальної групи.

Разом з тим, нині є нагальною потребою не тільки соціальна підтримка сім'ї, яка має певні проблеми в своїй життєдіяльності (таку роботу здійснює сьогодні Український державний центр соціальних служб для молоді), але й особлива робота з неблагополучними сім'ями, які мають серйозніші проблеми, в них систематично порушуються права людини (членів родини).

Такими сім'ями традиційно займаються силові структури, права людини охороняються законом, але покарання – не єдиний шлях роботи з такими сім'ями. Оскільки головне – це зберегти цілісність сім'ї (її родинні почуття, зв'язки), то тут повинна здійснюватися тривала соціально-педагогічна робота, спрямована на перевиховання членів сім'ї, її педагогізацію. Виникають питання про завдання, зміст, напрямки, форми і методи роботи з такою родиною. Доцільним є вивчення та адаптація закордонного досвіду з цієї проблеми, необхідною – координація зусиль і співпраця фахівців, які опікуються такими сім'ями.

Людству відомо, що одним з факторів, які впливають на тривалість і повноцінність життя людини, є шлюб та благополучна сім'я як один з факторів умов функціонування нашої держави, бо саме в таких сім'ях діти найбільше цінують поради і допомогу батьків, наслідують їх особистий приклад. У нормальній сімейній обстановці дитина виростає доброзичливою, гуманною, здатною до співчуття, спокійною, оптимістичною, добрим товаришем, з почуттям гумору, має тверді етичні переконання [2; 4; 5].

Отже, основне для нормального розвитку дитини – щаслива, повноцінна сім'я, де є порозуміння між батьками і дітьми, що є запорукою стабільного майбутнього

Література

1. Трубавіна І.М. Соціально робота з неблагополучними сім'ями / І.М. Трубавіна. – К, ДЦССМ, 2002.

2. Трубавіна І.М. Соціальна робота з неблагополучними сім'ями: навчальний посібник / І.М. Трубавіна. – К., ДЦССМ, 2003 рік. – 132 с.

3. Махмадамінова Г.А. Соціалізація неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях : дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2006.

4. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С.25-36.

5. Петрочко Ж.В. Стан захисту дітей від жорстокого поводження з ними та всіх форм насильства / Ж. В. Петрочко // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С.137-145.

Красильник Ю. С., *кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри філософії НУОУ (м. Київ)*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАГІСТРІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ РОЗВІДКИ ЯК МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ВВНЗ

В статті обґрунтовано психолого-педагогічні умови розвитку процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ.

В статье обоснованны психолого-педагогические условия развития процессуальной составной подготовки магистров военного управления в сфере разведки как будущих преподавателей ВВНЗ.

In the article of grounded psychology-pedagogical terms of development of judicial component preparation of master's degrees of military management are in the field of secret service as future teachers.

У реалізації складних завдань розвідувальної діяльності, яка здійснюється з метою забезпечення визначених законом органів державної влади розвідувальною інформацією, сприяння реалізації та захисту національних інтересів, протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, важливу роль відіграє система професійної підготовки магістрів військового управління. Ці процеси зумовлені кардинальною зміною ролі розвідувальної діяльності, що пов'язано з розвитком державності, активізацією правової діяльності, необхідністю посилення захисту національних інтересів, прагненнями нашої країни до інтеграції в Європейське співтовариство. Окрім того, сучасний стан підготовки магістрів зумовлений загальними тенденціями світового розвитку і, насамперед, переходом до інформаційного суспільства, основними ознаками якого є значне збільшення обсягів інформаційних ресурсів, поява нових та постійна модифікація існуючих інформаційних та комунікаційних технологій.

Актуальність проблеми підготовки магістрів військового управління, що задовольняли б сучасні вимоги, зумовлена системою професійних завдань Тому проблеми підготовки майбутніх магістрів військового управління, здатних виконувати завдання в умовах сучасного інформаційно-правового простору, потребують глибокого науково-педагогічного вивчення. Аналіз наукових джерел вітчизняної педагогіки засвідчує, що в теорії і практиці вищої освіти накопичено значний досвід, який може стати основою модернізації системи професійної підготовки майбутніх магістрів військового управління. Визначено домінантні імперативи нової стратегії професійної підготовки фахівців з позицій нової філософії освіти – В.Андрущенко, І.Зязюн, В.Кремень та ін., неперервності освіти – О.Абдулліна, А. Алексюк, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Н. Ничкало та ін.), тенденцій розвитку вищої освіти – В.Луговий, В. Майборода та ін., формування і розвитку педагогічної майстерності – І. Зязюн, Є.Барбіна, В. Моляко, В. Семиченко, С. Сисоєва та ін. Розроблено системи різнорівневої підготовки фахівців (А. Лігоцький), здійснено аналіз історичного досвіду підготовки майбутнього фахівця в системі вищої освіти – О. Сухомлинська, Н.Дем'яненко, О. Микитюк, С. Нікітчина, Б. Ступарик та ін. Досліджуються концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті – Н. Бібік, О. Савченко та ін., здійснено аналіз підготовки педагога до використання інноваційних педагогічних, у тому числі інформаційно-комунікативних технологій – В. Беспалько, В. Биков, І. Богданова, Г. Козлакова, О. Пєхота та ін., вивчено шляхи інтеграції у професійній підготовці фахівців – І. Козловська, Д. Коломієць, В. Сергієнко та ін. Проте безпосередньо проблема розвитку підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки, в т.ч. її процесуальної складової, науковцями не досліджувалася. Тому метою даної статті є обґрунтування психолого-педагогічних умов розвитку процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ.

Характер діяльності магістрів військового управління визначається Законом України "Про розвідувальні органи України" [1], а її вагомість тим, що органи державної влади отримують розвідувальну інформацію від розвідувальних органів, яка

допомагає прийняти правильні рішення щодо вибору засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України [2]. Крім того, Законом України чітко окреслено такі основні завдання, покладені на розвідувальні органи [1]: добування, аналітична обробка та надання органам державної влади розвідувальної інформації; здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, воєнній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах; зміцнення обороноздатності, економічного й науково-технічного розвитку, захисту та охорони державного кордону.

С. Пасічник [3] проаналізував сучасні загрози та виклики, які можуть вплинути на стан національної безпеки держав світу й України та визначив роль і місце розвідувальних органів України в протидії цим загрозам і викликам, у прийнятті ефективних рішень щодо вибору конкретних засобів і способів забезпечення національної безпеки. Це – зростаючий дефіцит енергетичних ресурсів; економічні та воєнно-політичні суперечності між найбільш розвиненими країнами, тероризм, зміна клімату та пов'язані з цим явища та призводять до стихійних лих, катастроф, поширення епідемій (зокрема пташиного грипу) й епізоотій.

На нашу думку, інформаційно-аналітична діяльність безсумнівно, є вагомою і багатогранною сферою діяльності майбутніх магістрів військового управління у сфері розвідки. Необхідність в отриманні релевантної інформації зумовлена переходом розвідувальних органів до прогностичних форм діяльності з використанням багатоваріантних моделей розвитку подій, що потребує не просто констатації фактів для доведення тієї чи іншої тези, а системного підходу до вирішення проблеми загалом на основі поєднання інтелектуальних здібностей людини з функціональними можливостями сучасних автоматизованих інформаційних систем.

Розглянуті фактори формують нові підходи до побудови системи підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки. М. Науменко та Ю. Приходько [4] ретельно розглянули теоретичні, методологічні та практичні аспекти управління якістю підготовки військових фахівців як важливої складової функціонування системи військової освіти, визначили напрями, закономірності та принципи розвитку військової освіти майбутнього інформаційного суспільства.

На нашу думку, актуальність проблеми управління якістю підготовки військових фахівців у сучасних умовах визначається, перш за все, тим, що якість здобутих знань, умінь і навичок зумовлює їхню спроможність ефективно виконувати визначенні завдання. Метою сучасного етапу підготовки військових фахівців повинно стати нарощування її інноваційного потенціалу, професіоналізму, компетентності науково-педагогічних працівників, інтелектуального розвитку військових фахівців здатних до самонавчання, розвитку власної творчої індивідуальності, невтомного й наполегливого самостійного засвоєння нових знань і примноження їх протягом життя, орієнтації в широких потоках різноманітної інформації та прийняття оптимальних рішень у нестандартних умовах.

Отже, системний підхід до забезпечення якості підготовки військових фахівців є методологічним підґрунттям, що підкреслює значення комплексності, широти охоплення й чіткого проектування, планування та організації навчально-виховного процесу. Це твердження узгоджується з тим, що проблема управління якістю підготовки військових фахівців тісно пов'язана з тенденціями розвитку національної освіти. А саме – забезпечення безперервності процесу освіти, розвитку й саморозвитку особистості військового фахівця, усвідомлення глобальності характеру освіти та необхідності інтеграційних, системних підходів до вдосконалення освітніх систем, фундаменталізації, інформатизації, гуманізації й технологізації підготовки, формування в суб'єкта навчання потреби в самостійному оволодінні знаннями, в самоосвіті, організація науково обґрунтованої підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу, матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення освіти відповідно до поставлених завдань і мети,

системний моніторинг якості підготовки військових фахівців тощо.

Навчальний процес підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ повинен містити обов'язкові для педагогічної системи компоненти, може і безумовно повинен базуватися на сучасних освітніх технологіях, що необхідно адаптувати і розвивати відповідно до специфіки фаху. Одночасно з цим необхідно враховувати те, що навчальному процесу ВВНЗ притаманна певна специфіка, характерні ознаки якої полягають у чіткій професійній спрямованості, практичному характеру навчального процесу, його тісному зв'язку з практикою військ та суспільною діяльністю суб'єктів навчання, органічній єдності теоретичної і практичної підготовки, індивідуальних та колективних форм навчання, багатопрофільності та багаторівневості.

Навчання у ВВНЗ вирішує конкретні освітні завдання – забезпечує слухачів відповідними знаннями, формує стійкі професійні навички і уміння, формує високі моральні якості, розвиває інтелектуальні і фізичні здібності, психологічно готує слухачів до діяльності у відповідності до напряму професійної підготовки.

За своєю структурою навчання є дуалістичним процесом, який ґрунтується на взаємопов'язаній діяльності викладачів та слухачів, тобто має місце неподільний процес навчання і засвоєння навчальної інформації. Ми розглядаємо знання як відомості про навколишній і внутрішній світ людини, яка фіксується в свідомості і стосується предметів і явищ дійсності, законів природи і суспільства. Під навиками розуміють такі свідомі дії слухачів, що доведені до автоматизму і не вимагають постійного контролю свідомості. У цьому зв'язку, уміння виступають в якості такого рівня освоєння певної діяльності, що дозволяє слухачеві здійснювати її усвідомлено і з встановленими вимогами щодо якості.

На підставі даних, наведених у фахових літературних та педагогічного досвіду навчання майбутніх магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ, доцільно охарактеризувати діяльність викладача та слухачів у процесі навчання.

Викладач на заняттях пропонує навчальний матеріал у систематизованому та чітко структурованому вигляді, застосовує найбільш ефективні прийоми та методи практичної роботи, психологічно готує слухачів до сприйняття матеріалу з точки зору пізнавального та професійного інтересу до предмету, удосконалює здібності і уміння самостійно набувати знання та професійні навички і вміння, аналізує роботу суб'єктів навчання, контролює якість засвоєння знань, навичок і умінь. Отже, викладач виступає у ролі керівника навчально-пізнавальної діяльності слухачів, реалізує виховну та розвиваючу функції навчання. Слухачі, у процесі навчання активно опановують узагальнені способи навчальних дій і саморозвитку, розв'язують сформульовані викладачем навчальні задачі. За такого підходу до навчальної діяльності слухача зовнішній контроль та оцінка його діяльності потенційно може перейти у самооцінку і самоконтроль. Тобто, з одного боку, навчання є діяльністю слухача щодо набуття професійного досвіду в якості бази формування власного досвіду шляхом виконання визначеної сукупності навчально-пізнавальних дій. З іншого боку, навчання полягає у цілеспрямованому, систематичному впливі викладача на слухачів з метою набуття ними професійних знань, навичок, вмінь. Ефективність навчання істотно зростає завдяки свідомому, активному відношенню до нього слухачів. Сучасні концепції навчання орієнтують на те, що навчання не є процесом передавання певної суми готових знань слухачеві. Під навчанням на сучасному рівні розвитку педагогічних уявлень розуміється взаємодія (комунікація) викладача та суб'єкта навчання з метою його розвитку на основі засвоєння ним наукових знань та способів діяльності. На підставі системного аналізу ми можемо виділити підсистему "навчання" у структурі професійної підготовки майбутнього магістра військового управління у сфері розвідки як майбутнього викладача ВВНЗ. У процесі навчання реалізуються три основні функції – освітня, виховна та розвиваюча. Завдяки цьому у слухачів формуються необхідні професійні знання, навички та вміння, тобто

визначається здатність випускника до професійної діяльності, розвиваються інтелектуальні, фізичні та особистісні якості. Усі названі функції пов'язані між собою і впливають одна на одну, але основною є саме освітня функція.

На інформаційній стадії підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ основна увага повинна приділятися розвитку пізнавальної активності та інтересу слухачів до організаційних, методичних, технологічних складових навчальної діяльності. Завдання цієї стадії пов'язані з ретельним вивчення категоріального апарату навчальної дисципліни, засвоєнням методик та навичок навчальної роботи з поширеними програмними засобами загального призначення, тобто формується фундаментальний (базовий) рівень педагогічної компетентності.

На аксіологічній стадії підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ передбачається трансформувати напрацьовані на інформаційній стадії характеристики фундаментального рівня у її професійний рівень. Процес цей досить динамічний, він характеризується змінами у змістовій, особистісно-мотиваційній та процесуально-операційній складових і відбувається у процесі вивчення, перш за все, комплекс психолого-педагогічних дисципліни. У процесі опанування навчальним матеріалом більш чітко окреслюються та зміцнюються міжпредметні зв'язки, стають прозорішими науково-педагогічні аспекти професійної діяльності викладача ВВНЗ, формується та зміцнюється усвідомленість того, що професійна підготовка є не просто набором окремих дисциплін, а засобом формування професіоналізму, складові якого взаємозбагачують та взаємодоповнюють один одного, є важливими складовими професійних компетентностей майбутніх магістрів військового управління у сфері розвідки як майбутніх викладачів ВВНЗ.

У процесі засвоєння змісту навчальних дисциплін свідомо формується індивідуальний стиль майбутньої науково-педагогічної діяльності, який є основою подальшого формування у суб'єктів навчання професійної компетентності.

Підвищення якості підготовки військових фахівців має розглядатися з позицій практичної реалізації Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр. [5], яка передбачає: управління якістю військової освіти, створення організаційно-правових та економічних умов для повного задоволення потреб Збройних Сил у підготовці офіцерських кадрів з раціональним використанням фінансових і матеріальних ресурсів, що виділяються державою; зведення рівня професійної підготовки військових фахівців у відповідність до нормативних правових актів, документів і вимог військово-професійної діяльності; підвищення ефективності управління військовою освітою на всіх ієрархічних рівнях. Тому визначення перспектив розвитку підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки, зокрема її процесуальної складової, мають забезпечити її інноваційний, динамічний рух, престижність у майбутньому інформаційному суспільстві.

Завдання процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки – побудова ефективного процесу навчання, координації діяльності науково-педагогічних працівників. Вивчення результатів наукових досліджень, практики навчальної, виховної, методичної роботи, наукової і науково-технічної діяльності дозволяють визначити педагогічні умови розвитку процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки. По-перше, технологізація навчально-виховного процесу, орієнтація на створення нових, ефективних інтегрованих педагогічних технологій проектування, здійснення, контролю й корегування процесу підготовки військових фахівців на основі комп'ютерних, інформаційних і комунікативних технологій та рейтингових оцінок. По-друге, активне використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів навчання та виховання, які забезпечують поєднання фундаментальної теоретичної підготовки з системою їх практичної підготовки, перехід до активного навчання. По-третє, запровадження особистісно орієнтованих методик навчання; створення суб'єктам навчання ефективних умов для формування індивідуальної

пізнавальної діяльності, самоосвіти та подальшого професійного, кар'єрного й особистісного зростання тощо. По-четверте, спрямування навчально-виховної діяльності на формування у суб'єктів навчання мотиваційної сфери в умовах навчання, регуляторної – ціннісного ставлення до особистості слухача (курсанта), рефлексивної – особистісного та взаємного продукування, відтворення та використання інформаційних потоків у процесі військово-професійної діяльності; оцінної – оцінювання та самооцінювання навчальних досягнень та взаємовідносин в освітньому середовищі; корегувальної – самокорегування професійної підготовки та поведінки для підвищення ефективності діяльності в умовах, які змінюються. По-п'яте, трансформування ролі науково-педагогічного працівника в консультанта, який створює умови для творчої й самостійної пізнавальної діяльності, їх саморозвитку та самовдосконалення. По-шосте, забезпечення в навчальному процесі співробітництва, діалогічної взаємодії, суб'єкт-суб'єктних відносин. По-сьоме, забезпечення інформатизації системи підготовки, розроблення електронних дидактичних матеріалів, індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності. По-восьме, удосконалення навчально-матеріальної бази, створення у ВВНЗ сучасної науково-експериментальної бази тощо.

Таким чином, реалізація основних напрямів розвитку процесуальної складової підготовки магістрів військового управління у сфері розвідки, на нашу думку, дасть можливість побудувати навчання не на передачі слухачам стандартних рішень, а спрямувати їх на самостійне творче і продуктивне здобування знань, навиків та умінь, формування спроможності до ефективного саморозвитку, трансформувати загальну мети підготовки слухача в систему взаємопов'язаних завдань, що відображають динаміку формування військового керівника органів розвідки.

Література

1. Про розвідувальні органи України: Закон України від 15.12.2005 р. № 3200-IV // Відом. Верховної Ради України. – 2001. – № 19. – Ст. 94.

2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.03.2003 р. № 964 // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

3. С. П. Пасічник. Роль розвідувальних органів у протидії сучасним загрозам і викликам // Наука і оборона. – 2009. – № 1. – С. 30-35.

4. М. І. Науменко, Ю. І. Приходько. Управління якістю військової освіти: теорія, методологія, практика. // Наука і оборона. – 2009. – № 1. – С. 40-50.

5. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки (Основні положення). – К.: МО України, 2005. – 40 с.

УДК 372.851.9

Кубіцький С. О., *кандидат педагогічних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*
Пампуха І. В., *кандидат технічних наук, доцент*
Воронцов О. В., *здобувач Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

СИСТЕМА ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Розглядаються система дистанційної освіти у вищій школі, її особливості, головні принципи, підходи (синхронне і асинхронне навчання), технологічні моделі та форми її організації.

Ключові слова: вища школа, дистанційне навчання, дистанційна освіта, система дистанційної освіти, синхронне і асинхронне навчання, технологічні моделі організації дистанційного навчання.

Рассматривается система дистанционного обучения в высшей школе, ее особенности, главные принципы, подходы (синхронное и асинхронное обучение), технологические модели и формы ее организации.

Ключевые слова: высшая школа, дистанционное обучение, дистанционное образование, система дистанционного образования, синхронное и асинхронное обучение, технологические модели организации дистанционного обучения.

Examined system of the controlled from distance education at higher school, its features, main principles, approaches (synchronous and asynchronous studies), technological models and forms of its organization.

Keywords: higher school, controlled from distance studies, controlled from distance education, system of the controlled from distance education, synchronous and asynchronous studies, technological models of organization of the controlled from distance studies.

Останніми роками у системах освіти розвинутих країн відбулися важливі зміни, які були зумовлені складними процесами науково-технічного прогресу та впливом, що він має на суспільне життя. Відповідно, в Україні здійснюються пошуки нових форм, методів і концептів навчання, спрямованих на ефективну адаптацію вітчизняної освітньої системи до сучасних міжнародних освітніх стандартів.

У "Програмі розвитку дистанційного навчання на 2004–2006 роки" (Наказ Міністерства освіти і науки України від 21 січня 2004 року № 40) відзначається, що сучасна освіта має орієнтуватися на випереджувальний характер, забезпечувати здійснення освітньої діяльності за технологіями дистанційного навчання, сприяти впровадженню новітніх методик організації навчального процесу за дистанційною формою та технологій дистанційного навчання в освітній процес.

Суттєво, що сучасний рівень розвитку комп'ютерно-інформаційних технологій дає можливість суттєво підвищувати ефективність навчального процесу та контролю знань, вмінь і навичок у студентів (курсантів).

Розвиток освітньої системи в Україні має сприяти появі нових можливостей для оновлення змісту навчання та методів викладення дисциплін і розповсюдження знань; розширенню доступу до всіх рівнів освіти, реалізації можливості її одержання для великої кількості молодих людей, включаючи тих, хто не може навчатись у ВНЗ за традиційними формами внаслідок браку фінансових або фізичних можливостей, професійної зайнятості, віддаленості від великих міст, престижних навчальних закладів тощо; реалізації системи безперервної освіти "через все життя", включаючи середню, довузівську, вищу та післядипломну освіту [1–12].

Зараз стає зрозумілим, що для досягнення зазначених результатів необхідно швидкими темпами розвивати дистанційну освіту, запровадження якої в Україні передбачено Концепцією Національної програми інформатизації [3; 6].

Важливим методологічним підґрунтям застосування сучасних інформаційних технологій дистанційної освіти у підготовці військових фахівців є роботи А.П. Єршова, М.І.Жалдака, Г.О. Козлакової, Т.І. Койчевої. А.А. Каленського, В.В. Колоса, В.П.

Молочкова, І.В. Роберта, А.С. Сіцінського, О.В. Співаковського та ін., які обґрунтували концептуальні засади процесу інформатизації сучасної системи освіти.

Розв'язанню психолого-педагогічних проблем ефективного використання комп'ютерів у навчальній діяльності присвячені праці В.В. Арестенко, Б.С. Гершунського, О.С. Ільківа, С.В. Каяліної, Ю.І. Машбиця, В.М. Монахова, Є.С. Полат, І.М.Смирнової, О.С. Трофімова та ін.

Основи підготовки науково-педагогічних працівників до використання інформаційних технологій у професійній діяльності фахівців розкриті в роботах Л.Е. Гризуна, С.О. Гунька, Р.С. Гуріна, Р.С. Гуревича, М.І.Жалдака, С.М. Яшанова та інших науковців.

Дидактичні і методичні проблеми інформатизації навчального процесу вивчалися в роботах В.Г.Болтянського, Б.П.Беспалько, А.П.Єршова, М.І.Жалдака, В.І.Клочка, О.А.Кузнєцова, Е.І.Кузнєцова, В.М.Монахова, Н.В.Морзе, Ю.А.Первіна, Є.С.Полат, В.Г.Розумовського, С.А.Ракова, І.В.Роберт, Т.А.Сергеєвої, М.М.Сисли, О.В.Співаковського, Ю.В.Триуса та ін.

З використанням сучасних інформаційних технологій нерозривно пов'язане дистанційне навчання, теоретичні та методологічні засади якого обґрунтовані в роботах П.В. Стефаненка, а підготовка майбутніх учителів для системи дистанційного навчання – М.Ю.Кадемії, Т.І. Койчевої.

Загалом, особливий інтерес представляють праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, присвячені змісту, розвитку та організаційним засадам дистанційного навчання. Цілеспрямовано досліджені такі аспекти дистанційної освіти, як, концептуальні положення про дистанційне навчання (О.О.Андреєв, В.М.Кухаренко, В.І.Овсянніков, О.В.Соловов, П.В.Стефаненко), сутність нових інформаційних технологій у дистанційному навчанні (Т.П.Воронін, В.П.Кашицин), дидактичні властивості комп'ютерних засобів (Є.С.Полат), педагогічні підходи до комп'ютеризації навчального процесу (Б.С.Гершунський, Є.І.Машбиць, І.П.Підласий), дидактичні функції спілкування в дистанційному навчанні (В.М. Кухаренко, О.В. Рибалко), методи творчого навчання за допомогою телекомунікаційних засобів (Г.А.Андріанова, А.В.Хуторський).

У пропаганду, історію проблеми, організацію наукових досліджень і впровадження в педагогічну практику ідей дистанційного навчання зробили внесок такі науковці, як А.А. Андреєв, М.Ю. Бухаркіна, Я.А. Ваграменко, В.В. Вержбіцький, К.І. Верішко, С.Г. Григор'єв, А.М. Гусєв, М.А. Гейн, Ю.Н.Дьомін, Е.І. Дмитрієва, В.Г. Домрачев, А.А. Золотарьов, В.А. Каймін, В.П. Кашіцін, В.Г. Кінелев, Д.Е. Колосов, М.Г. Краюшенко, А.О. Кривошеєв, Д.В. Куракін, В.М. Кухаренко, В.М. Лазарєв, М.М. Леонова, В.П. Меркулов, В.С. Меськов, М.В. Моісеєва, В.П. Невежін, М.І. Нежуріна, С.А. Нестеренко, А.Г.Піліпонский, Є.С. Полат, О.В. Рибалко, В.І. Солдаткін, П.В. Стефаненко та ін.

Психолого-педагогічним, теоретичним і практичним аспектам використання дистанційних форм навчання присвячені роботи А.А.Андрєєва, Х.Беккера, П.Бергера, В.Ю.Бикова, В.Бланка, Р.Брауна, Д.Брителла, М.В.Вислобокової, М.Даугіамаса, М.Кампоса, В.М.Кухаренка, Н.В.Морзе, В.В.Олійника, Є.С.Полат, Д.Риеля, О.В.Рибалко, М.Селінджера, М.Г.Сиротенка, М.Скардамальї, В.І.Солдаткіна, О.В.Співаковського, М.І.Старова, Р.Тейлора, Ю.В.Триуса, М.С.Чванової, К.Шеферда, С.Ющика та ін.

Відтак, актуальним є розгляд особливостей системи дистанційної освіти у вищій школі, що постає метою статті.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної теорії і практики дистанційного навчання дозволяє визначити його характерні особливості [4, с. 292-294]. Серед них:

1) Гнучкість. Студенти вищих навчальних закладів займаються в слушний для себе час, в зручному місці і в зручному темпі. Кожний може вчитися стільки, скільки йому особисто необхідно для засвоєння дисципліни.

2) Модульність. В основу програм дистанційного навчання закладається модульний принцип. Кожна окрема дисципліна, яка засвоюється студентом, за змістом складається з набору незалежних навчальних модулів, зміст яких відповідає вимогам державного освітнього стандарту.

3) Паралельність. Навчання може проводитися при поєднанні різних форм навчання - очної, заочної та екстернату.

4) Далекодієвість. Відстань від місця знаходження студента до освітньої установи (за умови якісної роботи зв'язку) не є перешкодою для ефективного освітнього процесу.

5) Асинхронність. Мається на увазі той факт, що в процесі навчання викладач і студент працюють за зручним для кожного розкладом.

6) Інтерактивність. Постійний або епізодичний суб'єктно-суб'єктний діалог у навчальному процесі.

7) Рентабельність. Під цією особливістю мається на увазі економічна ефективність дистанційного навчання.

8) Нова роль викладача. Йдеться про нову роль і функції викладача як консультанта та координатора навчального процесу.

9) Нова роль студента. Вимоги до студента істотно відрізняються від традиційних. Він стає „автономним" студентом, сам визначає засоби навчання, час та місце вивчення навчального матеріалу, консультації з викладачем.

10) Використання інформаційних технологій. Серед засобів дистанційного навчання використовуються всі види інформаційних технологій, засобами яких є комп'ютери, комп'ютерні мережі, мультимедіа системи тощо.

11) Соціальність. Дистанційне навчання певною мірою знімає соціальну напруженість, забезпечуючи рівну можливість отримання знань незалежно від місця проживання та часу навчання студентів.

12) Інтернаціональність. Дистанційне навчання забезпечує зручну можливість експорту та імпорту освітніх послуг.

Відтак, дистанційне навчання надає можливість проходити навчання, не покидаючи місця проживання в процесі виробничої діяльності (екстернат, заочне навчання); забезпечує широкий доступ до освітніх вітчизняних і світових ресурсів; використання підручних (наявних) засобів телекомунікації, комп'ютера і мережі; значно розширює кількість студентів, яким доступні всі види освітніх ресурсів без вікових обмежень; дозволяє формувати унікальні навчальні програми за рахунок комбінування дисциплін, що надаються освітніми установами; підвищує соціальну і професійну мобільність населення, його підприємницьку і соціальну активність, розширити інформаційний кругозір [1; 4].

Важливо, що у процесі дистанційного навчання втрачає актуальність функція викладача як основного джерела інформації, коли кожен "дистанційний" суб'єкт навчання прикріплюється до викладача-тьютора, завдання якого полягає в керуванні навчанням, організації консультацій студентів, перевірки контрольних робіт і тестів та ін. Цей процес здійснюється в інтерактивному режимі.

Важливими є також і головні принципи побудови систем дистанційного навчання [10, с. 29; 4, с. 294-296]:

1) Принцип пріоритетності педагогічного підходу при проектуванні освітнього процесу в системі дистанційного навчання, який полягає у тому, що проектування системи дистанційного навчання необхідно починати з розробки теоретичних концепцій, створення дидактичних моделей тих явищ, які передбачається реалізувати. При цьому більшість розробок комп'ютерних програм, виконаних викладачами шкіл і вищих навчальних закладів, відрізняються не зрілістю, а результати їхньої праці дозволяють вирішувати досить обмежене коло дидактичних і методичних завдань, часто на шкоду рішенню інших.

Зазначимо, що у понятті "дистанційне навчання" ключовим словом є слово "навчання", і саме дидактичні вимоги до процесу й результату навчання визначають доцільність дистанційного навчання і його ефективність. Тому, якщо система дистанційного навчання не буде адекватно й вчасно реагувати на будь-які прогресивні рухи психології, дидактики й методики навчання, вона буде програвати у процесі підготовки фахівця при будь-яких витратах на створення комп'ютерних програм і технічне забезпечення.

Зазначимо, що із введенням в освітніх установах психологічних служб почався перехід від зовнішнього розподілу тих, хто навчається, на сильних, середніх і слабких й пред'явлення їм на етапі закріплення й контролю завдань різної складності. І саме технології дистанційного навчання відкривають можливості індивідуалізації, якими не володіє традиційна школа. Саме це визначає високу значимість другого принципу дистанційного навчання –

принципу гнучкості й динамічності руху змісту, форм і методів навчання.

2) Принцип гнучкості та динамічності визначає можливість тих, хто навчається, у цій системі в основному не відвідувати регулярні заняття у вигляді лекцій і семінарів, а працювати в зручний для себе час у зручному місці. Це принципово важливо для тих, хто не може або не хоче змінити свій звичний уклад життя або навчається з відривом від виробництва. Реалізація цього принципу відіграє важливу роль як для викладача (будь-який контингент, будь-які умови), так і для того, хто навчається, (будь-яке місце, будь-який час, будь-який вік).

Ще один прояв принципу гнучкості в тім, що для прийняття у вищий навчальний заклад на дистанційне навчання студентові формально не потрібно якого-небудь освітнього та вікового цензу. Не обмежується й тривалість навчання. Кожний може вчитися стільки, скільки йому особисто необхідно для освоєння предмета й одержання необхідних залікових одиниць по обраним курсам. Необхідне навчання може бути отримане тими, яких навчають, у скорочений термін або розтягуватися в часі згідно можливостям студента.

Принцип гнучкості проявляється у структуризації й організації матеріалів, комплектуванні груп, рівні вимог до результатів навчання в різних студентів.

Зазначимо, що принцип гнучкості та динамічності дозволяє реалізувати мобільність навчання – створення інформаційних мереж, баз знань та даних для дистанційного навчання, що дозволяють студентам коректувати або доповнювати свою освітню програму в необхідному напрямку. При цьому потрібне збереження інформаційного інваріантного навчання, що забезпечує можливість переходу до інших напрямків навчання. Принцип гнучкості повинен бути керівним на всіх етапах проведення дистанційного навчання: на етапі розробки структури програми курсу, формування конкретного навчального процесу шляхом сполучення різних способів і засобів навчання. Часто, з метою економії витрачених на розробку навчальних технологій сил і засобів, навчальні установи намагаються як можна довше втримуватися в рамках застарілих технологій, під якими були розроблені використовувані вузом комп'ютерні програми. У підсумку коефіцієнт корисної дії дорогого встаткування в питанні вдосконалювання освітнього процесу вкрай низький, а його функції зводяться до доповнення того ж, традиційного по суті, навчання інформацією й засобами контролю.

3) Третім принципом вважається принцип педагогічної доцільності застосування нових інформаційних технологій, який вимагає педагогічної оцінки ефективності кожного кроку проектування і створення систем дистанційного навчання, щоб знову виконувані розробки та нововведення не виявлялися даниною модному плину або примітивному підстроюванню навчального процесу під придбану техніку. На перший план необхідно ставити не впровадження техніки, а відповідне змістовне наповнення навчальних дисциплін та освітніх послуг.

4) Принцип врахування стартового рівня навчання вимагає від суб'єктів навчального середовища певного набору базових предметних знань, умінь, навичок. Крім того, для продуктивного навчання кандидат на навчання у системі дистанційної освіти повинен мати певні навички роботи на комп'ютері. Тому під час навчання повинні бути передбачені так звані "стартові блоки" для учнів з різним рівнем довузівської підготовки.

У традиційній лекційно-семінарській системі звичайного вищого навчального закладу реалізувати ідею таких „стартових блоків" у освіті неможливо, оскільки всі студенти проходять програму за єдиною програмою в одному темпі. Спроби реалізації цього принципу початі лише у сфері вивчення іноземних мов, де формуються групи початківців.

Відтак, дистанційне навчання, маючи гнучкість щодо тривалості навчання та спеціальні підготовчі комп'ютерні навчальні програми, може вирішити проблеми підвищення рівня "стартових" знань студентів.

5) Наступний принцип – це принцип відповідності технологій навчання, що використовують викладачі, обраним моделям і видам дистанційного навчання, які застосовуються ними або освітньою установою.

6) Принцип вільного вибору змісту навчання тими, хто навчається. У реалізації цього принципу одним з основних вимог виступає таке: зміст навчальних курсів і

дисциплін системи дистанційного навчання повинні відповідати нормативним вимогам Державного освітнього стандарту України.

7) Принцип забезпечення безпеки інформації, яка циркулює в системі дистанційного навчання, означає, що необхідно передбачати організаційні й технічні способи безпечного й конфіденційного зберігання, передачі й використання потрібних відомостей.

8) Принцип неантагоністичності дистанційного навчання існуючим формам навчання. Система дистанційного навчання зможе дати необхідний соціальний та економічний ефект при умові, якщо створювані й впроваджувані інформаційні технології стануть не стороннім елементом у традиційній системі професійного навчання, а будуть природно інтегровані в ней. Зазначимо, що сучасний освітній процес завжди базується на інтерактивній взаємодії між студентами та викладачами, причому ця взаємодія має особливе значення, виконуючи додаткові дидактичні функції.

9) Принцип модульності, що покладений в основу програм дистанційного навчання. Модуль дисципліни – задокументована цілісна частина навчальної дисципліни з логічно завершеною самостійною структурою і змістом. Основою для формування модулів слугує робоча програма дисципліни. Кожен окремий модуль створює цілісне подання про певну предметну область. Це дозволяє з набору незалежних дисциплін-модулів формувати навчальну програму, що відповідає індивідуальним або груповим (наприклад, для персоналу окремої фірми) потребам. При формуванні навчальних програм вибираються дисципліни-модулі, які в сукупності дозволяють забезпечити як вимоги того, кого навчають, до одержуваних знань, так і загальні вимоги до змісту й процесу навчання.

Зміст навчання представляється в закінчених самостійних комплексах (інформаційних блоках), засвоєння яких здійснюється відповідно до мети. Дидактична мета формулюється для того, кого навчають, і містить у собі не тільки вказівки на обсяг знання, але й на рівень його засвоєння. Модулі дозволяють перевести навчання на суб'єкт-суб'єктну основу, індивідуалізувати роботу з окремими студентами, дозувати індивідуальну допомогу, змінити форми спілкування викладача та студента.

Виконання завдань модуля здійснюється шляхом організації аудиторної роботи студентів, індивідуальної самостійної роботи студента, а також різноманітних видів контролю їхніх навчальних досягнень. У ході всіх етапів роботи над модулем підтримується тісний зворотний зв'язок і даються всі матеріали для самоконтролю.

10) Принцип інтерактивності. У широкому змісті інтерактивність припускає взаємодію будь-яких суб'єктів один з одним і використання доступних їм засобів і методів. При цьому передбачається активна участь у діалозі обох сторін: обмін питаннями й відповідями, управління ходом діалогу, контроль за виконанням ухвалених рішень. Телекомунікаційне середовище, призначене для спілкування мільйонів людей один з одним, є саме інтерактивним середовищем. При дистанційному навчанні взаємодіють один з одним насамперед викладачі й студенти, а здійснюється подібна взаємодія за рахунок використання різних телекомунікаційних засобів – електронної пошти, телеконференцій, діалогів у режимі реального часу. Високим рівнем інтерактивності відрізняються також і мережні інформаційні ресурси, використовувані як засобу дистанційного навчання – електронні підручники, інформаційно-пошукові системи тощо.

Загалом, інтерактивність відображає одну із фундаментальних характеристик процесу навчання – взаємовплив усіх учасників навчального процесу. Вона розглядається і як оцінка самих комунікаційних технологій, і як критерій якості й ефективності навчальних програм. Розвиток нових методів навчання на базі сучасних інформаційних технологій (гіпертехнологій, штучного інтелекту, мультимедіа й інших) являє собою реалізацію принципу інтерактивності у нових формах.

11) Принцип економічної ефективності та доступності різним категоріям населення. Економічні передумови дистанційної форми навчання визначаються багато в чому наявністю фінансових засобів у споживача послуг дистанційної форми навчання. Якщо розглядати весь потенційний ринок споживачів даної форми навчання, то він великий і містить у собі всі категорії громадян, що бажають одержати навчання

або професію в зручному для них місці та у зручний час.

Зазначимо, що реалізація розглянутих принципів в освітньому процесі здійснюється в комплексі із традиційними дидактичними принципами.

Можна говорити про два основні підходи організації дистанційного навчання – асинхронне навчання і синхронне навчання [4–6].

Асинхронна форма дистанційного навчання передбачає індивідуальний темп опрацювання навчального матеріалу, тобто, отримавши завдання, кожен студент сам вирішує коли його виконати і надіслати результати (зрозуміло, у межах визначеного терміну). Технічною основою цього підходу може бути звичайне листування, електронна пошта, телебачення, веб-технології. Перевагою такої форми організації є вільний темп і графік навчання, що дає необхідну гнучкість побудови і виконання навчальної програми.

Синхронна форма дистанційного навчання поряд з індивідуальним темпом опрацювання навчального матеріалу, передбачає синхронне спілкування викладача і студента. Це може бути реалізовано за допомогою інтерактивного телебачення, обміну миттєвими текстовими чи голосовими повідомленнями, відеоконференцій. На практиці це виглядає так: викладач призначає студентам зустріч, в означений день і годину у віртуальному середовищі; викладач і студенти з будь-якого Інтернет-вузла з'єднуються з сервером віртуального середовища, що здійснює підтримку дистанційного навчання, встановлюють відео-зв'язок і під керівництвом викладача студенти обговорюють поточні навчальні проблеми.

Існуючі системи дистанційного навчання мають наступні технологічні моделі її організації [4].

1) Модель дистанційного навчання на основі кореспондентських технологій, які можуть бути орієнтовані на навчання дорослої аудиторії, тих людей, які з якихось причин не змогли закінчити шкільну освіту. Вони можуть бути частиною офіційної освітньої програми, інтегрованими в цю програму, або спеціально орієнтовані на певну освітню мету, або спеціально націлені на профілактичні програми здоров'я, як, наприклад, програми для країн, що розвиваються. У цій моделі використовується який-небудь один засіб навчання і передачі інформації, наприклад, навчання через листування, навчальні радіо- або телепередачі. При цьому зазначена модель не передбачає двосторонню комунікацію, що наближає цю модель дистанційного навчання до традиційного заочного навчання.

Наприклад, дистанційне навчання, що базується на інтерактивному телебаченні (two-way TV), при всій його привабливості, можливостях безпосереднього візуального контакту з аудиторією, що знаходиться на різних відстанях від викладача, має і свої недоліки, оскільки при такому навчанні практично тиражується звичне заняття, будь воно побудовано за традиційною методикою або з використанням сучасних педагогічних технологій.

2) Модель дистанційного навчання на основі гіпертекстових технологій. Гіпертекстова технологія набула поширення завдяки можливостям створення гіпертексту за допомогою мови HTML (англ. Hypertext надвеликий, збільшений текст, Hypertext Markup Language - гіпертекстова мова розмітки). Гіпертекст - це здатність поєднувати в єдиний смисловий ланцюжок інформацію різного виду, яка може розміщуватися не лише в різних файлах, а й на різних комп'ютерах. Він містить текстові елементи, які об'єднані тематикою і ґрунтуються на асоціативних зв'язках - гіперзв'язках, що пов'язують текстові елементи в єдине ціле. Використання гіпертексту робить можливим багаторівневий розподіл навчального матеріалу, при якому на верхньому рівні знаходиться найбільш істотна інформація, а доступ до більш низького рівня надається по запиту.

3) Модель дистанційного навчання на основі мультимедійних технологій.

Мультимедіа (multimedia) є інформаційною технологією, яка дозволяє об'єднати в єдиній системі текст, звук, відео і графічні зображення, а також анімацію. Сучасні досягнення комп'ютерної та проекційної техніки, мережних засобів зв'язку дозволяють створити багатофункціональні демонстраційні мультимедіа-системи, коли використовуються персональні комп'ютери, "електронні дошки", мультимедійні проектори та інші технічні засоби з метою підтримки навчального процесу графічною,

текстовою чи звуковою наочністю з дисципліни. Проте, домінує при цьому передача інформації в "один бік". При необхідності використовуються елементи очного навчання особисті зустрічі викладачів і студентів, проведення підсумкових навчальних семінарів або консультацій, очний прийом іспитів.

4) Модель дистанційного навчання на основі телекомунікаційних мережевих технологій, яка є моделлю дистанційного навчання третього покоління та передбачає використання комп'ютерних телекомунікаційних мереж (кампусних, регіональних, глобальної мережі Інтернет) у режимі обміну навчально-методичними матеріалами засобами електронної пошти і телеконференцій, а також аудіо-навчання (поєднання телефону і телефаксу). Таким чином, така організація дистанційного навчання несе в собі величезні дидактичні можливості як для системи вищої освіти, так і для системи підвищення кваліфікації, зокрема викладачів, оскільки дозволяють на прохання викладача „збирати" студентів у „віртуальній аудиторії" і вступати з ними у візуальний контакт, демонструючи щось або даючи необхідні пояснення, ведучи контроль знань слухачів.

При цьому, система дистанційного навчання включає такі форми, як традиційну (заочну) форму дистанційного навчання, традиційну форму дистанційного навчання із фрагментарним використанням засобів інформаційних технологій, електронну та змішану форми дистанційного навчання. Розглянемо їхній зміст [4–12].

1) Традиційна (заочна) форма дистанційного навчання. Вона може здійснюватися у двох видах:

а) спочатку студентам читається цикл настановних лекцій. Потім для самостійного вивчення видаються комплекти (кейси) дидактичного забезпечення по різних дисциплінах, що входить у стандарт відповідної спеціальності;

б) студент одержує комплекти дидактичного забезпечення за різними дисциплінами, що входить у стандарт даної спеціальності, і самостійно працює з ними.

У цих формах взаємодія (координація, корегування, консультація й ін.) викладача і студента при необхідності може здійснюватися за допомогою засобів зв'язку (телефон, телеграф, пошта). Традиційна форма може бути реалізована в регіонах, не забезпечених засобами телекомунікації.

2) Традиційна форма дистанційного навчання з фрагментами використання засобів інформаційних технологій. Студентам видаються комплекти навчально-методичного забезпечення, зміст яких відповідає стандарту спеціальності. Частина забезпечення може бути в електронному вигляді. Студенти частково застосовують на окремих етапах вивчення навчального матеріалу засоби інформаційних технологій.

Взаємодія педагога і студента здійснюється відповідно до плану, розробленого викладачем, і проводиться за допомогою різних засобів зв'язку (телефон, телеграф, пошта, факс, електрона пошта) або під час особистого контакту.

3) Електронна форма дистанційного навчання. При такій організації навчального процесу студент одержує по електронній пошті навчально-методичне забезпечення дисципліни, яке потім самостійно використовує в навчанні. Взаємодія (організація, консультація, контроль, управління) учасників дистанційного навчання повністю здійснюється на основі широкого застосування сучасних засобів зв'язку відповідно до плану-графіка з особистої ініціативи студента або викладача.

4) Змішана форма дистанційного навчання. При її використанні використовуються елементи як традиційної, так і електронної форми навчання. Впровадження змішаного навчання лише почалося у вищих навчальних закладах України і має великі перспективи, оскільки передбачає комплексне використання традиційних і комп'ютерно орієнтованих методів, засобів та форм навчання в системі професійної підготовки фахівців і лише тих, що є мотивованими і доцільними за певних умов навчально-виховного процесу. У педагогічній та методичній літературі пропонуються терміни "гібридне навчання", „комбіноване навчання", хоча їх основою також є інтеграція (поєднання) комп'ютерно орієнтованого навчання з традиційним [1–12].

З цього слідує, що найголовнішою перевагою комплексного використання традиційних і комп'ютерно орієнтованих методів, засобів та форм навчання у системі дистанційної освіти є те, що воно позбавлене недоліків як традиційного навчання, в якому інформаційні технології використовуються

лише як надбудова, так і комп'ютерно орієнтованого навчання, якому бракує прямого, безпосереднього контакту та спілкування з викладачем та іншими студентами.

Таким чином, комплексне використання традиційних і комп'ютерно орієнтованих методів, засобів і форм навчання на відміну від традиційного навчання, дає можливість у повному обсязі використовувати безмежні можливості інформаційних технологій, які стають реальною умовою успішності навчального процесу загалом. Аудиторна та самостійна робота студентів у процесі організації такого навчання абсолютно врівноважені та взаємопов'язані, а впровадження комп'ютерно орієнтованих засобів навчання та використання мережі Інтернет є надзвичайно необхідним елементом.

Відтак, головні переваги комплексного використання системи дистанційного навчання пов’язані із ефективністю та продуктивністю навчального процесу, гнучкість як можливість навчатися як у зручний для студента час, так і в потрібному темпі; пристосованість до індивідуальних потреб та особливостей тих, хто навчається; інноваційність як постійні зміни та розвиток навчального процесу [4, с. 294-300]. Загалом, система сучасних інформаційних технологій дистанційного навчання здатна забезпечити передачу знань і доступ до різноманітної навчальної інформації на заданому рівні, а іноді і набагато ефективніше, ніж традиційні, оскільки вона може не лише забезпечити активне залучення студентів у навчальний процес, але і дозволяють управляти цим процесом на відміну від більшості традиційних освітніх середовищ. Можна говорити про принципово нове навчальне середовище, яке створюється засобами дистанційного навчання через інтеграцію звуку, руху, образу і тексту, що сприяє залученню студентів до процесу навчання.

Література

1. Бакалов В.П., Крук Б.И., Журавлева О.Б. Дистанционное обучение: концепция, содержание, управление: Учебное пособие. – М.: Горячая линия – Телеком, 2008. – 107 с.

2. Закон України "Про інформацію" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. Режим доступу журн.: www.ucrf.gov.ua/uk/doc/laws/1149672211/

3. Закон України "Про Концепцію Національної програми інформатизації" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради (ВВР). 1998. – № 27-28. Режим доступу до журн.: http://vpf.kiev.ua/book/koncnac_book.pdf

4. Коваль Т.І. Підготовка викладачів вищої школи: інформаційні технології у педагогічній діяльності: Навч.-метод. посібник / Коваль Т.І., Сисоєва С.О., Сущенко Л.П. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 380 с.

5. Козлакова Г.О. Інформаційно-програмне забезпечення дистанційної освіти: зарубіжний і вітчизняний досвід: Монографія / Г.О. Козлакова. – К.: ВЦ „Просвіта", 2002. – 230 с.

6. Концепція державної політики інформатизації. Основні напрями національної програми інформатизації України. – К., 1994. – 32с.

7. Кухаренко В.М. Дистанційне навчання: Умови застосування. Дистанційний курс: Навч. посіб / За ред. В.М. Кухаренка. – 2-е вид., доп. – Х.: НТУ "ХПГ, "Торсінг", 2001. – 320 с.

8. Кушерець В.І. Концептуальні засади дистанційної освіти українців зарубіжжя / В.І. Кушерець, В.І. Зуєва. - К.: Знання України, 2003. – 166 с.

9. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования / И.В. Роберт. – М: Школа-прес, 1994. – 205 с.

10. Сергиенко И.В. Дидактический подход к реализации системы дистанционного обучения / И.В. Сергиенко // Инновации в образовании. – 2005. – № 1. – С. 29-38.

11. Стефаненко П.В. Дистанционное обучение в высшей школе: Монография / П.В. Стефаненко. – Донецк: ДонНТУ, 2002. – 400 с.

12. Шуневич Б. Теоретичні основи дистанційного навчання: Навч. посіб. / Б. Шуневич. – Львів: Вид-во нац-го універ. "Львівська політехніка", 2006. – 244 с.

УДК 37.01.:178-057.87

Маценко Л. М., *кандидат педагогічних наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНОХ ПЕДАГОГІВ ДО ВИХОВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

У статті розглядається проблема виховання здорового способу життя у фахівців з соціальної педагогіки, зміст, методика і досвід виховної роботи.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, фахівці з соціальної педагогіки, зміст, методика, виховна робота.

В статье рассматривается проблема воспитания здорового образа жизни у специалистов – социальных педагогов, содержание, методика и опыт воспитательной работы.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, специалисты – социальные педагоги, содержание, методика, воспитательная работа.

The problem of education of healthy way of life for specialists on social pedagogics, maintenance, method and experience of an educate work is examined in the article.

Key words: healthy way of life, specialists on social pedagogics, maintenance, method, educate work.

Постановка проблеми. Проблема вживання молоддю алкоголю, тютюну і наркотиків, а також зневажливого ставлення до свого здоров'я є сьогодні однією з гострих і актуальних. Серед молоді віком 16-19 років 61% має рівень здоров'я, значно нижчий за нормальний. Такий стан спостерігається й у 67% осіб у віці 20-29 років [1, С. 114].

Нині серед молоді досить поширеним явищем стала небезпечна статева поведінка. Дошлюбні статеві стосунки серед студентів вже не є рідкістю. Сексуальний досвід серед студентів, які щойно вступили до ВНЗ, мають 10-30%, а наприкінці 1-го року навчання – до 90% студентів [2].

Значна частина молоді – це студенти. Прикро констатувати, що студенти педагогічного факультету НУБіП України спеціальності «Соціальна педагогіка», нажаль, також знаходяться під впливом негативних звичок. Хоча вони, як фахівці з соціальної педагогіки, повинні не тільки берегти своє здоров'я, а й власним прикладом формувати бажання інших вести здоровий спосіб життя. Першим кроком до вирішення даної суперечності є констатація стану здоров'я студентів та причин, які заважають їм вести здоровий спосіб життя.

У зв'язку з цим метою нашого дослідження стало здійснення діагностики складових здорового способу життя у студентів педагогічного факультету НУБіП України.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Ми погоджуємось з думкою Безпалько О.В., яка зазначає, що поняття «здоров'я» неможливо сформулювати однозначно. Тому у літературі зустрічається понад 400 визначень цього поняття [1, С. 115].

Наприклад, в давні часи здоров'я визначали як відсутність хвороб. Сучасну людину вже не задовольняє тільки відсутність хвороб, тому поняття «здоров'я» отримало ширший зміст, воно почало включати «благополуччя». Для здорової людини в сучасному світі недостатньо не мати захворювань, а потрібно бути благополучною у фізичному, психічному, духовному та соціальному відношеннях.

Тому загальноприйнятим у світі сьогодні є визначення здоров'я, викладене у преамбулі Статусу ВООЗ (1976р.): «Здоров'я – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад [1, С. 115].

Дослідники описали такі складові здоров'я: фізична, психічна (або розумова), соціальна (або суспільна) і духовна. Сукупність цих складових називають станом здоров'я людини. Складові здоров'я є взаємозумовленими і невід'ємними одна від одної.

На процес формування здоров'я впливають ряд факторів, зокрема: стан системи охорони здоров'я (на 10%); екологія навколишнього середовища (приблизно

20%); спадковість (близько 20%); умови та спосіб життя (майже на 50%) [1, С.116].

Як бачимо, саме спосіб життя найсуттєвіше впливає на стан здоров'я людини. Спосіб життя можна визначити як «особливості взаємодії людини з факторами навколишнього середовища». Очевидно, що здоров'я людини залежить від того, наскільки здоровим є її спосіб життя.

Здоровий спосіб життя – це поведінка людини, яка відображає життєву позицію, спрямовану на збереження та зміцнення здоров'я, і націлена на виконання певних норм і правил. [1, С.116]. Здоровий спосіб життя – це ще й сукупність форм життєдіяльності людини, яка забезпечує її здоров'я та успішний життєвий шлях [2].

До основних складових здорового способу життя насамперед відносять: харчування, побутові умови, рухову активність та умови праці. Таким чином, складові здорового способу життя – комплекс компонентів, що забезпечують високий рівень фізичної, психічної, духовної та соціальної складових здоров'я людини.

Сучасні дослідники уточнили і розширили перелік складових здорового способу життя. Це рухова активність, раціональне харчування, особиста гігієна, режим праці та відпочинку, загартування, відмова від шкідливих звичок, організація дозвілля і активного відпочинку, оптимальні міжособистісні стосунки, безпечна сексуальна поведінка, додаткові заходи зміцнення здоров'я, можливості реалізації здорового способу життя, проживання в умовах чистого навколишнього середовища [2].

Проаналізувавши складові здоров'я та здорового способу життя, ми вирішили виявити їх у студентів спеціальності «Соціальна педагогіка». З цією метою на основі проаналізованих складових нами була складена анкета «Здоров'я та здоровий спосіб життя».

У березні 2010 р. ми опитали 91 студента педагогічного факультету НУБіП України (з них 68 студентів 2, 3, 4 і 5 курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» і 23 студенти 5 курсу спеціальності «Педагогіка вищої школи»). У анкетуванні взяли участь студенти віком від 18 до 24 років, 20 хлопців та 71 дівчина.

Характеризуючи свою рухову активність, 63% студентів зазначили, що вони допомагають батькам працювати на присадибній ділянці; 56% (студенти 2, 3 і 4 курсів) відвідують заняття із фізичного виховання в університеті; 26% студентів роблять зарядку; 13% - займаються танцями (11 дівчат і 1 хлопець); 10% студентів займаються легкою атлетикою; 7% студентів займаються у спортивних секціях (кінний спорт, туризм, баскетбол, волейбол, футбол) та періодично займаються баскетболом, волейболом, футболом, бігом, влаштовують прогулянки Голосіївським парком, відвідують спортзал у гуртожитку, 4% - займаються шейпінгом, аеробікою; 3% - загартуванням; 2% - відвідують басейн; 1% - звільнений від фізкультури у зв'язку зі станом здоров'я.

Як показало анкетування, значна частина студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» не турбуються про зміцнення свого здоров'я, хоча в університеті працюють спортивні секції з 14-ти видів спорту (важка атлетика, карате кіокушинкай, аеробіка, атлетична гімнастика, легка атлетика, гирьовий спорт, волейбол, баскетбол, футол, великий і настільний теніс, лижі, туризм, спортивне орієнтування).

Щороку в університеті проводяться спортивні змагання з таких видів спорту: футол та міні-футбол, волейбол (жіночий і чоловічий), баскетбол, важка та легка атлетика, легкоатлетичний крос, день естафет, естафета «Голосіївське кільце», шахи, шашки, гирьовий спорт, настільний теніс, спортивне орієнтування, туризм. Можна зробити висновок, що в університеті потужно працює кафедра фізичного виховання. До послуг студентів – стадіон та спортивний корпус, в якому є тренажерний та гімнастичний зали, ігровий зал, на території університету є спортивні майданчики. Крім цього, гуртожитки університету знаходяться в мальовничому Голосіївському лісі, поряд – озера, тобто є всі можливості для оздоровлення. Поруч з університетом працює басейн «Дельфін». Незважаючи на такі можливості, наші студенти не поспішають зміцнювати своє здоров'я.

Однією з основних складових здорового способу життя є харчування.

Характеризуючи своє харчування, 60% студентів зазначили, що вони харчуються неправильно, так як вживають шкідливі для здоров'я продукти (напівфабрикати, чіпси, пиво, горішки, сухарики) рідко вживають овочі та фрукти, домашню їжу (супи, борщі тощо). 34% студентів вважають своє харчування повноцінним, так як воно включає якісну питну воду, вітаміни, правильне співвідношення білків, жирів і вуглеводів, в раціон входять фрукти та овочі, студенти дотримуються режиму харчування. Студенти, які харчуються неправильно (60%) назвали такі причини: нестача часу, грошей, немає бажання чи можливості готувати корисну їжу. 6% студентів дали власний варіант відповіді. На їх думку, харчування було б повноцінним, якби було більше часу і коштів, харчування було б регулярним, була можливість вживати якісні воду та продукти харчування.

Як відомо, режим праці та відпочинку суттєво впливає на стан здоров'я людини. Так, 38% студентів зазначили, що їх сон триває не менше 7 годин на добу, 14% відповіли, що сплять по 5-6 годин на добу, пояснивши це умовами проживання в гуртожитку, де, на їх переконання, неможливо повноцінно відпочити.

45% студентів вважають, що їх побутові умови характеризуються достатнім санітарно-гігієнічним рівнем помешкання та фізичної й психічної безпеки, є умови для емоційного розвантаження, відпочинку. На думку 19% респондентів, їх побутові умови забезпечують психологічний комфорт і можливості для самореалізації та професійного зростання. 15% студентів вважають, що їх побутові умови сприяють здоровому способу життя, на думку ж 26% студентів – заважають.

Як уже зазначалось, складовою здорового способу життя є відмова від шкідливих звичок. Тому ми вирішили виявити ставлення студентів до паління та вживання алкогольних напоїв. Як показало анкетування, 66% студентів не палять і вважають паління шкідливою для здоров'я звичкою. Іноді (дуже рідко) палять 19% студентів, але хочуть позбавитись цієї звички. 11% студентів відповіли, що вони часто палять, але хочу покинути. 1 особа покинула палити. 1 студент відповів, що багато разів кидав палити, але знову починав, бо без цього не може. У 1 особи стаж паління – 2,5 роки, вона вважає себе психологічно залежною, але намагається позбавиться від паління. І лише 1 особа зазначила, що вона багато палить вже протягом 5 років і не вважає за потрібне кидати палити, так як їй це подобається. Студенти, висловлюючи свою думку, зазначили, що курити – дуже шкідливо і дорого; курити чи не курити – це вибір кожної людини; «я ненавиджу себе за те, що знаю, що паління шкідливе для здоров'я, але досить часто палю», «у мене різко негативне відношення до паління»; «люди, які палять, навіть не розуміють, навіщо вони це роблять».

Описуючи своє ставлення до вживання алкогольних напоїв, 43% студентів зазначили, що практично не вживають алкоголь. 36% - вживають алкоголь рідко (пиво, слабоалкогольні напої), за 1 день можуть випити 0,3 л. (2 особи), 0,5 л. (18 осіб), 1 л. (5 осіб). Часто вживають пиво і слабоалкогольні напої (майже щодня) 2% студентів. Вживають вино 7% студентів від 1 до 4 разів на тиждень. Горілку і коньяк, або інші міцні напої вживають 4% студентів. Вживають все (пиво, вино, горілку, коньяк) часто – 1 особа. Студентів, які б помітили за собою, що мають залежність від алкогольних напоїв – не виявлено. Студенти зазначили, що в основному вживають алкоголь у свята, одна студентка зізналась, що на свята вживає багато алкоголю.

Однією з складових здорового способу життя є організація дозвілля і активного відпочинку. Студенти педагогічного факультету зазначили, що 78% з них люблять прогулянки, туризм, екскурсії; 47% - віддають перевагу відвідуванню концертів, КВК, конкурсів, музеїв; 27% студентів, крім зазначеного вище, займаються улюбленою справою (хобі), а саме: танцями (6 осіб), малюванням (4 особи), відпочивають з друзями (3 особи), активним відпочинком (2 особи), співають, переглядають кінофільми, проводять час за комп'ютером, захоплюються кулінарією, в'яжуть, вишивають, фотографують, рибалять, ходять по магазинах, ремонтують автомобілі (по 1 особі).

Описуючи свою статеву поведінку, 63% студентів (14 хлопців і 43 дівчини) відмітили, що вони мають одного статевого партнера й користуються презервативами. Їх

статеву поведінку можна назвати безпечною. 21% студентів (дівчата) відповіли, що вони ще не живуть статевим життям. 6% студентів (2 дівчини і 4 хлопці) зізнались, що ведуть себе ризиковано - змінюють статевих партнерів, не користуються презервативами.

Студенти необґрунтовано впевнені в тому, що резерви їхнього здоров'я безмежні, що здоров'я їм гарантоване і ніякі грубі порушення сну, харчування, режиму праці і відпочинку, значні навантаження, стреси, наслідки шкідливих звичок не здатні принести відчутну шкоду молодому організму. Наслідком такого «оптимістичного» ставлення молодих людей до свого здоров'я є те, що вони хворіють.

Оцінюючи стан свого здоров'я, 8% студентів гадають, що він «відмінний», 58% - «добрий», 26% - «задовільний», 8% - «незадовільний». Ми виявили, що студенти мають ряд захворювань. Так, проблеми зі шлунком мають 31% студентів; серцево-судинні хвороби – 19%; порушення постави, сколіоз – 18%; підвищений або знижений кров'яний тиск – 16%; алергія – 15%; проблеми з зором – 15%; ожиріння – 4%; проблеми з нирками – 2%; гайморит – 2%; зоб щитовидної залози – 1%; хвороби печінки – 1%. Здоровими вважають себе 25% студентів.

Ми попросили студентів назвати основні фактори, які заважають їм вести здоровий спосіб життя і отримали такі відповіді: умови проживання в гуртожитку – 25%; нестача часу - 22%; нестача коштів – 8%; стреси – 7%; лінь – 7%; погане харчування – 4%; відсутність постійного режиму дня – 3%; вплив компанії – 2%; відсутність бажання – 1%; нестача інформації про здоровий спосіб життя – 1%; екологія – 1%; паління – 2%; нічого не заважає – 3%.

На запитання «Чи згодні Ви з тим, що соціальний педагог повинен не тільки вести здоровий спосіб життя, а й бути прикладом для інших, пропагувати та виховувати здоровий спосіб життя?» 79% студентів відповіли, що вони згодні, 9% - не погоджуються з цим твердженням, 12% зазначили, що кожна людина повинна сама обирати спосіб життя.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, ми здійснили діагностику складових здорового способу життя у студентів педагогічного факультету НУБіП України і виявили, що студенти недостатньо використовують можливості університету щодо організації їх рухової активності. Більшість студентів (60%) харчуються неправильно. Проживання у гуртожитку, на думку 26% студентів, заважає їм повноцінно навчатися і відпочивати. 34% студентів палять, 50% вживають алкогольні напої, 2% вживають алкоголь майже щодня. Статева поведінка 6% студентів є ризикованою, вони змінюють статевих партнерів, не користуються презервативами. 26% студентів оцінили стан свого здоров'я як «задовільний», 8% - «незадовільний». Ми виявили, що студенти мають ряд захворювань (проблеми зі шлунком мають 31% студентів; серцево-судинні хвороби – 19%; порушення постави, сколіоз – 18%). Вести здоровий спосіб життя студентам заважають умови проживання в гуртожитку, нестача часу та коштів, стреси, лінь. На думку 21% студентів, соціальний педагог не повинен вести здоровий спосіб життя та бути позитивним прикладом для інших.

У подальшому ми плануємо вивчити організацію виховання здорового способу життя на педагогічному факультеті та запропонувати рекомендації щодо здійснення такої роботи.

Література

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник / О.В. Безпалько – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.

2. Маценко Л.М., Сопівник Р.В. Методичні рекомендації наставникам студентських груп щодо виховання здорового способу життя / Л.М. Маценко. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 40 с.

Осадча Т. П., *науковий співробітник*
ЦВСД НУОУ (м. Київ)

ПРОБЛЕМА ОЦІНЮВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИПУСКНИКІВ ВВНЗ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ НИМИ ІНДИВІДУАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті розглянуто деякі аспекти щодо оцінювання сформованості у випускників вищих військових навчальних закладів компетенцій у сфері проведення індивідуально-виховної роботи з особовим складом військових підрозділів (частин).

Ключові слова: індивідуально-виховна робота, компетенція, оцінювання сформованості компетенції, діагностика якості підготовки військових фахівців

В статье рассмотрены некоторые аспекты, касающиеся оценивания сформированости у выпускников высших военно-учебных заведений компетенций в сфере проведения индивидуально-воспитательной работы с личным составом воинских подразделений (частей).

Ключевые слова: индивидуально-воспитательная работа, компетенция, оценивание сформированности компетенции, диагностика качества подготовки военных специалистов

The paper discusses some aspects of the competence estimation of the high military school graduates in the sphere of individual and educative work with the personnel of military units.

Keywords: individual-educate work, jurisdiction, evaluation of formed of jurisdiction, diagnostics of quality of preparation of soldiery specialists

Основним показником успішності діяльності вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ) є якість підготовки військових фахівців, їх здатність до виконання службово-бойових функцій на первинних посадах у військах (закладах, установах).

У Законі України «Про вищу освіту» якість вищої освіти визначається як «…сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства» [1].

Професійна компетентність, як одна з основних складових якостей особистості, визначається в процесі виконання випускниками ВВНЗ функціональних обов'язків у військах за посадовим призначенням [2]. Про успішність виконання ними цих обов'язків ВВНЗ дізнаються, як правило, при ознайомленні з відгуками з військ, які щорічно надходять у військові навчальні заклади.

За результатами аналізу відгуків на випускників ВВНЗ 2007-2008 років, проведеного в центрі воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України (загальна кількість відгуків – 1352, що становить 50,2%), одним із системних недоліків у підготовці випускників є недостатні навички в проведенні індивідуально-виховної роботи з особовим складом військових підрозділів.

Зазначена проблема залишається актуальною упродовж багатьох років. Її розв'язанню присвячено чимало досліджень, але практичні зрушення в цій сфері відбуваються, на жаль, дуже повільно.

Причинами такого стану є чинники, що пов'язані як з модернізацією вищої освіти взагалі, реалізацією тенденцій її інноваційного розвитку, так і з особливостями здійснення навчально-виховного процесу у ВВНЗ.

До основних тенденцій інноваційного розвитку освіти XXI століття в рамках європейської інтеграції України і в контексті зазначеної в статті проблеми можна віднести такі з них: фундаменталізація, гуманізація й особистісна спрямованість освіти.

Фундаменталізація – передбачає все більшу її орієнтацію на вивчення фундаментальних законів природи і суспільства, а також природи й призначення самої людини.

Гуманізація – потребує методологічних і загальноосвітніх досліджень, що відноситься до гуманітарної сфери науки, та впровадження їх у навчально-виховний процес.

Особистісна спрямованість освіти – передбачає створення сприятливих умов для розкриття потенційних здатностей індивіда і формування потенції самостійної життєвої активності у всіх соціальних сферах; оптимізація розвитку людини на засадах оволодіння нею системою знань на межі своїх можливостей; формування умінь активно і творчо мислити, діяти, саморозвиватися, інтелектуально, морально та фізично самовдосконалюватися; формування понять шляхом сходження від абстрактного до конкретного, що забезпечує творчий розвиток особистості.

Реалізація цих тенденцій у діяльності ВВНЗ пов'язана з подоланням певних протиріч, у тому числі – стосовно розподілу і раціонального використання навчального часу щодо формування як ключових, загально-професійних, так і військово-професійних компетенцій випускників. Адже виконання ними службово-бойових функцій у військах на первинних посадах пов'язане, у першу чергу, з застосуванням надскладних зразків техніки й озброєння, засвоєння яких потребує чимало часу на проведення теоретичних і практичних занять, прищеплення стійких навичок і умінь. З іншого боку – ВВНЗ мають формувати всебічно розвинену особистість – активного громадянина, патріота України.

В умовах регламентованих термінів підготовки військових фахівців подолання зазначеного протиріччя лежить у площині удосконалення нормативно-правової бази вищої освіти, більшої активності «Замовника» на етапі проектування навчально-виховного процесу, надання ВВНЗ більшої самостійності в організації власної діяльності, впровадження компетентнісного підходу в навчально-виховний процес та його технологізацію.

Щодо особливостей організації навчально-виховного процесу у ВВНЗ з формування у випускників компетенцій щодо проведення індивідуально-виховної роботи, то тут теж є певне протиріччя. З одного боку – слухач (курсант) ВВНЗ в ході навчання не має підлеглого йому особового складу. З іншого – він має оволодіти навичками виховання підлеглих методами індивідуального підходу до кожного з них.

Безумовно, часткове вирішення цієї проблеми здійснюється упродовж короткотривалого військового стажування на одній з посад у військах, що її має обійняти випускник по завершенню навчання. Але це лише незначний відсоток від загального бюджету часу. Формування ж зазначеної компетентності має здійснюватися комплексно, системно упродовж всього терміну навчання слухачів (курсантів). При цьому особливу увагу слід приділити розробленню відповідних критеріїв, що відображають змістове наповнення компетенції. Основними з них, на нашу думку, можуть бути такі три узагальнених показники:

Знання підлеглих, їхніх потреб та інтересів.

Ставлення до підлеглих.

Уміння формувати у підлеглих необхідні індивідуальні якості.

Однак, оцінювання ступеня сформованості у випускників компетенції за зазначеними показниками щодо проведення індивідуально-виховної роботи з особовим складом дещо утруднене, бо вони не наповнені конкретним змістом і можуть достатньо вільно тлумачитися. А для об'єктивного оцінювання потрібно мати однозначні критерії, які можуть мати кількісний вираз за установленими шкалами оцінок.

Тобто, розв'язання цієї проблеми пов'язане з деталізацією узагальнених показників та їх структуризацією.

Певні напрацювання в цьому напрямі вже зроблено на основі побудови ієрархічних структур [3]. Відповідно до зазначених підходів, розроблених у військовій педагогіці, пропонується система критеріїв для оцінювання сформованості компетенції випускника ВВНЗ щодо проведення індивідуально-виховної роботи з особовим складом (Рис. 1).

Система критеріїв для оцінювання сформованості компетенції випускника ВВНЗ щодо проведення індивідуально-виховної роботи з особовим складом

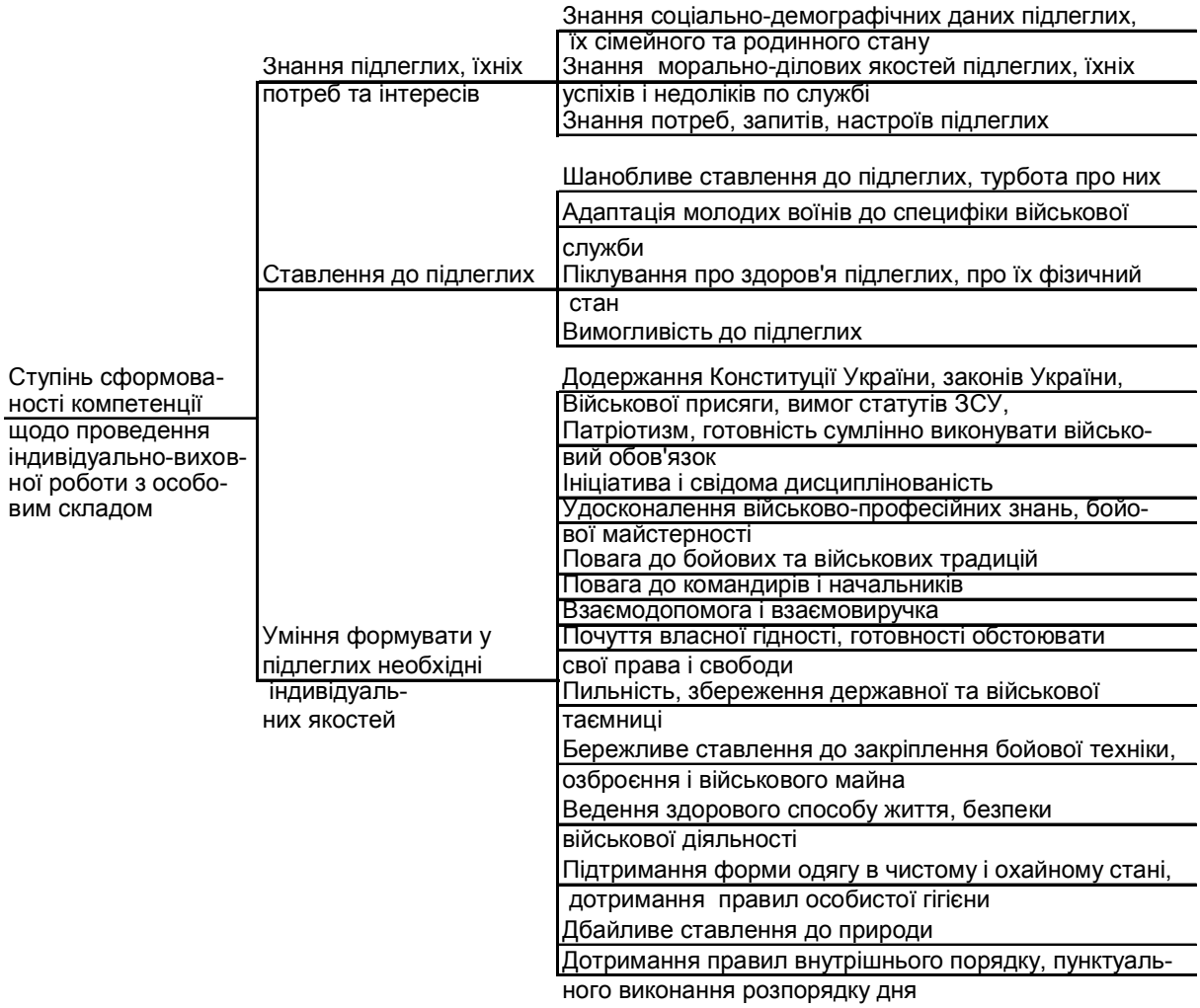

Рис. 1

При оцінюванні зазначених компетенцій необхідно зважувати на те, що нині не існує такої єдиної методики. Разом з тим, науковцями розроблені та запропоновані країнам, що приєдналися до Болонського процесу, так звані Дублінські дескриптори [4]. У них визначені академічні кваліфікації, що присвоюються студентам і критерії присвоювання випускникам кваліфікації бакалавра або магістра, а також вказується на завершення першого (другого) циклів навчання (Табл. 1).

Табл. 1

Основні компетенції, що відповідають першій і другій академічним кваліфікаціям за Дублінськими дескрипторами

Кваліфікації, що позначають завершення першого циклу навчання, присвоюються студентам, які:	Кваліфікації, що позначають завершення другого циклу навчання, присвоюються студентам, які:
продемонстрували знання і розуміння предмета, засновані на загальній (шкільній) освіті і, як правило, знаходяться на рівні, який, будучи підкріплений підручниками для поглибленого вивчення, включає деякі аспекти, що відповідають передовим знанням у досліджуваній галузі	продемонстрували знання і розуміння, що засновані на розширенні і/або поглибленні того, що, як правило, пов'язано з першим рівнем і що забезпечує базис або можливість для самостійної розробки і/або реалізації ідей, здебільшого в ході проведення досліджень

можуть застосувати свої знання і розуміння способом, що демонструє професійний підхід до виконуваної роботи або професії, а також володіють компетенціями, що демонструються через формулювання і відстоювання аргументів і вирішення проблем у досліджуваній галузі	можуть застосувати свої знання і демонструють здатності вирішувати проблеми у новому або незнайомому середовищі в більш широкому (або мультидисциплінарному) контексті, пов'язаному з досліджуваною галуззю
мають здатність збирати й інтерпретувати дані (звичайно в досліджуваній галузі), необхідні для формулювання суджень про відповідні соціальні, наукові й етичні проблеми	мають здатність інтегрувати знання комплексного характеру, формулювати висновки на підставі неповної або обмеженої інформації, при цьому приймаючи до уваги соціальну й етичну відповідальність, пов'язану із застосуванням знань і висновків
здатні донести інформацію, ідеї, проблеми і рішення як до фахівців, так і до неспеціалістів	здатні донести свої висновки і знання разом з їх ясним і недвозначним обґрунтуванням до фахівців і неспеціалістів
розвинули здатності до навчання, необхідні для продовження подальшого навчання з високим ступенем самостійності	мають здатності до навчання, що дозволяють їм продовжити навчання таким чином, коли вони самі обирають собі напрям навчання чи навчаються самостійно

Засобами діагностики ступеня сформованості компетенцій можуть бути різні види контролю, за допомогою яких здійснюється вимір показників рівня знань, умінь, навичок, досвіду тих, хто навчається, або вже закінчив ВНЗ. На сьогодні діагностика якості підготовки військових фахівців будується на основі двох видів контролю (Рис. 3) [5].

Перший вид контролю здійснюється протягом усього процесу навчання та спрямований на оцінку знань, вмінь і навичок курсантів (слухачів). Він складається з початкового, поточного та підсумкового контролю.

Початковий контроль у вигляді тестів проводиться з метою виявлення рівня підготовленості курсантів щодо вивчення певної навчальної дисципліни.

Поточний контроль здійснюється для перевірки якості засвоєння навчального матеріалу в період між екзаменаційними сесіями з метою стимулювання навчальної діяльності курсантів (слухачів) і вдосконалення методики проведення занять. Він проводиться в ході всіх видів занять, перевірки самостійного виконання навчальних завдань за формою, яку обирає викладач.

У свою чергу поточний контроль здійснюється через модульний та "науковий" контроль, практику і військове стажування.

Модульний контроль проводиться з метою виявлення умінь та знань курсантів системного характеру в обсязі змістовних модулів (розділів та тем) навчальної дисципліни. Він проводиться, як правило, у вигляді письмових контрольних завдань, тестів з використанням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), розрахункових робіт.

"Науковий" контроль має виявляти відповідність змісту освіти сучасним досягненням у галузі науки, техніки та культури, забезпечувати розвиток фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень у пріоритетних напрямах науково-технічного прогресу, теорії та практики будівництва Збройних Сил України, підвищення їх боєздатності. Показниками якості «наукового» контролю можуть бути реферати, публікації, виступи курсантів на наукових конференціях. Наукова діяльність сприяє розвитку у курсантів (слухачів) самостійності, наполегливості, глибокому вивченню навчального матеріалу, стимулює процес мислення та пошуку, створює добру основу для систематизації отриманих знань.

Рис. 3 Види контролю якості підготовки військових фахівців

Практика та військове стажування спрямовується на комплексну апробацію набутих знань, умінь, навичок, накопичення досвіду в умовах майбутньої службової діяльності на посадах за призначенням. Особливої актуальності у період такої апробації набуває формування навичок у сфері індивідуально-виховної діяльності.

Поточний контроль здійснюється у рамках універсальної системи оцінок для всієї Європи (ECTS) (рис. 4) [6].

Підсумковий контроль проводиться з метою оцінки результатів навчання на певному освітньо-кваліфікаційному рівні (ОКР) або на його окремих завершених етапах.

Семестровий контроль здійснюється у вигляді заліків, диференційованих заліків та екзаменів з конкретних навчальних дисциплін в обсязі навчального матеріалу, визначеного робочими навчальними програмами і в терміни, які встановлюються навчальним планом.

Державна атестація курсантів (слухачів) проводиться Державною екзаменаційною комісією після завершення навчання на певному освітньо-кваліфікаційному рівні з метою встановлення фактичної відповідності рівня підготовки курсантів (слухачів) вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики у вигляді складання державних іспитів та захисту кваліфікаційної або дипломної роботи (проекту), що визначено навчальним планом [3, 4].

Другий вид контролю (у військах) – службово-діяльнісний: оцінка результатів виконання службово-бойових функцій випускником ВВНЗ на первинній посаді.

Значна частка питомої ваги в оцінюванні рівня сформованості компетенцій та їхніх складових у сучасній вищій військовій школі відводиться тестуванню

Табл. 2

Співвідношення шкали оцінок ECTS з національною системою оцінювання.

Оцінка за шкалою ECTS	Відсоток тих, хто зазвичай успішно досягають відповідної оцінки	Визначення оцінки	Оцінка за національною системою	Відповідність за 100 - бальною системою
A	10	Відмінно	Відмінно (5)	90 - 100
B	25	Дуже добре	Добре (4)	82 – 89
C	30	Добре		75 – 81
D	25	Задовільно	Задовільно (3)	69 – 74
E	10	Достатньо		60 - 68
FX	-	Незадовільно – потрібні доопрацювання і повторне оцінювання	Незадовільно (2)	35 - 59
F	-	Незадовільно – необхідне обов'язкове повторне навчання		1 - 34

Стосовно оцінювання компетентності військових фахівців у сфері індивідуально-виховної роботи є сенс використовувати цілеспрямований набір тестових завдань, призначених для вирішення проблемних ситуацій, що притаманні діяльності майбутніх фахівців на основі критеріїв (Рис. 1). Це своєрідний ситуаційний тест. Кількість та форми тестових завдань у такому тесті можуть бути досить різноманітними. Ситуаційний тест доцільно використовувати при діагностиці ступеня засвоєння складної діяльності, адекватної діяльності щодо розв'язання типових завдань. У цьому випадку ситуаційний тест є одним з варіантів комплексного кваліфікаційного завдання.

У вітчизняній практиці поки що використовується абсолютний стандарт (критерій) підрахування результатів тестування. Він означає, що існує певна кількість тестових завдань, правильні відповіді на які дозволяють викладачам вважати, що той, хто навчається, склав іспит.

При такому підході міра, яка визначає чисельне значення параметру з рівня засвоєння, може бути отримана із співвідношення числа правильно вирішених і загального числа тестових завдань, тобто $K\alpha = \alpha/\rho$, $0 \le K\alpha \le 1$.

де $K\alpha$ - коефіцієнт засвоєння на рівні α;

α- кількість тестових завдань, що виконані правильно;

ρ- загальна кількість тестових завдань, яка має назву довжини тесту, адаптувавши її до європейської системи оцінювання [ECTS]. При цьому визначаються такі діапазони $K\alpha$:

«відмінно» – $K\alpha > 0{,}9$

«дуже добре» – $0{,}82 \le K\alpha \le 0{,}9$

«добре» – $0{,}75 \le K\alpha \le 0{,}.81$

«задовільно» – $0{,}69 \le K\alpha \le 0{,}74$

«незадовільно» – $K\alpha \le 0{,}59$

Таким чином, оцінювання компетентності військових фахівців у сфері індивідуально-виховної роботи на основні компетентнісного підходу дає змогу виявити не тільки рівень сформованості зазначеного інтегрального показника, але й окремих його складників, що створює необхідні умови для аналізу, а значить і коригування навчального процесу.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня2002 р., № 2984 // Офіційний вісник України. – 2002. – №8. С. 1-43.

2. Науменко М.І., Приходько Ю.І. Щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України "Наука і оборона" №1,2009,С.40 –50

3. Вісник Національної академії оборони України 3 (11)/2009, Зельницький А. М., Удовенко П. І., Серветник Р М. Компетентнісна модель випускника ВВНЗ – складова системи підготовки військових фахівців С. 21-26

4. Андреєва Л. М. Засоби діагностики якості підготовки військових фахівців / Андреєва Л. М. // Військова освіта / зб. наук . праць. – 2003. – № 10. – С. 170-179.

5. Положення про кредитно-модульну організацію навчального процесу в НТУУ "КПІ" / уклад. В.П.Головекін. – К. : ІВЦ Видавн. "Політехніка", 2006. – 5 с.

6. Тхоржевський І. В. Проблемні питання євроінтеграції вищої освіти України та їх вплив на підготовку військових фахівців / Тхоржевський І. В., Кортенко В. А. // Військова освіта / зб. наук. праць. – 2004. – № 1 (14). – С. 82-95.

УДК 371.13

Рептух Н. О., *здобувач, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

ЗМІСТ, ФОРМИ І МЕТОДИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ПІДГОТОВКИ МАГІСТРІВ

У статті проаналізовані зміст, форми і методи науково-дослідної підготовки магістрів; визначено їх взаємозумовленість, базові характеристики та умови застосування. Робиться висновок, що зміст, форми і методи професійної підготовки магістрів визначаються провідною метою – формуванням у студентів магістратури дослідницьких знань, умінь і навичок.

Ключові слова: магістр, науково-дослідна підготовка.

В статье проанализированы содержание, формы и методы научно-исследовательской подготовки магистров, определены их взаимообусловленность, базовые характеристики и условия применения. Делается вывод, что содержание, формы и методы профессиональной подготовки магистров определяются ведущей целью - формированием у студентов магистратуры исследовательских знаний, учений и навыков.

Ключевые слова: магистр, научно-исследовательская подготовка.

The article analyzes the contents, forms and methods of research training masters, determined their interdependence, the basic characteristics and conditions of use. The conclusion is that the content, forms and methods of training are determined by the leading masters of purpose – providing students knowledge, skills and competencies.

Keywords: master, research training.

Актуальність глибокого вивчення, систематизації та класифікації змісту, форм і методів науково-дослідної підготовки магістрів визначається політикою Міністерства освіти і науки України щодо підвищення якості магістерських програм. Згідно з ними, магістратура не є обов'язковим освітнім рівнем, її основне призначення – поглиблення наукових і дослідницьких умінь фахівців, стимулювання наукової діяльності університетів.

Окремі аспекти проблеми професійної підготовки магістрів представлено у працях С.С. Вітвицької, С.Г. Дзюби, А.І. Кузьмінського, І.Є. Подопріхіної та інших.

Однак недостатньо вивченою залишається проблема визначення змісту, форм і методів професійної освіти магістрів з позиції їх науково-дослідної підготовки.

Тому завданням нашої статті є висвітлення, аналіз, порівняння й узагальнення змісту, форм і методів науково-дослідної підготовки магістрів.

Зміст науково-дослідної підготовки магістрів

Зміст вищої освіти – структура, зміст і обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття освіти і певної кваліфікації, а також обумовлена потребами суспільства система знань, умінь і навичок особи, її професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована у процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури. Вимоги до змісту освіти відображені у освітньо-кваліфікаційних характеристиках стандартів освіти. Одним із провідних завдань змісту вищої освіти є формування у випускників вищої школи здатності сприймати, аналізувати і відтворювати наукові ідеї в умовах самостійної професійної діяльності [3].

Таким чином, зміст науково-дослідної підготовки магістрів можна визначити як систему дослідницьких знань, умінь, навичок і компетенцій студентів магістратури, оволодіння якої опосередковано навчальним планом, навчальними предметами і їх програмами, комплексом взаємопов'язаних форм і методів освіти.

Розглянемо основні положення дослідницьких знань, умінь, навичок та компетенцій на прикладі ОКХ студентів за спеціальністю «Соціальна педагогіка». Згідно з освітнім стандартом, зазначені фахівці повинні бути підготовленими до виконання певних видів робіт. Серед зазначених у стандарті видів робіт є такі, які прямо вимагають володіння дослідницькими знаннями, уміннями і навичками, як-от: проектування соціально-педагогічної діяльності у різних мікросоціумах; вивчення вікових та індивідуальних особливостей клієнтів, визначення пріоритетних і перспективних напрямів роботи; розробка програм діагностування суб'єктів соціальної роботи; обґрунтування і вибір методів корекційно-реабілітаційної роботи; прогнозування різних напрямів діяльності; моделювання етичних норм комунікативної

діяльності; виявлення причин девіацій і вибір форм і змісту соціально-профілактичної роботи. Однак, задекларованими є і види робіт, які майбутні соціальні педагоги можуть ефективно виконувати лише за умови творчого володіння дослідницькими ЗУНами – організація та проведення соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю; здійснення посередницької функції у ході розв'язання та зменшення конфліктних ситуацій; розробка методичних матеріалів для організації діяльності дітей та молоді за різними напрямками; проведення соціально-терапевтичної роботи; сприяння створенню умов для соціалізації особистості; здійснення соціального супроводу прийомних сімей та будинків сімейного типу. Адже в першооснові будь-якої соціально-педагогічної технології лежать ціле покладання, дослідження проблеми та вибір оптимальних шляхів і методів її розв'язання.

Отже, забезпечення оволодіння магістрантами змісту науково-дослідної роботи, на нашу думку, полягає у чотирьох напрямках:

1) введення у навчальні програми спеціалізованих дисциплін (Основи соціально-педагогічних досліджень; Методологія і методи наукових досліджень; Професійна література іноземною мовою; Організація дослідницько-експериментальної діяльності; Соціальне проектування; Психодіагностика; Використання інформатики та обчислювальної техніки в навчальному процесі та наукових дослідженнях; Філософія науки; Методологічні основи соціальної педагогіки);

2) впровадження у програми інших навчальних дисциплін тем, які сприяють поглибленню науково-дослідної підготовки магістрів (наприклад, при вивченні курсу «Соціально-правовий захист дитинства» - тем «Вивчення громадської думки щодо рівня соціально-правового захисту дитинства в Україні», «Порівняльний аналіз законодавства про дітей в Україні та за кордоном»; при вивченні курсу «Технології роботи з дітьми вулиці» - тем «Соціально-психологічний портрет дитини вулиці», «Моделювання системи державної опіки дітей вулиці в Україні», тощо);

3) забезпечення організаційно-педагогічних умов ефективної переддипломної та науково-дослідної практик на кафедрах ВНЗ;

4) підготовка і публічний захист магістерської роботи у межах наукових програм, планів, тем кафедри.

Однак, на нашу думку, запровадження дослідницького компоненту у зміст професійної освіти магістрів повинно відбуватися шляхом використання спеціальних форм і методів науково-дослідної підготовки студентів.

Форми науково-дослідної підготовки магістрів

Форми навчання – це способи організації навчального процесу; форми зумовлюють часовий і організаційний режими навчання, місце його проведення, склад учнівської молоді, характер зовнішнього виявлення функцій суб'єктів процесу навчання, їх порядок спілкування, тощо [5].

Таким чином, форми науково-дослідної підготовки магістрів – це способи організації навчального процесу у вищій школі, які відображають характер взаємодії, взаємозв'язків суб'єктів освітнього простору і спрямовані на засвоєння магістрантами знань, умінь і навичок підготовки та проведення наукових досліджень у сфері майбутньої професійної діяльності.

А.І. Кузьмінський описує такі форми науково-дослідної роботи студентів у вищих навчальних закладах України:

участь у різних видах навчальної аудиторної роботи (лекції, семінари, лабораторні заняття) з елементами наукових досліджень;

індивідуальна робота викладачів зі студентами, які займаються науковими дослідженнями;

науково-дослідна робота студентів у наукових гуртках, конструкторських бюро тощо;

участь студентів-дослідників у постійних наукових проблемних групах;

участь студентів у науково-практичних конференціях, наукових читаннях, семінарах та ін.;

проведення наукових пошуків у процесі виконання різних видів практики в навчально-виховних закладах та на виробництві [4].

За С.С. Вітвицькою до форм науково-дослідної підготовки магістрів належать: самостійна робота, конференції, підготовка і проведення лекційних і семінарських занять, виконання магістерської роботи, асистентська практика, переддипломна практика, виробнича практика, експериментальні дослідження (що мають теоретичний і/або емпіричний характер) [1].

Таким чином, форми науково-дослідної підготовки магістрів визначаються змістом професійної освіти, охоплюють навчальну та поза навчальну діяльністю студентської

молоді та зумовлюють методи науково-дослідної підготовки магістрів.

Методи науково-дослідної підготовки магістрів

Метод – це сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності. Науковий метод – це цілеспрямований підхід, шлях, за допомогою якого досягається поставлена мета; комплекс пізнавальних підходів і практичних операцій, спрямованих на набуття наукових знань. До характерних ознак наукових методів С.У. Гончаренко відносить об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність [2].

Отже, методи науково-дослідної підготовки магістрів – це шляхи, засоби і прийоми оволодіння магістрами дослідницькими знаннями, уміннями, навичками і компетенціями.

Відповідно діяльнісному підходу як теоретико-методологічному підґрунтю навчально-виховного процесу, знання, уміння, навички і компетенції формуються лише у результаті практично перетворюючої діяльності, тобто науково-дослідна підготовка магістрів можлива лише за умови виконання магістрантами науково-дослідницьких завдань. Завданнями для науково-дослідної роботи студентів магістратури у процесі вивчення неспеціальних дисциплін можуть бути: створення узагальнюючих таблиць; розробка структурних блок-схем; розроблення тестів з теми (одиничний, множинний, альтернативний, впорядкований вибори); підготовка переліку визначень ключових понять курсу з посиланням на джерела; анотування статей, книг або окремих розділів; написання рефератів і доповідей за визначеними викладачем темами; розв'язання або підготовка проблемних ситуацій [1, с. 263].

До видів науково-дослідної роботи магістрантів належать: аналіз наукової літератури, систематизація матеріалів опрацювання літературних джерел, добір наукової літератури, складання бібліографій з визначених тем, підготовка наукових повідомлень і рефератів, наукові доповіді, тези, наукові статті, методичні розробки з актуальних питань професійної діяльності, наукові звіти про виконання елементів досліджень під час практики, конструкторські розробки приладів, пристроїв та ін., дослідні комп'ютерні програми, курсові, магістерські роботи та ін. [4].

У психолого-педагогічній науці найбільш поширеною є класифікація методів за рівнем проникнення у суть психолого-педагогічних явищ, відповідно виділяють методи емпіричного і теоретичного дослідження.

Завданнями теоретичних досліджень виступають: розвиток і вдосконалення категорійно-понятєвого апарату науки; визначення суттєвих ознак, зв'язків і закономірностей об'єкту пізнання; аналіз фактичного матеріалу; пояснення зовнішнього внутрішнім; пояснення й інтерпретація раніше відкритих фактів; прогнозування можливих фактів, явищ та процесів. Саме теоретичні методи дослідження дозволяють вірно й об'єктивно інтерпретувати отримані емпіричні дані [4].

До теоретичних методів належать: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, моделювання, ідеалізація (побудова ідеалізованих об'єктів), конкретизація, аналогія, індукція, дедукція, мисленний експеримент, монографічний метод [2].

Тобто, теоретичні методи наукових досліджень спрямовані на вивчення сутності об'єкту пізнання, в той час як реальні явища та процеси вивчаються завдяки емпіричним методам. Завданнями емпіричних методів науково-дослідної діяльності є: встановлення нових наукових фактів, виявлення явищ, закономірностей, процесів та їх кількісна й якісна оцінка на базі спостережень та експериментів, безпосереднє сприйняття об'єктивних явищ і процесів.

До емпіричних методів відносять: спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, рейтинг, самооцінка, консиліум, діагностуючі контрольні роботи, експеримент, контент-аналіз, узагальнення досвіду, експедиція, експертне опитування, тестування, шкалування, рейтинг, соціометрія, вивчення продуктів діяльності [2].

Як відзначає А.І. Кузьмінський, між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання існує тісний взаємозв'язок: програма емпіричного дослідження зумовлена результатами теоретичного пізнання [4].

Крім того, у науково-дослідній підготовці магістрів окреме місце посідають методи математичної статистики, оволодіння якими дозволяє обробити отримані емпірично матеріали, виявити закономірності в розвитку процесів, прослідкувати зв'язки між явищами, перевірити достовірність отриманих даних.

Визначені компоненти професійної підготовки магістрів до науково-дослідної діяльності – зміст, форми і методи утворюють, на нашу думку, цілісну й нерозривну систему; взаємозв'язки в межах якої нами відображені на рис. 1.

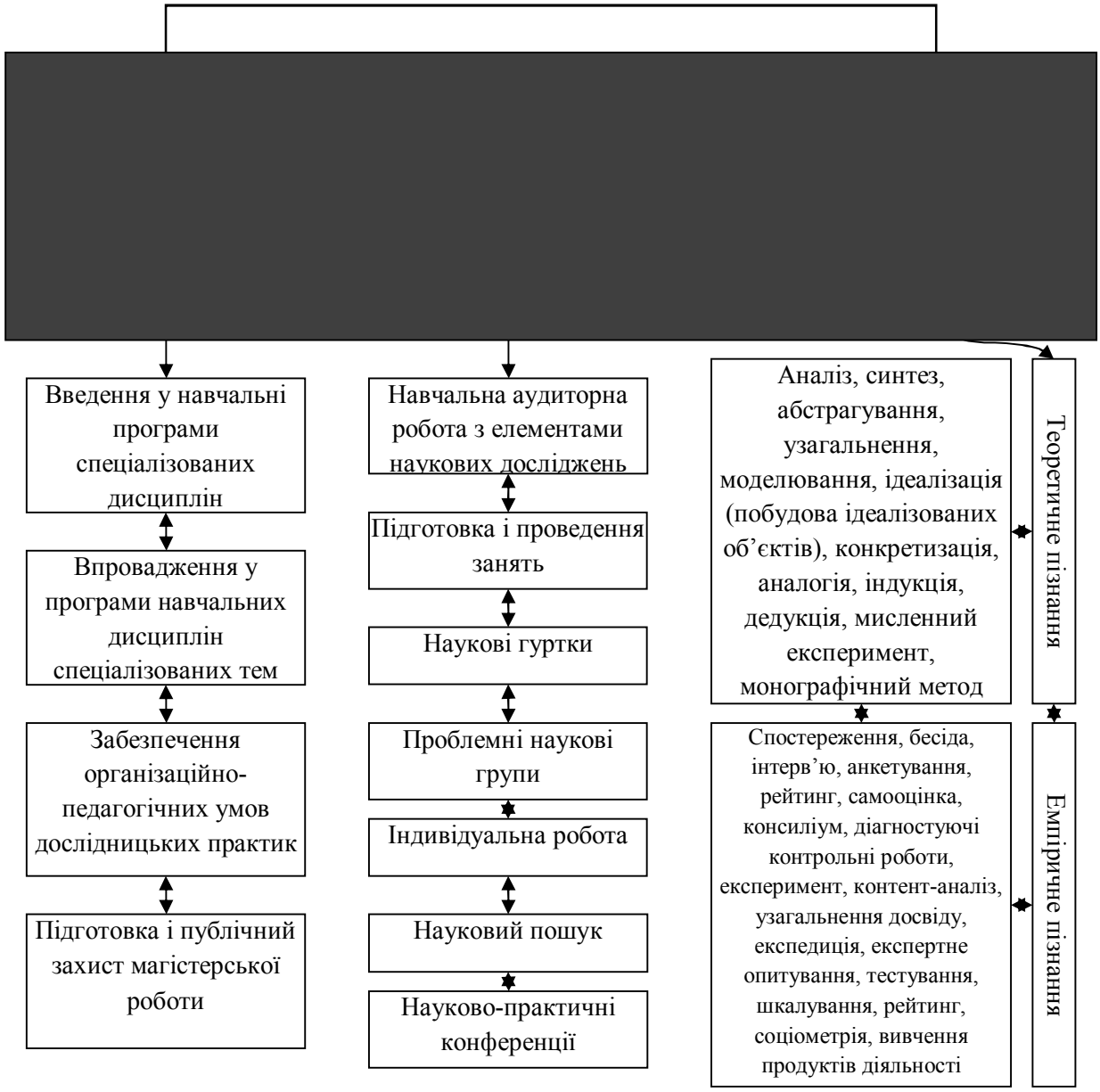

Рис. 1. Організаційна система науково-дослідної підготовки магістрів

Таким чином, нами проаналізовані зміст, форми і методи науково-дослідної підготовки магістрів; визначено їх взаємозумовленість, базові характеристики та умови застосування. Визначено, що зміст, форми і методи професійної підготовки магістрів визначаються провідною метою – формуванням у студентів магістратури дослідницьких знань, умінь, навичок і компетенцій.

Література

1. Вітвицька С.С. Практикум з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 396 с.

2. Гончаренко С.У. Метод // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 486-487.

3. Зіньковський Ю.Ф. Зміст вищої освіти // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 321-322.

4. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи : Навчальний посібник / Кузьмінський А.І. - К.: Знання, 2005. - 486 с.

5. Мальований Ю.І. Форми навчання // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 965-967.

Севідова Г. О., *молодший науковий співробітник*
НДЛ НЦ СВ Академії сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИКІВ УГА У ТАБОРАХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗМІСТ, ЗДОБУТКИ

У статті розглянуто організаційну структуру, напрямки діяльності, мету й завдання інформаційно-пропагандистської діяльності в таборах інтернованих частин Галицької армії в Чехословаччині.

В статье рассмотрено организационную структуру, направления деятельности, цель и задания информационно-пропагандистской работы в лагерях частей Галицкой армии, интернированных в Чехословакию.

The article reviewed the organizational structure, activities, purpose and tasks of information and propaganda work in the camps parts Galician Army, interned in Czechoslovakia.

Постановка проблеми. Виховання військовослужбовців на патріотичних і бойових традиціях українського народу (патріотичне виховання) є одним з основних принципів, на яких ґрунтується Концепція гуманітарного та соціального розвитку у Збройних Силах України, Головною метою Концепції є виховання громадян-патріотів, високопрофесійних військових фахівців, свідомих захисників Батьківщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток історичної науки в незалежній Україні засвідчив чималі здобутки дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим умовам вітчизняні історики створили потужний пласт наукових праць, які неупереджено реконструювали передумови, хід та геополітичні наслідки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Водночас поза межами ґрунтовних узагальнень залишилося чимало сторінок військової історії, зокрема діяльність у царині воєнно-історичної науки української військової еміграції. Доробок сучасних українських дослідників із цієї проблематики обмежується небагатьма, проте, змістовними монографіями І. Срібняка, В. Трощинського, М. Павленка, С. Литвина, В. Солдатенка, С. Гелея, О. Колянчука.

Постановка завдання. Актуальність дослідження визначається необхідністю проведення аналізу діяльності української еміграції, особливо у сфері військово-історичної науки й видавництва у міжвоєнний період.

Мета статті полягає в узагальненні досвіду інформаційно-пропагандистської діяльності військової еміграції УГА; відтворенні організаційної структури, напрямків діяльності, мети й завдань патріотичної роботи в таборах інтернованих частин Галицької армії в Чехословаччині; визначенні головних напрямків, форм та методів інформаційно-пропагандистської та військово-патріотичного виховання інтернованих військовиків УГА.

Об’єктом дослідження є інформаційно-пропагандистська діяльність в УГА.

Предметом дослідження є інформаційно-пропагандистська діяльність в еміграції УНР, ЗУНР та Української держави, діяльність утворених наукових центрів поза межами Батьківщини, аналіз змісту, форм і методів військово-патріотичного виховання інтернованих військовиків, напрямки досліджень військової історії, насамперед, подій Української революції 1917-1921 рр.

Виклад основного матеріалу.

Аналіз історичних джерел щодо перебування інтернованих вояків УГА на теренах Польщі, Румунії й Чехословаччини свідчить, що найприхильніше до українців ставилися у Чехословаччині. Президент Чехословаччини Т. Масарик і його уряд усвідомлювали, що такий чинник як піднесення українського національно-визвольного руху 1918 - 1920 рр. виводить багатомільйонну Україну на геополітичну карту Європи. Отже, чехословацька влада, як слушно зауважив київський історик М. Павленко, сприймала еміграцію як фактор розбудови зв’язків з Україною [5, с. 176].

Незважаючи на перешкоди деяких політичних сил власної країни і післявоєнні труднощі, постійний дипломатичний тиск Польщі і радянської Росії, військово-політичний провід Чехословаччини надав галицьким інтернованим частинам пристойні умови перебування та створив сприятливі умови для розвитку культури, освіти, національного й духовного життя.

Під керівництвом командування й утворених у кожному таборі спеціальних центрів – культурно-просвітніх кружків – було налагоджено діяльність фахових і просвітніх закладів, бібліотек, аматорських театрів, хорів та інших культурно-мистецьких осередків, випуск табірних видань. Зокрема, інтернованим галицьким старшинам і стрільцям було надано можливість отримати середню і вищу освіту в чехословацьких державних або заснованих українських вищих навчальних закладах.

Слід зауважити, що у таборах підтримувалася військова дисципліна, відбувалися військові вишколи, щоразу (після кожного поповнення таборів або їх евакуації до нового місця) відновлювалася військова організація, притаманна частинам УГА. Ці заходи мали на меті підготувати українське стрілецтво до продовження збройної боротьби за незалежність України [3, с. 335–338]. Інтерновані частини УГА мали подвійне підпорядкування: власному урядові ЗУНР в екзилі на чолі з Є. Петрушевичем і його дипломатичному представництву у Празі, а також чехословацькому Міністерству народної оборони та місцевим комендантам.

Серед таборитів Чехословаччини було багато високоосвічених старшин, підстаршин і стрільців, які у складі Легіону УСС та Галицької армії не лише зі зброєю боролися за визволення України, але й пройшли велику школу організації та проведення виховної і культурно-освітньої роботи: плідно працювали у Пресових Кватирах українських формувань, видавали фронтові часописи, мали досвід археографічної діяльності.

Аналіз історичних джерел свідчить, що коменданти Легіону УСС приділяли велику увагу інформаційно-пропагандистській діяльності. Заснована на фронті 1915 р. Пресова Кватира налагодила випуск видань, в яких домінувала національно-патріотична тематика [4, с. 33–34].

Командування інтернованих частин УГА чітко усвідомлювало, що перебування за межами батьківщини, далеко від родин негативно впливає на морально-психологічний стан вояків. Тому воно вважало одним із головних завдань і напрямків роботи збереження боєздатності війська, піднесення його морально-бойового духу завдяки використанню різних форм і методів впливу на особовий склад. Зокрема, одним із найважливіших чинників військово-патріотичного виховання було виховання на військових традиціях історичного минулого українського народу та бойових традицій його війська, насамперед, княжої і козацької доби.

Під час українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. президентом Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевичем і начальником штабу УГА генералом В. Курмановичем було присвячено низку спеціальних наказів щодо воєнно-історичної роботи. Відповідно з цими наказами, у Начальній Команді, корпусах і бригадах було створено історичні відділи, організовано збір документів і матеріалів для створення літопису українського війська та музеїв. У них плідно працювали відомі галицькі історики І. Кревецький, І. Карпинець, М. Євшан-Федюшка, П. Мигович та ін.

Серед факторів, що сприяли налагодженню інформаційно-пропагандистської роботи в таборах був й достатній інтелектуальний потенціал військовиків, які за короткий термін організували культурно-освітню і наукову роботу та створили першу історіографію визвольної боротьби Галичини в 1914–1923 рр. Вони вважали важливим патріотичним обов'язком відтворити хроніку визвольних змагань, збагатити українську воєнно-історичну думку, залишити майбутнім поколінням цінні джерела й узагальнення героїчного минулого.

Порівняльний аналіз інформаційно-пропагандистської діяльності у таборах Чехословаччини дає підстави стверджувати, що цю роботу найкраще було організувано в таборі Ліберці, хоча саме тут склалися несприятливі побутові умови для галицьких старшин і стрільців. На прохання президента Є. Петрушевича 25 вересня 1920 р. у таборі було засновано Культурно-просвітній кружок. Секція, яка входила до складу Культурно-просвітнього кружка, головним напрямком своєї діяльності вважала організацію воєнно-історичної роботи. Її очолили енергійні й працьовиті старшини, вихованці Львівського університету, колишні співробітники Національного музею у Львові поручники Яків Голота та Ярослав Пастернак, а також талановитий молодий журналіст Петро Мигович. Найголовнішим завданням секції керівництво визначило збір документів і матеріалів з історії визвольних змагань 1918–1921 рр., написання історичних розвідок і споминів учасників тих подій. Планувалося найближчим часом налагодити видання історично-мемуарного журналу, оскільки наявні періодичні видання –

тижневик "Голос табору" й двотижневик "Український Стрілець", які виходили у Німецькому Яблонному, – мали обмежені можливості щодо публікацій. Випуск у листопаді 1920 р. першого числа табірного журналу "Український Скиталець" став новим імпульсом у розгортанні інформаційно-пропагандистської діяльності. Його редакція – М. Левицький, Я. Голота, І. Іванець та Ю. Буцманюк – докладала великих зусиль для того, щоб налагодити регулярний вихід журналу, який спершу був рукописним, розмножувався шапірографом накладом 200 примірників. Його передавали з рук у руки по таборах, де зустрічали з великим ентузіазмом.

Піднесенню історичної свідомості особового складу інтернованих частин сприяло й те, що командування спільно з виховними структурами проводило урочисті заходи, пов'язані з пам'ятними датами в історії українського народу та його збройних сил. Зокрема, урочисто й широко масштабно щороку відзначали свято Першолистопадового повстання 1918 р. і проголошення ЗУНР. Цим подіям присвячували спеціальні випуски "Українського Скитальця" й табірних часописів, проводилися багатолюдні Богослужіння, академії, святкові концерти, військові паради. У заходах брали участь представники екзильного уряду ЗУНР з Відня. Широко відзначалися роковини героїчних боїв на Маківці, під Крутами і Мотовилівкою, трагедії Базару. З великим патріотичним пафосом відзначалися Шевченківські дні, уродини Івана Франка, дні пам'яті полеглих, зокрема організатора й керівника Першолистопадового чину, першого військового міністра ЗУНР Д. Вітовського та українських партизан-січовиків П. Шеремети і С. Мельничука (останніх двох поляки 1922 р. стратили в Чорткові). Ці заходи мали великий вплив на піднесення морально-політичного духу стрілецтва.

Однією з найефективніших форм цієї роботи стала пропаганда історичних традицій українського народу та його війська. Для цього при створеному в листопаді 1920 р. Стрілецькому вечірньому університеті в Німецькому Яблонному заснували спеціальний лекторій. "Виклади популярного наукового змісту відбуваються три рази на тиждень від год. 4-5 в залі театру. Присутніх буває пересічно 250 стрільців і підстаршин", – повідомляв табірний часопис [9. 1920. 15 грудня]. Особливо змістовними стали виклади М. Терлецького, І. Калічака, К. Коберського та інших, які, до речі, не обмежували свої реферати тематикою визвольних змагань 1914–1920 рр. Зокрема, І. Калічак виступив із циклом лекцій з історії козаччини, національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, І. Мазепи й ін. Плідно діяв лекторій під керівництвом М. Дольницького у Ліберцях, згодом в Йозефові. Велику аудиторію завжди збирали кваліфіковані лекції з історії давньої України Я. Пастернака, О. Левицького, М. Терлецького. Лекторій охоплював своєю роботою численні робітничі сотні, розкидані по Чехословаччині, зокрема на Закарпатті. В місцях зосередження інтернованих вояків його працівники водночас активізували збір матеріалів для архіву секції та редакції "Українського Скитальця".

Діяльність історичної секції ліберецького табору суттєво пожвавила пропагандистську роботу в інтернованих частинах. Зокрема, група старшин і стрільців – ветеранів Легіону Українських Січових Стрільців – утворила під керівництвом отамана Омеляна Лесняка власну історичну секцію для збору матеріалів і написання історії Легіону 1914–1918 рр. [9, 1931. Ч. 6. с. 31]. Завдяки зусиллям історичної секції під керівництвом М. Дольницького, яка визначила написання історій частин і підрозділів УГА пріоритетним напрямом своєї роботи, за короткий час на шпальтах "Українського Скитальця" з'явилася низка оригінальних публікацій.

Після передислокації інтернованих частин УГА до табору Йозефів історична секція була поповнена і продовжила працю під керівництвом М. Дольницького. Сюди переїхала й редакція "Українського Скитальця", яку очолив О. Демчук. Журнал щомісяця друкували в місцевій друкарні накладом 1000 примірників. Редакція тісно співпрацювала з історичною секцією, яка забезпечувала його цінними матеріалами, зібраними у процесі пошуково-аналітичної роботи. Восени 1921 р. М. Дольницький від імені секції виступив з ініціативою підготувати до видання "Історичний Альманах" – комплексну науково-історичну працю про бойовий шлях Галицької армії. 12 жовтня табірна преса оприлюднила звернення до вояків "Бережім пам'ять наших визвольних змагань!". У ньому зазначено: "Вже від давнього часу говориться і пишеться у нас про збирання історичних матеріалів УГА та накликується на списування споминів з українсько-польської та українсько-московської війни... Для чого

на нараді підпоручників військових таборів в Йозефові, Німецького Яблонного і студентства в Празі дня 24 серпня с. р. передано цю справу Йозефівському таборові, а іменно йому поручено зібрати і підготувати матеріал до видання "Історичного Альманаху". Культурно-просвітний кружок Українських військ табору в Йозефові приступив вже до діла й назначив комісію для збирання й підготовки матеріялів і комісію для їх оцінки" [9, 1921. Ч. 10. с. 1].

Історична секція, члени якої склали вищеназвану комісію, закликала галицьке стрілецтво взяти активну участь в акції і терміново надсилати матеріали. Організатори пропонували тематику дописів, яка й відображала головні напрями історичних досліджень у таборах: історія січового стрілецтва 1914–1918 рр.; Першолистопадовий зрив 1918 р. й утворення ЗУНР; військове будівництво й історія окремих частин, бригад і корпусів УГА; бойові дії на фронтах українсько-польської війни, Вовчухівська та Чортківська наступальні операції; бойові дії УГА на Наддніпрянщині на більшовицькому та денікінському фронтах; історія Корпусу Січових Стрільців у складі Армії УНР; окремі види збройних сил: артилерія, кіннота, авіація, медична служба й ін.; військове духовенство; жіноцтво в лавах УГА; іноземні старшини на службі в українському війську; вплив січового стрілецтва та Галицької армії на піднесення національної свідомості населення Наддніпрянщини; життя в таборах інтернованих частин УГА; біографічні довідки воєначальників, комендантів, героїв війни й ін.

У зверненні наголошено на величезному значенні цієї роботи для сучасних, й особливо для майбутніх поколінь: "Нехай наш "Історичний Альманах" стане правдивим джерелом для майбутніх істориків та основою для наукових дослідів, нехай він стане живим свідком наших традицій, нехай буде великим учителем і виховником наших будучих поколінь. Нехай буде животворним приміром героїзму, патріотизму і характеру" [9. 1921. Ч. 10. С. 1].

Піднесення рівня інформаційно-пропагандистської двяльності в середовищі військової еміграції в Чехословаччині в період перебування в таборах інтернованих частин УГА можна виявити в друкованих працях і матеріалах табірної преси, особливо "Українського Скитальця". З листопада 1922 р. журнал почав виходити у Відні, а що найважливіше. Невипадково його наклад перевищив 1000 примірників і розповсюджувався в більше, ніж десяти країнах світу, зокрема в Австрії, Німеччині, Канаді і США [9, 1922. Ч. 2. с. 53–54].

У червні 1922 р. в таборі Йозефів розгорнулася широкомасштабна акція збору матеріалів для підготовки видання фундаментальної "Пропам'ятної книги української еміграції земель ЗУНР". Для реалізації задуму створили редакційну колегію у складі: І. Мельницький (голова), М. Дольницький, Я. Пастернак, П. Будз, Г. Голинський, К. Купчанко, І. Медвідь. Редколегія підготувала спеціальну відозву до емігрантських товариств і приватних осіб із закликом надіслати матеріали з історії визвольних змагань. Листи надіслано на 250 адрес. Крім цього, редколегія звернулася за підтримкою до президента Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевича опублікувати звернення до українських часописів Європи і Америки "Українське слово", "Український прапор", "Свобода", "Народна воля", "Руська Нива" та ін. В них закликалося також підтримати видання необхідними коштами. Зауважимо, що вже до кінця 1922 р. до редколегії надійшли 28 праць, загальним обсягом 240 сторінок, чимало фотографій. Місія ЗУНР у Празі та деякі приватні особи надіслали на видання книги кошти [9, 1923. Ч. 4. с. 42–43].

Усвідомлюючи, що створювати історії бойових частин і відтворити об'єктивну картину визвольних змагань українських військових формацій XX ст. без потужних архівів неможливо, командування таборів, керівництво Культурно-просвітніх кружків від початку інтернування вживали різних заходів для збору і збереження документів й матеріалів нещодавніх подій. 14 травня 1921 р. генерал А. Вольф видав спеціальний наказ про збір історичних матеріалів і формування архівів. Він наголошував, що вкрай необхідно зберегти для майбутніх істориків і нащадків взагалі пам'ять про героїчне минуле. Командант наказував зосереджувати в архівах таборів урядові, військові та історичні документи, звіти, щоденники, спогади, часописи тощо. Крім цього, рекомендувалося збирати матеріальні пам'ятки історії для створення військових музеїв [9, 1921. Ч. 8. с. 26].

Наприкінці 1923 р. після ліквідації таборів інтернованих частин УГА і переведення галицьких вояків у статус політемігрантів, діяльність історичної секції М. Дольницького, а також редакції журналу "Український Скиталець" припинилася. Але потужний імпульс воєнно-історичної роботи

як одна із форм інформаційно-пропагандистської діяльності захопив у її орбіту широкий загал українського вояцтва. А традиції "Українського Скитальця" продовжив воєнно-історичний журнал "Літопис Червоної Калини", який виходив у 1929–1939 рр. у Львові (як правило, щороку виходило 12 гасел обсягом 24 стор.) [8, с. 296–297].

Розглядаючи організацію і розвиток інформаційно-пропагандистської діяльності у табірний період інтернування частин УГА, український історик та історіограф Лев Шанковський, колишній старшина Галицької армії, у праці "Нарис української воєнної історіографії" відзначав, що її рівень у галичан помітно поступався наддніпрянцям. Щоправда, він зауважував, що в польських таборах інтернованих частин Армії УНР склався набагато потужніший інтелектуальний потенціал. Там перебувало близько п'ятдесятьох генералів й більше ніж сто полковників генерального штабу. Чимало з них, крім бойового досвіду, мало значний стаж педагогічної та воєнно-наукової праці: колишній професор академії Генерального штабу і автор низки наукових праць генерал-полковник М. Юнаків, начальники військових училищ генерали С. Дельвіг і М. Омелянович-Павленко, а також генерали О. Греків, С. Дядюша, П. Єрошевич, В. Змієнко, В. Кущ та ін. [11]. 1920 р. вони вже створили у Львові Українське воєнно-історичне товариство. Таких сил у галичан не було. До того ж у 1930-х роках, коли навколо "Літопису Червоної Калини" згуртувалася більшість військових істориків Галичини й українського зарубіжжя, заклик О. Думіна створити Західноукраїнське воєнно-історичне товариство галичани не підтримали [1].

Висновок: Підсумовуючи інформаційно-пропагандистську діяльність в таборах Чехословаччини, відзначаємо, що її ентузіасти – галицькі старшини і стрільці – зробили значний внесок у розвиток історіографії національно-визвольних змагань українського народу 1914–1923 рр., заклали підґрунтя для відтворення бойового шляху Галицької армії, зібрали цінні документи й матеріали щодо окремих командирів, хроніки інтернування, створили джерельну базу для майбутніх дослідників ЗУНР. Саме до них слід віднести схвальну оцінку Л. Шанковського: "Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр., і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була в екзилі українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку і, що найважливіше, був великий суспільний інтерес до української воєнно-історичної науки, що його проявляли маси українського населення на західноукраїнських землях і на еміграції" [11, 1970. № 4. с. 71].

Література

1. Думін О. Українська військова і воєнна література. Табор – воєнно-літературний журнал / О. Думін // Літопис Червоної калини. – 1937. – Ч. 7/8.
2. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.
3. Литвин М. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.
4. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
5. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади й умови передавання (1921–1924) / М. І. Павленко. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.
6. Передерій В. Видання "Червоної Калини". 1922–1939. Історико-бібіліографічне дослідження / В. Передерій. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2004. – 357 с.
7. Статут Українського військово-історичного товариства. – Львів, 1920. – 16 с.
8. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
9. Український Скиталець. Ліберці; Йозефів, 1920–1923.
10. Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920) / Василь Футулуйчук. – Донецьк; Львів, 2000. – 152 с.
11. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 71.

Семенов Ю. М., *кандидат педагогічних наук, доцент, начальник навчально-наукового центру іноземних мов НУОУ (м. Київ)*
Сиромля Ю. П., *кандидат військових наук, начальник кафедри іноземних мов НУОУ (м. Київ)*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОВНОЇ ВЗАЄМОСУМІСНОСТІ З ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

В статті розглядається важлива складова взаємосумісності органів управління, частин та підрозділів ЗСУ з військовими формуваннями міжнародних організацій та країн-партнерів – мовна взаємосумісність. Розкриті основні показники та критерії мовної взаємосумісності. Запропоновано деякі шляхи досягнення мовної взаємосумісності силами та засобами створеної системи мовної підготовки ЗСУ

В статье рассматривается важная составляющая совместимости органов управления, частей и подразделений Вооруженных Сил Украины с воинскими формированиями международных организаций и стран-партнеров – языковая совместимость. Раскрыты основные показатели и критерии языковой совместимости. Предложены некоторые пути достижения языковой совместимости силами и средствами действующей системы языковой подготовки Вооруженных Сил Украины.

The article deals with language interoperability which is an essential element of interoperability between command structures, units and cells of the Armed Forces of Ukraine and military formations of international organizations and partner countries. Indices and criteria of language interoperability are considered. Some ways for achievement of language interoperability by means of current language training system in the Armed Forces of Ukraine are suggested.

Важливим завданням Збройних Сил України (далі - ЗСУ) є взаємодія з військовими формуваннями міжнародних організацій та країн-партнерів у рамках реалізації заходів міжнародного співробітництва: до участі у міжнародних миротворчих операціях (ММО) під егідою ООН чи НАТО; до роботи у складі багатонаціональних штабів; до боротьби з міжнародним тероризмом тощо.

Організація відповідних міжнародних заходів включає комплектування визначених структур - багатонаціональних штабів, контингенту миротворців тощо – таким особовим складом, підготовка якого відповідає встановленим нормам (стандартам) для якісного виконання завдань за призначенням.

Тому можливість залучення та ефективність послідовної участі представників ЗСУ в різноманітних заходах міжнародного військового співробітництва, в тому числі у ММО та у роботі багатонаціональних штабів, значною мірою залежить від рівня підготовки особового складу та його взаємосумісності з вищезазначеними міжнародними воєнними структурами.

Важливою складовою взаємосумісності є мовна взаємосумісність органів управління, частин та підрозділів ЗСУ з військовими формуваннями міжнародних організацій та країн-партнерів.

Мовна взаємосумісність є, коли у військовому колективі особовий склад володіє визначеною іноземною мовою – робочою мовою спілкування в військовому контингенті - на потрібному стандартизованому рівні.

Забезпечення мовної взаємосумісності є достатньо складним процесом, і саме тому у цьому розділі розглянуті деякі основні теоретичні та практичні питання здійснення завчасної та безпосередньої мовної підготовки, а також її перевірки, оцінювання і сертифікації відповідно до загальновживаних міжнародних норм.

Перш за все, слід зауважити, що робоча мова певного міжнародної військової структури визначається відповідним органом управління. Наприклад, в ООН при організації ММО Директорат ММО користується положеннями документу STM 2-1 „Загальна підготовка офіцерського складу та інших категорій військовослужбовців”, пункт А-2 якого визначає саме мовні уміння для функціонування місій ООН. При цьому окремо визначаються: потрібна іноземна мова; потрібні вміння мовленнєвої діяльності, а також стандартизований мовний рівень (СМР) їх сформованості; комплексна оцінка, яка складається з оцінок за потрібними вміннями мовленнєвої діяльності - стандартизований мовний профіль (СМП); порядок організації та

проведення загальної і спеціальної мовної підготовки; порядок перевірки (мовного тестування), в тому числі перед призначенням на посади в міжнародних структурах, та ін.

Також слід підкреслити, що мовні вимоги ООН збігаються з нормами Міжнародного Бюро з питань координації мовної підготовки (BILC) та з мовними стандартами НАТО „STANAG 6001 ”(далі – СТАНАГ 6001).

По-друге, є зрозумілим, що в умовах співпраці в одному колективі військових фахівців з різних країн світу саме мова стає основним засобом спілкування для здійснення управління, підготовки і прийняття рішень і організації їх виконання та ін. Мова є найбільш важливим засобом спілкування людей; мова – це система фонетичних, лексичних, граматичних засобів, які є знаряддям висловлення думок, почуттів тощо.

Отже, рівень володіння іноземною мовою – це сукупність як теоретичної (засвоєння мовних знань), так і практичної підготовленості (ступень сформованості мовленнєвих навичок, а також вмінь), що визначає здатність особи до практичного використання мови. У Збройних Силах України цей рівень оцінюється за шкалою стандартизованих мовленнєвих рівнів (СМР), які відповідають рівням мовленнєвої компетенції за мовним стандартом НАТО СТАНАГ 6001 [3, С.2, 13-30].

Причому стандартизований мовний (мовленнєвий) профіль (СМП)– це розгорнута оцінка рівня володіння іноземною мовою, яка складається з показників СМР за 4 основними видами мовленнєвой діяльності, записаних у послідовності: аудіювання, говоріння, читання, письмо, - наприклад, - 3232 [3, С.2]. Саме такий СМП, тобто фактичний рівень володіння іноземною мовою за встановленими показниками, є потрібним в багатьох міжнародних миротворчих місіях для виконання завдань за призначенням та для фукціонування військовослужбовців в визначеному іншомовному середовищі в умовах реального часу і обумовлює мету, завдання, зміст відповідної мовної підготовки, а також порядок її організації, проведення, оцінювання і сертифікації.

Мовна підготовка особового складу ЗСУ – це комплекс узгоджених між собою, планомірних заходів навчального та тренувального характеру, спрямованих на вивчення особовим складом іноземних мов в обсязі, визначеному як необхідний для виконання посадових обовязків, служби (роботи) та навчання за кордоном [3, С.1-2].

Формування у військовослужбовців потрібного СМР (СМР-1/2/3) володіння визначеною іноземною мовою, а також засвоєння загальної і спеціальної військової термінології здійсюється шляхами проведення навчальних занять, мовного тестування і цілеспрямованої індивідуальної роботи офіцерів з удосконалення знання іноземної мови.

Мета і завдання мовної підготовки реалізуються системою мовної підго.товки, яка містить: підсистему управління; сили і засоби мовної підготовки; з'єднання / об'єднання / військові частини / ВВНЗ / підрозділи /посадові особи, які забезпечуються заходами мовної підготовки.

Управління мовною підготовкою у ЗСУ здійсюється на підставі низки керівних документів, в яких висловлено порядок її організації, проведення і всебічного забезпечення.

Особливості організації і проведення мовної підготовки на кожному етапі професійної підготовки офіцерів (ліцей-інститут-академія) розглянуто і визначено у ключовому документі – у „Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України” (дали - Концепція), затвердженої наказом Міністра оборони України від 01. 06. 2009 року №267 [3, С.1-30]. Також наведено мінімальні обовязкові вимоги до змісту навчання на кожному СМР.

Вищезазначений документ органійно доповнюється наказом Міністра оборони України від 01. 07. 2002 року №217 „Про затвердження Положення про курси іноземних мов у Збройних Силах України” регламентує організацію саме курсової мовної підготовки особового складу ЗСУ [4, С.1-8].

На виконання встановлених керівних вимог та у відповідності з кращим вітчизняним та зарубіжним досвідом, сучасний зміст навчання іноземних мов включає теоретичну частину (вивчення основних аспектів мови- фонетики, лексики, граматики) та практичну складову (опанування 4 основними вміннями мовленнєвої діяльності – аудіюванням, говорінням, читанням та письмом).

Принципово важливим є розуміння кожною особою, залученою до підготовки вітчизняного миротворчого персоналу відмін і особливостей основного сучасного підходу до навчання іноземних мов – використання комунікативного методу навчання. Дуже важливо, щоб кожному

учаснику навчального процесу було зрозуміло, що сучасні вимоги до забезпечення теоретичної та практичної готовності особового складу до реального спілкування обумовлюють рішучій перехід до комплексного вивчення офіцерами іноземної мови як системи; до того ж, сам процес навчання наближається за його характером до процесу реальної комунікації [10, С.116-117].

Треба розуміти, що раніше для формування звичного для багатьох вміння „читати і перекладати зі словником" в вітчизняній та зарубіжній школі тривалий час використовувався один із основних традиційних методів навчання іноземних мов – граматико-перекладацький, який передбачає концентрацію основних зусиль лише на вивченні певних розділів лексики і граматики та на розвитку вміння читати (зі словником). На певних етапах розвитку суспільства цього було достатньо. Під час навчання тоді, по суті, реалізовувалась прикладна і спрощена схема накопичення лише деяких мовних знань (в основному граматичних) і розвитку лише одного з 4 основних вмінь мовленнєвої діяльності – читання, з елементарним розумінням основ перекладу.

В ВВНЗ МОУ мовну підготовку особового складу організовано відповідно до сучасних вимог. Система мовної підготовки працює, і вже є серьозні надбання. Зокрема, станом на квітень 2010 року у НУОУ іноземна мова вивчалася як слухачами ОТР (спецкурс з військової термінології багатонаціональних штабів та здача іспитів з визначення СМП), так і офіцерами/держслужбовцями у мережі курсів англійської, німецької, французької та турецької мов в навчальних групах для досягнення СМР 1/2/3. Результативність навчання, як правило, є високою – з забезпеченням потрібних результатів у 70-95% тих, кого навчають.

Разом з тим, аналіз стану існуючої системи мовної підготовки офіцерів ЗСУ показує її недостатню результативність. Вітчизняні та іноземні наукові дослідження та практичний досвід, отриманий в НУОУ та інших ВВНЗ МОУ, доводять тє, що існує багато шляхів удосконалення системи мовної підготовки.

Перспективним є підвищення ефективності навчально-виховного процесу за умов: подальшого удосконалення нормативно-правової бази мовної підготовки у ЗСУ; покращення управління навчальним процесом вивчення іноземних мов і мовним тестуванням, планування і відбору кандидатів на навчання; удосконалення методики навчання, оперативне розповсюдження передового досвіду і використання новітніх технологій; удосконалення методики самостійного вивчення іноземних мов офіцерами; стимулювання ефективної мовної підготовки і її результативності та ін.

Зокрема, для підвищення якості навчання в навчальний процес доцільно: впровадити новітні комунікативні інтенсивні методики навчання іноземних мов; проводити поточний, підсумковий контроль та мовне тестування за сучасними методиками; забезпечити постійне підвищення рівня педагогічної майстерності НПП і їх мотивацію; забезпечити наукове супроводження навчального процесу та ін.

Особлива роль в вирішенні питання покращення навчання іноземної мови належить використанню в навчальному процесі всього арсеналу сучасних засобів навчання та новітніх технологій з урахуванням їх методичної доцільності.

Принципово важливим є те, що новітні технології дозволяють вже на перших етапах навчання: використовувати іноземну мову в умовах реального часу; за умов методичної доцільності позбавляють керівника занять від рутинних компонентів діяльності під час проведення практичного або контрольного заняття; оптимізують самостійну роботу офіцерів під час їх базової мовної підготовки.

Використання комп'ютера, як одного із основних сучасних засобів навчання, стає все більше популярним і для самостійної підготовки слухачів. На думку багатьох фахівців, комп'ютер став одним із визначних інструментів в навчанні іноземним мовам через практично необмежені можливості Інтернету, а також ефективне використання мультимедійних курсів, інтерактивних завдань для розвитку різноманітних умінь та навичок, фонетичних курсів, спрямованих на опрацювання іншомовної вимови та інтонації, інтерактивної дошки, керованої за допомогою комп'ютера. Слід підкреслити особливе значення автентичних матеріалів Інтернету для використання їх разом з іншими джерелами у навчанні англійської мови.

Дуже важливим є розв'язання складної педагогічної задачі – навчити військовослужбовців та працівників ЗСУ, і перш за все офіцерів, сформувати науково обгрунтовану індивідуальну систему мовної підготовки і вміло та результативно

використовувати її вже після закінчення навчання під керівництвом викладача. Інакше величезна робота в галузі мовної підготовки може виявитися марною [12, С.56-66, 13, 14].

Таким чином, питання забезпечення мовної взаємосумісності особового складу ЗСУ з військовими формуваннями міжнародних організацій є вкрай важливим і обовязковим елементом підготовки ММО. Воно планомірно вирішується силами створеної системи мовної підготовки ЗСУ. Вже є певні позитивні результати. Подальше підвищення рівня її ефективності сприятиме як досягненню оптимального рівня мовної підготовленості особового складу, так і більш якісному виконанню завдань ММО.

Література

1. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України) – К., 2004, С.64-65.

2. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки – К., 2005, С.20-22.

3. Наказ Міністра оборони України від 01.06.1998 року №267 „Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та Плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України".

4. Наказ Міністра оборони України від 01.07.2002 року №217 „Про затвердження Положення про курси іноземних мов у Збройних Силах України".

5. Наказ Міністра оборони України від 11 травня 2006 року №252 „Про затвердження Інструкції з організації участі миротворчих контингентів і персоналу Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях".

6. Наказ Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2004 року №49 "Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 роки".

7. Наказ Міністра оборони України від 13 квітня 2005 року №221/217 „Про затвердження Інструкції про організацію освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України".

8. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003 – 273 с.

9. Програма з англійської мови для професійного спілкування. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, лист МОіН України від 2 березня 2005 року №14/.18.2-481.Колектив авторів: Г.Є. Бакаєва, О.А.Борисенко, І.І. Зуєнок, В.О.Іваніщева, Л.Й.Клименко, Т.І. Козимирська, С.І.Кострицька, Т.І. Скрипник, Н.Ю.Тодорова, А.О.Ходцева. – К.: Ленвіт, 2005. - 119 с.

10. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков).- СПб: „Златоуст", 1999.- 472 с.

11. Методика викладання іноземних мов у навчальних закладах: Підручник. Вид. 2-е, випр. і перероб./ Ком. авторів під керівн. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.

12. Семенов Ю.М. Навчальний посібник з англійської мови „Бойові дії". - К.: НАОУ, 2002.- 68с.

13. Федорович М.А. та ін. Навчальний посібник з англійської мови „Мовне тестування"/ Під ред. Семенова Ю.М. - К.: НАОУ. – 2004. – 28с.

14. Шкаравська І.П. Навчальний посібник з англійської мови „Щоб почати..." (підготовчий курс)./ Під ред. Семенова Ю.М. - К.: НАОУ. – 2002. – 100с.

15. A. Hughes. Testing for language teachers. UK, Cambridge: University Press 2005.- 252 p.

16. Kathleen Graves. Designing Language Courses. Bonn, London, New York, Paris, Tokyo, Washington, 2000.- 308p.

17. R. White and others. Management in English language teaching. UK, Cambridge: University Press. 2001.- 348 p.

18. Юрчук И., Стрелецкий А. Практика языковой подготовки в военных учебных заведениях иностранных государств//Зарубежное военное обозрение. – 2009. -№3. – С.22-28.

УДК 378.011.32:37.03:657

Сопівник І. В., *кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*
Наконечна О. В., *магістрант педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

МОДЕЛЬ МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ БУХГАЛТЕРІВ

У статті здійснено аналіз сутності морально-професійних якостей представників економічних спеціальностей та запропоновано модель даних якостей щодо студентів – майбутніх бухгалтерів.

Ключові слова: структурна модель, морально-професійні якості, професіограма, професійна підготовка бухгалтерів.

В статье осуществлен анализ сущности морально-профессиональных качеств представителей экономических специальностей и предложена модель данных качеств относительно студентов – будущих бухгалтеров.

Ключевые слова: структурная модель, морально- профессиональные качества, профэссиограмма, профессиональная подготовка бухгалтеров.

In the article the analysis of essence of morally-professional qualities of representatives of economic specialities is carried out and the model of these qualities is offered in relation to students – future accountants.

Keywords: structural model, morally professional qualities, profesiograma, professional preparation of accountants.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Однією із важливих потреб сучасного суспільства є підготовка у вищих навчальних закладах гармонійно розвиненого фахівця, конкуренто здатного на ринку праці, який володіє не тільки професійними знаннями, вміннями та навичками, але й високим рівнем загальнолюдської та громадянської культури. Проте аналіз стану духовності, культури, ціннісних орієнтацій сучасної молоді в цілому та студентської зокрема, свідчить про їх невідповідність із суспільними потребами. Тому вважаємо, що проблема формування морально-професійних якостей студентської молоді, як майбутнього кадрового потенціалу країни, є надзвичайно актуальною в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз наукової літератури з даної проблеми засвідчив, що безпосередньо в такій постановці вона не ставилась. Разом з тим, є значна кількість публікацій, у яких висвітлені окремі аспекти означеної проблеми:

– формування ключових професійних кваліфікацій (Л.Ю.Епштейн, Е.М.Калицький, Д. Мертенс).

– значення бухгалтерської професії в умовах глобалізації та постіндустріальної економіки (українські вчені Ф. Ф. Бутинець, Г. Г. Кірейцев, В.О. Шевчук, зарубіжні – Х. Андерсон, А. Апчерч, Е. Дж. Блек, Х. Гернон, Д. Кованічова);

– функції бухгалтера та сфера його діяльності (українські – Б.І. Валуєв, Н.М. Малюга, М.С. Пушкар, В.В. Сопко, М.Г. Чумаченко, зарубіжні – В.Ф. Палій, Я.В. Соколов);

– діяльність громадських професійних організацій (українські – С. Ф. Голов, зарубіжні – С. Дж. Грей, Л. Х. Радебог);

– регулювання бухгалтерської професійної діяльності та етика бухгалтера (українські – Ю. А. Кузмінський, О. А. Петрик, О. М. Петрук, зарубіжні – Д. Кондуелл, М. Я. Метьюс, Г. Міік, Г. Мюллер, Б. Е. Нідлз, М. Х. Б. Перера);

– підготовка бухгалтерських кадрів в системі вищої освіти (З. В. Гуцайлюк, Є. В.Мних, Л. В. Нападовська, В. Г. Швець).

– теоретичні і методологічні основи професійної освіти (А.М. Алексюк, С.Я. Батишев, І.А. Зязюн, В.А. Козаков, В.Г.

Кремень, Н.Г. Ничкало, П.М. Олійник, С.О. Сисоєва та ін.);

– пошук нових шляхів та форм організації професійної підготовки молоді (С.П. Верещак, Т.І.Левченко, Л.П. Одерій, Л.М. Романишина та ін.);

– особливості професійної підготовки спеціалістів економічного профілю (А.І. Абрамова, В.Я. Бобров, Ф.Ф. Бутинець, А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, І.Ф. Прокопенко, І.Ф. Родіонова, О.Т. Шпак).

У працях зазначених авторів розкрито проблеми економічної підготовки майбутніх фахівців як суттєвий фактор розвитку народного господарства. На сучасному етапі розвитку ринкової економіки потреби виробництва в удосконаленні підготовки фахівців облікового профілю визначаються суспільством, яке вимагає від них професіоналізму і постійного вдосконалення.

Формулювання цілі статті: обгрунтувати структурну модель морально–професійних якостей студентів – майбутніх бухгалтерів

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналіз наукової літератури свідчить, що забезпечити високу ефективність у ринкових умовах може тільки професіонал, який володіє певними професійними якостями, інтегрованими управлінськими навичками, такими як [1]:

адаптаційна мобільність: схильність до творчих форм діяльності, неперервність, поглиблення й обновлення знань, ініціативність, нетерпимість до відсталості, консервативних проявів, прагнення вчити інших, бажання якісних змін в організації і в змісті власної діяльності, готовність до обґрунтованого ризику, прагнення нововведень, розширення кола своїх повноважень, діловитість;

контактність: товариськість, емпатія, інтерес до людей, високий рівень розуміння у сфері міжособистісних відносин, здатність приваблювати людей, бачити себе зі сторони, слухати, розуміти і переконувати людей, уміння подивитися на конфліктну ситуацію очима співрозмовника;

стресостойкість: інтелектуальна й емоційна захищеність у проблемних ситуаціях, самовладання і тверезість мислення у прийнятті колективних рішень, володіння навичками саморегуляції стану;

домінантність: власність, честолюбство, прагнення до особистої незалежності, лідерство готовність до безкомпромісної боротьби за свої права, самоповагу, високий рівень самооцінки і притягань, сміливість вольовий характер.

На сьогодні дослідники відзначають необхідність формування у студентів економічних спеціальностей, в першу чергу, три наступні риси [2]:

1. Вміння спілкуватися з людьми, що може стимулюватись:

роботою в групі;

заохоченням ораторства.

2. Самоконтроль в умовах невизначеності, що може стимулюватись:

симуляцією стресу;

роботою з малозрозумілими завданнями та непевною метою.

3. Практичний підхід і орієнтованість на дію, що може стимулюватись:

обговоренням кейсів;

практичними завданнями в реальному світі.

В свою чергу американець Стівен Коуві (Stephen Covey) стверджує, що ефективного професіонала у бізнесі визначають його професійні звички, які знаходяться на перетини трьох речей [2]:

знання (відповідь на завдання “ Що робити?” і “Чому це робити?”);

навички (“Як це робити?”);

бажання (“Чи хочу я це робити?”).

Отже, успіх у сфері економіки лежить на перетині управлінських знань, ділових навичок і внутрішньої енергії. В сучасних умовах розвитку ринкової економіки набувають актуальності дослідження з проблем формування в особистості якостей ділової людини, які характеризують можливості особистісного потенціалу у суспільногромадській, державно–політичній, виробничій сферах.

Професійна культура фахівця – це інтегральна якість, яка базується на міцному фундаменті розвинених власне професійних якостей і властивостей, а також культури філософського, соціального, економічного, екологічного та іншого мислення, на

готовності людини і вмінні реалізовувати нею увесь свій духовно–моральний потенціал [3].

Аналіз нормативних документів, науково–педагогічних, методичних та довідкових видань дав змогу виділити комплекс морально – професійних якостей, які потрібно формувати у майбутніх бухгалтерів, зокрема такі як чесність, ініціативність, наполегливість, самостійність, стриманість, ввічливість, адекватна самооцінка, відповідальність, витримка, самокритичність, професійна честь, діловитість.

В Україні із затвердженням рішення Аудиторської палати України № 122 від 18 квітня 2003 р., Стандартів аудиту та етики Міжнародної федерації бухгалтерів принципи професійної етики регулюються Кодексом етики професійних бухгалтерів (прийнятим МФІЗ), професійні права та обов'язки – ст. 22– 24 Закону України "Про аудиторську діяльність" від 22 квітня 1993 року [4].

Згідно з Кодексом, цілі бухгалтерської професії полягають у виконанні роботи відповідно до найвищих стандартів професіоналізму в досягненні найкращих результатів діяльності й загалом у задоволенні громадських інтересів.

Для досягнення цих цілей бухгалтери повинні дотримуватися ряду фундаментальних принципів, які відображають вироблені в моральній свідомості суспільства вимоги, які стосуються моральної сутності людини, її призначення, змісту її життя, характеру взаємовідносин між людьми. Однією з головних рис професійного бухгалтера має бути розуміння ним його відповідальності перед суспільством. Згідно з Кодексом етики Міжнародної федерації бухгалтерів, найважливішими принципами професійної етики аудиторів є чесність, об'єктивність і незалежність, професійна компетентність і належна ретельність, конфіденційність, професійна поведінка, дотримання технічних стандартів.

Кодекс професійної етики дає рекомендації, які конкретно визначають критерії поведінки, специфічні для цієї професії. У кодексі професійної етики, на відміну від загальної етики, можна знайти шляхи вирішення конкретних проблем. Крім того, там містяться і професійні вимоги. З погляду певної професії кодекс є декларацією твердих норм поведінки і сприяє дотриманню цих норм. Без цього професійна дисципліна була б неможливою.

В своїй професіональній діяльності професійні бухгалтери повинні дотримуватися ряду необхідних та фундаментальних принципів, які прийняті Міжнародною федерацією бухгалтерів і викладені в Кодексі етики професійних бухгалтерів [5].

Перелік основних морально – професійних якостей бухгалтера містить коротка професіограма за спеціальністю "економіст–бухгалтер" [6], яка включає в себе 54 вимоги (бажання працювати, здатність замінити колегу, уміння укладати вигідні угоди, професійна компетенція, ділова активність, точність прогнозу і розумний ризик, швидке реагування, енергійність, уміння спілкуватися, вміння володіти собою, надійність, обов'язковість, своєчасність, чесність, порядність), які певним чином взаємопов'язані, професійно важливі і що пред'являються професією до людини. На її основі розроблено структурну модель фахівця (див. Рис. 1).

Специфіка морально – професійних якостей майбутніх бухгалтерів відображена в моделі у блоці – якості, які забезпечують високий інтелектуальний рівень, зокрема, сприяють удосконаленню знань, вмінь і навичок, організаторських здібностей, що є необхідним для безпосереднього виконання функціональних обов’язків бухгалтера підприємства чи організації. Така група якостей, що забезпечують рівень світогляду, сприяють розвитку громадянської спрямованості і забезпечують зміст соціальних цінностей. Блок якостей, які забезпечують успішність професійної діяльності, допомагають контролювати і гальмувати негативні прояви у поведінці, певною мірою швидше досягати мети, сприяють самовдосконаленню і створенню позитивної моральної сфери подальшого розвитку особистості.

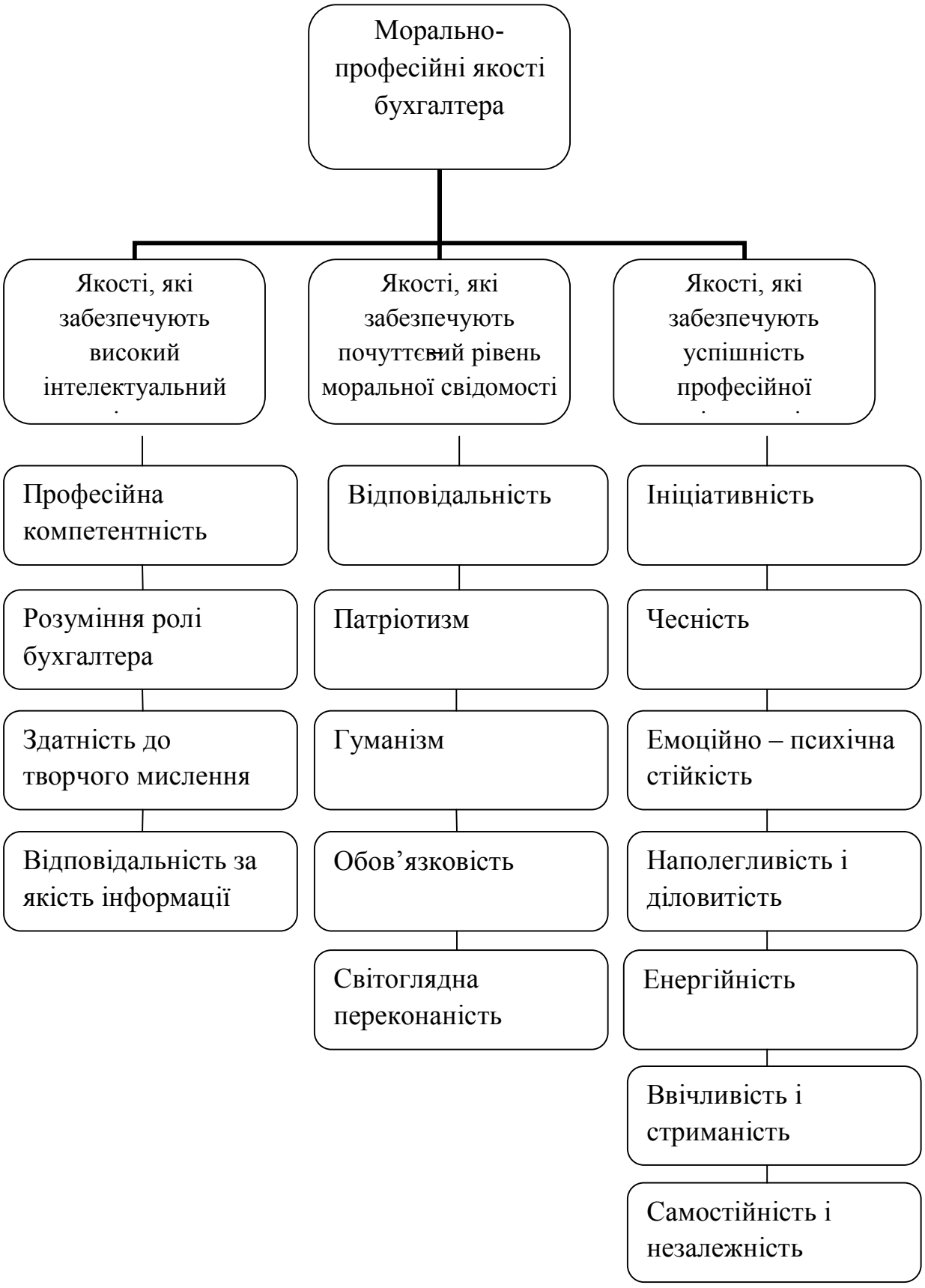

Рисунок 1. Модель морально–професійних якостей майбутніх бухгалтерів

Висновки з даного дослідження.

1. Морально–професійні якості майбутніх бухгалтерів – це синтез моральних і професійних характеристик, побудованих на засадах, основних положеннях професійної етики бухгалтера, що входять до складу професіограми даних фахівців.

2. Аналіз нормативних документів, науково–педагогічних, методичних та довідкових видань дав змогу виділити комплекс морально–професійних якостей, які потрібно формувати у майбутніх бухгалтерів, зокрема такі як чесність, ініціативність, наполегливість, самостійність та ін.

3. Модель морально–професійних якостей майбутніх бухгалтерів включає 3 групи якостей: які забезпечують високий інтелектуальний рівень (професійна компетентність, розуміння ролі бухгалтера, здатність до творчого мислення, відповідальність за якість інформації), які забезпечують почуттєвий рівень моральної свідомості (відповідальність, патріотизм, гуманізм, обов'язковість, світоглядна переконаність), які забезпечують успішність професійної діяльності (ініціативність, чесність, емоційно – психічна стійкість, наполегливість і діловитість, енергійність, ввічливість і стриманість, самостійність і незалежність).

Література

1. Волкова Н. Проблема підготовки майбутніх економістів до управлінської діяльності // Неперервна професійна освіта: теорія і практика // Науково–методичний журнал. – 2002. – С. 32–41.

2. Карпенко Н. Удосконалення підготовки магістрів з маркетингу відповідно до міжнародних стандартів. Професійна освіта в маркетингу – 2005. – С. 48– 56.

3. Копил Г.О. Соціальне значення формування професійної культури студентів економічних спеціальностей // Нові технології навчання: Науково–методичний збірник. / Кол. авт. – К.: Наук. – метод центр вищої освіти , 2004. – Вип. 36. – С. 28–36.

4. Закон України від 22 квітня 1993 року №3125–XII «Про аудиторську діяльність» // www. zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3125

5. Національні нормативи аудиту. Кодекс професійної етики аудиторів України. – К.: Аудиторська палата України, Укркомунквaліфонд; Основа, 1999. – 274 с.

6. Левочко М.Т. Вимоги сучасного виробництва до підготовки майбутнього спеціаліста–бухгалтера // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково–методичний журнал. – 2002. – № 6. – С.137–145.

УДК 37.013/.036

Сопівник І. В., *кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)*

ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлено аналіз концептуальних засад вальдорфської педагогіки, які забезпечують формування творчої особистості.

Ключові слова: вальдорфська педагогіка, розвиток, творчість, антропософія.

В статье отражен анализ концептуальных принципов вальдорфской педагогика, которая обеспечивает формирование творческой личности.

Ключевые слова: вальдорфска педагогика, развитие, творчество, антропософия.

In the article the analysis of conceptual principles is reflected val'dorfskoy pedagogics which provides forming of creative personality.

Keywords: val'dorfska pedagogics, development, creation, antroposofiya.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Вальдорфська педагогіка, на сьогодні є однією із найбільш поширених особистісно-орієнтованих педагогічних технологій, що реалізується у навчально-виховному процесі різних країнах світу. Дана технологія забезпечує можливість розвитку інтелектуально-духовно-душевної сфери вихованців, враховуючи їх психофізичний стан. На сьогодні вальдорфська педагогіка є актуальною, оскільки із її концептуальних засад випливає спрямованість на виховання здорової молодої людини та розвиток творчої особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема застосування педагогічної технології «Вальдорфська педагогіка» та її ідей у навчально-виховному процесі досліджувалася та висвітлювалася науковцями різних країн із часу її заснування (перша половина XIX століття). Найбільш повно висвітлена та обґрунтована дана технології її засновником Рудольфом Штайнером (Штейнером), у ряді його праць («Питання виховання як соціальне питання», «Душевно-духовні основи педагогіки», «Мистецтво виховання», «Філософія свободи», «Тезиси антропософії», «Лекції з педагогіки» та ін.) На сьогодні дана проблема розробляється такими українськими та російськими педагогами як: Н.Абашкіна, Й.Боккесдорф, І.Брохман, Т.Горохова, В.Горюнова, О.Гребенщикова, Т.Євдокієва, В.Загвоздкін, О.Іонова, І.Нільсен, В.Пікельна, А.Пинський, Л.Родіонова та ін.).

Формулювання цілей статті. Здійснити аналіз концептуальних засад вальдорфської педагогіки, які забезпечують формування творчої особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вальдорфська педагогіка є однією із найбільш спрямованих педагогічних технологій на вільний розвиток особистості та її творчий потенціал. Творчість розглядається як «продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення» [1, С.326].

Для вальдорфської педагогіки «принципово важливо, щоб діяльність дитини мала вільний творчий характер. Такий підхід є конструктивною альтернативою авторитарному вихованню. Необхідно надати дитині можливість багато що пережити самостійно, набути особистого досвіду спілкування з світом людей та речей» [2].

Концептуальними засади вальдорфської педагогіки є положення релігійно-філософського вчення – антропософії. У філософських довідкових виданнях антропософія розглядається як система езотеричного знання про людину, що передбачає можливість пізнання людиною поза матеріального духовного світу [3].

За Штайнером завдання антропософської науки полягає у наступному: «коли ми дивимося на людину, що стоїть перед нами, нашими фізичними органами, ми отримуємо уявлення про її зовнішній вигляд. Але це уявлення не повне. Тільки якщо ми вникаємо серцем і душею в

її духовно - душевне, перед нами з'являється уся людина. І як окрема людина недоступна нашому фізичному сприйняттю в її цілісності, так і недоступні нам усе людство і світ, якщо ми сприймаємо їх тільки за допомогою зовнішнього пізнання. Для пізнання духовно-душевної суті всесвітом потрібна наука ініціації... І тільки переконавшись в цьому, ми зможемо дійсно задовольнити якнайглибші потреби людської душі. Здійснити ж це, антропософія зможе, лише доповнивши природознавство, що далеко просунулося. Антропософія цілком визнає ці досягнення, але вони мають бути доповнені пізнанням внутрішньої духовної і душевної істоти космосу і людини. До цього і прагне викладена тут антропософія, вона дійсно бажала б до досягнень зовнішньої науки приєднати духовне внутрішнє пізнання, до чуттєвого - надчуттєве. Як для повного уявлення про людину треба мати на увазі і її душу, так антропософія хотіла б стати душею, духом, внутрішньою стороною сучасного пізнання" [4, С. 27].

Дослідниками на сьогодні антропософія розглядається як: духовна наука, езотеричне християнство, метод пізнання надчуттєвої дійсності. У працях Р.Штайнера «Як досягнути пізнання вищих світів» та «Поріг духовного світу» висвітлено можливість оволодіння людиною методом пізнання надчуттєвої дійсності за допомогою спеціальної підготовки (морально-інтелектуальної) та спеціальних вправ (медитація, концентрація та ін.).

У Енциклопедії освітніх технологій [5, С.740] виділено такі концептуальні положення вальдорфської педагогіки як: природо відповідність, вільне виховання і навчання, навчаючий розвиток, пріоритет виховання перед навчанням, культ здоров'я, культ творчості, наслідування як засіб навчання, поєднання європейської і східної культур, єдність розвитку розуму-серця-руки, опора на авторитет педагога, школа для всіх, єдине життя педагогів і учнів, виховання – мистецтво, педагог – художник.

Аналіз праць Р.Штайнера та сучасних досліджень науковців із даної проблематики дає можливість виділити такі основні концептуальні положення вальдорфської педагогіки, які забезпечують розвиток творчої особистості дитини як:

• Принцип кармовідповідності, який базується на індуїзмі (давньоіндійська релігія). Відповідно до даних релігійних вчень людина проживає кілька життів, які є взаємопов'язаними у духовному сенсі і те як людина жила у попередньому житті визначає у певній мірі її наступне життя, але уже в іншому тілі. Через закон карми наслідки дій створюють минулий, теперішній і майбутній досвід, таким чином індивід є відповідальним за своє життя і за радості й страждання свої та оточуючих. Закон карми спонукає вальдорфського педагога глибше бачити природу дитини, орієнтуватися на її минуле, ознаки якого відображені у її тілесності, та на її майбутнє.

• Природовідповідність: розвиток дитини відбувається за заздалегідь заданою, генетично детермінованою програмою, передує навчанню і визначає його; природні задатки дитини повинні розвиватися вільно та спонтанно, «ідучи за дитиною»; вальдорфська педагогіка передбачає створення максимально сприятливих умов для виявлення природних здібностей дитини. Вальдорфська школа орієнтується на врахування особливостей різних дітей та їх неповторності, повагу до кожної особистості.

• Вільне виховання і навчання, без примусу, насильства, духовного і тілесного. Відмова від влади над дітьми. Свобода як засіб виховання. Свобода навчання, виховання та творчості. Через мистецтво, науку, прикладну діяльність створюються умови для соціального, професійного, світоглядного самовизначення кожної особистості, через усвідомлення своєї індивідуальної свободи та відповідальності. Як зазначає Іонова, фундаментом побудови дидактики й методики вальдорфської школи є реальне пізнання людини та законів її тілесно-душевно-духовного розвитку, орієнтація на цілісний всебічний гармонійний розвиток особистості дитини відповідно до законів людської природи та особливостей вікового становлення [6].

•Розвиток людини здійснюється поступово семирічними етапами.

Процесс виховання дитини вимірюється у вальдорфській педагогіці семирічними циклами, куди входять: розвиток тіла, мислення, почуттів, волі, а також здійбностей до відкриттів, відчуття оточуючого соціального й універсального середовищ, надання дитині знаряддя не лише для розпізнавання світу, але і його розуміння [7, С. 73].

На думку Р.Штайнера людина має як фізичне тіло, так і надчуттєві органи (див. Рис. 1).

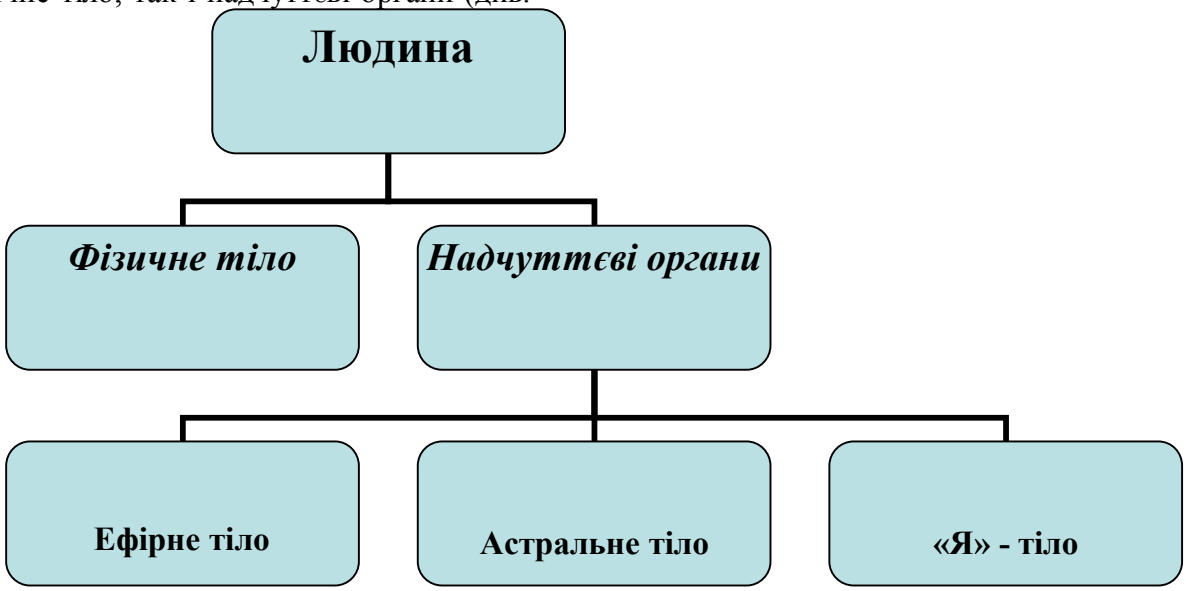

Рис. 1. Організаційна структура людини за Р.Штайнером

Фізичне, ефірне, астральне та «Я» - тіло розглядаються як «прихована природа» людини, яку потрібно пізнати і відповідно до їх почергових перетворень (становлення особистості відбувається в процесі серії поступових виходів із оболонки і народження зазначених тіл через певні проміжки часу) будувати навчально-виховний процес.

Табл. 1

Характеристика основних періодів розвитку людини

Життєвий період	Народження	Особливості
1. Фізичне тіло	З моменту народження	Має в собі тільки задатки людського, тому будується на основі того, що сприймається людиною і в якому середовищі вона перебуває
2. Ефірне тіло	Із семи років	Притаманне людям, рослинам і тваринам. Завдяки йому фізичне тіло росте, розмножується і розвивається. Ефірне тіло є носієм звичок, стійких нахилів, темпераменту і пам'яті. Дає можливість починати самостійне внутрішнє емоційно-образне життя.
3. Астральне тіло (тіло відчуттів)	Із чотирнадцяти років	Є носієм почуттів (радості, гніву, страждання) і прагнень. Його мають люди і тварини. За формою воно нагадує собою продовгувате яйце, яке вміщує ефірне і фізичне тіло, і обволікає їх прозорою, сповненою світла оболонкою. Створює умови для самостійного емоційного життя і мислення.
4. «Я» - тіло	Із двадцяти одного року	Є носієм вищої душі в людини, оскільки працює над усіма органами і облагороджує та очищує нижчі структури. Під впливом «Я» - тіла змінюються риси обличчя, жести, рухи, все фізичне тіло.

• Культ творчої особистості, розвиток індивідуальності засобами мистецтва. О.М. Іонова [6, С. 13] відзначає, що навчальний план Штайнер-школи містить взаємопов`язану сукупність академічних, художньо-естетичних і ремісничо-прикладних дисциплін, що забезпечує не тільки вивчення загальноосвітніх предметів, а й різноманітні заняття мистецтвом (малювання, живопис, ліплення, декламація, співи, гра на музичних інструментах, участь у хорах, оркестрах, драматичних

постановках тощо), рукоділлям і ремеслами (в`язання, вишивання, виготовлення іграшок, предметів побуту, квітникарство, садівництво, будівництво, сільськогосподарські роботи, гончарство, обробка дерева, металу тощо). Заняття ручною працею і ремеслами не лише пробуджують активність дитини, формують уміння й навички в різних галузях людської діяльності, але й ефективно впливають на розвиток активності мислення, виховують відчуття стилю, гарного смаку, терпіння, старанність, бажання доводити розпочату справу до кінця й ін. Багаторічні заняття мистецтвом не тільки розвивають багату в кількісному й якісному відношенні палітру почуттів, але й є дієвим процесом пізнання світу, виховують волю, сприяють розвитку моральних і соціальних якостей. За наявності у вальдорфській школі різноманітних предметів естетичного циклу кожне заняття художньо оформлюється таким чином, щоб були охоплені й активізувалися всі три сфери психіки дитини – її мислення, відчування й воля.

• Створення умов для засвоєння дітьми правильних життєвих ритмів.

Людське життя перейняте ритмами, виникнення яких у людини спостерігається з самого народження. Першим з'являється ритм дихання. Що поступово стає дедалі чіткішим. Другим - харчування материнським молоком. Третій основний ритм у житті людини - ритм сну і відпочинку. Дитина поступово пристосовується до земного ритму. Таким чином, вважав Р. Штайнер, життя дитини повинне будуватися на основі чергування ритмів. Наприклад, чергування занять із вихователем («вдих») і часу, коли діти надані самі собі («видих»). Ритми не можна абсолютизувати для всіх і на всі часи. Вихователь повинен уміти вибрати такий ритм життя, який максимально підходить саме цій групі і цій дитині.

Р.Штайнер відзначав: «ми повинні постаратися встановити для дитини правильний ритм в чергуванні простого слухання і самостійної роботи. Припустимо, ви перевантажуєте дитину слуханням; тоді хоча вона і сприйматиме, а часом навіть і розумітиме (адже вона безперервно дихає, а значить, приводить в рух свою мозкову рідину), але її воля напружуватиметься занадто мало. Воля, як ви знаєте, пов'язана з обміном речовин. Якщо, дитина звикне у вас більше витріщатися і слухати, чим самостійно працювати, то діяльність її волі буде недостатньою (адже внутрішня переробка пов'язана з обміном речовин і волею) і ви не зможете її добре навчати і виховувати. Тому ви повинні встановити правильний ритм в чергуванні слухання, споглядання і самостійної роботи» [8].

У вальдорфських навчальних закладах педагоги працюють з такими ритмами: ритм дня, ритм тижня, ритм року (традиційні річні свята).

• Виховання і навчання пристосовуються до дитини, а не вона до них. Одним із важливих положень вальдорфської педагогіки є те, що навчання не потрібно розпочинати занадто рано та не інтелектуалізувати розвиток завчасно. Шкільне навчання потрібно починати у сім років (зі зміною зубів), в іншому разі порушується формування органів людини, фізичного тіла. На думку Р.Штайнера діти дошкільного віку можуть навчатися читати чи писати, але це не є для них корисним, оскільки до зміни зубів фізичні органи повинні набути певної форми, а якщо склалися неправильні форми, то відповідно фізичне тіло буде розвиватися неправильно.

• Дитина у процесі навчання сама проходить, осягає всі етапи розвитку людства. З точки зору антропософії людина – це маленький космос, а космос – це велика людина. Тому світ, природа та історія точно відображають людину, а людина поєднує в собі світ, природу та історію в мініатюрі.

• Навчання невіддільне від виховання: будь-яке навчання є одночасно і вихованням певних якостей особистості.

• Імітація як засіб навчання.

• Єдність розвитку розуму, серця і руки.

• Розвиток образного сприйняття світу.

• Важливість не результату, а процесу.

Висновки з даного дослідження.

Отже, основним концептуальними засади вальдорфської педагогіки, які забезпечують розвиток творчої особистості є: принцип кармовідповідності; природовідповідність; вільне навчання і виховання; розвиток людини здійснюється поступово семирічними етапами; створення умов для засвоєння дітьми правильних життєвих ритмів; культ творчої особистості;

виховання і навчання пристосовуються до дитини, а не вона до них; дитина у процесі навчання сама проходить всі етапи розвитку людства; навчання невіддільне від виховання; імітація як засіб навчання; єдність розвитку розуму, серця і руки; розвиток образного сприйняття світу; важливість не результату, а процесу.

Література

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Загальноосвітній навчальний заклад «Вальдорфська школа «Михаїл» І-ІІІ ступенів» // http://rudolfsteiner.com.ua/valdorfska_pedagogika.html
3. Філософський словник /За ред. В. І. Шинкарука. – 2. вид. І доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
4. Штайнер Р. Антропософия. Фрагмент 1910 г. М.: Титурель, 2005. – 504 с.
5. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т.1. М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
6. Іонова О.М. Науково-педагогічні основи навчально-виховного процессу в сучасній школі за ідеями вальдорфської педагогіки: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 35с.
7. Енциклопедія освіти Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Штайнер Р. Антропология и педагогика. Переводы из полного издания трудов Рудольфа Штейнера / Перевод с нем. Д.Виноградова. - М: Парсифаль, 1997. – 128 с.

Сурков О. О., *слухач НУОУ (м. Київ)*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ

У статті аналізується проблемні питання інтенсифікації бойової підготовки військової частини та шляхи вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння.

В статье анализируется проблемные вопросы интенсификации боевой подготовки воинской части и пути решения противоречий между ростом и усложнением содержания боевой подготовки и возможностями относительно его усвоения.

In the article analyzed problem questions of intensification of the combat training of military part and way of decision of contradiction between growth and complication of maintenance of the combat training and possibilities in relation to his mastering.

Підготовка військ (сил) до виконання покладених на них завдань є безумовним пріоритетом діяльності Збройних Сил. Саме рівень бойової підготовки є показником ефективності військового управління, критерієм раціональності використання оборонного бюджету, визначальним чинником рівня суспільної довіри до Збройних Сил, а також – авторитету України у сфері міжнародної безпеки.

Протягом усього часу існування Збройних Сил України організувати в повному обсязі підготовку військ (сил) не вдалося. Протягом 2008-2009 років з'явилися позитивні зміни: виконані річні плани бойової підготовки, підвищені її показники в Об'єднаних силах швидкого реагування, готується до провадження нова система підготовки Збройних Сил.

У зв'язку з цім негайною потребою стало застосування сучасних інформаційних технологій навчання для підвищення ефективності навчально-виховного процесу, а також вирішення проблеми інтенсифікації бойової підготовки військової частини та шляхи вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння.

Суперечливості, які заважають розвитку бойової підготовки в сучасних умовах, породжують проблеми бойової підготовки, вирішення яких необхідно для її розвитку.

У зв'язку з цим, автор статті ставить за мету розглянути проблему інтенсифікації бойової підготовки військової частини та визначити шляхи вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння.

Проблемними питаннями бойової підготовки у військових частинах є:

інтенсифікація бойової підготовки;

наближення умов навчання до обстановки реального бою (спеціальних операцій);

приведення системи бойової підготовки відповідно з суспільно-економічними умовами держави.

Насамперед розглянемо проблему інтенсифікації бойової підготовки, проведемо дослідження цієї проблеми для того, щоб визначити потім шляхи її вирішення.

Словник російської мови С.І. Ожегова [4, с.-128] визначає поняття інтенсивний, як: 1 - напружений, посилений; 2 - який дає високу продуктивність. Поняття інтенсифікувати визначається, як: 1 - зробити більше напруженим, посиленим; 2 - зробити більше продуктивним.

Воєнний енциклопедичний словник [5, с.-45] визначає інтенсифікацію як посилення, збільшення напруженості, продуктивності, дієвості. При чому інтенсифікація виробництва розглядається як розвиток виробництва на основі застосування все більш ефективних засобів виробництва і технологічних процесів, використання передових методів організації праці, досягнення науково-технічного прогресу.

В наданих визначеннях проглядаються два значення інтенсифікації: посилення напруженості; підвищення дієвості.

На мій погляд, інтенсифікацію бойової підготовки доцільно розглядати, насамперед, як підвищення дієвості її процесу, а не як підвищення навантаження на тих хто навчається.

Використовуючи визначення інтенсифікації виробництва, інтенсифікацію бойової підготовки можна визначити як розвиток її системи на основі застосування

все більш ефективних форм, методів і засобів навчання, використання передових способів організації навчального процесу, досягнень науково-технічного прогресу.

Результатом інтенсифікації бойової підготовки і основною її ознакою є підвищення обсягу і рівня результату бойової підготовки військ (сил) без збільшення навчального часу.

Проблему інтенсифікації бойової підготовки визначила суперечливість між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки у зв'язку з поширенням завдань, які покладені на Збройні Сили України та можливостями процесу бойової підготовки щодо його засвоєння.

В свою чергу, це протиріччя викликано протилежними тенденціями розвитку компонентів системи бойової підготовки (суб'єкт навчання; зміст навчання та процес навчання - організація, методика і засоби навчання; а також об'єкт навчання: командири, штаби, війська (сили)).

Схематично система бойової підготовки показана на рис.1.

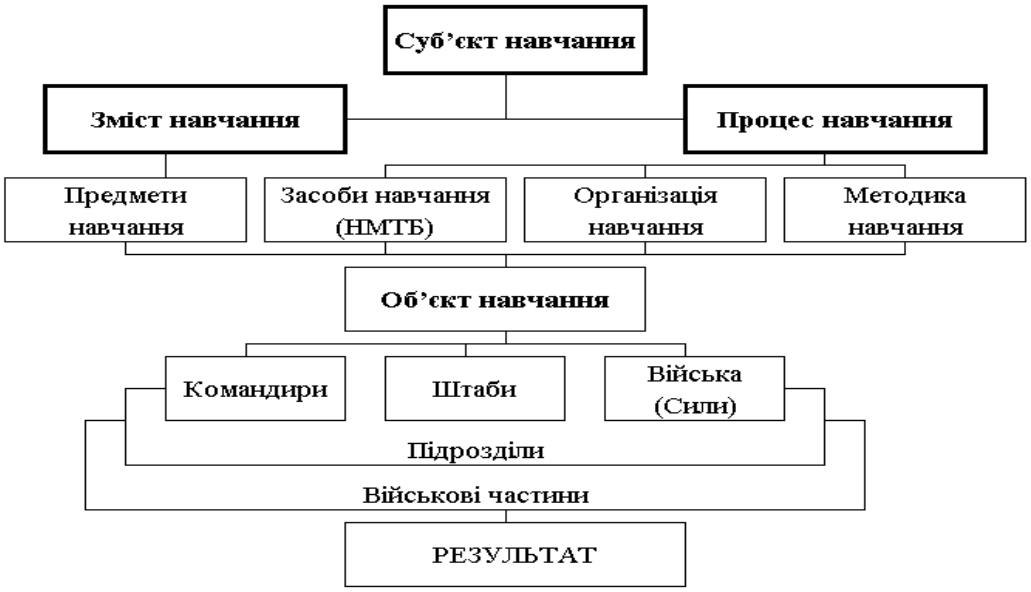

Рис. 1. Система бойової підготовки

Однак, суворо кажучи, розвиток змісту бойової підготовки стримують не тенденції розвитку того чи іншого компоненту бойової підготовки, а самі компоненти (рис.2).

Рис. 2. Стримування розвитку змісту бойової підготовки (навчання)

На рис. 2 видно, що організація бойової підготовки виступає тимчасовим і структурним обмеженням розвитку змісту навчання; методика бойової підготовки стримує цей розвиток методично; навчальна матеріально-технічна база (НМТБ) є економічним обмеженням розвитку змісту бойової підготовки.

Однак, крім перерахованих компонентів системи бойової підготовки засвоєння змісту навчання стримує ще один її компонент, а саме - об'єкт навчання.

Це стримування визначено, з одного боку, - межею психологічних, фізичних і фізіологічних можливостей військовослужбовця, тобто неможливістю зробити людину абсолютно універсальним фахівцем в усіх областях військової справи.

З іншого боку, це стримування викликано тими якісними характеристиками об'єкту бойової підготовки, які відображають спосіб комплектування військ:

добровільний за контрактом або на основі військового обов'язку;

порядок і тривалість проходження служби солдатами і сержантами;

порядок комплектування підрозділів;

періодичність оновлення солдатів, сержантів у підрозділах.

Саме ці характеристики, в кінцевому ліченні, визначають граничний обсяг змісту не тільки одиночної підготовки, але і злагодження підрозділів, військових частин.

Процес ускладнення змісту навчання і зростання його обсягу об’єктивний процес, який не залежить від волі і свідомості військовослужбовців, тому що він відображає ускладнення змісту бою. Отже, рішення проблеми інтенсифікації бойової підготовки необхідно шукати в удосконаленні організації й методики бойової підготовки, навчальної матеріально-технічної бази, а також в якісних змінах об'єкту системи бойової підготовки.

Рішення проблеми інтенсифікації бойової підготовки є одним із шляхів вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння (рис. 3).

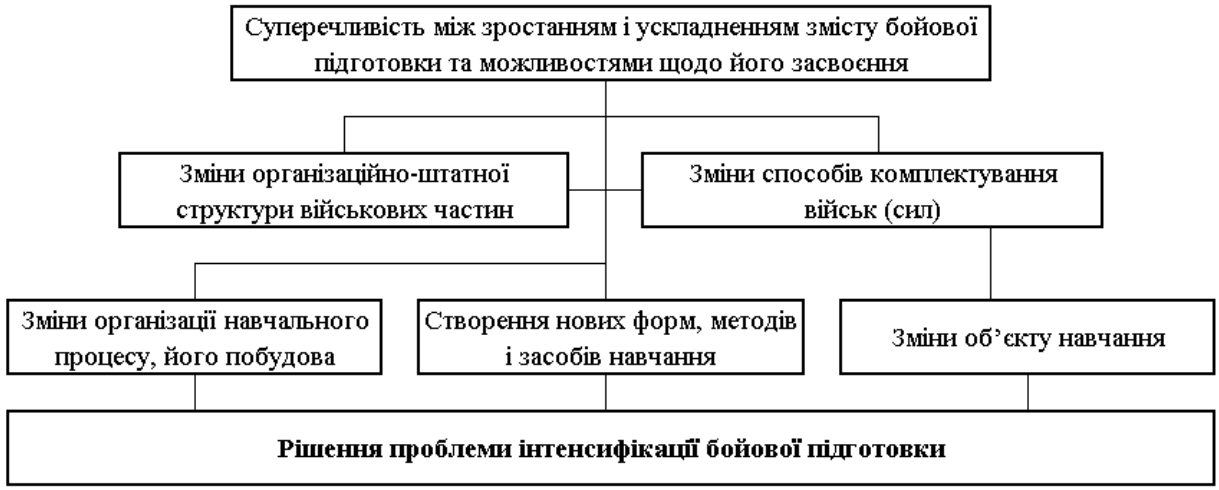

Рис. 3. Шляхи вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння

Таким чином, наступним кроком є розроблення і впровадження в процес бойової підготовки нових форм, методів і засобів навчання, а в подальшому з її допомогою – зміни організації навчального процесу, його побудова, що дасть змогу покращити ефективність бойової підготовки і приріст рівня боєздатності військової частини та розробити необхідні рекомендації щодо її підвищення.

Для цього необхідні дві умови:

перша - певні досягнення науково-технічного прогресу (принципова можливість створити нові засоби навчання);

друга - здатність економіки держави (промисловий потенціал, фінансові можливості) виробляти нові засоби навчання.

Особливо широкі перспективи відкриваються перед бойовою підготовкою у зв’язку з використанням комп’ютерів у навчальному процесі. Комп'ютер – це не просто технічний засіб навчання. Це зміна

технологічного процесу, перерозподіл обов'язків учасників навчального процесу, скорочення операцій. Безперечно, входження комп'ютерних технологій у навчальний процес, витіснення традиційних технологій – не безболісний процес. Він зачіпає інтереси кожного суб'єкта навчального процесу, змушує його позбавлятися стереотипів, займатися підвищенням своєї кваліфікації, освоєнням невідомої раніше техніки, змінювати свою навчальну культуру, навчальні стосунки. Як і будь-яка нова технологія, компьютерна входить у життя поступово, паралельно з традиційними технологіями. Але поступ цей впевнений, і немає підстав брати під сумнів її перемогу.

Останнє висловлювання спонукає до загального висновку: перехід від традиційних навчальних технологій до інноваційних є нелегким, але необхідним, реально можливим і невідворотнім; є одним із шляхів вирішення суперечливості між зростанням і ускладненням змісту бойової підготовки і можливостями щодо його засвоєння.

Література

1. Біла книга України 2009. Збройні Сили України К 2010 - с. 134.
2. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки (основні положення) К: - 40 с.
3. Методичні рекомендації командирам і штабам з організації бойової підготовки у з'єднаннях та військових частинах СВ ЗС України К 2005 - с. 56.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка - М.: Русский язык, 1991 - с. 920.
5. Военный энциклопедический словарь / [Редкол. : А.П. Горкин, В.А. Золотарев и др.] – М.: Большая Российская Энциклопедия, "РИПОЛ КЛАССИК", 2002. – 1664 с.
6. Програма командирської підготовки офіцерського складу механізованих і танкових з'єднань, частин та підрозділів СВ. Книга 1 (частина 2). - К.: Варта, 2005. - с. 56. - (Нормативний документ штабу КСВ ЗС України).
7. Додаток до Програми командирської підготовки офіцерського складу з'єднань, частин та підрозділів СВ. Книга 1. - К.: Варта, 2006. – с. 8. - (Нормативний документ штабу КСВ ЗС України).
8. Програма бойової підготовки механізованих підрозділів. – К.: Варта, 2006. - с. 98. - (Нормативний документ штабу КСВ ЗС України).

Тихонов Г. М., *кандидат військових наук, начальник НДЛ ЦВСД НУОУ (м. Київ)*
Ягупова О. В., *кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник НДЛ ЦВСД НУОУ (м. Київ)*

ПРОФЕСІЙНІ СТАНДАРТИ ОСВІТИ: ОГЛЯД ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані із використанням професійних стандартів у підготовці фахівців. Розкривається їх роль в педагогічному та виробничому процесі. Описується деякі аспекти формування професійних стандартів на прикладі розвинених країн світу. Особлива увага звертається на те, яким чином і за участю яких структур проводиться їх розробка.

Ключові слова: професійна освіта, професійні стандарти, система кваліфікацій, компетенції, знання, уміння та навички, виробництво, роботодавці.

В статье рассматриваются проблемы, которые связанны с использованием профессиональных стандартов в подготовке специалистов. Раскрывается их роль в педагогическом и производственном процессе. Описываются некоторые аспекты формирования профессиональных стандартов на примере развитых стран мира. Особенное внимание уделено тому, каким образом и при участии каких структур роводилась из разработка.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональные стандарты, система квалификаций, компетенции, знания, умения и навыка, производство, работодатели.

In the article describes the problems that has deals with the use of professional standarts in training. Also showing their role in the pedagogical and production process. Particular attention is paid to how and with the participation of any structures carried their development.

Keywords: trade education, professional standards, system of qualifications, jurisdiction, knowledge, ability and skill, production, employers.

Проблеми підготовки та відбору професійних кадрів, чиї компетенції будуть найбільш точно відповідати вимогам виробництва, лишаються актуальними вже не один десяток років. Створення та впровадження в практику нових, більше ефективних і надійних підходів, методів щодо регулювання в сфері проблем сучасного суспільства визначається зростаючою значимістю людського фактору. Серед таких проблем виділяють: прискорення темпів прогресу в виробничій сфері, що приводить до швидкого "старіння" наявних кваліфікованих кадрів і вимагає постійного вдосконалення їх компетенцій; посилення міграційних процесів, у результаті чого в розвинених країнах збільшується кількісна характеристика населення з низьким рівнем кваліфікованості, збільшується соціальне розшарування та дестабілізація суспільства; поява нових глобальних ризиків і загроз (екологічні проблеми, боротьба з тероризмом та ін.), подолання яких вимагає значних фінансових затрат, що призводить до скорочення бюджету. Аналіз зарубіжних наукових джерел показує, що розвинені країни світу ведуть стратегію цілеспрямованого та послідовного формування цілісності системи забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку. В основі цього лежить процес формування партнерських та взаємовигідних відносин між різними прошарками суспільства. Одним із елементів цієї системи є створення конструктивних механізмів взаємодії сфер праці та освіти, які будуть підвищувати ефективність процесу підготовки кваліфікованих кадрів та знижувати різні перешкоди на шляху їх використання.

Професійні стандарти, завдяки яким визначено перелік знань, умінь, навичок, особистісних якостей тощо, тобто компетенцій, являються необхідними для виконання професійних обов'язків. В даний час зарубіжні та вітчизняні експерти досліджують проблему раціонального використання людських ресурсів як один з інструментів, що дозволить створити стабільну й ефективну взаємодію сфер праці й освіти, та сприятиме стійкому розвитку суспільства.

В професійних стандартах структура та зміст можуть сильно варіюватись в залежності від ряду факторів. Зокрема від характеру професійної діяльності, яка регламентована стандартом, від конкретних завдань, які вирішуються цим стандартом і відповідними нормативними документами, а також від методів їхнього створення тощо. Професійні стандарти можуть бути внутріфірмовими, галузевими, регіональними, національними й міжнародними.

На сьогоднішній день, пріоритетним напрямком виступає вдосконалення й широке впровадження професійних стандартів в практичну сферу.

По-перше, простежується тенденція розвитку від локальних галузевих систем стандартів до формування загальнонаціональних систем. Ця тенденція відзначається в таких країнах як, Австралія, Канада, Великобританія, Росія, США, Німеччина, Японія, Нідерланди, Чилі, Малайзія, Філіппіни, Туреччина, Румунія та ін.

По-друге, розробляються нові підходи й методи формування й використання професійних стандартів. Вони починають активно застосовуються як у сфері праці, забезпечуючи керований кар'єрний ріст і професійний розвиток, так і в сфері освіти, де створюють основу для розробки програм професійної підготовки й більш ефективних методів оцінювання й атестації результатів професійного навчання.

По-третє, збільшується коло "користувачів" професійними стандартами. Він охоплює не тільки співробітників кадрових органів і відділів, які відповідають за внутріфірмову підготовку персоналу, але й роботодавців і працівників, студентів різних напрямків професійної підготовки, викладачів і керівників навчальних закладів тощо.

По-четверте, більших обертів набуває обмін досвідом в області вирішення проблем формування й використання професійних стандартів. Все більше країн починають розробляти й застосовувати загальнонаціональні професійні стандарти. У цей список входять як розвинені економічні держави, так і країни Азії й Латинської Америки, Центральної й Східної Європи.

Значне місце займають проблеми забезпечення виробництва якісно підготовленими фахівцями, формування ефективних механізмів цієї підтримки та підвищення, взаємодії сфер праці та освіти. Політична й соціально-економічна криза 90-х років минулого століття призвели до реструктуризації діючої системи по забезпеченню якості підготовки фахівців. І сьогодні наша країна прагне створити механізми, які будуть ефективно працювати в умовах сучасного ринку шляхом заміни методів, які використовуються в плановій економіці.

Проаналізував досвід зарубіжних дослідників, експертів і практиків з проблем використання професійних стандартів, нами виявлено тенденції стосовно їх функціонування у сфері освіти, праці та перераховано можливості, які вони відкривають роботодавцям та працівникам (рис.1).

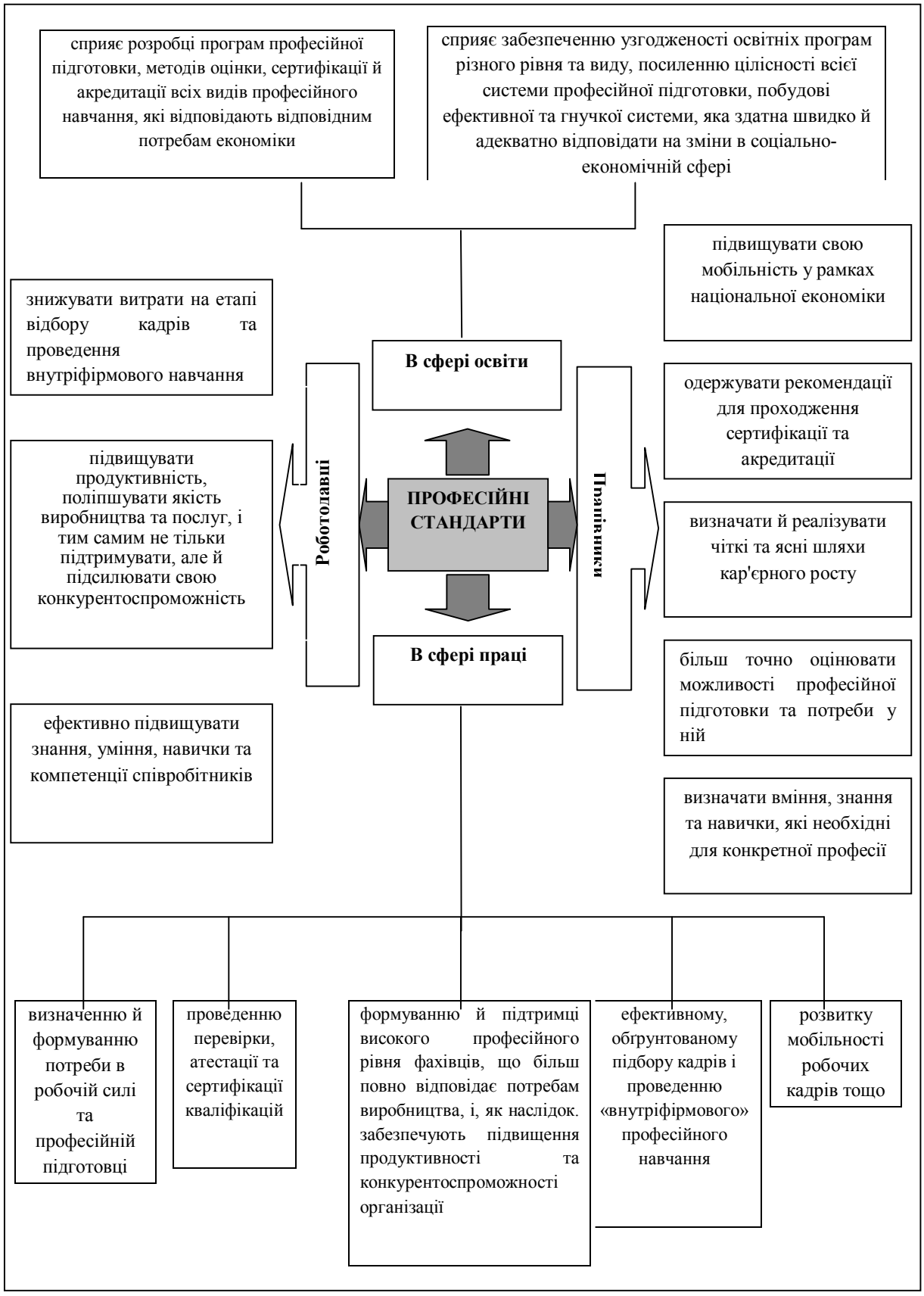

Рис.1. Спонукальний вплив професійних стандартів

Пропонуємо розглянути деякі аспекти формування професійних стандартів на прикладі Великобританії, Австралії й Канади. Звернемо увагу на те, яким чином і за участю яких структур проводиться розробка стандартів.

У Великобританії національні професійні стандарти (National Occupational Standards) виступають одним з елементів системи забезпечення якості підготовки фахівців, в яку входять такі компоненти:

мережа Галузевих кваліфікаційних Рад (Sector Skills Councils), які оцінюють і прогнозують компетенції, необхідні для економічної сфери діяльності;

програми професійної підготовки та навчання, які охоплюють вікові групи від 14 років і більше, та забезпечують зв'язок різних типів навчання, починаючи з базового і закінчуючи вузівськими ступенями;

рамка кваліфікацій, яка складається із шести рівнів і поєднує в собі всі можливі шляхи професійної освіти та підготовки;

автономні коледжі та приватні навчальні заклади, які реалізують програми професійного підготовки та навчання, тісно співпрацюють із регіональними організаціями та місцевим бізнесом з метою забезпечення відповідності програм підготовки вимогам сфери праці.

Основною структурою, що регулює й координує процес створення професійних стандартів у країні, виступає Рада з національних професійних стандартів (The National occupational standards board), яка була створена та почала функціонувати в 2003 р., замінивши собою Групу по проектам і стандартам. Членами ради виступають представники Агентства по кваліфікаціям і освітнім програмам ((QCA), Шотландського кваліфікаційного агентства (Scottish Qualifications Authority (SQA)), Уельського Агентства кваліфікацій, освітніх програмам і оцінювання (Qualifications, Curriculum and Assessment Authority for Wales (ACCAC)), Північно-ірландської Ради по навчальним програмам, іспитам і оцінюванню (Council for the Curriculum, Examinations and Assessment (CCEA) for Northern Ireland), Агентства по розвитку галузевих кваліфікацій (Sector Skills Development Agency (SSDA)) і

шість представників роботодавців. Очолює Раду один із представників роботодавців. Для повсякденного керівництва процесом розробки професійних стандартів Рада створює Координаційну групу, до складу якої входять представники всіх чотирьох національних агентств, які відповідають за розвиток питання кваліфікацій: QCA, SQA, ACCAC, CCEA, SSDA.

Головне завдання Ради - забезпечити високий рівень професійних стандартів, які діють в країні, їх відповідність найкращим світовим зразкам. Рада здійснює фінансування, створення й вдосконалення стандартів на конкурсній основі, стежить за ходом виконання проектів по розробці стандартів і схвалює результати. Безпосереднє схвалення стандарту проводиться Координаційною групою (UK Co-ordinating Group (UKCG)), яка діє від імені Ради з національних професійних стандартів. Керівництво Координацію роботи групи здійснює Агентство по розвитку галузевих кваліфікацій (із квітня 2008 р. функції Агентства перейшли до Комітету із зайнятості (працевлаштуванню) і кваліфікаціям). Починаючи з 1 квітня 2007 р. всі національні професійні стандарти проходять процедуру оцінки по використанню Критеріїв якості (NOS Quality Criteria).

Національні професійні стандарти розробляються радою по розвитку галузевих кваліфікацій, а в тих галузях, де ради ще не створені, - організаціями по розробці стандартів (standards setting bodies). У конкурсах на проекти по створенню національних професійних стандартів можуть брати участь тільки ради й організації, які виступають, свого роду, «опікунами» розроблених ними стандартів. Вони відповідають за їхню підтримку й реструктуризацію, забезпечують вільне й безкоштовне одержання стандартів всіма організаціями, що присуджують кваліфікації, а також установами продовженого й вищого утворення, які використають у своїй роботі національні професійні стандарти.

В Австралії робота по розробці та практичному використанню професійних стандартів почалася шляхом формування національної системи професійної підготовки. Вона передбачала розробку й використання єдиних для всіх регіонів принципів, підходів і інструментів функціонування й розвитку професійної освіти. Починаючи з 90-х років минулого століття, у країні було ініційовано й реалізоване декілька стратегічних програм розвитку професійної освіти:

“До кваліфікованої Австралії” (Towards a skilled Australia) 1994-1998 р.;

“Міст у майбутнє” (Bridge to the Future) 1998-2003 р.

Зараз іде робота над практичною реалізацією третього плану – "Створюючи майбутнє” (Shaping our Future), який був розпочатий в 2004 р. і завершається в цьому році.

У результаті цих дій була сформована Національна система підготовки кадрів (National Training Framework), основу якої становлять три ключових елементи, які спрямовані на забезпечення високої якості, сумісності та компетентності професійної

підготовки й освіти на всій території країни за умови збереженні індивідуальності та самостійності регіонів у питаннях освіти.

1. Австралійська система кваліфікацій (Australian Qualifications Framework - AQF) охоплює всі національно визнані кваліфікації, починаючи з рівня, визначеного атестатом про повну середню освіту (Senior Secondary Certificate of Education) і закінчуючи ступенем доктора філософії (Ph), і поєднує їх у єдину систему.

Австралійська система якості навчання (Australian Quality Training Framework - AQTF) - це набір національно узгоджених принципів, підходів, механізмів і стандартів якості навчання та оцінювання, які здійснюються освітніми установами та навчальними організаціями.

3. Професійні стандарти - Training Packages - це набір національно прийнятих стандартів і кваліфікацій, що дозволяють визначити й оцінити кваліфікацію працівника. Training Packages хоча і описують професійні компетенції, необхідні для ефективної роботи, та не регламентують процес і зміст освітнього процесу. Розробка стратегії навчання здійснюється викладачем і учнем, та залежить від конкретних умов і обставин навчання, здібностей і потреб об'єкта навчання.

У розробці професійних стандартів беруть участь такі організації та структури:

Ради по галузевим кваліфікаціям (Industry Skills Council);

Національна рада з питань якості (National Quality Council);

Регіональні організації управління професійною підготовкою й освітою (State Training Authority);

Департамент (Міністерство) освіти, науки та професійної підготовки (Department of Education, Science and Training, який із грудня 2007 р. переорганізований у Департамент освіти, зайнятості й трудових відносин);

Національний координаційний комітет з питань управління проектами (National Project Steering Committee);

Міністерська рада (Ministerial Council).

В федеральний уряд Канади за підтримки регіональної влади, яка представлена роботодавцями, профспілками, освітою, ініціював розвиток ряду проектів (Програма «Червона печатка», Ініціатива галузевого партнерства, Програма галузевих рад тощо.), які покликані забезпечити: більше повну відповідність професійної підготовки вимогам виробництва; підвищення ефективності регулювання проблем зайнятості, професійного росту; підвищення якості професійної підготовки й, отже, якості робочої сили; визнання на всій території країни документів про освіту, які були видані в різних провінційних містах. У рамках цих програм одним з приоритетних напрямків діяльності є розробка й впровадження в практику національно визнаних професійних стандартів.

В країні існують два типи національних професійних стандартів. Це стандарти, які розроблені та використовуються в рамках Програми «Червона печатка» і стандарти, які створені галузевими радами в рамках Галузевої партнерської ініціативи.

Програма «Червона печатка», яка функціонує більше п'ятдесяти років, сприяє розвитку загальнонаціональної мобільності кваліфікованих робітників. Вона забезпечує стандартизацію програм професійної підготовки на виробництві й процедури сертифікації, які діють у різних регіонах. Для одержання Червоної печатки необхідно здати спеціальний іспит (Іспит міжрегіональних стандартів), зміст якого формується виходячи зі спеціально затверджених професійних стандартів. На сьогодні список професій даної програми включає 49 позицій. Одержання Червоної печатки дає можливість працевлаштування в будь-якому регіоні Канади незалежно від місця одержання кваліфікації.

Розроблення професійних стандартів у рамках програми „Червона печатка" організовується, фінансується та здійснюється федеральним урядом (Департаментом людських ресурсів і професійного розвитку Канади) при активній участі регіональних структур, які відповідальні за професійну підготовку, а також широкого кола експертів і менеджерів. Процес узгодження й затвердження професійних стандартів включає його обов'язковий розгляд і узгодження із регіональними органами, які регулюють професійну підготовку на виробництві. Після внесення зауважень і доповнень документ затверджується Канадською радою директорів професійної підготовки на виробництві й розміщується на сайті програми "Червона печатка" з відкритим доступом.

Починаючи з 90-х років минулого століття, у країні відбулася активізація роботи в області класифікації та сертифікації професійної діяльності. Була створена широка інфраструктура, до складу якої ввійшли Канадська рада розвитку трудових ресурсів (Canadian Labour Force Development Board - CLFDB), яка представляє собою федеральний рівень, ради професійної підготовки провінційних міст, а також місцеві ради

професійної підготовки, що співробітничають і з регіональними радами й з федеральною радою (CLFDB) та галузеві ради. Рада разом з Департаментом розвитку людських ресурсів і Департаментом статистики країни провела велику роботу по вивчення й організації процесу сертифікації й класифікації професійної діяльності. Зокрема в результаті спільних зусиль була створена нова Національна професійна класифікація, Програма галузевих рад і Галузева партнерська ініціатива (Sectoral Partnership Initiative), одним із завдань яких є створення й впровадження в практику професійних стандартів.

Галузеві ради організують і здійснюють всю основну роботу, яка пов'язана зі створенням професійних стандартів. Вони забезпечують створення спеціальних комітетів по розробці стандартів, у рамках яких відбувається взаємодія роботодавців та працівників. На сьогоднішній день у країні діє біля тридцяти галузевих рад, об'єднаних в Альянс (The Alliance of Sector Councils - TASC). Необхідно відзначити, що використання національних професійних стандартів, створених галузевими радами, не являється обов'язковим. Уряд Канади веде велику роботу по пропаганді й підтримці практичного боку використання професійних стандартів. А через Департамент людських ресурсів і соціального розвитку чинить велику консультативну, інформаційну й фінансову підтримку.

Досвід зарубіжних країн показує нам, що створення якісних професійних стандартів, їх ефективне використання та реалізація вимагають врегулювання ряду проблем, зокрема:

залучення всіх зацікавлених сторін до роботи в напрямку створення і використання професійних стандартів, їх раціональний розподіл, і при цьому особливу увагу в цьому процесі необхідно приділити роботодавцям;

формування організаційних механізмів реалізації професійних стандартів, які б дозволяли вчасно і якісно обновляти стандарти освіти й забезпечували б відповідність "нових" і "старих" стандартів.

Одним з приоритетних шляхів до вирішення цих проблем є створення різногалузевих рад, у межах яких роботодавцями формується зміст матеріалів, які відображають вимоги роботодавців до змісту підготовки професійних кадрів і надають уряду, органам керування й закладам професійної освіти різного рівня та інших зацікавлених організацій, зокрема:

оцінка кваліфікаційного рівня робочих кадрів і їх відповідність вимогам відповідних галузей;

основні приоритетні напрямки розвитку професійно-кваліфікаційного рівня робочих кадрів;

функціонування системи професійної підготовки й освіти, та її вдосконалювання;

робота служб зайнятості й т.д.

Подібні організації діють у багатьох країнах, наприклад, у Великобританії, Канаді й Австралії, де вони розглядаються як ефективний механізм одержання достовірної й зваженої інформації від сфери виробництва й бізнесу із проблем розвитку трудових ресурсів.

Ради, як правило, створюються об'єднаннями роботодавців, що володіють авторитетом і впливом у своїй області й тими, хто має потенціал і досвід проведення досліджень й аналізу проблем підготовки й використання професійних кадрів, розробки й практичної реалізації рекомендацій по удосконалюванню політики й практики в області розвитку кадрового потенціалу галузі. До роботи рад активно залучаються практики й експерти з органів керування, професійних союзів, асоціацій і організацій, сфери освіти. Ради активно взаємодіють із органами управління національного й регіонального рівня. Доповіді й рекомендації, підготовлені радами, використовуються й враховуються при формуванні державної політики в області розвитку професійних кадрів.

Литература

1. Профессиональные стандарты в области ИТ. – Режим доступу – http://www.apkit.ru/committees/education/meetings/standarts.php

2. Жеребина О. Профессиональные стандарты в области ИТ: «Инструкция по применению» /О. Жеребина, фирма «1С». – Режим доступа – http://www.apkit.ru/files/ITStandarts_Zherebina.doc

Труш Т. В., *науковий співробітник*
ЦВСД НУОУ (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ У ВВНЗ: ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ

У статті обґрунтовується застосування педагогічної технології щодо формування індивідуально-психологічних компетенцій при підготовці військових фахівців у вищих військових навчальних закладах.

Ключові слова: компетенція, індивідуально-психологічна компетентність, педагогічна технологія.

В статье обосновывается применение педагогической технологии формирования индивидуально-психологических компетенций при подготовке военных специалистов в высших военных учебных заведениях.

Ключевые слова: компетенция, индивидуально-психологическая компетентность, педагогическая технология.

In the article application of pedagogical technology of forming of individual-psychological jurisdictions is grounded at preparation of military specialists in higher soldiery educational establishments.

Keywords: jurisdiction, individual-psychological competence, pedagogical technology.

Актуальність статті обумовлена потребами суспільства у досягненні ефективності та якості вищої освіти і військової освіти зокрема, як основи поступального розвитку країни. Прагнення постійно оптимізовувати навчально-виховний процес зумовило появу нових і вдосконалення використовуваних педагогічних технологій різних рівнів і різної цільової спрямованості. Подальший їх розвиток пов'язаний з реалізацією сучасних концепцій освіти й виховання, входженням України в єдиний європейський освітній простір. Технологізація є суттєвою ознакою сучасних інноваційних процесів у сфері навчання і виховання. Сьогодні суспільству, державі і Збройним Силам України потрібні випускники, які готові активно увійти в подальшу життєдіяльність, здатні практично вирішувати життєві й професійні проблеми. Вони мають бути не лише носіями відповідних знань, умінь і навичок, але й володіти деякими додатковими якостями. Ці якості є складовими більш широкого поняття – "компетенція", що найбільш відповідає розумінню сучасних цілей освіти і характеризують "компетентну" особистість.

Незважаючи на те, що розв'язанню зазначеної проблеми присвячено чимало теоретичних напрацювань і практичних здобутків, у тому числі в сфері підготовки військових фахівців, формування індивідуально-психологічної компетенції залишається малодослідженою проблемою, особливо щодо застосування сучасних педагогічних технологій. Досі остаточно не відпрацьований категоріальний апарат щодо тлумачення поняття "компетенція". Більшість авторів приділяють недостатню увагу суто технологічним питанням щодо інструментарію оцінювання ступеня сформованості компетентності на основі визначеного ними поняття "компетенція".

Так, А. Хуторський, характеризуючи поняття "компетенція", наголошує, що воно "...включає сукупність взаємозалежних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що задаються щодо визначеного кола предметів і процесів та необхідні для якісної продуктивної діяльності стосовно них" [1]. У "Національній рамці кваліфікацій вищої освіти", що розроблена Міністерством освіти і науки України, компетенції визначаються як знання та уміння, що характеризують здатність студента виконувати, розуміти, відображати та пізнавати те, що вимагається освітньо-кваліфікаційною характеристикою фахівця [2]. Запропоноване в європейському проекті TUNING "… поняття компетенції включає знання й розуміння (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій), знання як бути (цінності як невідємна частина способу сприйняття і життя з іншими в соціальному контексті)" [3].

Мета статті – привернути увагу науково-педагогічних працівників до наданої структури педагогічної технології, застосування якої в педагогічній практиці військових навчальних закладів має забезпечити гарантоване формування визначених компетенцій військових фахівців.

Однією з головних складових військово-професійної підготовки курсантів

(слухачів) під час навчання у ВВНЗ є формування у них професійно-особистісних компетенцій.

Професійно-особистісну компетенцію військового фахівця можна представити як певну комбінацію особистісних якостей і властивостей, необхідних у професійній діяльності для ефективного виконання службово-бойових завдань у мирний і воєнний час. Це характеристика особистості, що проявляється у результатах діяльності. До професійно-особистісної компетенції належать такі основні компоненти: індивідуально-психологічні компетенції, морально-етичні компетенції, правові компетенції, компетенції самовдосконалення, загально-військові компетенції.

Індивідуально-психологічні компетенції є одним із основних компонентів у підготовці випускника ВВНЗ. Деякі автори робили спроби визначити підходи щодо побудови ієрархічної структури сформованості індивідуально-психологічної компетенції на критеріальній основі, включаючи такі основні складники:

Сформованість мотивації на військову службу – прояв усталеного інтересу до служби, кар'єрного росту.

Сформованість стресостійкості – здатність швидко адаптуватися до екстремальних, нових умов й ефективно діяти в цих умовах.

Сформованість лідерських якостей – здатність позитивно впливати на людей, вести за собою.

Сформованість авторитету – прояв довіри і поваги з боку колективу: серед підлеглих, серед колег, серед командирів.

Сформованість творчого компоненту діяльності – здатність вирішувати нетипові завдання військової служби з застосуванням власних алгоритмів і технологій діяльності.

Цілеспрямованість – здатність за будь-яких обставин домагатися поставленої мети із застосуванням усіх дозволених засобів, наполегливість.

Сформованість службової активності – ініціативність, завзятість у виконанні своїх обов'язків, самостійність.

Відповідальність – готовність відповідати за свої дії, вчинки.

Витривалість – здатність виконувати поставлені завдання тривалий час у складних умовах, не втрачаючи працездатності.

Готовність до взаємодопомоги, взаємовиручки [4].

Варто сказати, що ці підходи мають право на застосування у педагогічній практиці, але разом з тим подібна структура потребує певного удосконалення з точки зору її технологічності і практичного використання у навчально-виховному процесі при підготовці військових фахівців у ВВНЗ.

Табл. 1

Структура індивідуально-психологічної компетенції випускника ВВНЗ

Рівні системи критеріїв				
0	1	2	3	
Ступінь сформованості індивідуально-психологічної компетенції	Сформованість компетенції щодо націленості на максимальний результат 14	Мотивація – прояв усталеного інтересу до служби, кар'єрного росту		1
		Цілеспрямованість – здатність за будь-яких обставин домагатися поставленої мети із застосуванням усіх дозволених засобів, наполегливість		2
		Активність – ініціативність, завзятість у виконанні своїх обов'язків, самостійність.		3
	Сформованість компетенції щодо здатності згуртовувати військовий колектив 15	Лідерські якості – здатність позитивно впливати на людей, вести за собою.		4
		Авторитет –прояв довіри і поваги з боку колективу 13	Серед підлеглих	5
			Серед колег	6
			Серед командирів	7
	Сформованість психофізіологічної компетенції 16	Стресостійкість – здатність швидко адаптуватися до екстремальних, нових умов й ефективно діяти в цих умовах		8
		Витривалість – здатність виконувати поставлені завдання тривалий час у складних умовах, не втрачаючи працездатності		9
	Відповідальність – готовність відповідати за свої дії, вчинки			10
	Готовність до взаємодопомоги, взаємовиручки			11
	Сформованість творчого компоненту діяльності – здатність вирішувати нетипові завдання військової служби з застосуванням власних алгоритмів і технологій діяльності			12

Доробком автора є введення у дану систему критеріїв додаткового ієрархічного рівня сформованості індивідуально-психологічної компетенції випускника ВВНЗ (рівень 1, табл. 1). Вихід на більш узагальнені показники 1-го рівня дає поштовх подальшому системному розгалуженню критеріїв 2-го і 3-го рівнів з урахуванням специфіки професійної діяльності військових фахівців. Сприяє більш доступному усвідомленню змісту критеріїв останнього рівня, які водночас можуть використовуватися як оцінні показники. Дозволяє охарактеризувати сформованість окремих компетенцій на більш узагальненому рівні. При цьому важливо враховувати мінливість самих індивідуальних особливостей військових фахівців під час навчання, оскільки вони пов'язані не тільки з кількісними показниками (міра прояву тих чи тих особливостей), але і з якісною своєрідністю психічних проявів.

Успішне формування наведених у таблиці компетенцій може здійснюватися із застосуванням сучасних педагогічних технологій. Діяльність фахівця будь-якої спеціальності, у тому числі і військового фахівця, спрямована на специфічний об'єкт (предмет, процес) й полягає у виконанні визначених виробничих функцій (службових обов'язків). Вона здійснюється в конкретних умовах, що змінюються та реалізується за допомогою певних засобів, притаманних цій діяльності, тобто має всі ознаки відповідної педагогічної технології, яка потребує ретельної розробки з урахуванням особливостей навчально-виховного процесу у ВВНЗ.

Поняття "технологія" (грец. techne – мистецтво, майстерність і logos – слово, вчення) у значенні науки про майстерність виникло у зв'язку з технічним прогресом. Найзначущішим воно є у виробничій діяльності, де технологія тлумачиться як сукупність знань про способи і засоби оброблення матеріалів, мистецтво володіння процесом. До основних ознак технології належать стандартизація, уніфікація процесу, можливість його ефективного відтворення відповідно до заданих умов [5]. Технологічний процес завжди передбачає чітку послідовність операцій з використанням необхідних засобів за певних умов. Це певною мірою стосується й педагогічної технології.

На сьогодні існує ряд поглядів і визначень поняття педагогічної технології. Так, на думку М. Кларіна, педагогічна технологія означає системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, що використовуються для досягнення педагогічних цілей [6].

Науковець Б. Лихачов визначає педагогічну технологію як сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; вона є організаційно-методичним інструментарієм педагогічного процесу [7].

На думку Б. Беспалька, педагогічна технологія – це змістовна техніка реалізації навчального процесу [8].

У новому і ширшому розумінні педагогічна технологія – це системокомплекс цілеутворення, планування, застосування відповідних форм і методів, оцінювання всього процесу навчання та його коригування для гарантованого досягнення необхідних результатів. Так, М. І. Нещадим досліджуючи технологізацію військово-педагогічного процесу, у структурі педагогічної технології виділяє три основні її складові: проективно-конструктивну, комунікативно-організаційну, діагностично-коригувальну [9].

У нашому розумінні педагогічна технологія (в рамках компетентнісного підходу) може розглядатися як цілісна сукупність психолого-педагогічних і організаційно-методичних заходів, що мають гарантовано забезпечити якість підготовки військових фахівців як ступінь досягнення ними заданого рівня сформованості ключових, загальнопрофесійних і військово-професійних компетенцій.

Аналіз найістотніших ознак педагогічної технології, узагальнення педагогічних досліджень дають змогу запропонувати структуру педагогічної технології (на основі компетентнісного підходу). У цій структурі інтегративна єдність елементів виражається в системі взаємозв'язків, що розкриваються через чотири основні складові педагогічної технології: проектувально-компетентнісну, комунікативно-перетворювальну, діагностично-моніторингову, аналітично-коригувальну (Рис. 1).

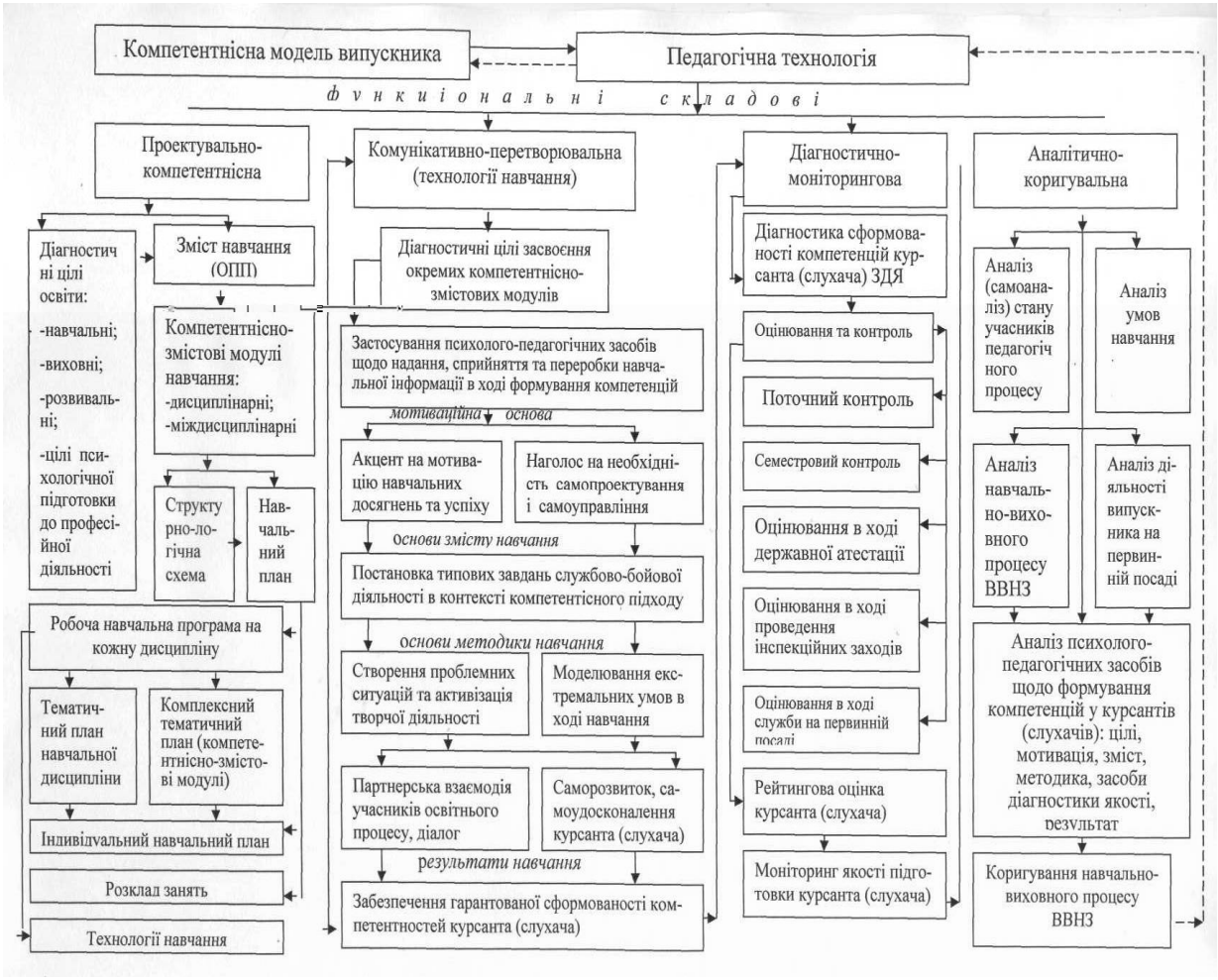

Рис. 1 Структура педагогічної технології (компетентнісний підхід)

Проектувально-компетентнісна складова цієї структури включає формування діагностичних освітніх цілей педагогічної технології (навчальних, виховних, розвивальних, психологічної підготовки до професійної діяльності), розроблення змістових характеристик освітньої діяльності, що мають технологізувати втілення освітньо-професійної програми через навчальні плани, робочі навчальні програми з кожної навчальної дисципліни та їх комплексу у навчально-методичні матеріали для всіх видів занять.

Комунікативно-перетворювальна складова передбачає: застосування психолого-педагогічних засобів щодо надання, сприйняття та переробки навчальної інформації в ході формування компетенцій; мотивацію навчальних досягнень та успіху; необхідність самопроектування і самоуправління; постановку типових і творчих завдань службової діяльності; створення проблемних ситуацій та активацію творчої діяльності; моделювання екстремальних умов в ході навчання; забезпечення гарантованої сформованості компетентності випускника.

Діагностично-моніторингова складова включає діагностику сформованості компетенцій курсанта (слухача) засоби діагностики якості (ЗДЯ), оцінювання та контроль (поточний, семестровий контролі, оцінювання в ході державної атестації та ін.), рейтингову оцінку курсанта (слухача), моніторинг якості підготовки курсанта (слухача).

Аналітично-коригувальна складова передбачає аналіз (самоаналіз) стану учасників педагогічного процесу, умов навчання, якості навчально-виховного процесу ВВНЗ, діяльності випускника на первинній посаді; оцінку та аналіз психолого-педагогічних засобів щодо формування компетенцій у курсантів (цілі, мотивація, зміст, методи, ЗДЯ, результат); коригування навчально-виховного процесу ВВНЗ.

Безумовно, що кожна із запропонованих складових педагогічної технології претендує на окремий більш детальний розгляд. У статті подаються лише загальні підходи щодо застосування педагогічної технології при формуванні індивідуально-психологічних компетенцій.

Таким чином, успішному формуванню індивідуально-психологічних компетенцій військових фахівців в ході їхньої підготовки у ВВНЗ сприятиме використання у навчально-виховному процесі вищенаведеної педагогічної технології як системи психолого-педагогічних і організаційно-методичних заходів, що мають гарантовано забезпечити якість підготовки військових фахівців – відповідний ступінь досягнення заданого рівня сформованості компетенцій.

Запропонована автором структура педагогічної технології є досить універсальною і може використовуватися при формуванні визначених компетенцій військових фахівців та їх специфічних професійних якостей, що забезпечуватимуть успішне виконання службово-бойових функцій на первинних посадах у військах.

Література

1. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты : доклад на отделении философии образования и теоретической педагогики РАО 23 апреля 2002 г. – Центр "Эйдос" [Электронный ресурс]. – Режим доступу : www.info@eidos.ru

2. Національна рамка кваліфікацій вищої освіти. Проект ; за заг. ред. Я. Я. Болюбаша. – К. : Міністерство освіти та науки України, 2008. – 43 с.

3. Tuning Educational in Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tuning.unideusto.org/tuningeu

4. Зельницький А. М. Компетентнісна модель випускника ВВНЗ – складова системи підготовки військових фахівців / Зельницький А. М., Удовенко П. І., Серветник Р. М. / Вісник національної академії оборони України. – 2009. – С. 26-38.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ-Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.

6. Кларин М. В. Инновации в обучении : метафоры и модели. Анализ зарубежного опыта / М. В. Кларин. – М. : Наука, 1997. – 223 с.

7. Лихачов Б. Т. Педагогика : учеб. пособие [для студентов педагог. учебных заведений и слушателей] / Б. Т. Лихачов. – [4-е изд.]. – М. : Юрайт, 2001. – 607 с.

8. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В. П. Беспалько. – М., 1995. – 198 с.

9. Нещадим М. І. Військова освіта України : історія, методологія, практика : Монографія / М. І. Нещадим. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – 852 с.

Васильєв С. П., *заступник начальника кафедри військової педагогіки та психології Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

ОПТИМІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ЦИВІЛЬНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ КУРСАНТІВ В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ

Обговорюється проблема оптимізації системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального як психологічної умови підвищення саморегуляції курсантів в процесі адаптації . Пропонується система організаційних, виховних та психологічних заходів.

Ключові слова: оптимізація, саморегуляція, адаптація

Обсуждается проблема оптимизации системы подготовки военных специалистов в гражданском высшем учебном заведении как психологического условия повышения саморегуляции курсантов в процессе адаптации . Предлагается система организационных, воспитательных и психологических мероприятий.

Ключевые слова: оптимизация, саморегуляция, адаптация.

The problem of optimization of the system of preparation of soldiery specialists comes into question in civil higher educational establishment as a psychological condition of rise of self-regulation of students in the process of adaptation . The system of organizational, educate and psychological measures is offered.

Keywords: optimization, self-regulation, adaptation

Проблема психічної саморегуляції курсантів у період адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі є актуальною в умовах підготовки військових фахівців в системі інтегрованої вищої освіти. На сьогоднішній день багатопрофільна підготовка військових фахівців в основному здійснюється у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Національному технічному університеті "Київський політехнічний інститут", на базі яких створені військові інститути. Особливості організації навчального процесу курсантів в умовах цивільного вищого навчального закладу створюють чисельні перешкоди процесу адаптації та формуванню ефективних стратегій саморегуляції майбутніх військових фахівців. Таким чином, проблема підвищення саморегуляції під час адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі потребує створення сприятливих умов навчально-виховного процесу. Реалізація цього завдання потребує зміни нормативних документів, що регламентують організацію навчально-виховного процесу, переробку програм навчальних дисциплін, інших заходів, що спрямовані на підвищення інтеграції системи військової освіти в цивільну. Але більше всього вона потребує зміни відношення керівників і науково-педагогічних працівників, як цивільних, так і військових, до справи підготовки військових кадрів як завдання забезпечення національної безпеки України, відходу від пересічних стереотипів, формування патріотичної громадянської позиції. Без реалізації цих умов неможлива як розробка, так і ефективна реалізація будь-якої програми, що спрямована на формування особистісних якостей майбутніх офіцерів в системі "військовий інститут – цивільний вищий начальний заклад". На наш погляд, проблему оптимізації підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу необхідно вирішувати комплексно і системно, із запровадженням відповідних організаційних, виховних та психологічних заходів [2], [3], [4].

З метою вивчення соціально-психологічних особливостей адаптації до умов навчання у ВВНЗ у грудні 2008 року робочою групою кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка було проведено опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів України. Для досягнення мети була використана стандартизована адаптаційна анкета. Аналіз результатів опитування здійснювався шляхом порівняння відповідей та тенденцій адаптації до умов навчання, з одного боку, в суто військових ВНЗ, з іншого боку, в військових навчальних підрозділах цивільних ВНЗ. Для цього було використано результати опитування у

Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" та Харківському університеті Протиповітряних Сил. Вибірка складала 256 курсантів ВІКНУ та ВІТІ КПІ та 210 курсантів ХУПС. Деякі результати опитування використані для ілюстрації матеріалу даної статті.

Організація навчально-виховного процесу у військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів здійснюється у відповідності до Закону України "Про освіту", Інструкції про організацію освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України, затвердженої наказом міністра оборони України № 221/217 від 13.04.2005 р., Положення про вищі військові навчальні заклади Збройних Сил України, затвердженого наказом Міністра оборони України від 21 червня 2004 року № 221 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 6 липня 2004 року за № 841/9440, Положення про військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України від 20 червня 2003 року № 400/192 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2003 року за № 978/8299, Положення про організацію психолого-педагогічного забезпечення підготовки військових фахівців, затвердженого наказом МОУ №105 від 30.03.2001 р., Інструкції про порядок проведення військово-професійної орієнтації молоді та фахових вступних випробувань у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України, затвердженої наказом міністра оборони України № 152 від 14.04.1998 р., інших нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України. Згідно вищезазначених нормативних документів у військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів проводиться виховна робота, що є невід'ємною частиною навчально-виховного процесу і включає в себе організаційні, морально-психологічні, педагогічні, інформаційні, культурно-просвітницькі та військово-соціальні заходи, які проводяться з метою формування у курсантів (слухачів, студентів) морально-психологічних якостей, необхідних для військової служби, так і психолого-педагогічне забезпечення навчального процесу, що включає планування поетапного прищеплення потрібних професійно важливих якостей випускнику ВВНЗ, відбір та добір курсантів, слухачів, керівного, командного, викладацького складу, які відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності і виконанню обов'язків на посадах за призначенням, розробку та використання педагогічних методів та методик впливу на професійно важливі якості особистості з метою розвитку, посилення та зміцнення одних якостей (позитивних і потрібних) та зменшення впливу інших (негативних), вивчення та коригування психологічного клімату в підрозділах, навчальних групах, викладацьких колективах і у військовому навчальному закладі в цілому з метою зміцнення військової та навчальної дисципліни.

Аналіз нормативних документів не дозволив визначити значущих відмінностей в організації навчально-виховного процесу в вищих навчальних закладах, які проводять підготовку військових фахівців в різних умовах навчання – військових та інтегрованих. На жаль, інтеграція військової освіти в систему цивільної вищої освіти на сьогоднішній день здійснюється за формальними ознаками, без врахування суттєвих організаційних, виховних та психологічних проблем, що виникають під час фахової підготовки курсантів у цивільних ВНЗ.

Якщо розглядати дану проблему з точки зору системного підходу, система "військовий інститут – цивільний ВНЗ" повинна будуватися за принципами, що обумовлюють взаємну підтримку та взаємне доповнення обох компонентів. Даний підхід дозволяє, з одного боку, підтримувати конкурентність системи на ринку освітніх послуг за рахунок впровадження нових спеціалізації та напрямків наукових досліджень, з іншого боку, підтримувати сталі і формувати нові традиції провідних навчальних та наукових центрів України. Таким чином, створюються умови для якісного навчання та виховання, в тому числі військово-патріотичного, студентської молоді.

Проблема оптимізації системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного ВНЗ потребує консолідованих зусиль Міністерства оборони України та Міністерства освіти України в реалізації організаційних, виховних та психологічних заходів, що спрямовані на підтримку системи "військовий інститут – цивільний ВНЗ". Для поглиблення інтеграції військових навчальних підрозділів в цивільні ВНЗ необхідна більш тісна співпраця військових випускових кафедр із кафедрами базових факультетів за всіма напрямками навчально-виховного процесу, підвищення зацікавленості цивільних факультетів в підготовці військових фахівців. Частково цю проблему можна вирішити за рахунок зміни підходів до розміщення державного замовлення на підготовку військових фахівців шляхом підвищення відповідальності цивільних факультетів за якість підготовки випускників. На сьогоднішній день це покладено виключно на військові навчальні підрозділи. Таким чином, організаційні заходи, на наш погляд, повинні включати більш активну участь науково-педагогічних працівників провідних кафедр базових факультетів у розробці освітньо-кваліфікаційних характеристик випускника, освітньо-професійних програм підготовки фахівця, навчального плану та програм навчальних дисциплін з метою оптимізації підготовки військових фахівців в цивільному вищому навчальному закладі. Доцільно введення представників випускових кафедр військових навчальних підрозділів до вчених рад базових факультетів вищого навчального закладу. Залучення науково-педагогічних працівників провідних кафедр базових факультетів до створення комплексних тематичних планів вивчення груп навчальних дисциплін буде сприяти підвищенню якості навчального процесу, підвищенню якості підготовки військових фахівців. Для цього необхідно предметне обговорення комплексних тематичних планів на міжкафедральній методичній раді та погодження керівниками кафедр, що беруть участь у викладанні цих дисциплін. З метою підвищення мотивації до навчальної діяльності необхідно передбачити перспективи подальшого навчання. Доцільно введення підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем "магістр" через два роки військової служби за призначенням. На наш погляд, це дозволить здійснювати зворотній зв'язок з військовими підрозділами, корегувати навчальні плани та значно підвищити рівень підготовки військових фахівців, оптимізувати систему безперервної військової освіти.

До виховних заходів необхідно включити проведення спільних засідань випускових кафедр військових навчальних підрозділів та провідних кафедр базових факультетів з питань навчальної успішності курсантів, більш активного залучення курсантів до студентського життя базових факультетів, підтримки заходами виховної роботи провідних еталонів навчальної дисципліни - розпорядку дня, розкладу занять, статутів Збройних Сил України. Велику увагу необхідно приділити проведенню військово-патріотичної роботи на базових факультетах вищого навчального закладу, широкого залучення до цих заходів курсантів. Даний напрямок роботи повністю відповідає вимогам наказу МО України від 09.07.08 № 340 "Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у ЗС України та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у ЗС України на 2008-2011 роки".

Результати опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів свідчать, що тільки 26% респондентів в ВІКНУ, 28% - в ВІТІ КПІ та 44% - в ХУПС вважають одним із мотивів вступу до ВВНЗ захист свободи і незалежності Батьківщини, а військові традиції і ритуали, військову форму одягу визначають мотивом 10% респондентів в ВІКНУ, 17% - в ВІТІ КПІ та 10% - в ХУПС. Більшу перевагу курсанти першого курсу ВВНЗ надають мотивам можливості займатися чоловічою справою (38% - ВІКНУ, 45% - ВІТІ КПІ, 59% - ХУПС), отримання безкоштовної освіти (45% - ВІКНУ, 41% - ВІТІ КПІ, 26% - ХУПС) та фізичного вдосконалення (21% - ВІКНУ, 34% - ВІТІ КПІ, 24% - ХУПС). Аналіз свідчить, що навіть у повністю військовому ХУПС є проблеми із військово-патріотичною роботою та формуванням військово-професійної корпоративності. Інтегровані у престижні ВНЗ військові інститути відкривають шлях до отримання престижної вищої освіти, але ще більше потребують активізації виховної роботи. Виховання офіцера – патріота є головним завданням ВВНЗ всіх форм навчання, але військово-патріотична робота повинна починатися задовго до вступу.

Наприклад, у США заходам військово-патріотичної роботи із молодю надається велика увага. Підготовкою юнаків та дівчат до військової служби займаються, зокрема, служба Цивільний повітряний патруль, морський кадетський корпус, корпус підготування офіцерського резерву. У сухоптних військах є спеціальне командування, що займається питаннями, пов'язаними як із підготовкою військових за військовими спеціальностями, так і з підготовкою учнівської молоді до військової служби - Командування навчальних і наукових досліджень по будівництву сухопутних військ(TRADOC)[5].

Сутність психологічних заходів щодо оптимізації системи "військовий інститут-цивільний вищий навчальний заклад" , на наш погляд, полягає у оптимізації за напрямками 1)професійного психологічного відбору кандидатів на навчання та 2)соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу курсантів. Основний зміст оптимізації професійного психологічного відбору кандидатів на навчання включає низку невідкладних заходів [2], [3]. В першу чергу це розробка науково-обгрунтованих професіограм та засобів психодіагностики для визначення придатності кандидатів до військової служби на посадах за призначенням, рівня розвитку особистісних якостей за критеріями у відповідності до вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик випускника за кожною окремою спеціальністю. Важливим є надання права фахівцям професійного психологічного відбору на відмову кандидатам на навчання за недостатнім рівнем розвитку професійно-важливих якостей. Існуюча система професійного психологічного відбору кандидатів на навчання не диференційована і базується на загальних вимогах до рівня нервово-психічної нестійкості та спроможності до навчання. Викликає стурбованість якість засобів психодіагностики. Застосування тестових методик, які не пройшли необхідних психометричних процедур щодо визначення їх валідності та надійності, знижує ефективність психодіагностичного інструментарію та зменшує довіру до професійного психологічного відбору. У психологічній науці на сьогоднішній день існує два шляхи створення психодіагностичних методик – адаптація існуючих авторитетних тестів та побудова нових тестів на репрезентативній вибірці. Процедура адаптації існуючих психологічних тестів достатньо складна. Велику увагу у даному випадку приділяють перекладу із мову оригіналу на мову користувача. На думку дослідників, реалізація даного завдання на сьогоднішній день пов'язана із значними труднощами збереження недоторканим психометричного опрацювання оригіналу. До того ж, лінгвістичний аспект адаптації особистісних опитувальників визначає пристосування лексики та граматики до вікової структури та рівня освіти населення[1]. Ця проблема ускладнюється невизначеним статусом російської мови, яка є поширеною на Сході та Півдні України, що стримує наукові дослідження щодо адаптації тестів українською при наявності адаптованих на російськомовних вибірках науковцями ведучих російських психологічних шкіл та створює труднощі у проведенні заходів професійного психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби та навчання у ВВНЗ. На думку видатного українського дослідника в галузі психодіагностики Л.Ф.Бурлачука, "завершена адаптація особистісних опитувальників за своїм об'ємом не поступається розробці оригінальної методики", тому "у багатьох випадках на заміну адаптації зарубіжних тестів повинна прийти розробка оригінальних методик"[1].

На наш погляд, на сьогоднішній день існує нагальна необхідність розробки та адаптації вітчизняних засобів психодіагностики у двох варіантах – українськомовному та адаптованому до українських умов російськомовному варіантах, які б відповідали вимогам валідності, надійності, що висуваються до психодіагностичних методик. Найбільш перспективним на думку дослідників є розробка та застосування проективних методів[1].Проективні методики дозволять певним чином уникнути проблеми двомовності під час проведення психологічного тестування, підвищити надійність психодіагностичних прогнозів. Але дані методики потребують високого рівня підготовки практичних психологів. У формуванні батареї тестів та інших психологічних методів необхідно запроваджувати концептуальний підхід, що базується на вивченні трьох базових реальностях – минулому, сьогоденні та майбутньому, який в останній час успішно використовується провідними дослідниками різних психологічних шкіл[6], [9], [10]. Цей

підхід найбільш ефективний для визначення індивідуально-психологічних особливостей особистісної саморегуляції людини.

У питанні організації професійного психологічного відбору настав час зміни традиційних підходів щодо професійного відбору кандидатів на навчання у вищі військові навчальні заклади. Підвищення рівня психодіагностики потребує збільшення загального об'єму часу проведення заходів професійно-психологічного відбору кандидатів на навчання. Наприклад, можна починати проводити заходи професійно-психологічного відбору одночасно із зовнішнім незалежним оцінюванням і закінчувати їх на початку вступної кампанії. Це дозволить більш цілеспрямовано проводити військово-професійну орієнтацію молоді, більш організовано здійснювати психологічне вивчення кандидатів на навчання, заздалегідь визначити непридатних, значно знизити навантаження на групу професійного психологічного відбору та приймальну комісію. Важливим напрямком підвищення якості набору курсантів є військово-професійна орієнтація молоді.

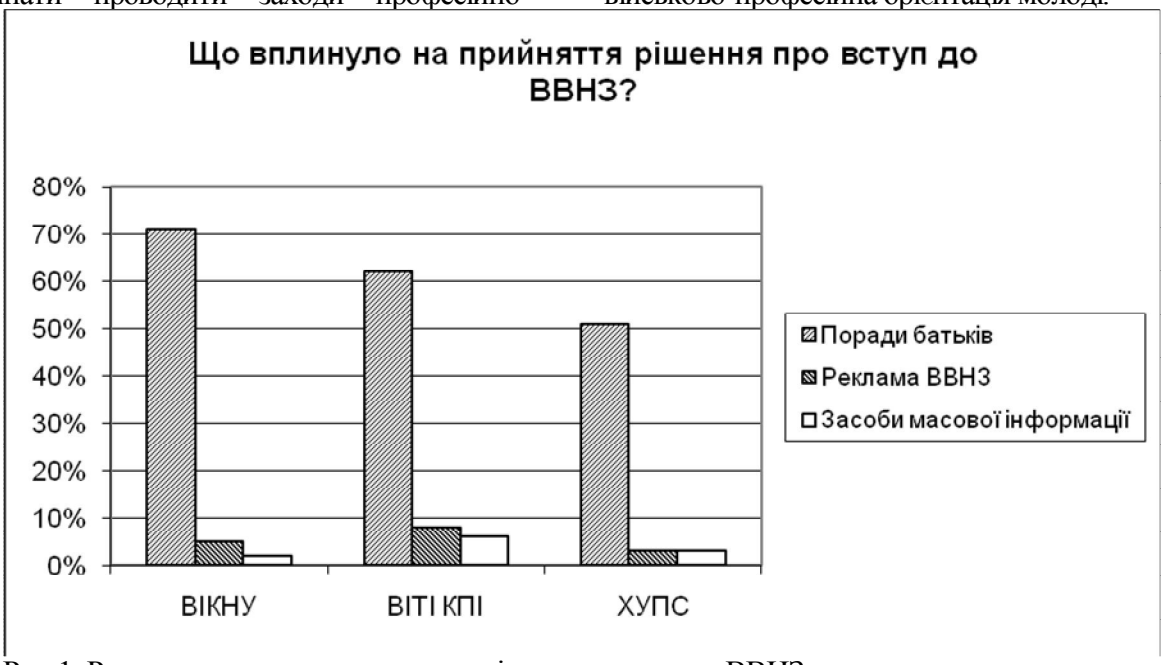

Рис.1. Результати опитування курсантів першого курсу ВВНЗ.

Результати опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів (див. рис.1) свідчать, що переважна більшість респондентів при прийнятті рішення щодо вступу до ВВНЗ дослухалися поради батьків (71% - ВІКНУ, 62% - ВІТІ КПІ, 51% - ХУПС). Майже не вплинули на вибір кандидатів на навчання реклама ВВНЗ (5% - ВІКНУ, 8% - ВІТІ КПІ, 3% -ХУПС) та засоби масової інформації (2% - ВІКНУ, 6% - ВІТІ КПІ, 3% - ХУПС). На наш погляд, стан справ із військово-професійної орієнтації молоді потребує кардинальних змін і суттєвої підтримки держави. На сьогоднішній день можливості засобів масової інформації та реклами військової служби використовуються недостатньо. Кафедрою військової педагогіки та психології ВІ КНУ імені Тараса Шевченка починаючи з 2008 року проводиться робота щодо військово-професійної орієнтації молоді із залученням курсантів під час проходження військового стажування та зимової канікулярної відпустки. Курсанти проводять в місцях проведення відпустки і військового стажування роз'яснювальну роботу про умови вступу та навчання в ВІ КНУ імені Тараса Шевченка, перспективи подальшої служби із цивільною молоддю та військовослужбовцями строкової служби та військової служби за контрактом, розповсюджують спеціально розроблені рекламні матеріали, буклети в школах, військових комісаріатах та військових частинах. В нових умовах організації вступної кампанії до вищих навчальних закладів військово-професійна орієнтація молоді набуває актуальності та потребує активізації організаційних зусиль системи військової освіти взагалі, військових вищих навчальних закладів зокрема. Особливо це стосується донесення до майбутніх вступників переваг отримання військової освіти в умовах цивільних вищих навчальних закладів. Як результат очікується підвищення військово-професійної спрямованості кандидатів на навчання за рахунок їх більшої поінформованості про умови навчання і

майбутню військово-професійну діяльність. Вирішення цієї проблеми створює сприятливі умови для подальшої оптимізації адаптації курсантів до навчання.

Якщо проаналізувати досвід інших держав, професійна орієнтація і професійний відбір у школах США починають проводитися переважно з 9-го класу. Весь комплекс заходів професійного відбору організують і безпосередньо здійснюють інструктори професійної орієнтації шкіл або, як їх ще називають, профрадники. В обов'язкі профрадника входить пояснення зв'язку між успішністю навчання і майбутніми можливостями вибору професії, розкриття і розвиток здібностей учня, ознайомлення із різними професіями і їхніми особливостями, а також надання допомоги у виборі майбутньої спеціальності. Крім цього профрадник протягом усього періоду навчання в школі здійснює збір персональних даних на кожного учня, проводить експериментально-психологічне обстеження, веде спеціальні карти психологічного вивчення, які по закінченні школи передаються в службу зайнятості. У цій карті фіксується успішність, перелік популярних і "небажаних" предметів, усі результати тестування, особливі здібності, інтереси, схильності, індивідуально-психологічні особливості, дані фізичного розвитку і стану здоров'я, позашкільні заняття, хоббі, наявний або набутий у школі досвід роботи або трудового навчання, а також матеріальне положення сім'ї. Оптимальні норми передбачають одного профрадника на 300 учнів[8].

Основний зміст оптимізації системи соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу курсантів полягає у вирішенні принаймні двох важливих проблем: забезпечення адаптації курсантів до навчання в умовах інтегрованої вищої освіти та сприяння всебічного розвитку особистості, формування професійно важливих якостей майбутніх військових фахівців. Виходячи із того, що адаптація у своєму перебігу гальмує розвиток особистості, створення сприятливих умов навчання шляхом оптимізації організації навчально-виховного процесу безперечно знижує напруженість адаптивних процесів у курсантів. Враховуючи різний рівень розвитку наявних адаптивних можливостей, вікові особливості, актуальним стає вибір шляхів підвищення рівня особистісної саморегуляції курсантів. Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить, що тільки підтримання особистісного розвитку створює умови для формування ефективних стратегій саморегуляції. На етапі адаптації важливим є створення сприятливого нормативного середовища, що регулюється референтними еталонами (військові традиції, військові ритуали, військові статути та статут, традиції цивільного ВНЗ тощо). В цих умовах можна прогнозувати перехід від адаптивних стратегій, що побудовані на механізмах психологічного захисту, до стратегій особистісної саморегуляції, що базуються на цінностях. Необхідно зазначити, що для підвищення рівня саморегуляції в період адаптації до навчання військово-професійні цінності повинні зайняти значуще місце в структурі особистісних цінностей курсанта. Цьому сприяє процес прискореної соціалізації, що відбувається в період адаптації курсантів. Важливим напрямком психологічної роботи є забезпечення інтеріоризації військово-професійних цінностей у особистісні цінності майбутніх офіцерів. Тільки таким чином буде остаточно забезпечено ефективність військово-службової складової навчально-виховного процесу. Наступним кроком щодо підвищення рівня особистісної саморегуляції курсантів в процесі подальшого навчання, на наш погляд, є перехід від ціннісної до смислової регуляції, що базується на сформованих в процесі військово-професійного навчання смислах подальшої військово-професійної діяльності та формує сенс життя майбутнього офіцера у широкому розумінні.

На наш погляд, досягнення мети неможливо без якісної зміни організації та змісту навчального процесу. В умовах інтегрованої системи освіти оптимізація навчання курсантів під час переходу загальнодержавної системи освіти до вимог Болонського процесу достатньо проблематична. Для військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів України дуже корисним є досвід підготовки офіцерських кадрів держав – членів НАТО. Навчальний процес у військових ВНЗ США та інших країн НАТО характеризується спрямованістю процесу підготовки офіцерів на розвиток у них творчого мислення, орієнтацію на індивідуалізацію процесу навчання курсантів, проведенням переважно практичних занять із застосуванням

активних методів навчання, періодичним перекомплектуванням навчальних груп, використанням рейтингової системи оцінки знань навичок і умінь[7]. На наш погляд, цікавим є запровадження у навчально-виховному процесі тьюторського методу, який полягає у закріпленні за невеликою групою курсантів тьютора-наставника (викладача, ад'юнкта, курсанта старшого курсу) для допомоги у засвоєнні матеріалу і розвитку індивідуального стилю мислення. Цей метод може виявитися більш ефективним ніж існуюча система кураторства. До речі, подібний метод був поширений у військових ВНЗ радянського періоду в практиці роботи комсомольських організацій. Потребує вивчення і можливого запровадження і метод ротації навчальних груп. На думку фахівців НАТО, найбільш ефективним є процес навчання в малих групах кількістю 10-12 осіб, що підбираються за критерієм рівня розвитку здібностей і постійно переміщуються[7].

Таким чином, оптимізація системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу створює сприятливі умови для навчання курсантів. Розглядаючи її наслідки щодо процесу адаптації курсантів до навчання, можна прогнозувати зниження її напруження, забезпечення особистісного розвитку, ефективного формування професійно важливих якостей майбутніх офіцерів. Підтримання особистісного розвитку в процесі адаптації найбільш ефективно забезпечується за рахунок підвищення рівня особистісної саморегуляції.

Література:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2007.

2. Васильєв С.П. До проблеми оптимізації професійного психологічного відбору як чинника адаптації курсантів до умов навчання в цивільному вищому навчальному закладі/ Тези доповідей науково-практичній конференції "Актуальні задачі фінансового, психологічного, правового, топогеодезичного, радіотехнічного та лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України: Наукове видання. - К.: ВІКНУ, 2010. – С.38-39.

3. Васильєв С.П. Оптимізація системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу як чинник підвищення саморегуляції в процесі адаптації /Материалы V Международной научно- практической конференции "Психологические технологии в экстремальных видах деятельности": - Донецк: ДЮИ ЛГУВД им.Дидоренко, 2009. – С.167-169.

4. Васильєв С.П. До проблеми оптимізації системи підготовки військових психологів в умовах цивільного вищого навчального закладу/Тези доповідей IV Всеармійського науково-практичного семінару "Основні напрямки формування професійних якостей фахівців виховної роботи у Збройних Силах України": Наукове видання. - К.: ВІКНУ, 2010. –С.21-22.

5. Копьев А. О подготовке американской молодёжи к военной службе//Зарубежное военное обозрение – 2003, № 7.

6. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999.

7. Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України. Підручник. Під загальною редакцією генерал-майора Голопатюка Л.С. –К.: НАОУ, 2005.

8. Решетников М.М. Профессиональный отбор в системе образования, промышленности и армии США//Психологический журнал .– М.1985.

9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2т. -М.: Педагогика, 1986.

10. Шапкин С.А.Экспериментальное изучение волевых процесов. –М.: Изд-во "Смысл", 1997.

Желаго А. М., *начальник групи зв'язків з громадськістю та ЗМІ відділу виховної роботи Академії ВВ МВС України (м. Харків)*

ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ НАДІЙНОСТІ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЗА КОНТРАКТОМ СМВЧМ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

На основі проведеного психологічного аналізу службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом підрозділів СМВЧМ внутрішніх військ, охарактеризовано компоненти надійності цієї діяльності та розкрито психологічні механізми її забезпечення.

На основании проведенного психологического анализа служебно-боевой деятельности военнослужащих контрактной службы подразделений СМВЧМ внутренних войск, охарактеризовано компоненты, которые определяют надежность этой деятельности и раскрыто психологические механизмы ее обеспечения.

On the basis of the psychological analysis of the service and battle activity of the military men on contract terms in the divisions of (СМВЧМ) there were characterized the components of the reliability of such activity and revealed the mechanisms of its providing.

Постановка проблеми. Однією з основних проблем сучасної психологічної науки є забезпечення позитивного впливу на ефективність діяльності фахівця, здійснення корекції його особистісних характеристик для досягнення мети виконуваних завдань. Це, в першу чергу, стосується діяльності фахівців екстремальних професій, до яких безумовно відносяться військовослужбовці внутрішніх військ МВС України (ВВ МВС України). Згідно Закону України "Про внутрішні війська МВС України" [1] всі категорії військовослужбовців виконують складні, відповідальні та напружені правоохоронні завдання, які дозволяють реалізовувати загальну систему національної безпеки держави у сфері внутрішньої безпеки. Так, військовослужбовці військової служби за контрактом з'єднань, частин та підрозділів спеціальних моторизованих військових частин міліції (СМВЧМ) ВВ МВС України щоденно виконують службово-бойові завдання (СБЗ) щодо забезпечення громадського порядку, громадської безпеки та боротьби зі злочинністю у населених пунктах України обласного та районного значення. Тобто, мова йде про виконання військовослужбовцями СБЗ правоохоронного спрямування. В загальному обсягу завдань, що виконують ВВ МВС України, на військовослужбовців цих підрозділів покладено до 50% службового навантаження.

Як зазначає М.В. Кроз [2], правоохоронна діяльність за своїм змістом є в психологічному аспекті однією з найнапруженіших у сфері соціальної діяльності та характеризується багатоваріабельністю виконання службових завдань, часто пов'язаних з ризиком і небезпекою для життя та здоров'я в умовах з високим рівнем екстремальності та конфліктності. Проте, проведений нами аналіз службово-бойової діяльності (СБД) військовослужбовців контрактної служби підрозділів СМВЧМ засвідчив, що на сьогоднішній день приділяється недостатня увага психологічному забезпеченню цього специфічного виду діяльності (свідченням чого є досить висока плинність кадрів в цих підрозділах, недостатній рівень виконання покладених службових обов'язків тощо).

Отже, на нашу думку, виникла нагальна потреба у вивченні психологічних особливостей цього виду професійної діяльності даної категорії військовослужбовців, визначенні компонентів забезпечення її надійності з метою обґрунтування та впровадження в діяльність психологічної служби ВВ МВС України психологічних механізмів забезпечення надійності службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом СМВЧМ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес науковців до проблеми психологічного забезпечення надійності діяльності фахівців різної професійної спрямованості. Теоретико-методологічною основою для розроблення даної проблематики є праці В.А. Бодрова,

Ю.В. Бессонова, Л.Г. Дикої, Є.М. Кир'янова, О.А. Конопкіна, А.Г. Маклакова, В.І. Моросанова, А.А. Обознова, В.Д Шадріков в яких розкрито поняття надійності діяльності, її сутність та психологічні компоненти. Значний внесок у дослідження психологічних аспектів забезпечення надійності професійної діяльності фахівців різних професій зробили науковці С.П. Бочарова, О.В. Землянська, О.Ф. Коні, В.О. Лефтеров, Г.О. Юхновець (професійно важливі якості працівників правоохоронної сфери); М.В. Кроз, Ю.Б. Ірхін, І.І. Піходько, О.В, Шаповалов (професійний психологічний відбір); К.М. Гуревич, В.С. Медвєдєв, М.В. Савчин (професійна придатність) та інші вчені. Але, попри значну кількість теоретичних та експериментальних досліджень з даної проблематики, на даний час відсутні роботи, присвячені виявленню та практичному впровадженню в практику внутрішніх військ психологічних механізмів забезпечення надійності професійної діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом підрозділів СМВЧМ ВВ МВС України.

Мета статті – розкрити сутність та зміст психологічних механізмів забезпечення надійності СБД військовослужбовців за контрактом ВВ МВС України. Для реалізації означеної мети нами було визначено наступні завдання:

1. На підставі проведеного психологічного аналізу службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом підрозділів СМВЧМ визначити сутність надійності цієї діяльності;

2. На основі теоретичних та емпіричних досліджень встановити компоненти надійності діяльності військовослужбовця за контрактом СМВЧМ;

3. За результатами проведених досліджень охарактеризувати психологічні механізми забезпечення надійності СБД військовослужбовців за контрактом СМВЧМ.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Проведений нами теоретичний аналіз наукових джерел дозволив визначити, що специфіка службово-бойової діяльності правоохоронного спрямування включає в себе низку характерних психологічних особливостей, які безпосередньо впливають на якість виконання професійних обов'язків, а саме:

- правова регламентація (нормативність) професійної поведінки і прийнятих рішень суб'єкта правоохоронної діяльності (В.Г. Андросюк, Ф.В. Глазирін, О.П. Кругликов та ін.);

- владний, обов'язковий характер професійних повноважень посадових осіб правоохоронних органів (В.І. Барко, В.Є. Доновалов, Ю.В. Чуфаровський та ін.);

- нестандартний, творчий характер праці правоохоронця (В.М. Богданов, Я.М. Яковлев та ін.);

- екстремальний характер правоохоронної діяльності (Д.О. Александров, І.В. Ващенко, І.Ю. Воробйова, Л.І. Казміренко, В.О. Лефтеров, В.С. Медведєв, І.І. Приходько, С.І. Яковенко та ін.);

- часте виникнення гостроконфліктних ситуацій (С.Ю. Лебедєва, О.М. Логачов, О.Р. Ратінов, В.М. Шепель та ін.);

- дефіцит часу на прийняття рішень і інформаційні перевантаження (О.В. Тімченко, Ю.Б. Ірхін, В.В. Романов та ін.);

- процесуальна самостійність, персональна (для багатьох підвищена) відповідальність співробітників, які працюють у правоохоронних органах, державно-правових структурах (В.В. Мірошник, О.В. Шаповалов, Г.О. Юхновець та ін.);

- відповідальність за вирішення життєво важливих питань, що зачіпають честь, гідність, свободу особи(С.Г. Любичев, С.Ю. Якушин та ін.);

- нервово-психічні перевантаження, обумовлені зміною умов праці, звичного режиму добової життєдіяльності, змушеною відмовою від відпочинку (О.М. Алексєєв, О.М. Морозов та ін.).

Проведене емпіричне дослідження психологічних особливостей СБД військовослужбовців СМВЧМ із залученням 46 досвідчених військовослужбовців в якості експертів (термін служби у підрозділах СМВЧМ від 5 до 10 років) дозволило визначити, що в більшості випадків мова йде про особливі умови діяльності військовослужбовця, які визначаються наявністю сукупності групи стрес-факторів (різних за інтенсивністю впливу та тривалістю дії на психіку військовослужбовця в залежності від складності виконуваного СБЗ). За

результатами експертної оцінки найбільш часто впливаючими в ході СБД стрес-факторами визначено:

1. Фактор небезпеки (вказали 78% респондентів);
2. Фактор раптовості (66% респондентів);
3. Фактор невизначеності (57% респондентів);
4. Фактор новизни засобів та способів реалізації діяльності в особливих умовах (56% респондентів);
5. Фактор збільшення темпу дій (49% респондентів);
6. Фактор дефіциту часу (44% респондентів).

Крім того 39% опитаних зазначили, що не знають та не використовують у процесі виконання СБЗ психологічних механізмів захисту власного психічного здоров'я.

Отже, теоретичний та емпіричний аналіз правоохоронної діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом СМВЧМ виявив актуальність проблеми забезпечення її надійності, та дозволив визначити це поняття. Під надійністю службово-бойової діяльності військовослужбовця військової служби за контрактом СМВЧМ розумітимемо безвідмовність, безпомилковість і своєчасність його дій, спрямованих на виконання СБЗ протягом необхідного часу в наявних умовах, критеріями якої є ефективність виконання діяльності в ускладненій ситуації та психологічна стійкість, яка гарантує "збережуваність" за цих обставин оптимальних робочих параметрів індивіда [3].

Подальше вивчення наукових джерел та практики СБД СМВЧМ [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10] дозволило визначити комплекс психологічних компонентів надійності діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом СМВЧМ та механізми її забезпечення.

Такими психологічними компонентами надійності є:

- мотиваційний компонент: гуманістична спрямованість службово-бойової діяльності; глибоке розуміння й усвідомлення державного значення й важливості виконуваних завдань; громадянська мужність, принциповість; свідоме прагнення до подолання труднощів;
- емоційно-вольовий компонент: емоційна стійкість до тривалих напружених навантажень; готовність до ризику, небезпеки, віра у свої сили і у можливість надання допомоги товаришами по службі; відповідальність, самостійність і рішучість при виконанні професійних завдань;
- когнітивний компонент: стійкість пізнавальних процесів, правильне уявлення про майбутні труднощі, умови, вимоги служби; уміння правильно розуміти й оцінювати мотиви поведінки товаришів і соціально-психологічні явища у колективі; знання хитрощів та прийомів, які застосовуються протиборчою стороною;
- регулятивний компонент: уміння управляти своїми емоціями, знімати нервово-психічну напругу й втому; мобілізуватися на виконання завдань і підтримання високої працездатності; здатність викликати бажані психічні стани;
- поведінковий (операційний) компонент: уміння орієнтуватися й адекватно поводитися в психологічно складній ситуації; адаптивність до умов виконання завдань в екстремальних умовах; здатність швидко аналізувати й упевнено діяти при впливові екстремальних стрес-факторів; внутрішня зібраність, відповідальність; урівноваженість, самооцінка.

За результатами проведеного дослідження та аналізу наукової літератури нами визначено дієві механізми забезпечення надійності СБД. Як зазначає Г.С. Нікіфоров [11], провідна роль у забезпеченні надійності професійної діяльності належить самоконтролю, що націлений на своєчасне запобігання або виявлення вже зроблених помилок. Крім того, Г.С. Нікіфоров відзначає, що на характер функціонування самоконтролю суттєво впливають індивідуальні особливості людини. Це, в першу чергу, такі властивості, як тип нервової системи, екстраверсія або інтроверсія, спрямованість особистості (її мотиви), тривожність, відповідальність, дисциплінованість, стресостійкість, самооцінка, упевненість у собі тощо.

Відомо, що особам з високими показниками тривожності може бути властивий підвищений самоконтроль, до якого вони звертаються в процесі прийому та перероблення інформації з метою

компенсації власної непевності у вірності прийнятих рішень [11, 12].

Серед психологічних чинників запуску механізму самоконтролю важлива роль належить мотивації, а також таким рисам характеру як відповідальність, сумлінність, почуття обов'язку тощо. Роль цих рис характеру особливо зростає в екстремальних умовах діяльності.

Вивчення психологічної літератури та результати нашого емпіричного дослідження дали можливість припустити, що в структурі мотивації діяльності фахівця можуть переважати різні мотиви, які, зрештою, визначають конкретний тип мотивації: гуманістичний, активно-пізнавальний, самоактуалізуючий, активно-творчий, Я-центрований, ситуативний (адаптивно невизначений). Особливу увагу в контексті нашого дослідження привертають такі типи мотивації, як самоактуалізуюча та ситуативна.

Самоактуалізуюча мотивація виявляється в намаганні утвердитися в ролі професіонала, виявити свої особистісні та професійні можливості, самостійно знайти ефективні методи впливу на суб'єктів міжособистісної взаємодії, при необхідності стримуватися і виважено ставитися до їх недоліків. Ситуативна мотивація спрямована на розв'язання конкретного завдання. Практика свідчить, що співвідношення професійної діяльності з мотиваційними особливостями фахівців є динамічним процесом, у якому виникають і розвиваються (або регресують) їх цілі та мотиви.

Важливу роль у забезпеченні психічної надійності діяльності Б.Ф. Ломов [12] та В.С. Мерлін [13] віддають механізмам компенсації психічних функцій. Поняття компенсації, прийняте в психології, передбачає перекривання недорозвинених чи порушених психічних функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій. У забезпеченні надійності людини механізм компенсації відіграє одну з першочергових ролей. Недостатня виразність якоїсь особистісної властивості, як зазначає В.С. Мерлін [13], може бути компенсована за рахунок інших властивостей.

На думку ряду дослідників [14, 15], важлива роль у забезпеченні психологічної надійності належить механізмам психічної саморегуляції. Задача людини в цьому випадку полягає у спрямуванні психологічної енергії в потрібному напрямку. Основними методами психічної саморегуляції є: аутогенне тренування, мобілізуюче та заспокійливе дихання, м'язова релаксація.

Ще одним з механізмів забезпечення надійності діяльності професіонала є формування професійної "Я - концепції". Професійна "Я - концепція" розглядається науковцями [16] у якості системи уявлень людини про себе як про суб'єкт професійної діяльності. У ній людина узагальнює уявлення про себе в різноманітних реальних зв'язках і стосунках, що реалізуються нею протягом її професійного шляху. Уявлення про себе як про суб'єкт професійної діяльності відбивають конкретні риси людини, що співвідносяться нею та з характеристиками її професійної діяльності. Взаємодія зазначених компонентів у цілісній "Я - концепції" визначається реальними стосунками людини, конкретними життєвими обставинами, місцем професії в житті людини і місцем самої людини в професії. Критерієм сформованості професійної "Я - концепції" постає у нашому випадку соціально-психологічне самопочуття особистості військового професіонала.

Висновки

1. На основі проведених теоретичних та емпіричних досліджень психологічних особливостей СБД військовослужбовців військової служби за контрактом СМВЧМ встановлено актуальність проблеми забезпечення її надійності та визначено поняття " надійності СБД". У статті визначено психологічні особливості СБД військовослужбовців контрактної служби ВВ МВС України та фактори (небезпеки, раптовості, невизначеності, новизни засобів та способів реалізації діяльності в особливих умовах, збільшення темпу дій, дефіциту часу), які впливають на її надійність.

2. Вивчення наукових джерел та практики СБД СМВЧМ дозволило визначити психологічні компоненти надійності діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом (мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний, регулятивний, поведінковий), дослідження яких дає можливість

встановити психологічні механізми забезпечення надійності діяльності.

3. Охарактеризовано психологічні механізми забезпечення надійності СБД військовослужбовця військової служби за контрактом СМВЧМ, основними з яких є: самоконтроль, мотивація, саморегуляція, механізми компенсації психічних функцій та формування професійної "Я - концепції". Активне використання вищезазначених механізмів в процесі психологічного забезпечення надійності діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом дозволить в значній мірі підвищити якість виконання завдань, які виконуються внутрішніми військами МВС України.

Література

1. Закон України "Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України" від 26 березня 1992 року №2235-XII

2. Кроз М.В. Психологическая оценка при профессиональном отборе кадров для прокуратури / М.В. Кроз // Вопросы психологи. – 1994. – №3. – С. 90-93.

3. Пасічник В.І. Концептуальні підходи до дослідження надійності службово-бойової діяльності військовослужбовців за контрактом внутрішніх військ / В.І. Пасічник, А.М. Желаго // Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. – 2010. – №52. – С. 141-144.

4. Абульханова-Славская К.А. Категория деятельности в советской психологии / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал . – 1980. – №4. – С. 11-28.

5. Абульханова-Славская К.А. Типологический подход к личности профессионала. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / К.А. Абульханова-Славская / Под. Ред. В.А. Бодрова. М.: Ин-т психол. АН СССР, 1991. – 324 с.

6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. СПб.: – Питер, 2001. – 288 с.

7. Ананьев Б.Г. О методах современной психологии. Психодиагностические методы. / Б.Г. Ананьев // Л.: ЛГУ, 1976; С. 13-35.

8. Никифоров Г.С. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Под. Ред. Г.С. Никифорова. СПб.: СПбУ, 1999.

9. Марьин М.И. Психологическое обеспечение антитеррористической деятельности: учебное пособие / М.И. Марьин, Ю.Г. Касперович. – Москва, издательский центр "Академия" 2007. – 208 с.

10. Лєбєдєва С.Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: [монографія] / С.Ю. Лєбєдєва, О.В. Тімченко. – Х.: ХНАДУ, 2005. – 326 с.

11. Никифоров Г.С. Надежность профессиональной деятельности // Психология: учебник / Г.С. Никифоров. – М.: Проспект, 1999. – 484 с.

12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б.Ф. Ломов. Платонов К.К. Значение иерархии системных качеств для психологии. М.: Наука, 1984. – 443 с.

13. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Просвещение, 1986. – 253 с.

14. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса / Л.А. Китаев-Смык – М.: Академия, 2009. – 943 с.

15. Осипова А.А. Общая психокоррекция / А.А. Осипова. – М.: Сфера, 2002. – 512 с.

16. Бодров В.А. Типологический подход к личности профессионала // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под. ред. В.А. Бодрова – М.: Ин-т психологии АН СССР, 1991 – С. 27-42.

Іщенко І. А., *психолог юнацької спортивної школи „Динамо” (м. Київ)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРИДАТНОСТІ ФАХІВЦЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Категорія професійної придатності як властивість суб'єкта використовується для характеристики його інтегративних проявів, що зумовлюють відповідність суб'єкта основному комплексу вимог конкретної трудової діяльності до людини. Зміст кожного з восьми етапів процесу формування професійної придатності має свою специфіку з погляду цілей, методів, засобів, термінів їхньої реалізації.

Категория профессиональной пригодности как свойство субъекта используется для характеристики его интегративных проявлений, которые обуславливают соответствие субъекта основному комплексу требований конкретной трудовой деятельности к человеку. Содержание каждого из восьми этапов процесса формирования профессиональной пригодности имеет свою специфику с точки зрения целей, методов, средств, сроков их реализации.

Category of professional fitness as property of subject is utillized for description of his интегративных displays which обуславливают accordance of subject the basic complex of requirements of concrete labour activity to the man. Table of contents each of eight stages of process of forming of professional fitness has the specific from point of aims, methods, facilities, terms of their realization.

Людство у своєму розвитку, у прагненні створити кращі умови для свого існування здатне насамперед вирішити завдання технічного прогресу й значно меншою мірою – соціального благополуччя. Що ж стосується біологічного і, зокрема, психологічного удосконалення людини, то темпи цього процесу істотно нижче, й успіх її адаптації до світу, що розвивається, значною мірою обумовлюється як вивченням і врахуванням можливостей жити і працювати в цьому світі, так і створенням системи його соціальної та технічної захищеності й підтримки. Неважко зрозуміти, що реалізація цих завдань вимагає не тільки мобілізації значних ресурсів суспільства, але і тривалого часу (Є.А. Мілерян, Г.С. Нікіфоров,В.І. Шостак, В.А. Бодров, 2004; Г.В. Ложкін, В.В. Стасюк, 2007; Ю.Л. Трофімов, 2002; М.С. Корольчук, 1997, 2004; В.В. Клименко, 2004; С.Д. Максименко).

Саме тому процес вибору професії, визначення професійного шляху, професійного становлення й експертизи успішності засвоєння і реалізації трудової діяльності передбачає необхідність, з одного боку, оцінки рівня відповідності людини до вимог професії, а з іншого боку – активного формування і підготовки її як фахівця з урахуванням відведеного для цього часу. Апріорно відомо, що деякі особи не можуть успішно завершити процес свого професійного становлення у відведений термін. Зазначена процедура визначення (оцінки) відповідно до вимог конкретної трудової діяльності і підготовки фахівця в науковому і практичному відношенні визначається як діагностика, прогнозування і формування професійної придатності конкретної людини (В.А.Бодров, 2001, 2003).

Мета статті – здійснити аналіз сучасних підходів у психології праці проблеми придатності фахівців до професійної діяльності.

Завдання – розглянути категорію професійної придатності; схарактеризувати і визначити етапи процесу її формування під час професіоналізації суб'єкта діяльності.

Треба зазначити, що проблема професійної придатності за своєю сутністю є проблемою взаємної адаптації людини до діяльності (її засобів, змісту, умов, організації), тобто забезпечення придатності самої діяльності для людини («антропоцентричний» підхід), а також оцінки і формування придатності людини для конкретної діяльності або групи діяльностей («професіоцентричний» підхід). Перший підхід передбачає ергономічні рішення оптимізації діяльності, а другий – психологічне, фізіологічне, медичне й інше забезпечення процесу формування професіонала (В.І.Медведєв, 1989; В.А.Бодров, 2001).

Професійна придатність визначається сукупністю індивідуальних особливостей людини, що впливають на успішність освоєння якої-небудь трудової діяльності й ефективність її виконання. Вона відбиває реальний рівень розвитку професійно значимих якостей для конкретної діяльності,

що формуються і виявляються на етапах життєвого та професійного шляхів. До їхнього числа належать якості, що характеризують особливості трудового виховання і навчання, професійної підготовленості, психологічної структури особистості, стану здоров'я і фізіологічних функцій, фізичного розвитку, що визначаються вимогами професії (В.А. Бодров, 2001; М.В. Макаренко, 1996, 2006; Є.А. Климов, 1986; 1998; В.В. Клименко, 2004; М.С. Корольчук, 1997, 2004).

Таким чином, поняття професійної придатності використовується для характеристики людини з погляду її відповідності до вимог трудової діяльності. Включення людини в діяльність породжує формування і прояв її системної властивості, що відбиває ступінь індивідуальних можливостей виконувати трудові функції на заданому рівні ефективності, надійності та безпеки протягом визначеного часу. Ця властивість, як правило, відбиває інтегральну характеристику суб'єкта праці. Іноді поняття професійної придатності використовують у зв'язку з розв'язанням ситуативних завдань, але в цьому випадку воно ототожнюється з поняттям професійної підготовленості, що більш адекватно для подібних умов (П.К.Анохін, 1977; К.К.Платонов, 1965, 1986; В.А.Бодров, 2001, 2003; М.В. Макаренко, 1996, 2006; В.М. Крайнюк, М.С. Корольчук, 2006; М.С. Корольчук, 1997, 2004).

Властивість професійної придатності варто розглядати в двох аспектах: по-перше, як сукупність вихідних індивідуальних якостей людини, що визначають успішність формування придатності до конкретної діяльності (або класові діяльностей), і, по-друге, як систему наявних, сформованих і взаємозалежних якостей суб'єкта діяльності (професійних, психологічних та ін.), що забезпечують ефективне виконання конкретних професійних завдань.

Процес формування професійної придатності, її розвиток на шляху професіоналізації суб'єкта діяльності проходить ряд етапів, основними з яких є такі:

1) *трудове виховання і навчання* (підготовка до праці і вибору професії) – виховання в дитини любові до праці, оволодіння найпростішими знаряддями і способами праці, формування готовності до праці, потреби і розуміння її необхідності, розвиток загальнотрудових навичок;

2) *професійна орієнтація* – допомога у виборі професії на основі професійної освіти, консультації, корекції професійних задумів;

3) *професійний добір* – визначення ступеня придатності людини до визначеного виду діяльності на основі зіставлення її індивідуальних особливостей з вимогами професії (на цьому етапі можливо також рішення завдань розподілу фахівців, комплектування навчальних і професійних груп, підбір фахівця до функціонуючої групи і т.д.);

4) *професійна підготовка* – обґрунтування рекомендацій і програм; методики і засоби навчання і тренування, об'єктивні методи і критерії оцінки рівня професійної підготовленості;

5) *професійна адаптація* – розробка засобів, методів і критеріїв оцінки особливостей пристосування суб'єкта праці до змісту й умов конкретної діяльності й обґрунтування рекомендацій із прискорення цього процесу;

6) *професійна діяльність* – забезпечення раціональної організації (регламентації), умов і процесу (змісту) трудової діяльності, високої ефективності, якості, безпеки праці, професійного удосконалювання, охорони здоров'я, задоволеності працею;

7) *професійна атестація* – періодична оцінка професійної кваліфікації з метою визначення відповідності займаній посаді й обґрунтування рекомендацій з посадових призначень, переміщень, а також напрямів навчання, перепідготовки;

8) *професійна реабілітація* – відновлення функціонального стану організму і психіки після напруженої роботи і перенесених захворювань, перевтомлення, постстресових станів при розвитку стійких негативних домінантних станів у результаті частих професійних невдач і т.д.

Зміст кожного з перерахованих етапів має свою специфіку з погляду цілей, методів, засобів, термінів їхньої реалізації. Загальне для них – це необхідність визначення тих показників, що є критеріями успішності процедур діагностики, прогнозування і формування професійної придатності. Конкретний зміст цих показників, їхня роль у професійній придатності визначаються характером (цілями, методами) заходів на кожнім з етапів формування професійної придатності. На першому етапі ця оцінка проводиться головним чином на основі якісних

показників, що носять стимулюючий, направляючий та інформаційний характер. На другому і третьому етапах (профорієнтація і добір) діагностується стан компонентів психологічної структури особистості або тільки професійно важливих якостей для конкретної діяльності. На четвертому етапі (профпідготовка) використовуються результативні показники оцінки виконання конкретних завдань і психофізіологічні показники «ціни» діяльності (ступеня напруженості виконання завдань). Рівень професійної адаптації (п'ятий етап) визначається за показниками виконання професійних нормативів і якісних оцінок психологічної і соціально-психологічної адаптації. На етапі професійної діяльності (шостий етап) основними показниками придатності служать дані про ефективність, надійність і безпеку праці та відомість про захворюваність. На сьомому етапі (професійна атестація) профпридатність оцінюється з погляду поточних трудових досягнень і передумов для успішного виконання нових професійних функцій. На восьмому етапі (професійна реабілітація) оцінка ефективності заходів виробляється на підставі даних про швидкість, повноту і стійкість відновлення професійної працездатності (придатності).

Що стосується природи професійної придатності людини, то з цього приводу можна говорити про взаємозв'язок двох аспектів формування цієї властивості. Перший аспект – роль у цьому процесі потенційних, прихованих індивідуальних особливостей конкретної людини, її передумов, якостей, що визначають формування придатності до конкретної праці. Виявлення цих якостей, їхня діагностика, а також прогнозування на цій основі успішності освоєння і роботи в конкретній професійній області є запорукою ефективного професійного розвитку кожного суб'єкта діяльності.

Другий аспект цієї проблеми – роль самої діяльності у формуванні професійної придатності. Випадково або усвідомлено обрана діяльність через систему своїх вимог до суб'єкта актуалізує, активізує відповідні його властивості і якості, що і забезпечують визначений рівень професійної придатності. Цей рівень залежить як від індивідуальних особливостей суб'єкта, його потенційних можливостей, ступеня функціонального розвитку, професійної підготовленості тощо, так і від тимчасового ліміту функціональних резервів на адаптацію до професійної діяльності. Важливу роль у цьому процесі, як було вже зазначено, грає і фактор задоволеності працею. Вона досягається в результаті найбільш повною реалізацією людини в конкретній діяльності, у досягненні життєвих і професійних цілей. Професійна придатність людини, формуючись в реальній навчальній і трудовій діяльності, відбиває і розвиває її здібності, особистісні риси і професійні якості, привертає до освоєння нових видів діяльності та проявів творчості в праці.

Професії та їхні вимоги до індивідуальних особливостей людини надзвичайно мінливі, у той час як самі характеристики людини, зокрема, у природній своїй основі, є відносно стійкими. Стосовно до психологічних якостей відзначають, що деякі властивості людини залишаються практично незмінними (наприклад, властивості нервової системи, темперамент), інші змінюються протягом досить тривалого періоду часу (здібності, риси характеру, емоційна сфера), треті більш адаптивні, мінливі (пізнавальні процеси, психомоторика, вольові якості). Але мінливість останніх якостей досить пролонгована, має визначені закономірності, її можна прогнозувати і коригувати (К.М.Гуревич і В.Ф.Матвєєв, 1966, 1982, М.В.Макаренко, 1996, 2006; Б.Ф.Ломов, 1989; П.К.Анохін, 1979; І.А.Сапов, 1985, Г.Л.Апанасенко, 2002; Ю.М.Бобров, 1985, 1992; М.С.Корольчук, 1985, 1997, 2004; В.В.Клименко, 2004).

Отже, професійна придатність є властивість суб'єкта діяльності, вона, як інші його властивості (працездатність, професійна і функціональна надійність та ін.), формується в процесі діяльності. Однак навряд чи можна заперечувати необхідність вивчення і визначення передумов самої професійної придатності, тобто її психологічних, фізіологічних, медичних та інших факторів, що дозволяє в кожному конкретному випадку намічати прогноз і шляхи досягнення її необхідного рівня.

Тут доречно звернути увагу на висловлення Є.А.Клімова (1996) про те, що «...термін «профпридатність» – умовний: якщо прийняти наявні умови і засоби праці й особливості людини за щось незмінне, то можна розглядати людей як більш-менш придатних для певної роботи «тут і зараз». Іншими словами, властивість придатності

може приписуватися людині лише як ситуативне – властиве, суворо стверджуючи, не йому, а системі «суб'єкт – об'єкт». Що стосується людини, то придатність її формується в самій діяльності, тому до включення в активну діяльність відповідного роду і не може бути очікуваної придатності в цілому і «готовому» вигляді». Звідси випливає підтвердження раніше обґрунтованого положення, що професійна придатність є системною властивістю, але все-таки ця властивість насамперед не системи «суб'єкт – об'єкт», «об'єкта», коли в ньому (тобто в діяльності, її засобах, змісті і т.д.) враховуються і відбивають особливості «людського фактора» системи, або властивість «суб'єкта», коли його формування здійснюється відповідно до вимог «об'єкта».

Питання про «ситуативність» властивості придатності теж має потребу в уточненні. Як окремий випадок ця властивість може бути ситуативною, тобто визначатися вимогами конкретної професійної ситуації, завдання, комплексу операцій і т.д., що є чи може бути, важливою і специфічною, але все-таки частиною цільної професійної діяльності й пов'язана не з усією сукупністю необхідних професійно важливих якостей для цієї діяльності.

Властивість придатності до конкретної професії досить динамічна в зв'язку з постійним розвитком як самої діяльності, так і особистості професіонала. Професійний шлях суб'єкта пов'язаний з періодичною і частковою зміною вимог діяльності у вигляді зміни або удосконалення її засобів, постановки нових трудових завдань, появи екстремальних умов, порушень в організації діяльності і т.д. (Є.А. Климов, 1998; В.А. Бодров, 2001; В.В. Клименко, 2004; М.В. Макаренко, 2006; В.М. Крайнюк, 2007). Багато професій істотно змінюють свій зміст у зв'язку з процесом автоматизованих систем, зростанням обсягу трудових завдань, виконанням поєднаної і спільної діяльності, що відбивається на професійних вимогах до людини. Звичайно, не всі професії вимагають від суб'єкта праці якихось особливих якостей, функціональних можливостей. Багато професій масового характеру за тими або іншими спеціальними вимогами до наявності і стану визначених професійно значимих якостей можуть бути освоєні відносно легко. Але існує чимала і всезростаюча кількість професій, досить складних, динамічних у своєму розвитку, що вимагають серйозної підготовки і пред'являють високі вимоги до характеристик особистості й організму суб'єкта діяльності. Оцінка і формування придатності саме до таких професій є серйозною соціально-економічною й особистісною проблемою, що визначає її науковий і прикладний зміст (В.І. Лєбєдєв, 2001; В.А. Бодров, 2001; М.В. Макаренко, 1996, 2006; М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, 2006).

Висновок. Категорія професійної придатності як властивість суб'єкта використовується для характеристики його інтегративних проявів, що відбивають відповідність суб'єкта досить широкому, як правило, основному комплексу вимог конкретної трудової діяльності до людини, що характеризуються сукупністю її завдань (штатних, позаштатних, аварійних і т.д.). Зміст кожного з восьми етапів формування професійної придатності має свою специфіку з погляду цілей, методів, засобів, термінів їхньої реалізації. Загальне для них – це необхідність визначення тих показників, що є критеріями успішності процедур діагностики, прогнозування і формування професійної придатності.

Література

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
2. Даниличева Н.А. Психология профессионального выбора. – СПб: СЛП, 1998. – 144с.
3. Дмитриева М.А., Крылов А.А., Нафтульев А.И. Психология труда и инженерная психология. Учеб.пособие /Под ред. А.А.Крылова.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, I979.- 224с.
4. Климов Е.А. Психология профессионала. Психологи Отечества. – М., Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996. – 360с.
5. Корольчук М.С. Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного відбору . – К. : Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
6. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов. – К. : МОУ, 2003. – 218 с.
7. Сапов И.А., Солодков А.С. Состояние функций организма и работоспособность моряков. – Л.: Медицина, 1980. - 192с.

Коваленко О. Г., *кандидат психологічних наук, доцент*
доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ СПІЛКУВАННІ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано особливості толерантності у міжособистісному спілкуванні підлітків. Обґрунтовано особливості розвитку особистості підлітка і роль спілкування ву його становленні. Охарактеризовано явище толерантності підлітків як терпимості до різних думок, відмінностей, неупередженість в оцінці людей та подій. Проаналізовано різні аспекти, форми, типи, види толерантності.

Толерантность в межличностном общение подростков. В статье проанализировано особенности толерантности в межличностном общении подростков. Обосновано особенности развития личности подростка и роль общения в его становлении. Охарактеризовано явление толерантности подростков как терпимости к разным мнениям, отличиям, беспристрастность в оценке людей и событий. Проанализировано разные аспекты, формы, типы, виды толерантности.

Tolerance in teenagers' interpersonal communication. The features of tolerance in teenagers' interpersonal communication have been analysed in the article. The features of development teenager's personality of and role of communication in his formation have been justified. Have been described the phenomenon of teenagers' tolerance as tolerance to the different ideas, differences, unprejudice in the estimation of people and events. Different aspects, forms, types, types of tolerance, are analysed.

Постановка проблеми дослідження. Провідною діяльністю підлітків є інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Вони пред'являють особливі вимоги до взаємостосунків з оточуючими, вимоги чутливості, відкритості, розуміння, терплячості. Тому актуальним є вивчення особливостей міжособистісною толерантності підлітків, що і було *метою* проведеного дослідження. Для її досягнення поставлені такі *завдання*: обґрунтувати особливості розвитку особистості підлітка та роль спілкування у його становленні; охарактеризувати явище толерантності, встановити його значення у підлітковому віці.

Існуюча джерельна база з проблем толерантності, зокрема у міжособистісному спілкуванні підлітків представлена підходами таких науковців, як О.Г. Асмолов, В.В. Бойко, С.Л. Братченко, Р.Р. Валітова, І.Б. Гріншпун, О.А. Грива, Г.С. Кожухарь, В.О. Лекторський, Д.О. Леонтьєв, Є.Г. Луковицька, В.С. Магун, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливістю міжособистісного спілкування підлітка з однолітками є те, що у стосунках з ними, на відміну від стосунків із дорослими він займає становище принципової рівності, що має велике значення для його соціального, морального розвитку. У такому спілкуванні підліток вчиться пізнавати себе та інших. Для цього необхідні відповідні засоби: вміння розуміти товариша, порівнювати та оцінювати свої вчинки і вчинки іншої людини, бачити їхні мотиви та причини, розбиратися в їхньому моральному змісті, передбачати можливі наслідки. Саме такі уміння розвиваються у підлітка [7].

У цьому віці значимим стає групове спілкування. Належність до групи відіграє істотну роль в самовизначенні підлітка та у становленні його статусу в очах однолітків. З розвитком групового спілкування пов'язана одна із найскладніших проблем цього віку – проблема нехтування, а у крайніх формах – випадки, коли підліток стає об'єктом знущання, глузування, фізичної агресії з боку однолітків, або сам здійснює таке, що частіше спостерігається тоді, коли підліток не схожий на інших. Тому важливо визначити тенденції в толерантному та інтолерантному реагуванні дітей на своїх однолітків, які відрізняються від них, по-перше, за об'єктивними, не залежними від дитини позиціями (національність, віра, місце проживання, рівень життя), і, по-друге, за такими суб'єктивними характеристиками, як успіхи в навчанні, окремі особистісні характеристики, погляди [3].

Підлітковий вік – найдраматичніший та найдинамічніший період становлення ґендерної ідентичності особистості. Саме в цьому віці, на думку Е. Еріксона, відбувається переструктурування сукупності дитячих ідентифікацій в нову конфігурацію в результаті відмови від одних та прийняття інших. Змінюються інтереси, прив'язаності,

ідентифікаційні зразки, тематика проблемних ситуацій, значимість різних сфер життя хлопців та дівчат (вибору професійного шляху, релігійних та моральних переконань, політичних поглядів, міжособистісного спілкування, сімейних ролей) [10].

Вплив ґендерно-рольових стереотипів на розвиток толерантності підлітків різної статі у процесі її формування надзвичайно великий, оскільки розвиток здібностей особистості залежить від очікування оточуючих, їхньої оцінки, які й визначають статево-рольові установки особистості. На всіх етапах соціалізації особистості ці фактори різні для чоловіків і жінок, і в такий спосіб дають нерівні умови для розвитку й реалізації їхнього особистісного й творчого потенціалу.

У цьому віці формуються комунікативні установки особистості, з якими тісно пов'язана толерантність. Вона, в силу своєї багатосторонності, є об'єктом вивчення багатьох наук – філософії, етики, психології, педагогіки, соціології, політології. Толерантність охоплює різні сторони людських відносин: соціально-економічні, політичні, культурні, релігійні.

Існує безліч гуманітарних підходів до визначення та дослідження толерантності, проте досить мало її власне психологічних трактовок. У вітчизняній науці проблема толерантності стала предметом дослідження не так давно, хоча інтерес теоретиків і практиків привертали її найрізноманітніші аспекти. Зокрема, розглядались загальнофілософські та соціокультурні питання толерантності (В.О. Лекторський, Р.Р. Валітова. Л.В. Скворцова), аналізувались теоретико-методологічні підходи до створення психології і педагогіки толерантності (О.Г. Асмолов, С.Л. Братченко, С.К. Бондирєва, І.В. Гріншпун, Д.О. Леонтьєв, Є.Г. Луковицька, Г.У. Солдатова та інші). В загальній психології толерантність визначається традиційно в психофізіологічному ракурсі як послаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу [4].

У соціальній психології толерантність розуміється перш за все як терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій, до будь-яких відмінностей – етнічних, національних, релігійних, расових тощо. Її розглядають як інтегральну характеристику індивіда, що визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою встановлення власної нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємостосунків із собою і оточуючим світом (Г. Солдатова) [13]. Толерантність передбачає повагу і визнання однаковості, відмову від домінування і насильства, визнання багатомірності й розмаїття людської культури, норм, вірувань і відмову від зведення цього розмаїття до чогось спільного. Вона припускає готовність прийняття інших такими, якими вони є, взаємодію з ними на основі згоди. Аналізуючи різні підходи до толерантності, можна зазначити, що науковці розглядали толерантність як: соціальну цінність, норму соціального життя, принцип людських взаємин, поведінку, особистісну рису.

Проблема толерантності аналізується також в контексті процесуальних аспектів спілкування. Як окремі види толерантності розглядають комунікативну (В.В. Бойко, О.В. Шаврина), міжособистісну (Г.С. Кожухарь).

Міжособистісну толерантність Г.С. Кожухарь розглядає як складний багаторівневий і багатокомпонентний системний процес, суть якого полягає в усвідомленій і ціннісно-осмисленій інтра- і інтерпсихічній активності, що включає самовизначення і мобілізацію психологічних ресурсів з метою подолання емоційно-когнітивного дисонансу, пов'язаного із сприйманням партнера по спілкуванню [6]. Проявом такої толерантності є рівноправні, діалогічні стосунки, сприймання іншого як унікальної особистості, позитивні зміни в кожному учасникові взаємодії.

Аналізуючи явище толерантності у міжособистісному спілкуванні, варто зазначити, що сучасні науковці інколи її спрощують до близьких понять (повага, прийняття, емпатія тощо), у наслідок чого ускладнюється проведення емпіричних досліджень [11]. Також цей феномен часто розглядається як суто пасивна позиція, коли в якості його основи приймають незнання іншої людини, байдужість до неї.

У цілому, в міжособистісних відносинах толерантність актуалізується не у

всіх ситуаціях, а лише в тих, які пов'язані із наявністю антагонізму, заперечення, неприйняття, негативних емоцій. Антагонізм як протиріччя може бути зафіксований на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях спілкування особистостей. Усвідомлення людиною відмінностей між собою та іншим супроводжується запереченням їхньої наявності; переживанням несхвалення, відрази, неприйняття; діями щодо іншої людини, які можуть як не виявлятися відкрито, так і стримуватися або витіснятися. Тому головна функція толерантності може бути визначена як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного вирішення. В той же час толерантність (виходячи із її різних визначень), є не що інше, як готовність до розуміння та вступу в діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію на основі поваги, прийняття, відкритості, уваги тощо. Отже, саме зміст протиріччя та момент перетворення «негативу» в «позитив» можуть розглядатися, на думку науковців, як психологічна специфіка толерантності [4].

Толерантність передбачає зацікавлене відношення до Іншого, бажання відчути його світосприймання, яке спонукає до роботи розум вже тому, що воно – інше, чимось не схоже на власне сприймання дійсності (Р.Р. Валітова). Толерантність активна, її максимальна інтенсивність проявляється, коли індивіди або групи зіштовхуються сам на сам. Вона не означає відмови від власних поглядів, а свідчить про відкритість учасників діалогу, про їх «взаємопроникність» [1]. В.О. Лекторський підкреслює, що толерантність можлива «як повага до чужої позиції у поєднанні із установкою на взаємну зміну позицій (і навіть в деяких випадках зміна індивідуальної та культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу» [5].

Толерантність як багатогранне явище має різні аспекти, форми, типи, види. Так, В.О. Лекторський аналізує чотири типи толерантності – як терпимість до існування різних поглядів і переконань; повага до іншого, якого людина не розуміє і з яким не взаємодіє; терпимість до слабостей інших; збагачення досвіду і критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму [5]. Як якість особистості, яка протиставляється стереотипності та авторитаризму, толерантність є необхідною для успішної адаптації до нових неочікуваних умов. У зв'язку з цим розглядаються два аспекти толерантності: зовнішня толерантність (до інших) – переконання, що інші можуть мати власну позицію, здатні бачити речі з різних точок зору, враховувати різні аспекти і аргументи; внутрішня толерантність (внутрішня стійкість) – здатність до прийняття рішень та роздумів над проблемою, навіть якщо не відомі всі факти і можливі наслідки [1].

А.Б. Орлов і А.З. Шапіро, розглядаючи феномен толерантності, виділяють три її аспекти [9]. Природна (натуральна) пов'язана із відкритістю, допитливістю, вона властива маленькій дитині і ще не асоціюється з якостями її «Я». Моральна (зовнішня) толерантність відображає терплячість, терпимість, асоціюється з особистістю (зовнішнім «Я» людини). Моральна (внутрішня) толерантність виявляється у прийнятті, довірі, асоціюється із суттю чи внутрішнім «Я» людини. В.В. Бойко явище комунікативної толерантності поділяє на ситуативну, типологічну, професійну, загальну. Остання визначає всі три попередні форми [12].

Аналізуючи толерантність як соціальний феномен, Д. Бродський виділяє конструктивну і деструктивну соціальну толерантність. Перша є установкою індивіда на іншого, що сприяє вдосконаленню кооперації у людському суспільстві. Носії другої, не розуміючи того, створюють умови для руйнування кооперації у людському суспільстві, сприяючи поширенню настроїв тривожності, недовіри, ненависті між різними соціальними групами і прошарками.

Схожу, але детальнішу класифікацію форм міжособистісної толерантності/інтолерантності пропонує Г.С. Кожухарь [6]:

1. Просоціальна конструктивна активність (з тенденцією до стабільності стосунків за рахунок зміни партнерів) проявляється у впевненій поведінці, соціально корисній взаємодії, що є цінним для кожного з його учасників. Таку толерантність розглядають як оптимальну, справжню у процесі спілкування.

2. Просоціальна конструктивна пасивність – поблажлива толерантність як байдужість. За рахунок пасивності діалогічність є поверховою. Загальна

спрямованість взаємодії соціально корисна чи нейтральна.

3. Просоціальна деструктивна пасивність – толерантність як страждання. Учасники міжособистісного спілкування вступають у зовнішній поверхневий контакт, але мають при цьому низку негативних переживань у зв'язку із негативним сприйманням та інтерпретацією особливостей партнера по спілкуванню, які витісняються чи придушуються. У результаті відбувається несвідоме саморуйнування і, як наслідок, руйнування стосунків.

4. Просоціальна деструктивна активність – інтолерантність як нетерплячість, заперечення несхожості, нестандартності іншої особистості заради блага її чи суспільства. Стосунки є деструктивними, руйнуються.

5. Асоціальна конструктивна активність – толерантність як активне прийняття, розуміння партнера по спілкуванню реалізується в кооперативній формі міжособистісної взаємодії, супроводжується задоволеність від процесу, але має негативні наслідки для суспільства і відстрочено для самих суб'єктів.

6. Асоціальна конструктивна пасивність – ситуативна толерантність як байдужість. Метою такої толерантності є самозбереження в збереження стосунків у ситуації «тут і тепер», що є умовою руйнування іншого.

7. Асоціальна деструктивна пасивність – терплячість як відчуження. Суб'єкт толерантності відсторонюється з метою збереження стабільності і стійкості власного «Я», у результаті взаємостосунки руйнуються і розпадаються.

8. Асоціальна деструктивна активність – крайня форма інтолерантності як насилля, агресії, деструкції, що запроваджує культуру насилля, ворожості. У результаті відбувається руйнування суб'єкта інтолерантності. Ця форма передбачає зміну іншої людини, навіть вбивство її.

Отже, толерантність – це характеристика особистості, що формується в результаті впливу багатьох соціальних та психологічних чинників, які діють в одному напрямку та в цілому формують позитивний або негативний погляд людини на світ. Як соціальний феномен вона впливає на розвиток суспільної свідомості, на розвиток особистості, на міжособистісні відносини та соціальний клімат у світі (О.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, М.С. Міріманова).

Як особистісна характеристика толерантність набуває виключного значення саме в підлітковому віці як характеристика інтегральна та багатомірна, як здатність особистості протидіяти фрустрації, агресії, стресу, ризику, невизначеності, зберігаючи стійкість. У цьому аспекті, зокрема, О.Г. Кравцов зазначає, що толерантність/інтолерантність у сукупності є характеристиками підліткового віку [8]. Тобто, у цей час відбувається поступова категоризація толерантності як позитивної якості, а інтолерантності, – як негативної, що більше властиве дорослим. Ці характеристики у підлітка пов'язані з появою осмисленого і довільного розподілу на «свої-чужі», при чому межі між «своїми» і «чужими» є рухливі і мінливі.

Висновки. Підлітковий вік – найважливіший у психосоціальному розвитку людини, коли дитина активно долучається до дорослого життя, формує свою ідентичність, опановує різні соціальні ролі. Важливим фактором психічного розвитку підлітка є спілкування з однолітками, що виділяється в якості провідної діяльності цього періоду. У цьому віці формуються комунікативні установки особистості, з якими тісно пов'язана толерантність. Толерантність як якість особистості, яка протиставляється стереотипності та авторитаризму, вважається необхідною для успішної адаптації до нових неочікуваних умов. Її розглядають як терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій, до будь-яких відмінностей – етнічних, національних, релігійних, расових тощо. Окремими видами толерантності є комунікативна (В.В. Бойко, О.В. Шаврина), міжособистісна (Г.С. Кожухарь).

Толерантність як багатогранне явище має різні аспекти, форми, типи, види. Зокрема, виділяють зовнішню і внутрішню толерантність; природну, моральну зовнішню і моральну внутрішню толерантність; комунікативна толерантність проявляється у формі ситуативної, типологічної, професійної, загальної; соціальна – конструктивної і деструктивної; формами міжособистісної толерантності/інтолерантності є просоціальна конструктивна активність, просоціальна

конструктивна пасивність, просоціальна деструктивна пасивність, просоціальна деструктивна активність, асоціальна конструктивна активність, асоціальна конструктивна пасивність, асоціальна деструктивна пасивність, асоціальна деструктивна активність.

Толерантність як особистісна характеристика набуває важливого значення саме в підлітковому віці, бо вона обумовлює здатність особистості протидіяти фрустрації, агресії, стресу, ризику, невизначеності, зберігаючи стійкість. Тому важливими напрямками подальшого дослідження є емпіричне дослідження особливості толерантності у підлітковому віці, порівняльний аналіз особливостей толерантності підлітків різної статі, підлітків та старшокласників тощо.

Література

1. Баскакова Е.В. Психологические исследования и диагностика толерантного сознания на экспериментальных площадках Москвы / Е.В Баскакова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): [сборник научно-методических статей]. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО "МОДЭК", 2003. – С. 251-268.
2. Бродский Д. Некоторые психологические основы конструктивной социальной толерантности / Д. Бродский //Права ребёнка и толерантность. Использование сообществ в рамках обучающего процесса: [информационно-методический сборник для учителей] – Р/н/Д: Молодёжная правозащитная группа, 2002. – С. 142-159.
3. Говорун Т.В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс / Говорун Тамара Василівна, Кікінеджі Оксана Михайлівна: навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 1999. – 384 с.
4. Грива О.А. Пути воспитания толерантности личности в поликультурном обществе / О.А. Грива // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): [сборник научно-методических статей]. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО "МОДЭК", 2003. – С. 244-251.
5. Групповые тренинговые программы [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.psy-gratis.ru /grouptr.htm#1.
6. Кожухарь Г.С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности / Галина Сократовна Кожухарь // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 3. – С. 30-40.
7. Кон И.С. Дружба / Игорь Семенович Кон. – [4-е изд.] – СПб.: Питер, 2005. – 330 с.
8. Кравцов О.Г. Истоки становления и развития толерантной/интолерантной личности в подростковом возрасте /О.Г. Кравцов // Мир психологии. – 2007. – № 4. – С. 57-64.
9. Орлов А.Б. Толерантность [Електронний ресурс] / А.Б. Орлов, А.З. Шапиро. – Режим доступу до джерела: http://www.krugosvet.ru/articles/10/1001072 /1001072a1.htm#1001072-A-101.
10. Мижа В. Виховання толерантності / В. Мижа // Директор школи Україна. – 2005. – № 3-5. – С. 130-148.
11. Мириманова М.С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие [Електронний ресурс] / Мария Суреновна Мириманова, Алексей Сергеевич Обухов. – Режим доступу до джерела: http://www.eduhmao.ru/info/1/3718/23237/.
12. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [учебное пособие /редактор-составитель Д.Я. Райгородский]. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
13. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души / Галина Владимировна Солдатова // Век толерантности. – 2003. – № 6. – С. 60-69.

УДК 351.745.5

Лазаренко К. Д., *ад'юнкт кафедри роботи з персоналом, юридичної психології, педагогіки та політології Академії управління МВС (м. Київ)*

СТАН РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УПРАВЛІНЦІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті досліджено стан рівня розвитку комунікативного потенціалу керівників органів внутрішніх справ. Представлені середньоарифметичні показники параметрів комунікативного потенціалу управлінців, зазначено необхідність їх постійного вдосконалення та корекції.

В статьи исследовано состояние уровня развития коммуникативного потенциала руководителей органов внутренних дел. Представлены среднеарифметические показатели параметров коммуникативного потенциала управленцев, указана необходимость их постоянного усовершенствования и коррекции.

The article is devoted to investigated the state-level of development of the communicative potential of the leaders of the organs of internal affairs. The presented arithmetical means indicators parameters of the communicative potential of managers, indicated the need for continuous improvement and correctment.

Ключові слова: комунікативний потенціал, психодіагностичні методи, керівник органів внутрішніх справ, показники рівня розвитку.

Ключевые слова: коммуникативный потенциал, психодиагностические методы, руководитель органов внутренних дел, показатели уровня развития

Key words: communication potential, psychodiagnostical methods, leaders of the organs of internel affairs, indicators of the level of development.

Сучасний керівник органів внутрішніх справ – це людина, яка не лише вміє працювати з персоналом, а й бути взірцем, певним еталоном для підлеглих, справжнім лідером, наставником, референтною особистістю з глибокими знаннями, вмінням розуміти людей, співпереживати з ними, привабливим іміджем, і звичайно, характерологічними особливостями. Саме тому, потенціал керівника є предметом пильної уваги та об'єктом вивчення багатьох науковців таких як О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.Д. Максименко, Л.І. Мороз, В.П. Москалець, Л.Е. Орбан-Лембрик та ін.

Метою даної статті є дослідження стану розвитку комунікативного потенціалу управлінців органів внутрішніх справ за допомогою комплексу підібраних психодіагностичних методик, а також на цій основі узагальнення отриманих результатів та формулювання робочих гіпотез щодо шляхів оптимізації підвищення рівня комунікативного потенціалу керівників міліції.

Дослідження проблеми міжособистісних відносин та спілкування в області психологічної науки дозволив нам визначити складові елементи та умови розвитку комунікативного потенціалу керівників органів внутрішніх справ, а також узагальнити основні орієнтири дослідження стану та динаміки комунікативного потенціалу у керівників міліції України різного управлінського рівня.

Управлінська діяльність керівника ОВС – це перш за все взаємодія з людьми, які виступають як суб'єктами впливу керівника, так і водночас активними учасниками управлінського процесу. Безумовно те, що вся діяльність керівника здійснюється на основі безпосередніх або опосередкованих взаємодій між людьми. За таких умов особливого значення набуває принцип гуманістичного спрямування на особистість, а також її дослідження у такому ракурсі.

Так, представники гуманістичної психології дотримувались погляду, що людина має вивчатись як активний об'єкт дослідження. Представники даного напряму А. Маслоу К. Роджерс, та ін., концентрували увагу на таких проблемах як особистість, розвиток, активність, креативність, автономність, самоактуалізація, самовдосконалення, свобода вибору, відповідальність, прагнення людини до вищих цінностей, тощо [6]. Всі згадані вище проблеми в тій чи іншій мірі відображають та за своєю суттю залежать від комунікативного потенціалу особистості,

для нашого дослідження важливий, саме потенціал керівника.

Дослідження, яке проводилося на емпіричному етапі, включало комплексне вивчення змістовних та ситуаційно-процесуальних чинників (об'єктивних і суб'єктивних), закономірностей та механізмів, що впливають на розвиток комунікативного потенціалу керівника органу внутрішніх справ, а також детальний аналіз та узагальнення складових елементів даного явища.

Для збору емпіричного матеріалу використовувалися наступні методики:

- «Індивідуально-типологічний опитувальник» (Л.Н. Субчик) [7];
- «Тест оцінки комунікативних умінь» [9];
- «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) М. П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова) [8];
- діагностування рівня самоактуалізації особистості (А.А. Лазуткіна в адаптації Н.Ф. Каліна) [8];
- дослідження поведінкового компоненту комунікативного потенціалу ми за допомогою методики комунікативно - характерологічних тенденцій поведінки (Т. Лірі) [8];
- діагностики емоційного інтелекту, яка полягає у виявленні здатності розуміти відносини особистості, виражені в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень (Н. Холл) [7].

Психодіагностичне тестування проводилося у навчальних групах слухачів магістратури Академії Управління МВС. До складу груп респондентів увійшли керівники міськрайлінорганів внутрішніх справ різних управлінських рівнів.

Загальна кількість опитаних становить 211 осіб, віком від 22 до 40 років та стажем роботи в органах внутрішніх справ від 2 до 20 років.

Дану категорію керівників ОВС України було обрано тому, що службові завдання, які вони вирішують, передбачають щоденну участь у службово-діловому спілкуванні, тісній взаємодії з людьми, а тому передбачають максимальну реалізацію комунікативного потенціалу особистості. Крім того, за якістю професійної підготовки, досвідом служби і рівнем розвитку комунікативного потенціалу їх можна вважати експертами з даних питань.

Аналіз результатів психодіагностики дозволив дослідити рівень розвитку кожного структурного компоненту комунікативного потенціалу, зокрема, генетико-конституціональні характеристики, когнітивний, мотиваційний, характерологічний, поведінковий компоненти та інтелектуальні властивості особистості. А також на цій основі виявити особистісні якості, які набувають базового значення для розвитку комунікативного потенціалу управлінців органів внутрішніх справ.

Так, рівень розвитку структурних компонентів комунікативного потенціалу керівників нами визначався як високий, середній та низький.

Для дослідження рівня генетико-конституціональних характеристик особистості, що включають (загальну активність особистості, стенічність, гіпостенічність) нами використана методика (ІТО), яка містить вісім шкал оцінки ступеня виразності таких базових властивостей, як екстраверсія, інтроверсія, агресивність, спонтанність, сензитивність, тривожність, емотивність, ригідність (таблиця 1).

Всього опитано 37 слухачів магістратури Академії управління МВС денної та заочної форми навчання.

Таблиця 1

Показники індивідуально-типологічних особливостей за опитувальником ІТО

Шкали	Екстра-версія	Спонтан-ність	Агресив-ність	Ригід-ність	Інтро-версія	Сензитив-ність	Тривож-ність	Лабіль-ність
	1	2	3	4	5	6	7	8
Середнє значення	6,5	5,8	5,3	5,7	2,9	4,7	3,3	6,5

Показники в межах норми визначаються (3-4 бали). Акцентуація певних рис (5-7 балів). Риси виражені надто яскраво, що призводить до дезадаптації (8-9 балів).

Крім того, за шкалою L «Брехня » якщо опитуваний набрав більше 5-ти балів – результати недостовірні, за шкалою F «Аггравація» підраховано більше 5-ти балів – дані також недостовірні.

У процентному відношенні вище наведені показники містять наступні дані (таблиця 2)

Таблиця 2

Показники норми і акцентуації за опитувальником ІТО

Норма	Акцентуація	Дезадаптація
8,1%	13,5%	-

Діагностика когнітивного компоненту комунікативного потенціалу здійснювалась за допомогою методики оцінки комунікативних умінь (таблиця 3).

Всього опитано 34 слухачі магістратури Академії управління МВС денної та заочної форми навчання. Оцінка здійснювалась за порядковою чотирибальною шкалою в напрямку зростання комунікативного потенціалу:

Поганий співрозмовник відповідно 1 бал.

Критичне ставлення до сказаного – 2 бали.

Непоганий співрозмовник, однак може не приділяти партнеру повної уваги – 3 бали.

Відмінний співрозмовник, уміє уважно слухати, розуміти людей – 4 бали.

Таблиця 3

Показники оцінки комунікативних умінь

Шкали	Поганий співрозмовник	Критичне ставлення до сказаного	Непоганий співрозмовник	Відмінний співрозмовник
	1	2	3	4
% відношення	-	35%	64,7%	-

Для діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) нами використовувалась методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) М. П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова) [8], яка містить наступні шкали: товариськість, логічне мислення, емоційна стійкість, безтурботність, чутливість, незалежність, самоконтроль, схильність до асоціального поводження (таблиця 4).

Для перевірки валідності даної методики також включено ,,шкалу брехні", яка складається з 10 питань. Показник за шкалою брехні в 12 і більше балів розглядався як недостовірний.

Всього опитано 39 слухачів магістратури Академії управління МВС денної та заочної форми навчання.

Таблиця 4

Показники комунікативного потенціалу за методикою КСК

Шкали	А	Д	ДО	П	М	Н	В	З
	1	2	3	4	5	6	7	9
Середнє значення	13,4	10,1	8,6	13,1	8,6	13,4	14,1	13,9

Із таблиці видно, що середня кількість балів по фактору А становить 13,4, це свідчить про перевагу у респондентів таких якостей як відкритість, легкість, товариськість над замкнутістю, нетовариськістю.

Результат з середньою кількістю балів 10,1 по фактору В свідчить про зразкову рівновагу між протилежними особистісними якостями за даною шкалою – це розвинене логічне мислення, кмітливість та протилежні якості неуважність та слаборозвинуте логічне мислення.

Показник з результатом 13,9 балів по фактору З свідчить про перевагу таких особистісних якостей у опитаних як емоційна стійкість, зрілість, спокій над емоційною нестійкістю, мінливістю.

Середня кількість балів 10,1 по фактору Д свідчить про рівновагу між такими характеристиками особистості як життєрадісність, безтурботність, веселість над мовчазністю, серйозністю.

Показник по фактору ДО з середнім значенням 8,6 балів означає рівнозначний, гармонійний прояв таких якостей у опитаних як чутливість, художнє мислення до належності на себе, раціональності та реалістичності.

Наступний фактор М з результатом 8,6 балів свідчить про рівномірний прояв переваги вибору власних рішень, незалежності, орієнтованості на себе з

залежністю від групи, потребою у врахуванні суспільної думки.

Середня кількість балів 13,4 по фактору Н свідчить про перевагу в опитаних вмінню контролювати себе та підкорятися правилам над імпульсивністю та неорганізованістю.

Даний опитувальник дозволяє виявити схильність до асоціального поводження (фактор П). За даною шкалою середній результат опитуваних становить 13,1 бал, що свідчить про переважну виразність фактору.

Рівнева оцінка здійснювалась за порядковою чотирибальною шкалою в напрямку зростання комунікативного потенціалу:

Кількість балів від 16 до 20 максимальний (четвертий рівень).

Кількість балів від 13 до 15 достатня вираженість факторів (третій рівень).

Кількість балів від 8 до 12 – середня вираженість (другий рівень).

Кількість балів від 5 до 7 – низький (перший рівень).

У процентному відношенні вище наведені показники містять наступні дані (таблиця 5).

Таблиця 5

Рівнева оцінка комунікативного потенціалу за методикою КСК

1	2	3	4
-	7,7%	12,8%	-

Методика діагностування рівня самоактуалізації особистості (А.А. Лазуткіна в адаптації Н.Ф. Каліна) [8] представлена наступними шкалами: шкала орієнтації в часі, шкала цінностей, шкала погляду на природу людини, шкала потреби в пізнанні, шкала прагнення до творчості або креативності, шкала автономності, шкала спонтанності, шкала саморозуміння, шкала аутосимпатії, шкала контактності, шкала гнучкості в спілкуванні (таблиця 6).

Всього опитано 32 слухачі магістратури Академії управління МВС денної та заочної форми навчання.

Рівнева оцінка, як і в попередній методиці, здійснювалась за порядковою чотирибальною шкалою в напрямку зростання комунікативного потенціалу. Виходячи з максимальної кількості балів по кожній шкалі ми визначаємо:

Високий (третій) рівень самоактуалізації особистості (12-15 балів).

Середній (другий) рівень(9-11 балів).

Низький (перший) рівень (6-8 балів).

Таблиця 6

Показники самоактуалізації особистості за опитувальником САМОАЛ

Шкали	Орієнтація в часі	Цінності	Погляду на природу людини	Потреба у пізнанні	Креативність	Автономність	Спонтанність	Саморозуміння	Аутосимпатія	Контактність	Гнучкість у спілкуванні
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Середнє значення	10,4	8,7	6,9	8,7	7,7	7,8	6,2	9	8,3	8,8	7,8

1. Шкала орієнтації в часі показує, наскільки людина живе сьогоденням, не відкладаючи своє життя «на потім» і не намагаючись знайти притулок у минулому. Високий результат характерний для осіб, що добре розуміють екзистенціальну цінність життя, вони здатні насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими радостями та не знецінюючи передчуттям прийдешніх успіхів. Низький результат – це люди, невротично занурені в минулі переживання, із завищеним прагненням до досягнень, недовірливі й невпевнені в собі. Ми отримали середнє значення 10, 4, що свідчить про середній рівень самоктуалізації особистості за даною шкалою.

2. Шкала цінностей. Високий бал по цій шкалі свідчить, що людина розділяє цінності особистості, яка самоактуалізується, до їх числа А. Маслоу відносив такі, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконаліть, здійснення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей указує на прагнення до гармонічного буття й здорових відносин з людьми, далеке від

бажання маніпулювати ними у своїх інтересах [8]. Показник з цифрою 8,7 свідчить про низький рівень самактуалізованості опитуваних осіб.

3. Погляд на природу людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Високий показник по даній шкалі може інтерпретуватися як стійка підстава для щирих і гармонічних міжособистісних відносин, природна симпатія й довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість. В ході проведення дослідження отриманий результат з середнім значенням 6,9 свідчить про низький показник опитуваних по даній шкалі.

4. Висока потреба в пізнанні характерна для осіб, які самоактуалізуються, завжди відкритих новим враженням. Середнє значення за даною шкалою 8,7 свідчить про низький показник у опитуваних осіб.

5. Прагнення до творчості або креативність. Результат опитування по даному атрибуту самоактуалізації, який можна назвати творчим відношенням до життя, свідчить також про низький рівень у опитаних з середнім значенням 7,7.

6. Високий показник за шкалою «Автономність», на думку більшості гуманістичних психологів, є головним критерієм психічного здоров'я особистості, її цілісності й повноти. Вона характеризує такі риси, як життєвість, самопідтримка, зрілість. У термінах Э. Фромма автономність – це позитивна «воля для» на відміну від негативної «волі від» [8]. Отриманий нами результат свідчить про низький показник за даною шкалою – 7,8.

7. Спонтанність – це якість, що випливає із упевненості в собі й довіри до навколишнього світу, властивих самоактуалізованим людям. Високий показник по шкалі спонтанності свідчить про те, що самоактуалізація стала способом життя, а не є мрією або прагненням. Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як воля, природність, гра, легкість без зусилля. Отриманий нами результат показує низький рівень за даною шкалою в опитаних – 6,2.

8. Високий показник по шкалі «Саморозуміння» свідчить про чутливість, сензитивність людини до своїх бажань та потреб. Показники по шкалах саморозуміння, спонтанності та аутосимпатії, як правило, пов'язані між собою. Низький бал за шкалою саморозуміння властивий людям невпевненим, що орієнтуються на думку навколишніх, Д. Рисмен називав таких людей «орієнтованими ззовні» на відміну від «орієнтованих зсередини» [8]. Показник по даній шкалі з середнім значенням 9 балів свідчить про середній рівень за даним атрибутом самоактуалізації опитаних осіб.

9. Низькі показники за шкалою «Аутосимпатії» властиві невротичній, тривожній, невпевнені в собі особистості. Показник у опитаних нами осіб за даною шкалою становить 8,3 бали, що можна віднести до середнього рівня. Однак, для майбутніх керівників дана цифра є надто низькою і свідчить про деяку роздвоєність особистості, що є неприпустимим для характерологічних якостей управлінця.

10. Шкала контактності та шкала гнучкості в спілкуванні є досить важливим показниками при дослідженні комунікативного потенціалу керівника ОВС, так як відповідають наскільки ефективно особистість проявляє себе у комунікації.

Так, шкала контактності вимірює товариськість особистості, її здатність до встановлення міцних і доброзичливих відносин з навколишніми. У опитувальнику САМОАЛ контактність розуміється не як рівень комунікативних здатностей особистості або навички ефективного спілкування, але як загальна схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми, необхідна основа синергічної установки особистості [8]. Показник середнього значення за даною шкалою у опитуваних 8,8 свідчить про середній рівень.

11. Шкала гнучкості в спілкуванні співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів, здатністю до адекватного самовираження в спілкуванні. Люди з високою оцінкою по цій шкалі орієнтовані на особистісне спілкування, не схильні прибігати до фальші або маніпуляцій, не змішують саморозкриття особистості із самопред'явленням - стратегією й тактикою керування виробленим враженням [8]. Низькі показники характерні для людей ригідних, не впевнених у своїй привабливості, у тому, що вони цікаві співрозмовникові й спілкування з ними може приносити задоволення. Отриманий нами результат із середнім значенням 7,8 балів свідчить низькі показними за даною шкалою.

У процентному відношенні щодо загальної кількості опитаних вище наведені показники містять наступні дані (таблиця 7)

Таблиця 7

Рівнева оцінка комунікативного потенціалу за методикою САМОАЛ

1	2	3
15,6%	18,7%	-

Дослідження поведінкового компоненту комунікативного потенціалу ми здійснюємо за допомогою методики комунікативно - характерологічних тенденцій поведінки (Т. Лірі). Дана методика представлена у вигляді наступних шкал: домінування, дружелюбність, владність, упевненість у собі, вимогливість, упертість, поступливість, довірливість, конформізм, чуйність (таблиця 8).

Всього опитано 34 особи.

Таблиця 8

Показники комунікативно-характерологічних тенденцій поведінки (Т.Лірі)

Шкали	Домінування	Впевненість у собі	Вимогливість, непримиримість, жорстокість	Скептицизм, упертість, негативізм	Поступливість, пасивність, підкорюваність	Довірливість слухняність, залежність	Добросердечність, несамостійність, надмірний конформізм	Чуйність, безкорисність, жертовність
	1	2	3	4	5	6	7	8
Середнє значення	7,4	5,7	5,1	2,5	3,8	4,1	7,1	5,7

За використаною у дослідженні порядковою шкалою кожна з перелічених характерологічних тенденцій має три ступеня вираженості:

1-5 балів – високий (третій рівень адаптації) або адаптивний варіант риси характеру, яка проявляється по відношенню до інших;

6-10 балів – проміжний (другий рівень);

більше 10 балів – низький (перший рівень) або дезадаптивність тенденції характеру.

Так, із 34 опитаних респондентів адаптивний варіант рис характеру, які проявляються становить 50%, проміжний – 30,4%, дезадаптивний – 19,6% (таблиця 9).

Таблиця 9

Рівневі показники комунікативного потенціалу за методикою (Т.Лірі)

3	2	1
50%	30,4%,	19,6%.

Діагностика емоційного інтелекту полягає у виявленні здатності розуміти відносини особистості, виражені в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень (Н. Холл). Дана методика містить 5 шкал:

1) емоційна поінформованість;

2) керування своїми емоціями (швидше емоційна відхідливість, емоційна неригідність);

3) самомотивація (довільне керування своїми емоціями);

4) емпатія;

5) розпізнавання емоцій інших людей (вміння впливати на емоційний стан інших людей) (таблиця 10).

Таблиця 10

Показники емоційного інтелекту

Шкали	Емоційна поінформованість	Керування своїми емоціями	Самомотивація	Емпатія	Розпізнавання емоцій інших людей
	1	2	3	4	5
Середнє значення	8,8	6,8	10,6	8,3	8,6

За використаною у дослідженні трьохбальною шкалою, рівнева оцінка здійснювалась у порядку зростання показників емоційного інтелекту респондентів:

(14 і більше) – високий рівень.

(8-13) – середній.

(7 і менше) – низький.

Процентне відношення даних показників щодо загальної кількості опитаних містить наступні дані (таблиця 11).

Таблиця 11

Рівневі показники емоційного інтелекту за методикою (Н.Холл)

Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
5,7%	45,3%	49%

Проведене нами емпіричне дослідження рівня розвитку комунікативного потенціалу керівників ОВС свідчить про те, що більшість важливих особистісних якостей управлінців, які є структурними елементами саме комунікативного потенціалу особистості, перебувають на низькому та середньому рівнях розвитку.

Цей негативний фактор суттєво впливає на ефективність їх управлінської діяльності та міжособистісних відносин в цілому. Крім здатності керівника залежно від типу тієї або іншої ситуації обирати прийнятний стиль спілкування, взаємодії, істотну роль в ефективності комунікативного процесу відіграють також емоційна стійкість, емпатія, комунікативна компетентність, вміння розпізнавати емоції інших. Всі ці якості віднесені нами до структури комунікативного потенціалу та характеризують показники рівня його розвитку.

Для керівників із середніми показниками комунікативного потенціалу характерно те, що їх потенціал щодо комунікації, налагодження міжособистісних відносин не визначається високою стійкістю та потребує певних дій щодо формування та розвитку даних якостей.

Отже, вище наведені результати психодіагностичного дослідження свідчать про необхідність пошуку нових форматів та проведення відповідної корегувальної роботи з розвитку параметрів комунікативного потенціалу, а також розроблення програми оптимізації психологічних особливостей розвитку комунікативного потенціалу керівників ОВС України.

Література

1. Барко В.І. Теоретичні засади оптимізації професійно-психологічного відбору керівного персоналу органів внутрішніх справ // Актуальні питання запобігання і протидії торгівлі людьми: матеріали між народ. наук.- прак. конф. – К.: Академія управління МВС 2010. – Харків: Права людини, 2010. – 220 с.

2. Бодалев А.А., Рудкевич Л.А. Как становятся великими или видающимися.М.: Институт Психотерапии, 2003. - 287 с.

3. Бодалев А.А. Столин В.В. Аванесов В.С. Общая психодиагностика СПб.: Изд-во «Речь», 2000. – 440 с.

4. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528с.: (Серия «Мастера психологии).

5. Венгер А. Л. Психологическое консультирование и диагностика. Практическое руководство. Часть 1. — М.: Генезис, 2001. — 160 с.

6. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Пер. с анг. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 264 с.

7. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – Спб: Издательство «Речь», 2003. – 624с.

8. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. – 490 с.

9. Тест оценки коммуникативных умений // Психологические тесты / Под ред. А.А. Карелина: В 2т. – М., 2001. – Т.2. С. 50-53.

10. Шевардин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 512с.

11. А. Г. Шмелев и коллектив. Основы психодіагностики – Учебное пособие для студентов педвузов. — Москва, Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. — 544 с.

Лісовий К. А., *здобувач СК- 3 Інституту СЗР України (м. Київ)*

ДІАГНОСТУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИ ЗА ЇЇ ПОЧЕРКОМ

У статті наведено аналіз історії становлення психографології та запропоновані можливості застосування психографологічного дослідження почерку для з'ясування особливостей характеру особи при проведенні професійного психодіагностичного обстеження.

Ключові слова: графологія, психодіагностика, психографологія.

В статье приводится анализ истории становления психографологии и предлагается возможное применение психографологического анализа почерка человека для определения особенностей его характера при проведении профессионального психодиагностического обследования.

Ключевые слова: графология, психодиагностика, психографология.

This article contains the analysis of history of becoming the psycho-graphology. Besides, the feasible application of human psycho-graphological script's analysis in order to identify one's character features under the professional psycho-diagnosis survey is offered there.

Key words: graphology, psycho-diagnosis, psycho-graphology.

Скільки існує людство, стільки ж існує й потреба людей у пізнанні самих себе й оточуючих. Серед широко розповсюджених даних про індивідуальну характеристику людини значне місце належить відомостям про певні властиві окремої особи, притаманні тільки їй ознаки. Серед них найбільш відомі такі як візерунки на пальцях, антигенна характеристика органів та тканин людини, голос, тощо. Крім цих біолого-фізіологічних констант чимале значення мають і ті ознаки, які з'являються в процесі життєдіяльності людини. І в першу чергу – почерк. Людина може щось про себе не знати, може навіть збрехати, але все про неї неупереджено відбивається в почерку.

Наука про почерк як різновид виразних рухів, котрі відображають психологічні якості і психічні стани його виконавця називається психографологія (графологія). За допомогою графології можна швидко зрозуміти себе знайти в собі приховані здібності та глибше пізнати їх, а також пізнати природу людей довкола нас та врахувати їхні неповторні й індивідуальні особливості. За допомогою особливостей почерку можна зрозуміти риси власного характеру, що допоможе краще пристосуватись до інших людей і зробить щасливішим власне життя, а також життя друзів і близьких. Завдяки графології можна не тільки визначити риси характеру, а й спрогнозувати подальшу поведінку людини.

Інтерес до окремих аспектів графології, як свідчать стародавні документи, виявляли такі відомі особи, як Нерон та Конфуцій. В одному з листів імператора Нерона мовиться: "Я боюся цієї людини, бо її почерк свідчить про зрадливу вдачу"; а Конфуцій зазначав: "Бійтеся людини, почерк якої нагадує коливання очерету від вітру" [Цит. за 3, с.76]. Міркування про можливість пізнання людини за її почерком висловлювали в своїх творах Аристотель, Діонісій Галікарнаський, Светоній, Теофраст та інші видатні постаті античної доби [2, с.11]. Перша окрема праця, що цілковито була присвячена питанням графології, належала італійському лікареві Камілло Бальдо й була надрукована у середині XVII ст. ("Роздуми про способи пізнання вдачі та якостей того, хто писав, за його письмом") [4, с.37]. Французький церковний вчений абат Фландрен для позначення цієї нової науки використав грецькі слова "графо" (писати) і "логос" (поняття, думка, знання, вчення, наука) [17, с.12]. А вперше це поняття було вжите учнем Фладрена абатом Жаном Іполитом Мішоном у його книзі "Система графології" (1872), якого й вважають засновником графології, що створив свою школу, мав численних учнів та послідовників [21, с.13]. Вперше в історії графолог в особі Мішона виступив на судовому процесі з графологічним портретом підозрюваного [9, с.9].

У розвиток графології значний внесок зробили А. Бертільйон, Є. Буринський, А. Веринард, Д. Зуєв-Інсаров, С. Оттоленгі, М. Охшарумов, І. Моргенштерн, Ф. Тишков

[11, с.42]. На початку XX століття доктор Людвіг Клагес (Німеччина) здійснив копітку роботу по визначенню та обґрунтуванню принципів графології, способів її застосування та тлумачення ("Графологія", 1943). Сучасні дослідники почерку вважають д-ра Клагеса батьком сучасної графології, що розвивається на науковому підґрунті та набуває дедалі більшого поширення в багатьох країнах світу [10, с.18]. У нашій же державі графологія майже 80 років була не тільки не популярною, але навіть забороненою.

Графологія використовується як у науці, так і в практичному, буденному житті. Важко знайти таку сторону життя людини, де графологію не можна було б застосувати, бо вона являє собою важливий інструмент у руках багатьох фахівців. Її давно використають:

– **лікарі** для визначення окремих видів захворювань на ранній стадії їхнього розвитку, особливо психічних, нервових, серцево-судинних, порушень опорно-рухового апарата;

– **психологи** як засіб діагностики психологічного та психічного станів і навіть із психотерапевтичною метою.

– **учителі шкіл** для своєчасного виявлення причин поганої успішності або поганої поведінки учнів, при вивченні питання про їх професійну орієнтацію;

– **тренери** під час для різноманітних тестувань в спорті;

– **викладачі ВНЗ** при з'ясовуванні підготовленості й ступеня розвитку абітурієнтів, їхньої придатності до майбутньої професії;

– **молодята**, що беруть шлюб, котрі бажають довідатися про психологічну сумісність або про недоліки обранця, що можуть згодом стати причиною розлучення;

– **слідчі, юристи, співробітники силових структур**, від яких інші особи намагаються всіма способами приховати істину або правду;

– безцінною помічницею є графологія в роботі **кадрових служб** підприємств й установ, особливо в тих випадках, коли доводиться приймати кандидатів на роботу на конкурсній основі, а також для перевірки лояльності персоналу. У багатьох розвинутих країнах установи мають у своєму штаті експертів-графологів, деякі фірм наймають графологів, за допомогою яких перевіряють кандидатів на роботу (в деяких оголошеннях про прийом на роботу зазначається вимога: "Представте зразок Вашого почерку"). Так, графологічне бюро Шейли Курц (Ізраїль), в складі якого працює 5 співробітників, піддає аналізу близько 300 рис характеру автора почерку [18, с.14]. А в США центри оцінки при доборі нових працівників спираються на графологічний аналіз анкет претендентів за 238 ознаками письма стосовно розташування тексту, спрямування та нахилу букв, їх величини та форми, ритму письма тощо. Усе більшого поширення набувають графологічні бюро, які спеціалізуються на аналізі професійних та особистих якостей кандидатів на різні посади за характеристиками їхнього почерку.

Не менш важлива галузь використання графології – це сфера **судової експертизи** документів: вияв причетності даної людини до тієї чи іншої справи, документа, вияв внутрішнього стану в момент написання, а, по можливості, визначення різних фізичних і психічних особливостей особи, яка писала. Одним із завдань почеркознавства постає: розуміння законів, які лежать між функціями органів, що відтворюють письмо, і результатом цих функцій – почерком.

У галузі **педагогіки** графологія може відіграти вирішальне діагностичне значення щодо визначення задатків і здібностей дитини. За допомогою аналізу почерку дитини можна дізнатися і про її ставлення до того чи того предмета.

Графологія використовується і в **історії**. Вивчення пам'яток старовини використовують при оцінці історичної особистості. Графологічний метод може дати більше інформації про особистість, ніж дають стародавні описи.

Аналіз літературних джерел та власна практика дозволив нам виділити загальні та окремі особливості почерку людини. А на основі цього віднайти взаємозв'язок між почерком людини та її характером. Адже письмо – це окремий випадок високо координованого рухового акту, який потребує великої точності та швидкості [1, с.73; 13, с.9]. Тому в основі процесу письма

лежать загальні закономірності фізіологічного руху. Необхідно відзначити, що рухова функція одна з найскладніших. Особливо це стосується процесу письма. Свого часу Є. Буринський сказав, що фізіологія відіграє велику роль у розвитку графології як науки [19, с.24].

Численні дослідження психологів, графологів, медиків та фізіологів показали, що захворювання, пов'язані з порушенням діяльності різних ділянок нервової, м'язової і кісткової систем, вікових змін організму, викликають своєрідні зміни почерку. Саме загальний характер змін почерку, пов'язаний з патологічними, віковими та іншими змінами чи станами організму в сукупності з іншими ознаками почерку, дає можливість зробити правильний висновок.

Написання літер, просторове розташування елементів та їх кількість, точки зміни напрямку рухів, наявність над – і підрядкових елементів виступають опорними пунктами, які дозволяють розрізнити літери. Очевидно, ці ознаки найбільш важливі при формуванні динамічного стереотипу письма, оскільки вони лежать в основі вироблення письмово-рухового навику.

Динамічний стереотип, який формується в процесі тренувань, консервативний. Тому спроби змінити почерк чи виконати фальшивий рукопис, навіть після довготривалого тренування, в більшості випадків бувають невдалими [5, с.7].

Експерименти з вивчення рухової діяльності людини показали, що при виробленні рухового навику в центральній нервовій системі виникає "прогнозування" тієї дії, яку повинна здійснити людина. При цьому велику роль відіграють аферентні імпульси, інформуючи її про процеси, які протікають в організмі; вони синтезуються, з'єднуються в нижніх ділянках центральної нервової системи і підходять до кори головного мозку у вигляді складних з'єднань. Здійснення цього складного, аферентного синтезу лягає, на думку Н. Бернштейна і П. Анохіна, в основу програми дій, тобто є основою для формування образу [6, с.32].

Багаторічний досвід вивчення емпіричних психографологічних закономірностей зафіксував той факт, що почерк слугує відбитком індивідуально-особистісних та психофізіологічних якостей його виконавця, на що звертали увагу психологи (Б. Ананьєв, К. Гуревич, О. Лєонтьєв, Б. Ломов, О. Лурія, Н. Грищенко, Є. Романова, О. Потьомкіна), лінгвісти, фізіологи, криміналісти та лікарі [7, с.21]. На основі багаторічного вивчення різних видів графіки Є.С.Романова стверджує, що "при загальних характеристиках письма в конкретному тексті завжди зберігається людська індивідуальність з її своєрідністю, графічною специфічністю техніки письма – почерком, який, у свою чергу, відкриває для нас насамперед загальний вид письма, а потім і його характерні особливості, властиві даному індивіду (нахил, натиск, штрихи, величина та зв'язки букв, розділові знаки тощо)" [20, с.13].

В основу сучасного психограграфологічного аналізу покладається співставлення закономірностей відображення індивідуально-психологічних якостей людини в особливостях виконання нею письма. Ж.І. Мішон сформулював перший закон графологічної науки: "Кожний почерк, як і кожне мовлення, становить пряме істотне інтелектуальне та моральне виявлення людини. Знак супроводжує рух душі й змінюється, коли змінюється душа. Він є рухомим, так само як рухома наша вдача, наш характер, наші пристрасті, й він є нерухомим, як нерухомі наші здібності, наш дух, наші схильності" [4, с.54]. Засновник графології звертав увагу також на психографічні деталі почерку: "кутастий почерк означає енергію, твердість характеру, суворість; округлений почерк – покірливість, м'якість вдачі та легкодухість; почерк зі спрямованими вниз кінцевими штрихами свідчить про занепад духу, пригніченість, неспокій, тоді як почерк зі спрямованими вгору кінцевими штрихами свідчить про запал почуттів, упевненість тощо" [1, с.72; 12, с.18]. Послідовник Мішона Крепьє-Жамен, акцентуючи увагу на закономірностях психології рухів, зробив висновок про те, що "кожний писемний рух, отже і кожний почерк, виконаний будь-якою мовою, у будь-якій країні, у будь-який час, має сім характерних рис, або графічних здібностей" [8, с.12], а саме: спрямованість,

розмір, форму, структуру, неперервність натиск та швидкість [3, с.19]. У межах зазначених графічних здібностей містяться графічні типи, кількість яких настільки велика, наскільки відрізняються один від одного писемні рухи. Кожний графічний тип поділяється в свою чергу на різні види, що випливають з попередніх. Таким чином, закладалися підвалини для виокремлення критеріїв оцінки характеру людини за особливостями її почерку, які використовуються й в сучасному психографологічному аналізі [7, с.41. Наприклад, за спрямуванням рядки почерку поділяються на рівні і нерівні, висхідні і такі, що сходять вниз, випуклі або угнуті, звивисті, нахилені або випрямлені. За розміром почерки розрізняються як крупні, дрібні, низькі, ущільнені, підняті, підвищені, розтягнуті, стиснуті, що мають проміжки тощо. За неперервністю виокремлюються взаємопов'язані, розірвані, згруповані, розширені, гладіолусоподібдні, ниткоподібні, нюансовані, монотонні почерки. Така сама деталізація різновидів почерку застосовувалася й щодо його форми (спонтанні, штучні, прості, спрощені, гармонійні), структури (чіткість, впорядкованість, ретельність, завершеність), натиску (з легким чи великим натиском, веретеноподібні, пальоподібні, насичені, безколірні), швидкості (вповільнені і швидкі, ритмічні, злагоджені, стримані). За домінування певних графічних ознак робилися висновки щодо проявів гонористості, дріб'язковості, чіткості мислення, енергійності, вольових якостей особистості тощо.

На формування почерку конкретної особи, як показали наукові дослідження [5, с.12; 6, с.7; 8, с.8; 9, с.14; 12, с.21;], впливає винятково складний комплекс залежностей від зовнішніх умов навчання письму, від психічних та фізіологічних особливостей суб'єкта цього навчання.

Фізіологічні властивості почерку в кожної людини індивідуальні [14, с.94]. Від нервової системи, особливо її рухомості і врівноваженості, залежить формування рухового навику, що передбачає поведінку, особливість почерку і відображає внутрішній стан людини. Отже, почерк – носій інформації, який дозволяє виявити психофізіологічні особливості людини, яка писала.

Таким чином, дослідження почерку – важливий засіб проникнення в психіку людини, розуміння її вчинків, психічних станів і психологічних якостей. Отже, почерк може надати найрізноманітнішу і, що найважливіше, об'єктивну інформацію про особу. І користь такого підходу до графології важко переоцінити.

Все викладене, безумовно, свідчить що детальне та скрупульозне вивчення почерку як такого та його змін протягом життя має велике значення для юристів, криміналістів, судових медиків, співробітників правоохоронних органів тощо. Такі дослідження зараз набувають поширення. Саме завдяки їм можна встановити конкретну особу за її почерком майже так само, як це вдається за допомогою відбитків пальців, слідів різних тканин організму (кров, слина, піт, волосся і т.і.), бо почерк – візитка кожної людини.

Окрім того, вивчення почерку особи дає змогу діагностувати певні риси характеру автора рукопису. Психографологія допомагає з'ясувати здатність особи співпрацювати у колективі, або ж її можливості були лідером. А також дозволяє зробити відбір за енергійністю претендента, його креативними здібностями, незалежністю від оточення тощо [15, с.7].

Психографологія вже давно застосовується у США, Франції, Німеччині, однак у більшості азіатських та європейських країн до неї ставляться дещо зневажливо, як до гадання на кавовій гущі, або передбаченням за пальмовим листям. В Ізраїлі ж психографологія є узаконеним і необхідним способом перевірки потенційних державних службовців [13, с.9; 20, с.42].

Майбутні розвідники, співробітники корпорацій и робочі конвеєрних ліній – усі вони зобов'язані пройти психографологічне дослідження почерку в процесі психодіагностики при прийомі на роботу. Влада и представники приватного сектору довіряють психографології, розраховуючи, що отримані у процесі такого психодіагностичного дослідження дані дозволять скласти найбільш повний психологічний портрет того чи іншого

претендента на посаду, починаючи з його особистісної відвертості та чесності та завершуючи його амбітними спрямуваннями, чеснотами, шкідливими звичками та непомітними фізичними вадами.

Література

1. Берлов В. Исследование почерка, как метод психодиагностики личности // Вестник Казанского института организации труда – 1924. – № 5. С. 72-79

2. Гуревич Л. Характер и почерк Размышления о графологии // Знание-Сила – 1975. – №2. С. 11-14

3. Графология, или учение об индивидуальности письма / Сост Ахшарумов Н. и Тишков Ф. – Рига, 1894.

4. Графология Определение характера по почерку Курс в семи уроках / Сост Варинард А. Пер. с франц – Одесса, 1889.

5. Зуев-Инсаров Д.М. Почерк и личность: способ определения характера по почерку. – К.: Перлин продакшн, ЛТД. 1992. – 96 с.

6. Кошманов М. Признаки почерка. – Саратов: СВШ МВД РФ, 1997.

7. Лабо М. О чем говорит почерк? Практическая графология. Записки подполковника ФСБ. – С-Пб: Изд-во ДНК, 2007.

8. Лазаревский И. Как по почерку определить характер, пороки и болезни. – К., 1992.

9. Лісовий А., Лісовий К., Ваш почерк розповідає про Вас... – К.: Товариство "Знання" України, 1993. – 48 с.

10. Лісовий А., Лісовий К. Почерк, як об'єкт правових досліджень // Юридичний вісник України № 49 – К.: Юрінком 1997.

11. Лісовий А., Лісовий К. Таємниця графології // Юридичний вісник України № 48 – К.: Юрінком, 1997.

12. Лісовий К., Лісовий А., Ваш почерк – Ваша візитна картка – К.: Атіка, 2005.

13. Лісовий К., Лісовий А., Горбатюк Д., Кризина П., Свірідов В. Діагностика гострих ушкоджень нервів руки шляхом використання експрес-тестів // Збірник наукових праць співробітників КМАПО ім.П.Л. Шупика, вип. 9, кн. 1 К., 2000

14. Лісовий К., Лісовий А. Почерк, як ознака стану здоров'я // Наукові записки УАННП ч.2 – К., 1997 р

15. Лесовой К.А. Бабарина Н.А., Ермусевич В.В. Использование графологических методов исследования для проведения экспресс-диагностики психологических особенностей человека (учебное пособие) – К., 1996.

16. Моргенштерн Н. Психографология: наука об определении внутреннего мира человека по почерку. – Санкт-Петербург: Питер, 1994.

17. Піддубний Ф.І. Мистецтво читання і тайна почерку. – К., 1996.

18. Сара Д. Тайны почерка. Как по почерку определить черты Вашего характера– М.: Вече, АСТ, 1998.

19. Тараненко В. Почерк, портрет, характер. – Киев: Ника-Центр, 2003.

20. Фуа П. Графология в повседневной жизни Пер с франц – Париж, 1980.

21. Щеголев И. От маленькой буквы к великой судьбе. Тайны почерка. – С-Пб, Питер, 2006.

УДК 159.97:343.24

Логін І. В., *начальник ВПІРФО УМВС (м.Хмельницький)*

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПЕРСОНАЛУ ІЗОЛЯТОРІВ ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження впливу психологічних чинників на процес професійного становлення персоналу ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ.

Ключові слова: психологічні чинники, професійне становлення, ізолятор тимчасового тримання органів внутрішніх справ.

В статье освещены результаты эмпирического исследования влияния психологических факторов на процесс профессионального становления персонала изоляторов временного содержания органов внутренних дел.

Ключевые слова: психологические факторы, профессиональное становление, изолятор временного содержания органов внутренних дел.

In article results of empirical research of influence of psychological factors on process of professional formation of the personnel of temporary detention facility of law-enforcement bodies.

Key words: psychological factors, professional formation, a temporary detention facility of law-enforcement bodies.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вітчизняна система МВС протягом останніх років перебуває в процесі реформування. Однією з основних цілей реформ є гуманізація середовища, що проявляється у впровадженні ефективних психолого-педагогічних засобів впливу на тимчасово затриманих, розширенні повноважень психологічної служби в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ, впровадження інституту соціальної роботи із особами, що перебувають в них.

Між тим усередині самої системи ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ при цьому простежується серйозна криза. На тлі складних соціально-економічних умов стан кадрів цих установ характеризується високою плинністю (особливо у перші роки служби), постійним збільшенням дефіциту припливу нових співробітників, достатньо високими показниками дисциплінарних порушень і зловживання службовим становищем. Водночас із цим знижуються професійні якості кадрів, відбувається консолідація протидій криміногенного складу осіб, що перебувають в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ. При цьому, як стверджують зарубіжні і вітчизняні фахівці у галузі психології, саме персонал цих установ є однією з вузлових ланок реформ, а тому необхідно активно розробляти і впроваджувати програми з його психологічного навчання. З огляду на це можна стверджувати, що і вітчизняна практика має потребу у розробці і систематичному застосуванні спеціальних заходів щодо соціально-психологічного супроводу і навчання в процесі адаптації і професіоналізації співробітників ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ, а також з підвищення адаптації до мінливої організаційної культури досвідчених їх представників.

Актуальність психологічних досліджень з зазначеної проблематики ще більше зростає у зв'язку з тим, що їхні результати враховуються при здійсненні відбору і підготовки кадрів в МВС України. Багато із цих досліджень присвячені видам діяльності, обмеженим за впливом стрес-чинників підвищеної інтенсивності достатньо коротким інтервалом часу (до доби і менше). Робота співробітника ізолятору тимчасового тримання органів внутрішніх справ не розглядається як екстремальна, але вона тривала за часом і непрогнозована за джерелами небезпеки. Стресогенні чинники у професійному середовищі цієї системи постійні за часом, викликають стани соціально-психологічної фрустрації, емоційного виснаження, хронічного стресу, а соціально-психологічні чинники

середовища перебування ще більше підсилюють ці стани. Однак через відособленість і закритість подібних установ (у зв'язку з режимністю діяльності) необхідної уваги і висвітлення професійна адаптація персоналу цих установ і чинники, що впливають на неї, у наукових дослідженнях не отримали взагалі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У рамках вітчизняної психології проведена чимала кількість дисертаційних досліджень, що так чи інакше пов`язані з зазначеною проблематикою (В.І.Барко, Н.С. Гук, Л.М.Гундерук, О.В. Іванова, В.В. Лєфтєров, О.А. Матеюк, В.С. Мєдвєдєв, В.А. Молотай, І.В. Платонов, Є.М. Потапчук, О.В. Тімченко, О.В. Тімченко, З.Р. Шайхлисламов, Т.В. Якимчук, Ю.В. Ярошок та ін.). Однак проблема проявів особливостей професійної адаптації і професіоналізації з урахуванням впливу стресогених чинників та індивідуальних особливостей співробітників ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ дотепер не знайшла відображення у науковій літературі.

Мета статті – ознайомити з результатами емпіричного дослідження впливу психологічних чинників на процес професійного становлення персоналу ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь співробітники ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ (сукупна вибірка становила 119 осіб у віці від 20 до 45 років, зі стажем служби від 6 місяців до 20-ти років), оскільки саме ця професійна група відчуває у своїй діяльності найбільшу екстремальність у зв'язку з постійною протидією з боку затриманих. Змістовний аналіз чинників, що викликають стрес, дозволяє їх згрупувати у 4 блоки: економіко-правовий, професійно-середовищний, діяльнісно-психологічний та комунікативно-оцінний. Аналізуючи результати проведеного опитування, нами були відзначені певні розбіжності у сприйнятті стрес-чинників різними групами співробітників (що надалі було підтверджено даними кластерного аналізу), на основі чого ми виділили спочатку дві великі групи респондентів - зі стажем служби до трьох років і понад три роки.

Рівень впливу стрес-чинників на молодих співробітників розташовується у діапазоні від 2,2 до 3,8 балів. Найбільш значимими є чинники невиконання соціальних гарантій і низкою заробітної платні, далі за значимістю виявляються недостатня технічна оснащеність, недооцінка з боку керівництва, напружені стосунки із затриманими, дефіцит часу для родини (пов'язаний з переробками, ненормованим робочим часом), більшість стрес-чинників (за винятком економіко-правових) чинників належать не лише до другого блоку, „професійно-середовищного", але й до 4-го блоку – „комунікативно-оцінного", що свідчить про важливість для співробітників зі стажем служби до 3-х років стосунків з усіма „учасниками" їхньої професійної діяльності - затриманими, керівництвом, колегами. Найменший вплив на співробітників чинять недосконаліть нормативних актів, неефективність інших співробітників, суперечливі вимоги з боку керівництва.

Рівень впливу на молодих співробітників на досвідчених співробітників розташовується у діапазоні від 2,4 до 3,9 балів. При цьому найбільш значимим є вплив таких чинників, як низька заробітна платня, недостатня технічна оснащеність, невиконання соціальних гарантій, недооцінка з боку керівництва. З них найбільша кількість чинників належить до 1-го і 2-го блоку стрес-чинників – „економіко-правового", „соціального", що свідчить про велику важливість для досвідчених співробітників підтвердження власної значимості, значимості своєї професійної діяльності з боку держави. Про це ж свідчить і ще один пік профілю - недооцінка діяльності з боку керівництва. У меншому ступені на досвідчених співробітників впливають суперечливі вимоги керівництва, очевидно, досвід служби підказує, як діяти у кожному конкретному випадку.

Експериментально-психологічне дослідження особливостей структури, емоційно-мотиваційної сфери, адаптивних можливостей, соціальної спрямованості особистості співробітників, їх

індивідуально-особистісних особливостей, отримання багатобічного портрету співробітника, що включає крім кількісних та якісних характеристик стійких властивостей, такі структурні компоненти особистості, як мотиваційна спрямованість, тип реагування на стрес, захисні механізми, тло настрою, ступінь адаптованості індивіда, можливий тип дезадаптації і т.д. здійснювалися за допомогою варіанту стандартизованого клінічного особистісного опитувальника MMPI [1]. При розгляді результатів були виявлені особливості, властиві співробітникам зі стажем до 3 років.

Досвідчені співробітники можуть мати тенденцію до активності і недовірливості, відчувати потяг до переживань, до зовнішньої збудливої ситуації. При цьому невелике зниження значень за шкалою „Тривожність" може свідчити не тільки про рівень емоційної стійкості співробітників, який зріс з досвідом, але й про тенденції до зниження рівня здатності співпереживання іншим.

Для більшої диференціації досліджуваних особливостей процесу професіоналізації нами були виділено критерії професійної успішності. Ранжування професійної успішності випробуваних проводилося методом експертних оцінок. Експертами виступали безпосередні керівники співробітників і керівництво відділу безпеки (по чотири експерти у кожній черговій зміні установи). У результаті кожна з раніше виділених груп співробітників розділилася ще на групи - успішних і неуспішних співробітників. Таким чином, у нас вийшло чотири досліджуваних групи: успішні співробітники до 3-х років служби, неуспішні співробітники до 3-х років служби, успішні співробітники після 3-х років служби, неуспішні співробітники після 3-х років служби.

При дослідженні успішності співробітників зі стажем служби менш 3-х років достовірні розбіжності профілю стрес-чинників припадають на чинники, що належать до 3-го і 4-го комунікативно-оцінного блоку (наприклад, напруженість у спілкуванні з затриманими, з колегами), що свідчить про важливість для молодих співробітників стосунків з усіма учасниками їхньої професійної діяльності: керівництвом, колегами по роботі і затриманими. Другу за значимістю групу становлять професійно-середовищні чинники, які показують ступінь сприйнятливості несприятливих умов професійного середовища та адекватність у їхній оцінці.

Співробітники з невеликим стажем служби отримали експертні оцінки. Оцінки не є дуже низькими, відзначається гарний рівень дисциплінованості, нечасті пропуски роботи у зв'язку із хворобою. Однак експерти не вважають їх повністю адаптованими до професійної діяльності і середовища, не дуже високо оцінюють результати роботи. Між тим група досвідчених співробітників отримала експертні оцінки. Оцінки не є дуже низькими, відзначається висока професійна результативність, нормальний рівень дисциплінованості, адаптивності. Однак експерти відзначають більш часті пропуски роботи у зв'язку із хворобою. Також були виділені дві групи співробітників (група із середніми показниками успішності не розглядалася): успішно справляються зі своїми обов'язками (28% - успішні співробітники); серйозні недоліки, що мають у роботі, недоліки, що викликають дорікання з боку керівництва (20% - неуспішні співробітники). Також був визначений зміст і детермінанти конфліктних ситуацій професійної діяльності менш досвідчених співробітників зі стажем до 3-х років:

як більш конфліктні сприймаються усіма співробітниками ситуації спілкування із затриманими (найвищий профіль за більшістю типів конфліктних ситуацій);

високо значимими виявляються для них також спроби перекладання відповідальності у стосунках з колегами по роботі з затриманими, обман - у стосунках з керівництвом і затриманими; ситуації дефіциту інформації, створювані навмисно (у профілях керівник-співробітник, затриманий, затриманий – „утаювання");

успішні співробітники на етапі адаптації вважають більш конфліктними стосунки із затриманими, особливо ситуації із жорсткими поведінковими проявами поведінки з боку затриманих - категоричністю, користю, агресією неуспішних співробітників;

менш успішні співробітники частіше до конфліктних ситуацій відносять утруднення у стосунках з керівництвом і колегами по роботі (у стосунках керівник - співробітник - це ситуації прояву поблажливості, категоричності з боку керівництва; у стосунках с затриманим - ситуації недотримання етичних норм із боку колег.

Як звичні для себе співробітники з невеликим досвідом служби частіше обирають стилі „пристосування" та „уникнення", рідше за усе використовують „суперництво". Оптимальними практично рівною мірою вони вважають застосування стилів суперництва, співробітництва та уникнення, при цьому саме уникнення їм здається також і найбільш простим у вживанні.

Особливості міжособистісних відносин співробітників з різним стажем служби і різним рівнем успішності, адаптації до діяльності, вивчалися нами за допомогою спеціально модифікованого „Опитувальника значимості конфліктних ситуацій". Було з'ясовано, що для молодих співробітників характерне виділення значимості ситуацій обману та утаювання у відносинах з керівництвом; як найменш важливі сприймаються ними ситуації прояву з боку керівництва переваги. У стосунках з колегами особливу увагу співробітники зазначеної категорії звертають на ситуації утаювання і перекладання відповідальності.

Конфлікти між затриманими і співробітниками найбільш часто відзначаються при прояві перебивання, утаювання, обману, перекладанні відповідальності з боку затриманих. Максимальна кількість точок профілів конфліктних ситуацій усіх співробітників групи досвідчених співробітників розташована у діапазоні від 2,5 до 3,5 балів. За своїми середніми значеннями найбільш високим є профіль конфліктних відносин „співробітник - керівник".

Для групи співробітників з досвідом служби характерне виділення значимості у відносинах з керівництвом ситуацій обману, недотримання етикету та утаювання. Як найменш важливі сприймаються ними ситуації прояву з боку керівництва агресії і перекладання відповідальності. У стосунках з колегами особливу увагу представники групи досвідчених співробітників звертають на ситуації утаювання, прояву агресії, байдуже за усе вони ставляться до нав'язливості і поблажливості. Конфлікти між затриманими і співробітниками найбільш часто відзначаються співробітниками даної групи при прояві переваги, категоричності або агресії з боку затриманих, байдужими у цьому випадку їх залишають прохання про послугу і поблажливість.

Стратегії поведінки співробітників у конфліктних ситуаціях (пристосування, уникнення, співробітництво, суперництво) визначалися за допомогою методики К.Томаса, інструкція була доповнена питаннями про найбільш оптимальному і найбільш складну поведінку у кожній із ситуацій опитувальника. Психоемоційний статус співробітників, оптимальність їхнього нервово-психічного стану, типу реагування, наявність стресового стану визначалися за Колірним тестом Люшера [2]. Потім проводився, як було зазначено раніше, порівняльний аналіз особливостей впливу ситуативних та особистісних детермінант на різних етапах професійного становлення співробітника, були співставлені отримані дані по першому і другому етапах процесу професіоналізації. Обробка отриманих у ході дослідження даних здійснювалася статистичним пакетом Statistica for Windows 6.0. Результати дослідження вибору молодими та досвідченими співробітниками стилів поведінки у конфліктних ситуаціях. представлені на рисунках 1-2.

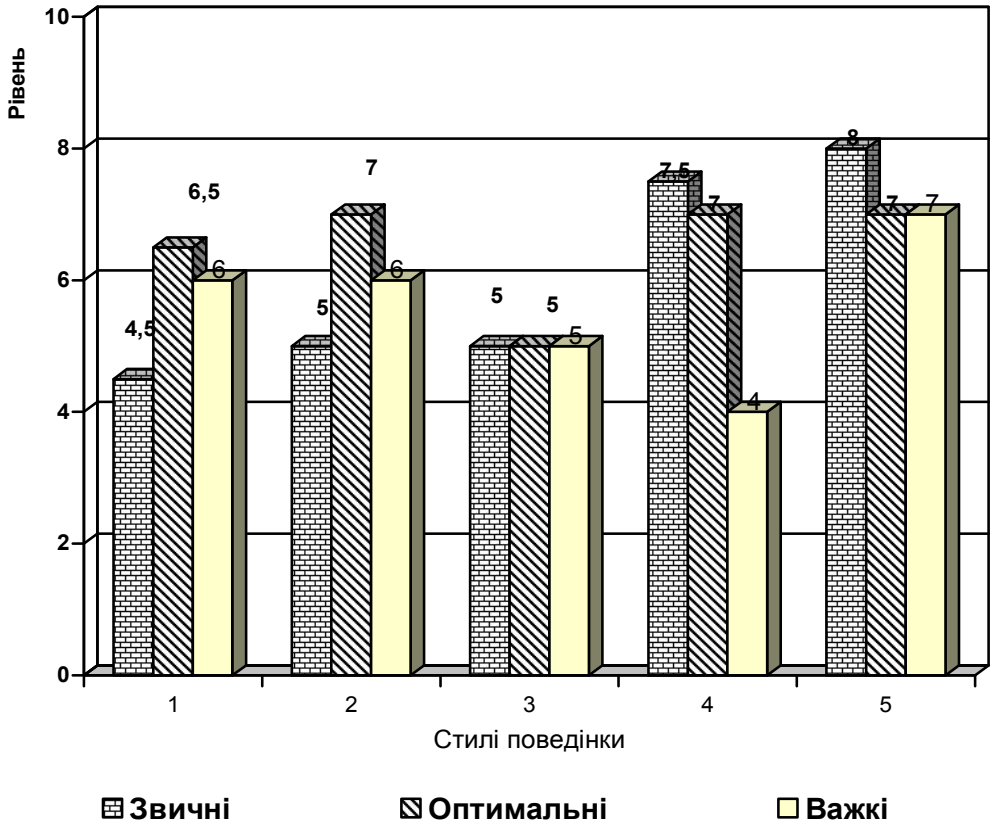

Прим.: 1 – суперництво, 2 – співробітництво, 3 – компроміс, 4 – уникнення, 5 – пристосування

Рис. 1. Стилі поведінки молодих співробітників у конфліктних ситуаціях

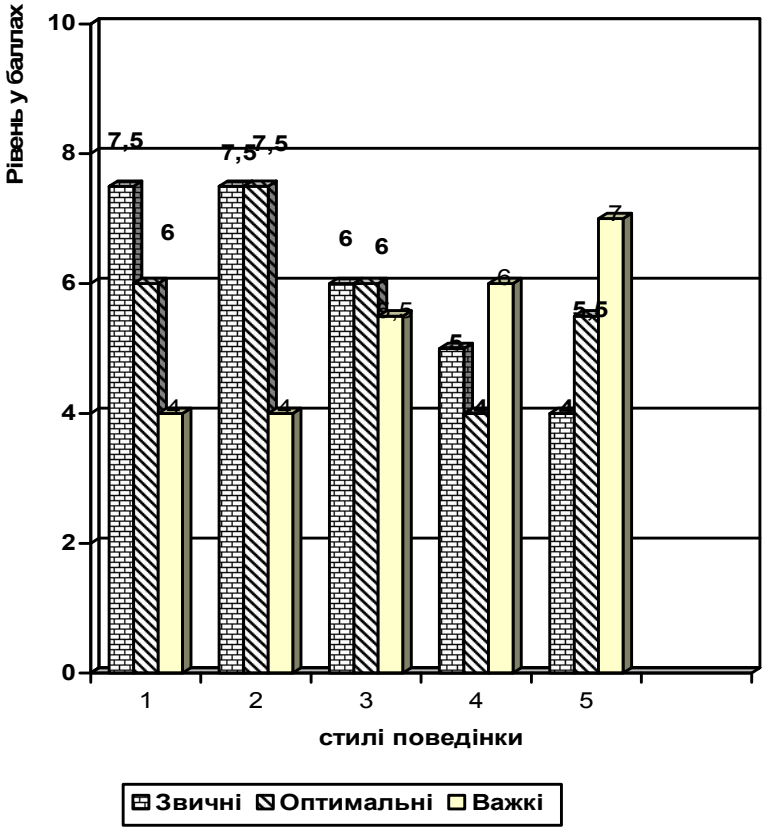

Прим.: 1 – компроміс, 2 – суперництво, 3 – уникнення, 4 – пристосування, 5 - співробітництво

Рис. 2. Стилі поведінки досвідчених співробітників у конфліктних ситуаціях

Крім того, визначено розбіжності у виборі способів оволодіння з ними успішними і менш успішними співробітниками:

звичними стилями поведінки у конфлікті для усіх співробітників ізоляторів із невеликим стажем служби є пристосування та уникнення, що цілком припустимо у період адаптації до професійної діяльності. Оптимальними практично рівною мірою вони вважають суперництво, співробітництво та уникнення, при цьому саме уникнення їм здається також і найбільш простою поведінкою;

успішні співробітники обох стажевих груп, як правило, частіше використовують стилі пристосування і суперництва, оптимальними вважають стилі суперництва (який вже є в їхньому арсеналі) і співробітництва, що також може бути, на їхню думку, ефективним;

неуспішні співробітники обох стажевих груп оптимальним називають стиль пристосування, що може бути пов'язане з недостатньою самостійністю, бажанням сховатися за інших, з утрудненням в адаптації до професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, нами були виділено 4 групи чинників ризику професійної дезадаптації, що визначають специфіку професійної діяльності співробітників ізоляторів, які справляють стресогенний вплив на співробітників, якість їхньої діяльності, міжособистісну взаємодію, особистісні особливості, і виявлені розбіжності у структурі значимості стрес-чинників для співробітників. Найбільш значимий вплив на успішність діяльності і психоемоційний стан усіх співробітників (незалежно від стажу служби та успішності) справляють чинники економіко-правового блоку (низька заробітна платня, недосконаліть нормативних актів), що рейтингуються за значимістю - чинники діяльнісно-психологічного блоку (неспокійний характер роботи, велика кількість обов'язків), потім соціально-психологічного блоку (недотримання соціальних гарантій, низька технічна оснащеність). У меншому ступені співробітники оцінюють значимість впливу чинників комунікативно-оцінного блоку стрес-чинників. З чинників, що входять у нього, співробітниками виділяються недооцінка їхньої діяльності керівництвом, напружені відносини з керівництвом.

При дослідженні особливостей професійної та особистісної професіоналізації співробітників зі стажем служби більше 3-х років був визначений зміст виділених на першому етапі дослідження 4-х блоків чинників, що справляють стресогенний вплив на подальшу професіоналізацію, міжособистісну взаємодію, особистісні особливості співробітників. Найбільший вплив на психоемоційний стан досвідчених співробітників справляють чинники 3-х блоків: економіко-правового, професіонально-середовищного і соціально-психологічного (низька зарплата, недосконаліть нормативних актів, низька технічна оснащеність, невиконання соціальних гарантій, особливі санітарні умови, зачинений простір). З чинників, що входять до комунікативно-оцінного блоку, співробітниками виділяється значимість недооцінки їхньої діяльності керівництвом. Така структура стрес-чинників, що впливають на досвідчених співробітників, може говорити про наявність потреби у підтвердженні соціальної, суспільної значимості їхньої праці, її оцінки з боку держави і керівництва.

Для успішних співробітників зі стажем служби більше 3-х років більш стресогенними є чинники недооцінки результатів їхньої діяльності з боку керівництва, дефіциту часу для родини, для їх неуспішних колег з цієї ж категорії - чинники суперечливості у діяльності, а також низька зарплата, ризик у спілкуванні із затриманими. Були визначені розбіжності в оцінці експертами успішних і неуспішних досвідчених співробітників. Успішні співробітники більш адаптивні, їхні перспективи просування по службі оцінюються високо, у той час як неуспішні співробітники, незважаючи на досвід служби, відрізняються мінімальною пристосованістю до професійної діяльності, і шанси подальшого службового росту, можливості підвищення професійного авторитету є низькими.

Визначено особливості поведінки співробітників (зі стажем роботи від 3-х років) у конфліктних ситуаціях на цьому етапі професіоналізації. Для співробітників групи співробітників зі стажем служби

більше 3-х років характерно як звичні стилі поведінки „суперництво" і „компроміс", важкими для них є пристосування і співробітництво, що може вказувати на проблеми з умінням домовлятися, на особливості самооцінки. Успішні з них, як правило, частіше використовують стилі компромісу і суперництва, оптимальними вважаються стилі суперництва і пристосування. Їх неуспішні колеги оптимальними називають стилі співробітництва та уникнення.

Встановлено зміст і детермінанти конфліктних ситуацій на другому етапі професійного становлення. Як більш конфліктні сприймають ситуації спілкування з керівництвом (найвищий профіль по більшості типів конфліктних ситуацій), характерне виділення значимості у відносинах з керівництвом ситуацій утаювання, обману, недотримання етикету, у відносинах з затриманими - спроби прояву переваги або категоричності. Як найменш важливі сприймаються ними ситуації прояву з боку керівництва агресії і перекладання відповідальності, з боку затриманих байдужими їх залишають прохання про послугу і поблажливість. Неуспішні співробітники зі стажем служби більше 3-х років частіше звертають увагу на конфліктні ситуації з керівництвом (прояв поблажливості), а успішні співробітники більш конфліктними вважають відносини з колегами (ситуації послуги і поблажливості) і затриманими (прояв переваги і перекладання відповідальності, утаювання). Виявлено вплив особистісних особливостей на процес професіоналізації. Досвідчені успішні співробітники мають більш визначені цілі у житті, усвідомлюють, чого їм необхідно домогтися у професійній і особистій сфері, більш високими також є й значення параметра „цілі життя" і „Локус контролю-Життя".

Досліджуючи профіль ворожих реакцій співробітників групи зі стажем служби більше 3-х років, було з'ясовано, що неуспішні досвідчені співробітники частіше порівняно з успішними проявляють агресію і ворожість (при $p<0,05$), можливо, такого роду реагування на події було необхідною захисною реакцією від впливів професійного середовища і стало звичним і зручним. Тобто їм не вдалося досягти такого рівня авторитету, статусу, коли агресією і ворожістю можна користуватися у меншому ступені.

Розбіжності в особистісних профілях свідчать про більшу суб'єктивність суджень, нерівну продуктивність, недостатньо високі досягнення неуспішних співробітників. Успішні співробітники соціабельні, енергійні, упевнені у собі, однак, можуть проявляти імпульсивність. Статистичну значимість мають розбіжності лише за шкалою тривожності (7), що характеризує успішних співробітників зі стажем більше 3-х років як таких, що більше переживають, що не проявляють емоційної холодності. Зазначені результати дослідження особливостей професійної та особистісної адаптації співробітників дозволяють визначити другий етап професіоналізації як етап становлення професіонала як суб'єкта праці і як особистості [3].

Література

1. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика: методики и тесты / Д.Я. Райгородский. – М.: Бахрах-М, 2007. – 668 с.

2. Ратанова Т.А. Психодиагностические методы изучения личности. Учебное пособие / Т.А. Ратанова, Н.Ф. Шляхта. – М.: Флинта, 2005. – 320 с.

3. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. - М.: Изд-во УРАО, 2002. - 160 с.

УДК 316.334:37(355)

Малахов М. А., *ад`юнкт кафедри військової педагогки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

РОБОТА КЕРІВНИКІВ ЧАСТИН ТА ПІДРОЗДІЛІВ ЩОДО ОПТИМІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА КОНТРАКТОМ ДО ОСОБЛИВИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ

В роботі розглянути актуальні питання роботи керівників частин та підрозділів по оптимізації соціально-психологічної адаптації військовослужбовців за контрактом до особливих умов діяльності. При цьому автор виходить з того, що багатоплановий військово-педагогічний процес складається з взаємозв'язаних і нерозривних складових, якими виступають навчання, виховання, освіта, розвиток (розумове і фізичне) і психологічна підготовка.

Ключові слова: оптимізація, соціально-психологічна адаптація, військовослужбовець за контрактом, особливі умови діяльності.

В работе рассмотрены актуальные вопросы работы руководителей частей и подразделов по оптимизации социально-психологической адаптации военнослужащих по контракту к особым условиям деятельности. При этом автор исходит из того, что многоплановый военно-педагогический процесс состоит из взаимосвязанных и неразрывных составляющих, которыми выступают обучение, воспитание, образование, развитие (умственное и физическое) и психологическая подготовка.

Ключевые слова: оптимизация, социально-психологическая адаптация, военнослужащий по контракту, особые условия деятельности.

In article actual questions of work of heads of units on optimisation of socially-psychological adaptation of military men under the contract to special conditions of activity are considered. Thus the author recognises, that multiplane military-pedagogical process consists of the interconnected and indissoluble components as which act training, education, formation, development (intellectual and physical) and psychological preparation.

Key words: optimisation, socially-psychological adaptation, military men under the contract, special conditions of activity.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Необхідність забезпечення бойової готовності і боєздатності Збройних Сил України до захисту суверенітету і територіальної незалежності потребують постійного удосконалення якості і ефективності бойової підготовки особового складу української армії. Багатоплановий військово-педагогічний процес складається з взаємопов'язаних і нерозривних складових, якими виступають навчання, виховання, освіта, розвиток (розумовий та фізичний) та психологічна підготовка.

У Законі України „Про оборону України" зазначається, що „обороноздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації".

Саме задля реалізації заходів психологічного супроводу діяльності військ у Збройних Силах України в складі Головного управління з гуманітарних питань і соціального захисту ГШ створено Психологічну службу. У військах (силах) створені і функціонують у складі органів з гуманітарних питань відділення, відділи і управління, обов'язками яких є психологічний супровід діяльності військ [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існують суттєві недоліки в організації роботи військового психолога, а саме:

- командування військових частин у більшості не в змозі організувати системну роботу військових психологів та заходи психологічної підготовки у загальній системі бойової підготовки військ;

- основним завданням психолога більшість командирів вважають лише проведення психологічного тестування особового складу молодого поповнення, військовослужбовців, які залучаються до несення вартової служби, та ситуативну роботу в конфліктних сім'ях військовослужбовців у якості звичайного вихователя;

- рекомендації психолога у більшості

залишаються усього лише рекомендаціями і не є обов'язковими для урахування або виконання. Яскравим прикладом є неврахування у більшості випадків результатів психологічного відбору і рекомендацій психологів щодо відбору особового складу – як військовослужбовців за контрактом, так і офіцерів – для виконання поставлених службово-бойових завдань.

- рекомендації військового психолога у більшості жодним чином не впливають на рішення командирів та атестаційних комісій щодо направлення офіцера на навчання, висування на вищу посаду;

- значна частина військових керівників, як і раніше, дивляться на офіцерів органів з гуманітарних питань як на „замполітів", не бачать різниці між діяльністю військового психолога, соціолога, політолога тощо;

- організаційна структура органів з гуманітарних питань, як і раніше, віддзеркалює класичну радянську і пострадянську виховну структуру, має потребу у оптимізації і подальшому вдосконаленні;

- питання, пов'язані з психікою людини у погонах, фінансуються за остаточним принципом. Не вистачає літератури, психологічних і психофізіологічних методик і апаратури, немає як такої системи реабілітаційної роботи. Як і раніше, для значної частини керівництва головне – стан техніки і озброєння, а психологічні і соціальні проблеми людини у погонах до сих пір не стали пріоритетом діяльності багатьох військових керівників [2-3].

Безперечно, що визначені проблеми соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників до діяльності в особливих умовах вимагають від особового складу військових підрозділів:

- специфічної підготовки відповідного рівня (політичної, правової, мовної, психологічної тощо) для ефективності виконання поставлених завдань;

- готовності до виконання не властивих для військовослужбовців функцій, що обумовлені мандатом ООН;

- психологічної готовності до виникнення нештатних ситуацій і непередбачених обставин під час виконання своїх обов'язків, які вимагатимуть неадекватних дій від усього особового складу військовослужбовців-контрактників;

- спроможності приймати рішення і діяти в рамках, військових статутів ЗСУ та визначеним мандатом ООН;

- відповідного рівня оперативної і технічної підготовки, який передбачав би оволодіння штабними процедурами, технікою і, можливо, зброєю інших держав.

Одним з перспективних шляхів подолання негативних проявів психіки військовослужбовців-контрактників і забезпечення їх успішної соціально-психологічної адаптації до розглянутих умов є обґрунтування та впровадження у практику психологічного супроводу діяльності військовослужбовців-контрактників, під яким розуміється комплекс заходів щодо формування, підтримання та відновлення у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну стійкість військовослужбовців, готовність виконувати бойові завдання в будь-яких умовах обстановки [4-10].

Мета статті – висвітлити основні напрямки роботи керівників частин та підрозділів щодо оптимізації соціально-психологічної адаптації військовослужбовців за контрактом до особливих умов діяльності.

Виклад основного матеріалу. Метою психологічного супроводу діяльності військовослужбовців-контрактників є:

- досягнення високої бойової активності особового складу;

- допомога військовослужбовцям у перенесенні високих нервово-психічних навантажень;

- формування вміння зберігати боєздатність в умовах дії особливих психотравмуючих факторів.

При цьому мають вирішуватись такі задачі:

- формування психологічної готовності військовослужбовців до організованого виконання поставлених завдань;

- прогнозування й оцінка психічних станів військовослужбовців-контрактників та відпрацювання рекомендацій командуванню щодо оптимізації управління соціально-психологічними процесами у військових частинах;

- підтримка психологічної стійкості військовослужбовців до впливу психотравмуючих факторів та профілактика психічних травм серед особового складу;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які її потребують;
- проведення заходів психологічної підготовки з військовослужбовцями з моделюванням можливих ситуацій;
- психологічна протидія противнику в ході проведення бойових дій, навчань.

Ці задачі психологічного супроводу описані в літературі [11-14 та ін.], пройшли широку апробацію і застосовуються у військовій сфері. Їх ефективність визначається успіхами військовослужбовців-контрактників безпосередньо при виконанні бойових завдань. Їх позитивний вплив на поліпшення адаптації військовослужбовців-контрактників до особливих умов є беззаперечним. Також привертають увагу дослідження спеціалістів, які розглядають психологічний супровід як спосіб діяльності, що передбачає два взаємопов'язаних компоненти: психологічне проектування і психологічну корекцію [15]. На нашу думку впровадження цього досвіду дозволить значною мірою покращити процес адаптації військовослужбовців-контрактників до діяльності в особливих умовах.

Проектування полягає в прогнозуванні психологічного змісту ситуацій майбутньої діяльності, які забезпечують оптимальне вирішення бойових задач. Іншими словами, психологічне проектування передбачає виявлення всієї сукупності факторів, які будуть в тій чи іншій мірі визначати установки, мотиви, психічні стани, бойову активність військовослужбовців в майбутню діяльність і побудову адекватних їй психодіагностичних, психо-профілактичних і психокорекційних програм роботи з людьми.

Корекція, як компонент психологічного супроводу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників до особливих умов діяльності, передбачає виявлення, оцінку і зміни психологічних умов діяльності, яка вже здійснюється. При цьому розуміється, що у командування, психологів є в наявності модель оптимальних психологічних умов для конкретної діяльності. Виявивши відхилення в поведінці чи психічній діяльності особового складу, органи управління здійснюють їх корекцію. Такий підхід дозволяє в сучасних умовах залучати до психологічного супроводу широкий загал спеціалістів (психологів, психофізіологів, психіатрів), а також фахівців, які прийшли підготовку і допущені до виконання обов'язків за фахом.

Психологічна корекція здійснюється за двома напрямками:

- оптимізація зовнішніх умов діяльності (попередження, нейтралізація і ліквідація наслідків психологічних операцій противника, оптимізація середовища життєдіяльності, раціоналізація режиму діяльності);
- психологічна допомога військовослужбовцям в подоланні психотравмуючих факторів при виконанні службово-бойових завдань.

Виходячи з цього, загальна схема психологічного супроводу адаптації військовослужбовців-контрактників до особливих умов діяльності включає:

- прогнозування психологічного змісту умов діяльності, вивчення її вимог до психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних якостей військовослужбовців;
- психологічний відбір військовослужбовців на конкретну військову діяльність;
- розподіл особового складу підрозділів (екіпажів, розрахунків, бойових постів) з урахуванням їх психологічної сумісності, рівня боєздатності, професійної підготовленості;
- психологічну підготовку особового складу до діяльності в конкретних умовах;
- психологічну допомогу та психореабілітацію військовослужбовцям-контрактникам в подоланні психотравмуючих факторів військової служби [16-17];

Цікавим, на наш погляд, є досвід надання психологічної допомоги військовослужбовцям-контрактникам, які вступили до лав ЗСУ. Він передбачає психологічну підтримку і психологічну реабілітацію.

Психологічна підтримка спрямовується на актуалізацію існуючих і створення додаткових психологічних ресурсів, які забезпечують активні дії військовослужбовців-контрактників в особливих умовах. Психологічна підтримка проводиться в профілактичних цілях, з метою попередження розвитку негативних психологічних явищ з всіма військовослужбовцями, а в якості засобу

психологічної корекції застосовується по відношенню до осіб, які мають симптоми непатологічних і патологічних психогенних реакцій.

Основними способами психологічної підтримки є: комунікативні, організаційні, медикаментозні, аутогенні, стимулюючі, психофізіологічні (гіпноз, самоаналіз, самокорекція), активізуючі (заняття з бойової підготовки) та психотерапевтичні (відправлення на реабілітацію) заходи.

Психологічна реабілітація військовослужбовців передбачає повернення особовому складу фізичного і психічного здоров'я. Вона викликана необхідністю своєчасного зниження або попередження зумореності солдат і офіцерів, яка суб'єктивно сприймається особистістю як утома. Є відчуття слабкості, безсилля, млявості, дискомфорту, які супроводжуються негативними реакціями, втратою інтересу і мотивацій військової служби.

Досвід своєчасної психологічної реабілітації на базі медичних установ військовослужбовців також сприятиме адаптації їх до умов життєдіяльності. Постійне цілеспрямоване та узгоджене проведення заходів психологічного супроводу командирами, штабами, заступниками командирів з гуманітарних питань, психологами, священнослужителями в підрозділах військовослужбовців-контрактників на етапах підготовки та в ході виконання ними службово-бойових завдань, значною мірою оптимізують адаптацію військовослужбовців-контрактників до умов виконання службових обов'язків.

Військовослужбовці які потребують посиленої уваги потрібно поділити на 5 груп, з ними необхідно проводити індивідуальну та психокорекційну роботу, щодо недопущення порушень військової дисципліни, збереження життя, здоров'я та соціально-психологічної адаптації до військової служби.

І група – військовослужбовці з групою IV НПС:

- проводити індивідуальні бесіди та результати заносити до зошита індивідуальних бесід – щотижнево КВ, ЗКРГП, КР;
- проводити спостереження ЗКРГП, та результати заносити до зошита індивідуальних бесід;
- закріпити за ними наряди тільки по роті;
- щомісячно представляти на бесіду до ЗКГП частини.

ІІ група – військовослужбовці, які перенесли психічне травмування (суїциду рідних або самостійні спроби суїциду, суїцідальні думки та за результатами тесту на суїцид):

- проводити індивідуальні бесіди та результати заносити до зошита індивідуальних бесід – щотижнево КВ, ЗКРГП, КР;
- закріпити за військовослужбовцями офіцерів управління частини та проводити індивідуальні бесіди;
- заохочувати при старанні щомісячно, про невдачі офіційно не вказувати;
- при призначенні у наряд повинен бути під наглядом;
- притягувати до участі в культурно-масових заходах;
- ознайомлювати зі статтями кримінального кодексу України про самовільне залишення частини та членоушкодження;
- щомісячно представляти на бесіду до ЗКГП частини.

ІІІ група – військовослужбовці, які схильні до вживання алкоголю та наркотичних речовин

- проводити індивідуальні бесіди та результати заносити до зошита індивідуальних бесід – щотижнево КВ, ЗКРГП, КР;
- ознайомлювати зі статтями кримінального кодексу України про заборону зберігання, вживання, розповсюдження наркотичних речовин;
- недопускати до несення добової служби поза розташуванням частини (гуртожиток);
- на ранкових оглядах щотижнево перевіряти стан форми одягу та наявність наркотичних речовин у кишенях;
- щомісячно представляти на огляд начальнику медичного пункту;
- щотижнево у лазні перевіряти та проводити телесний огляд.

IV група – військовослужбовці, які не адаптувались до військової служби та схильні до самовільного залишення частини

- проводити індивідуальні бесіди та результати заносити до зошита індивідуальних бесід – щотижнево КВ, ЗКРГП, КР;

- закріпити за військовослужбовцями курсантів для постійного спостереження;

- закріпити за ними наряди тільки по роті;

- щомісячно представляти на огляд начальнику медичного пункту;

- ознайомлювати зі статтями кримінального кодексу України про самовільне залишення частини;

- заохочувати при старанні та виконанні разових доручень;

- притягувати до участі в культурно-масових заходах;

- щомісячно представляти на бесіду до ЗКГП частини.

V група – військовослужбовці, які мають хвороби та на яких треба звертати увагу

- проводити індивідуальні бесіди та результати заносити до зошита індивідуальних бесід – щотижнево КВ, ЗКРГП, КР;

- раз на місяць водити на консультацію до начальника медичного пункту;

- ознайомлювати зі статтями кримінального кодексу України про ухилення від військової служби шляхом самоскалічення або іншим шляхом (симуляції);

- не допускати до несення добової служби поза розташуванням частини (гуртожиток);

- на ранкових оглядах медичним представникам запитувати про стан здоров'я;

- щотижнево у лазні перевіряти та проводити тілесний огляд.

Висновки. Таким чином, основними напрямками оптимізації соціально-психологічної адаптації військовослужбовців за контрактом до особливих умов діяльності у ЗСУ повинні бути:

розробка і обґрунтування методик, заходів і засобів, прийомів психологічної підготовки особового складу. Психологічна підготовка повинна якщо не стати на один рівень, то хоча б наблизитися за важливістю до інших видів бойової підготовки і мати у цій системі своє визначене і стале місце;

докорінний перегляд кадрової політики і організації навчання офіцерів-психологів тактичної і оперативно-тактичної ланки. Чисельність, штатна структура, фаховий рівень офіцерів-психологів повинен давати можливість вирішувати найскладніші завдання військової діяльності;

атестування, призначення і просування офіцерів по службі, яке повинно здійснюватися з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей, психічного здоров'я і моральних якостей;

внесення змін до штатів військових підрозділів, у плані збільшення кількості офіцерів – спеціалістів з реабілітації і психологічної допомоги, змінення штату і завдань психологічної реабілітації, посаду офіцера-психолога ввести у кожний батальйон (окрему роту);

зосередження основних зусиль у роботі на методичному забезпеченні професійно-психологічного відбору (розробки експертного оцінювання професійно-важливих якостей, забезпечення тестовими програмами), підготовки і супроводу професійної діяльності військовослужбовців-контрактників.

Література

1. Щорічник "Біла книга 2009: оборонна політика України"/ Видавництво "Заповіт", 2009. – С. 77-84.

2. Бусловский В.М. Привлечение граждан к прохождению военной службы по контракту: основные направления военно-информационной работы /В.М. Бусловский// Военная мысль. – 2004. – № 11. – С.2–8.

3. Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями служби за контрактом: соціальний аспект аналізу / За ред. М.М. Шевченка: Монографія – К.: НАОУ, 2007. – 172 с.

4. Алещенко В.І. Імідж Збройних Сил України. Монографія /В.І.Алещенко. – К. МО, 2009. – 201 с.

5. Алещенко В.І. Теорія і практика психології військового управління. Навчальний посібник /В.І. Алещенко. – К.: МО, 2010. – 275 с.

6. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних сил України. Монографія /В.І. Алещенко. – Харків, 2008. – 238 с.

7. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення професійної діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

8. Стасюк В.В. Мета, зміст та завдання морально-психологічного забезпечення миротворчої діяльності ЗС України /В.В. Стасюк// Збірник наукових праць Національної академії ДПСУ. – Хмельницький, 2004. – № 26. – Ч 2. – С.72-79.

9. Стасюк В.В. Напрями психологічної допомоги військовослуж-бовцям у бойовому та постбойовому періодах /В.В. Стасюк// Збірник наукових праць ВГІ НАОУ. – К., 2003. – Вип.5. – С. 69-74.

10. Стасюк В.В., Криворучко П.П. Психологічна робота в бойових умовах /В.В. Стасюк, П.П. Криворучко// Збірник наукових праць ВГІ НАОУ. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 27-35.

11. Осьодло В.І. Шляхи попередження та усунення негативних функціональних станів у процесі діяльності військових операторів /В.І.Осьодло// Збірник наукових праць ВГІ НАОУ. – 2000. – № 2 (15). – С. 46-54.

12. Матеюк О.А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності: Монографія /О.А.Матеюк. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2006. – 278 с.

13. Потапчук Є.М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: Монографія /Є.М. Потапчук. – Хмельницький: Національна академія ДПСУ, 2004. – 323 с.

14. Яковенко С.І., Яковенко Т.М. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників /С.І. Яковенко, Т.М.Яковенко// Методичні рекомендації – К.: КВГІ, 1997. – 44 с.

15. Сафин А.Д. Психологические основы акмеологического сопровождения управленческой деятельности военных кадров. – Монографія /А.Д. Сафин. - Хмельницький: вид-во АПВУ, 1997. – 352 с.

16. Тімченко О.В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування: Монографія /О.В.Тімченко – Х.: Вид-во УВС МВС України, 2000. – 267 с.

17. Алещенко В.І., Хміляр О.Ф. Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами: Навчальний посібник /В.І. Алещенко, О.Ф. Хміляр. – Харків, ХУПС. – 2005. – 84 с.

Онопрієнко Ю. В., *здобувуач кафедри психології та педагогіки НУОУ (м. Київ)*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНГО РОСТУ СПЕЦІАЛІСТІВ ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗСУ.

В статті розглянуті результати дослідження проблематики професійного розвитку спеціалістів технічних служб Збройних Сил України.

В статье рассмотрены результаты проблематики профессионального развития специалистов технических служб Вооруженных Сил Украины.

In the article considered to result exploration the problem progress of professional specialists of technical service Army Forces of Ukraine.

Здійснюючи експериментальне дослідження щодо професійного розвитку спеціалістів технічного забезпечення Збройних Сил України ми вивчали такі показники як:

- професійна готовність респондентів;
- професійна підготовка респондентів;
- стиль мислення респондентів (синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний);
- реактивна тривожність за тестом Дж. Тейлор;
- особистісна тривожність за тестом Дж. Тейлор;
- мотивація досягнення за тестом Ю. Орлова;
- мотивація схвалення за методикою соціальної бажаності шкали Кроуна-Марлоу;
- самопочуття, активності, настрою за методикою САН;
- нервово-психічною стійкістю, силою та активністю за модифікованим варіантом семантичного диференціалу Ч. Осгуда;
- пам’яттю зоровою короткотривалою та довготривалою;
- пам’яттю слуховою короткотривалою та довготривалою.

Нижче пропонуються результати експериментальної групи №1, загальною кількістю 14 офіцерів.

Таблиця 1

№ з/п	Показник	Констатуючий етап	Формуючий етап	Зміна показника	t - критерій Стьюдента
1.	Професійна готовність	7,4	8,3	0,9	**4,61**
2.	Професійна підготовка	7,4	8,4	1,0	**5,9**
3.	Синтетичний	2,9	2,1	-0,8	**2,72**
4.	Ідеалістичний	2,9	2,1	-0,8	**4,82**
5.	Прагматичний	3,7	3,4	-0,3	0,91
6.	Аналітичний	4,6	5,3	0,7	**2,62**
7.	Реалістичний	3,9	5,1	1,2	**4,36**
8.	Реактивна тривожність	34,4	32,6	-1,8	0,61
9.	Особистісна тривожність	36,6	31,2	-5,4	**3,0**
10.	Мотивація досягнення	11,8	12,9	1,1	**2,51**
11.	Мотивація схвалення	12	12,4	0,4	0,48
12.	Самопочуття	51,4	49,3	-2,1	0,74
13.	Активність	56,4	53,5	-2,9	1,0
14.	Настрій	54	51,5	-2,5	0,87
15.	НПС	28,1	28,2	0,1	0,07
16.	Сила	28,7	28,5	-0,2	0,12
17.	Активність	27,3	27,9	0,6	0,38
18.	Пам'ять короткотривала (зорова)	5,3	7,6	2,3	**8,51**
19.	Пам'ять короткотривала слухова)	5,2	7,1	1,9	**6,23**
20.	Пам'ять довготривала (зорова)	6,1	7,3	1,2	**2,41**
21.	Пам'ять довготривала (слухова)	4,7	5,9	1,2	**3,11**

За динамікою змін показників, ми визначили достовірність їх зрушень, при критичному значенні t - критерію Стьюдента 2,14, що свідчить про те, що:

- відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, синтетичний, ідеалістичний, аналітичний та реалістичний стилі мислення, особистісна тривожність мотивація досягнення, пам'ять короткотривала (зорова), пам'ять короткотривала (слухова), пам'ять довготривала (зорова) та пам'ять довготривала (слухова);
- намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: прагматичний стиль мислення, самопочуття (САН), активність (САН), настрій (САН) та реактивна тривожність;
- не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: мотивація схвалення, НПС, сила та активність.

Нижче пропонуються результати експериментальної групи №2, загальною кількістю 19 офіцерів.

Таблиця 2

№ з/п	Показник	Констатуючий етап	Формуючий етап	Зміна показника	t - критерій Стьюдента
1.	Професійна готовність	6,9	7,4	0,5	**4,3**
2.	Професійна підготовка	7,1	8,3	1,2	**11,6**
3.	Синтетичний	3,7	3,1	-0,6	*1,44*
4.	Ідеалістичний	2,9	2,8	-0,1	0,32
5.	Прагматичний	3,9	3,6	-0,3	0,69
6.	Аналітичний	4,2	5,2	1,0	*1,82*
7.	Реалістичний	3,3	3,2	0	0
8.	Реактивна тривожність	37,2	35,7	-1,5	0,6
9.	Особистісна тривожність	37,7	35,2	-2,5	*1,4*
10.	Мотивація досягнення	13	14,1	1,1	**2,9**
11.	Мотивація схвалення	11	10,5	-0,5	*1,11*
12.	Самопочуття	49,8	48,4	-1,4	0,5
13.	Активність	52,4	52,4	0	0
14.	Настрій	49,6	47,4	-2,2	0,8
15.	НПС	27,1	28	0,9	*1,1*
16.	Сила	27,3	28,3	1,0	*1,33*
17.	Активність	25,9	28	2,1	**2,9**
18.	Пам'ять короткотривала (зорова)	5,6	7,9	2,0	**6,3**
19.	Пам'ять короткотривала слухова)	5,5	7,2	1,7	**3,7**
20.	Пам'ять довготривала (зорова)	5,4	6,5	1,1	**2,9**
21.	Пам'ять довготривала (слухова)	4,6	5,8	1,2	**3,1**

За динамікою змін показників, ми визначили достовірність їх зрушень, при критичному значенні t - критерію Стьюдента 2,09, що свідчить про те, що:

- відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, мотивація досягнення, активність, пам'ять короткотривала (зорова), пам'ять короткотривала (слухова), пам'ять довготривала (зорова) та пам'ять довготривала (слухова);
- намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: синтетичний та аналітичний стилі мислення, особистісна тривожність, мотивація схвалення, НПС та сила;
- не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний, прагматичний та аналітичний стилі мислення, самопочуття (САН), активність (САН) та настрій (САН).

Нижче пропонуються результати експериментальної групи №3, загальною кількістю 19 офіцерів.

Таблиця 3

№ з/п	Показник	Констатуючий етап	Формуючий етап	Зміна показник	t - критерій Стьюдента
1.	Професійна готовність	7,0	8,0	1,0	**8,5**
2.	Професійна підготовка	7,6	8,5	0,9	**8,7**
3.	Синтетичний	4,3	3,6	-0,7	*1,7*
4.	Ідеалістичний	3,1	3,0	-0,1	0,3
5.	Прагматичний	3,6	4,5	0,9	*2,07*
6.	Аналітичний	3,6	5,2	1,6	**2,9**
7.	Реалістичний	3,4	3,5	0,1	0,4
8.	Реактивна тривожність	31,5	29,8	-1,7	0,7
9.	Особистісна тривожність	33,9	32,5	-1,4	0,8
10.	Мотивація досягнення	11,8	12,4	0,8	**2,1**
11.	Мотивація схвалення	11,8	10,9	-0,9	*2,0*
12.	Самопочуття	51,0	47,1	-3,9	*1,5*
13.	Активність	56,4	50,0	-6,4	**2,1**
14.	Настрій	52,3	47,3	-5,0	*1,8*
15.	НПС	27,8	28,4	0,8	1,0
16.	Сила	28,0	28,7	0,7	0,9
17.	Активність	27,6	27,9	0,2	0,3
18.	Пам'ять короткотривала (зорова)	6,9	7,5	0,6	*1,9*
19.	Пам'ять короткотривала (слухова)	7,6	8,0	0,4	0,9
20.	Пам'ять довготривала (зорова)	5,9	6,7	0,8	*1,7*
21.	Пам'ять довготривала (слухова)	5,9	5,7	-0,2	0,5

За динамікою змін показників, ми визначили достовірність їх зрушень, при критичному значенні t - критерію Стьюдента 2,09, що свідчить про те, що:

- відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, аналітичний стиль мислення та мотивація досягнення;
- намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: синтетичний та прагматичний стилі мислення, мотивація схвалення, пам'ять короткотривала (зорова) та пам'ять довготривала (зорова);
- не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний та аналітичний стилі мислення, реактивна та особистісна тривожність, НПС, сила та активність, самопочуття (САН), настрій (САН), та активність (САН), пам'ять короткотривала (слухова), та пам'ять довготривала (слухова).

Нижче пропонуються результати контрольної групи, загальною кількістю 17 офіцерів.

Таблиця 4

№ з/п	Показник	Констатуючий етап	Формуючий етап	Зміна показника	t - критерій Стьюдента
1.	Професійна готовність	6,6	6,9	0,3	**2,5**
2.	Професійна підготовка	7,3	7,5	0,2	*1,2*
3.	Синтетичний	2,4	3,0	0,6	*1,4*
4.	Ідеалістичний	2,7	2,7	0,0	0,0
5.	Прагматичний	3,5	4,0	0,5	*1,7*
6.	Аналітичний	5,9	4,6	-1,3	***4,2***
7.	Реалістичний	4,8	3,9	-0,9	*1,6*
8.	Реактивна тривожність	37,5	40,8	3,3	*1,1*
9.	Особистісна тривожність	42,0	45,7	3,7	*2,07*
10.	Мотивація досягнення	12,7	12,9	0,2	0,3
11.	Мотивація схвалення	11,2	11,1	-0,1	0,2
12.	Самопочуття	47,2	39,1	-8,1	***4,1***
13.	Активність	54,2	47,9	-6,3	*1,8*
14.	Настрій	48,2	40,6	-7,6	***3,1***
15.	НПС	27,7	23,1	-4,6	***3,1***
16.	Сила	25,6	23,8	-1,8	*1,1*
17.	Активність	23,6	22,1	-1,5	*1,1*
18.	Пам'ять короткотривала (зорова)	7,8	7,5	-0,3	1,0
19.	Пам'ять короткотривала (слухова)	7,4	7,9	0,5	2,2
20.	Пам'ять довготривала (зорова)	6,9	7,1	0,2	0,7
21.	Пам'ять довготривала (слухова)	6,2	6,6	0,4	*1,5*

За динамікою змін показників, ми визначили достовірність їх зрушень, при критичному значенні t - критерію Стьюдента 2,11, що свідчить про те, що:

- відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність та пам'ять короткотривала (слухова);
- намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: професійна підготовка, синтетичний та прагматичний стилі мислення, особистісна тривожність, пам'ять довготривала (слухова);
- не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний стилі мислення, мотивація досягнення та схвалення, самопочуття (САН), активність (САН), настрій (САН), НПС сила та активність, пам'ять короткотривала (зорова) та пам'ять довготривала (зорова).

За результатами проведення констатуючого та формуючого етапу дослідження проблематики професійного росту спеціалістів можна зробити такі висновки.

1. За динамікою змін показників респондентів першої експериментальної групи, ми визначили достовірність їх зрушень, які свідчать про те, що: відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, синтетичний, ідеалістичний, аналітичний та реалістичний стилі мислення, особистісна тривожність мотивація досягнення, пам'ять короткотривала (зорова), пам'ять короткотривала (слухова), пам'ять довготривала (зорова) та пам'ять довготривала (слухова); намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: прагматичний стиль мислення, самопочуття (САН), активність (САН), настрій (САН) та реактивна тривожність; не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: мотивація схвалення, НПС, сила та активність.

2. За динамікою змін показників респондентів другої експериментальної групи, ми визначили достовірність їх зрушень, які свідчать про те, що: відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, мотивація досягнення, активність, пам'ять короткотривала (зорова), пам'ять короткотривала (слухова), пам'ять довготривала (зорова) та пам'ять довготривала (слухова); намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: синтетичний та аналітичний стилі мислення, особистісна тривожність, мотивація схвалення, НПС та сила; не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний, прагматичний та аналітичний стилі мислення, самопочуття (САН), активність (САН) та настрій (САН).

3. За динамікою змін показників респондентів третьої експериментальної групи, ми визначили достовірність їх зрушень, які свідчать про те, що: відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність, професійна підготовка, аналітичний стиль мислення та мотивація досягнення; намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: синтетичний та прагматичний стилі мислення, мотивація схвалення, пам'ять короткотривала (зорова) та пам'ять довготривала (зорова); не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний та аналітичний стилі мислення, реактивна та особистісна тривожність, НПС, сила та активність, самопочуття (САН), настрій (САН), та активність (САН), пам'ять короткотривала (слухова), та пам'ять довготривала (слухова).

4. За динамікою змін показників респондентів контрольної групи, ми визначили достовірність їх зрушень, які свідчать про те, що: відбулись позитивні зрушення таких показників як: професійна готовність та пам'ять короткотривала (слухова); намітилась позитивна тенденція до зрушень таких показників як: професійна підготовка, синтетичний та прагматичний стилі мислення, особистісна тривожність, пам'ять довготривала (слухова); не зазнали суттєвих позитивних зрушень такі показники як: ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний стилі мислення, мотивація досягнення та схвалення, самопочуття (САН), активність (САН), настрій (САН), НПС сила та активність, пам'ять короткотривала (зорова) та пам'ять довготривала (зорова).

Подальший напрямок розгляду проблематики професійного росту спеціалістів технічного забезпечення повинен стати алгоритм професійного розвитку даних фахівців.

Опанасенко В. С., *старший викладач кафедри Воєнно-дипломатичної академії (м. Київ)*

ЧИННИКИ ЕТНОПСИХОГЕНЕЗУ НАЦІЇ

В статті розглянуто актуальні аспекти етнопсихогенезу нації як соціального феномену. Визначено та проаналізовано основні його чинники.

Ключові слова: етнопсихогенез нації, нація, етнос.

В статье рассмотрены актуальные аспекты етнопсихогенеза нации как социального феномена. Определенно и проанализировано основные его факторы.

Ключевые слова: этнопсихогенез нации, нация, этнос.

The article conciders the actual aspects of etnopsychogenesis of a nation as a social phenomenon. Here its basic factors are determined and analysed.

Keywords: ethnopsychicogenesys of nation, a nation, an ethnos.

Актуальність статті. Соціальна психологія як і етнопсихологія об'єктом своїх досліджень визначає великі групи людей (націй), які мають певні закономірності свого формування та розвитку, психологічні характеристики й властивості. Для визначення цих особливостей у межах даних наук було введено такі поняття як „соціально-психологічні і національні особливості нації", „менталітет нації", „самосвідомість нації", „ідентифікація (самоідентифікація) етносу" та інші. Народ, нація в даному випадку виступає як єдиний суб'єкт, як певний цілісний організм, який формується під впливом певних чинників та якому притаманні характерні особливості. У зв'язку з цим, нині все більший інтерес у дослідників викликають чинники етнопсихогенезу нації.

Метою статті є спроба автора визначити та охарактеризувати основні чинники етнопсихогенезу нації, а також проаналізувати наукові праці провідних етнопсихологів, етнографів і філософів у цій галузі.

Виклад основного матеріалу.

На рівні звичайної свідомості уявлення щодо існування різних етнопсихологічних особливостей, що відрізняють представників різних народів, як правило, не викликає сумнівів. Проте, ще більше ускладнень викликає питання про чинники, що зумовлюють виникнення специфічних етнопсихологічних особливостей.

Для успішної реалізації зазначеного заходу доцільно дотримуватись комплексної характеристики чинників розвитку етнічної свідомості, що пов'язана насамперед з культурно-історичними аспектами етнопсихогенезу. Також, важливим моментом є реальна взаємодія біологічних, екологічних, соціальних, культурних та історичних чинників, їх взаємна пов'язаність і додавання в ході формування психіки представників етносу [7, с.27]. Саме ці групи чинників здійснюють основний вплив на формування та можливі трансформації психічної діяльності народу.

Біологічні чинники етнопсихогенезу нації. В межах біологічного підходу до розуміння етнопсихогенезу можливо виділити декілька підваріантів. Одним із них є ***антропологічний підхід***, що полягає у розгляді антропологічних характеристик етносу в якості чиннику, який здійснює вплив на психічну діяльність нації. Для нього характерним є те, що серед представників певної нації за допомогою класифікації Т.Клауса по інтуїтивному сприйняттю тіла виділяють переважаючі характерні риси, які полягають у особливостях зовнішнього вигляду, міміки, жестикуляції. Прикладом такого підходу є антропологічне дослідження Ф. Волкова, який дійшов висновку, що українці, за антропологічними ознаками є досить однорідними і характеризуються темними волоссям та очима, ростом вище середнього або високим, вузьким обличчям, прямим і досить вузьким носом, порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками [1, с.121]. До того між всіма цими параметрами спостерігається цікава закономірність: усі вони максимально виражені у південно-західній частині України та зменшуються, згладжуються в напрямку північного сходу.

На противагу даній версії у роботах І. О. Сікорського зазначалось, що російській народ виник у результаті злиття двох рас – слов'янської та фінської. Набуті у результаті даного злиття антропологічні ознаки закріпились шляхом спадковості в нащадках нової раси. При цьому такий спосіб виникнення Русі відноситься до всіх її племен – великоруського, білоруського та

південно-руського, виходячи з однакового антропологічного складу всіх зазначених племен [14, с.6]. Також автором було зазначено, що на розвиток народного духу здійснили важливий вплив два чинники: антропологічний склад племені та зовнішня природа, серед якої проживає слов'янська [14, с.31].

Динарські риси пов'язуються А. Кульчицьким з інтенсивним розвитком чуттєво афективної сфери, за яким всі предмети та явища є настільки об'єктами, наскільки це взагалі можливо [4, с.71]. Ця сила почуттів, енергія афекту може розряджатися назовні, проте вона не спрямована на зміну зовнішнього світу.

Остійська раса, за Т. Клаусом, характеризується такою психічною особливістю, як заглибленість в себе. А. Кульчицький вважав що на рівні психологічної діяльності вона проявляється в особливому настрої, заангажованому спокійними та дещо сумними тонами.

У межах біологічного підходу можливо виділити і ***генетичний підхід***, сутність якого полягає в тому, що кожна нація має свій генофонд, в якому зашифровані певні психологічні та насамперед характерологічні якості етнічної групи.

Ще одним варіантом біологічного підходу, який є дуже близьким за своєю сутністю до генетичного, можна вважати ***еволюційний підхід*** у поясненні етнопсихологічних відмінностей. Його прихильники намагаються пояснити етнопсихогенез та особливості суспільного життя за допомогою еволюційного вчення Дарвіна. Так, з точки зору даного підходу, головною рушійною силою суспільного розвитку, як і в тваринному світі, є боротьба за існування. У контексті даного підходу В. Плетт зазначає, що кожна група є продуктом відбору, в результаті якого з більш чисельного населення будь якими способами, свідомо та несвідомо, відбираються окремі особи, з тією метою щоб відповідна група мала у своєму складі якомога більше людей фізично сильних, розумних, хоробрих і т.і. [9, с.215].

У даному підході існують відмінності при відокремленні психологічних особливостей, які сприяють виживанню етносів в їх боротьбі за існування, особливостей, що генетично закріплюються та передаються спадково. Це можуть бути інтелектуальні здібності, релігійність, патріотизм, що розуміється як аналог інстинкту самозбереження і таке інше. Всі народи відрізняються ступенем виразності (розвитку) тієї якості яка приймається за основу. Як приклад, найбільш "високорозвиненими" за даними якостями вважаються, як правило, народи західної Європи та Америки, а найменш – представники туземних племен Африки та Австралії.

Ще одним напрямком у рамках біологічного підходу є ***біопсихічний підхід,*** сутність якого полягає у багаточисельних намаганнях пов'язати етнопсихологічні особливості з типами нервової системи, з особливостями вищої нервової діяльності та найбільш розповсюджений варіант – з типом темпераменту. Як один з прикладів класифікації темпераментів, "натур", які намагались співвіднести з деякими етнічними групами, було виділення чотирьох типів: кров'яну (сангвінічну), лімфатичну (водяну), нервову та жовчну, яка наведена С.А.Подолинським [10, с.41]. При описі своїх "натур" він приділяв увагу поведінковим і характерологічним особливостям, а також оцінював вірогідність захворювання різними хворобами. Так представники кров'яної натури змальовувались як повнокровні, міцні, які рідше хворіють, з пристрасним, але мінливим характером. Автор вважав, що цей тип зустрічається у представників північних широт (росіян, поляків).

Ті, хто має лімфатичну натуру, володіють світлими очима та волоссям, блідою шкірою та слизистими оболонками, повним, але не міцним тілом. До їх числа можливо віднести німців, англійців.

Представники нервової натури – худі та не дуже міцні, обличчя виразне та неспокійне, розум і характер дуже живі та пристрасні, працюють нерівно, найбільш схильні до нервових захворювань. Саме ця натура, на думку автора, притаманна Руссо, Івану Грозному, Робесп'єру, Шевченку та іншим видатним особистостям, є характерною для українців.

Представники жовчної натури схожі на попередню групу, проте в них більше сили, а головне більше постійності у досягненні своєї мети, здібності працювати довго та багато. Їм загрожують хвороби травної системи. Серед них зустрічається найбільша кількість видатних людей, але, як правило, не з області науки. В основному, це – політичні діячі (Македонський, Петро Перший, Наполеон, Кромвель та ін.). Такий тип переважає у представників народів південних широт – італійців, греків.

Подібні класифікації, більш або менш розгорнуті, більш або менш аргументовані, побудовані на співставленні видів темпераменту або інших біопсихічних утворень з етнопсихологічними особливостями, зустрічаються до нині.

Таким чином, всі розглянуті варіанти біологічного підходу (антропологічний, генетичний, еволюційний, біопсихічний та їх можливі різновиди) об'єднує те, що джерелом етнопсихологічних характеристик є суб'єкти діяльності, а саме представники тієї або іншої етнічної групи, їх особливості, які мають генетичну закріпленість і передаються з покоління в покоління спадковим шляхом.

Екологічні чинники етнопсихогенезу нації. На відміну від біологічного підходу головний акцент у питанні детермінації етнопсихогенезу з точки зору екологічних чинників залежить від області і середовища проживання етносу. Ландшафт і клімат, особливості ґрунтів, розміри території, картина зоряного неба та корисні копалини, флора, фауна, водоймища та багато інших елементів природного середовища проживання народу [7, с.64].

У порівнянні даного напрямку з вищерозглянутим необхідно відмітити, що питання стабільності етнопсихологічних характеристик вирішується дещо інакше. Так у 1954 році Хельпах у монографії „Німецький характер" диференціював вітчизняні кліматичні умови, які по суті є детермінантами національних характерологічних рис, які передаються спадково, та кліматичні умови інших країн, які впливають на представників даної етнічної групи, змінюючи їх психологію, але не фіксуючись у генах.

Ще одним аспектом екологічного підходу є проблема співвідношення ступеня впливу екологічних чинників на етнопсихогенез і ступеня "цивілізованості" етносу. Між цими змінними часто встановлюють зворотню пропорційну залежність, яка може формулюватись так: "Наскільки народ стоїть на більш дитячій сходинці цивілізації, настільки більше та швидше географічні умови сприяють йому у створенні своєрідного типу" [3, с.53].

Іншим моментом екологічного підходу є те, що він безумовно є набагато давнішим за біологічний. Однією з перших робіт була робота Гіппократа "Про повітря, води та місцевості." Його теза: "Форми людей і вподобання відображують природу країни" набула широкої відомості. Поклавши початок багато чисельним працям, що підтримують і розвивають дане вчення. При цьому, якщо Гіппократ основну роль в етнопсихогенезі відводив таким елементам навколишнього середовища як клімат і ландшафт, то його послідовники значно розширили дане коло чинників.

Таким чином, екологічні чинники з давніх часів до нині часто залучаються для пояснення етнопсихогенезу тієї або іншої нації.

Соціальні чинники етнопсихогенезу нації. Обсяг поняття "соціальні чинники" надзвичайно широкий. Стрижнем його є аналіз суспільних зв'язків і відносин у суспільстві, проте цей загальний предмет аналізу може розглядатися під різними кутами зору. У межах цього підходу, також, можуть розглядатись традиційні принципи взаємовідносин у малих групах (особливо в родині), рольова структура та її вплив на психічну діяльність нації. До цього підходу можливо віднести також наукові праці, в яких виділяються характерні для етносу соціальні групи, що в різні історичні епохи стають певним "символом" народу.

Типовим прикладом першого варіанту аналізу є наукова праця А. Кульчицького, в якій відмічено, що найбільший вплив на формування суспільної структури української психіки здійснили: недостатня диференціація структури суспільства з іноді майже виключним переважанням в ній до недавнього часу класу селян, а також обумовлене історичними умовами виключне значення малих груп у соціальному житті українців [4, с.34].

Значне переважання селянства серед українців відбилось на їх системі цінностей, любові до землі, а також на їх "органічності та конкретності". "Селянська структура" української нації, а відповідно, і слабо виражений розподіл праці зумовлюють слабу диференціацію функцій, а таким чином і обмеженість міжіндивідуальної взаємодії. Згідно з багатьма джерелами, характер українців, їх індивідуалізм проявляється у всьому: і в відокремленні сина після одруження навіть всупереч економічній вигоді, і в основних принципах життя козацтва, і в подвірному, а не общинному землеволодінні, і в більш прийнятному, ніж в інших народів становищі жінки, і навіть специфіці хорового співу – "Організованого хорового співу у них нема, не люблять навіть співу з засівом" [17, с.49].

Сучасні автори все частіше починають звертатись до соціально-економічних авторів, "соцекогенезу" в термінології Ю.М.Пахомова [8, с.12], вбачаючи в ньому щось невловиме, але значиме, що є душею нації, її ядром, в якому втілена таємниця національної індивідуальності, без якого особливості національної системи цінностей, стереотипів поведінки та інших психологічних характеристик ніколи не будуть розкриті.

Як зазначалось раніше, в якості соціального чинника, що здійснює вплив на етнопсихогенез, часто розглядається традиційна рольова структура в малих групах, насамперед у батьківській родині. Одним з головних питань було те, як культура формує "базову особистість", як породжує те, що необхідне для її існування та розвитку. Вважалось, що формування "базової особистості" можливе завдяки традиційно регламентованій, типовій для даної культури практиці поводження з дітьми та їх виховання у самому ранньому віці. Цей досвід формує певний тип національного характеру – "базову структуру особистості".

Іншим варіантом соціологічного напрямку дослідження етнопсихогенезу є виділення визначених соціальних груп, які стають для народу втіленням його національного характеру. Прикладом даних досліджень є роботи К. Костомарова та М. Гримича. Виділені Костомаровим типи національних характерів, що змінювали один одного у різні історичні епохи, складаються у таку послідовність: козак – чумак – поселянин. Образ козака – символ воїна, захисника, з відповідними характерологічними особливостями, змінюються образом чумака, який втілює собою перехід від козака до поселянина.

На відміну від Костомарова для М. Гримича вихідним типом українського національного характеру був селянський. Згідно з автором, він знайшов своє відображення і в космологічній системі народу (так з п'яти вихідних стихій світобудови – води, неба, землі, повітря та вогню – в найдавніших українських міфологічних уявленнях перевага надається землі, саме створення світу зводиться до створення землі).

Таким чином, соціальний чинник етногенезу нації характеризується розглядом багатьох зазначених складових при обранні різноманітних підходів та з дотриманням об'єктивних поглядів щодо здійснення їх аналізу.

Культура як чинник етнопсихогенезу нації. Серед чинників, що активно впливають на психічну діяльність будь-якого народу значна роль належить впливу культури та її окремих елементів. Даний чинник характеризується впливом на етнопсихогенез культурних течій, що притаманні регіону проживання нації. Проте, важливим є вплив на етнопсихогенез окремих елементів культури. Пріоритет серед них, безумовно, належить мові. Видатний вітчизняний філолог А. А. Потебня розглядав мову не лише в якості етнодиференціюючої, але й в якості етноформувальної ознаки будь-якого народу. При цьому "етнічна специфіка полягає не в тому, що висловлюється, а в тому, як висловлюється" [11, с.102]. Це положення розкривається наступним чином: всі існуючі у світі мови споріднені за двома основними властивостями – "звукова розрізненість" і те, що всі вони є системами символів, які служать думці. При цьому, вважається, що представники різних народів за допомогою своїх національних мов формують думку своїм, несхожим на інші, способом.

Також згідно з іншим дослідником Овсянико-Куликовським, національна специфіка формується "за допомогою розуміння творів розумової творчості" членами даної етнічної групи. Виділялося таке поняття як етнічна психіка – окремі задатки, посилання, матеріал, з яких національний устрій психіки повинен був вироблятися "силою розумової творчості". Головну роль у цьому процесі відіграють видатні мислителі даного народу [5, с.87]. Щоб з сирого матеріалу етнічної психіки міг створитись національний устрій, він повинен надійти до "лабораторії" творчості великих розумів, талантів, геніїв [5, с.85].

Крім вчених, письменників, тобто діячів розумової праці, національний устрій психіки, може бути сформований і діячами "соціально-активного типу" – геніями в суспільній, військовій, політичній сферах. Головна теза даної концепції – це "національна психіка складається з елементів інтелектуального та вольового порядку, а елементи почуттів до складу національної психіки не входять" [5, с.19].

Таким чином, дані положення свідчать про те, що формування основних складових національної психіки – мислення та волі – здійснюється за допомогою творів або

безпосередньої діяльності національних геніїв, талантів у розумовій та суспільно-політичній сферах.

Історичні чинники етнопсихогенезу нації. Поруч з екологічними чинниками феномен впливу історії на особливості психічної діяльності був найбільш популярним і розповсюдженим засобом пояснення процесу етнопсихогенезу нації. Разом з тим жоден інший чинник не має в собі настільки різних характеризуючих ознак у плані його змістовного наповнення, як саме цей. За окремими підходами, вживання терміну "історичний чинник" пов'язане з підкреслюванням впливу на етнопсихогенез колишніх взаємовідносин певної нації з іншими, як правило, сусідніми, що М. Костомаров називав "взаємним тертям народів". Прикладом цього є наукова праця А.Н.Пипіна, де він зазначав: "...Племінне сусідство у давні та середні віки, що здавна впливало у Південному племені інакше, ніж у Північному на етнологічний склад народності..., подальші історичні відносини, невідомі на півночі, що надавали нові поняття та звичаї на півдні, національна історична боротьба XVI-XVII-го століть і т.п. – усе це разом створювало тип народності, так відмінний від північного, що при "возз'єднанні" в XVII-му столітті він не міг злитися з народністю, що господарювала, та додався до неї окремим відтінком*"* [12, с.12].

Іншим аспектом історичного впливу на національну психологію вважалась історична наявність власної державності. Прикладом розгляду цього аспекту є дослідження А. Кульчицького, який звертав увагу на те, що історія українського етносу – це постійна "прикордонна ситуація" в екзистенційному сенсі, існування в умовах постійної загрози загибелі етносу [4, с.114].

Іншим напрямком у розумінні історичного впливу на етнопсихогенез є вивчення змін якихось граней психічної діяльності у різні епохи. Необхідність цього аспекту етнопсихологічного аналізу підкреслював послідовник А.А.Потебні – Г. Шпет, який вважав, що предметом етнічної психології є "типові колективні переживання". Під цим розумілось таке: всі соціальні явища – мова, міфи, вподобання, наука, релігія і т.д. – викликають у народу відповідні переживання. Наскільки б окремі його представники не відрізнялись індивідуально та наскільки б не було різним їх ставлення до подібних соціальних явищ, завжди можливо знайти дещо загальне в їх реакціях, що і складає предмет етнічної психології. Загальне розуміється ним як "репрезентант багатьох індивідів", як "тип" – у вживанні цього терміну для характеристики героїв художніх творів. Найбільша увага повинна бути приділена мові.

Ще одним науковим підходом до розуміння історичного чиннику є вивчення національного характеру за трьома можливими способами: дослідження народної творчості, характеристика видатних представників даного народу, характеристика найбільш яскравих і виразних історичних епох, що пережив даний народ. Як приклад, "найбільш важливими моментами історичного розвитку українського національного характеру слід вважати постійний фон української історії – природу України та два історичних періоди – княжі часи та часи бароко", згідно з роботами Д.Чижевського [16, с.17]. Головною особливістю природи України автор вважає український степ, що пробуджує, з одного боку, естетичні, релігійні почуття та філософську свідомість, а з іншого боку – відчуття постійної напруженості, неспокою.

Таким чином, у зміст історичного чиннику може вкладатися будь-яке наповнення, за умови, що його дія відноситься до минулого.

Висновки

Було визначено основні види чинників розвитку психіки, сформульовано положення щодо взаємодії даних чинників у процесі психогенезу. Природа, макрокосмос у ролі чинника психогенезу розглядались глобально – як інтегральний детермінант психіки, що виступав як клімат або географічне положення.

На певному етапі розвитку з загальноекологічного уявлення про взаємозв'язок психіки етносу та середовища його існування виділився біологічний чинник етнопсихогенезу націй. Передача етнічних особливостей від батьків дітям не обмежується посиланням на кліматичні чинники, а залежить від діяльності деяких „органічних сил". У подальшому, етнопсихогенез активно намагались пов'язати з антропологічними характеристиками народів, еволюційною теорією та генетичними вченнями про спадковість ознак.

З розвитком уявлень про соціокультурні чинники етнопсихогенезу почала змальовуватись дещо інша картина. Коли в

питанні про природний вплив на формування етноспецифічності психіки людська думка прямувала від загального ствердження факту такого впливу до поступової конкретизації набору діючих чинників, що в результаті призвело до виділення з екологічного підходу більш вузького біологічного, то у випадку з культурними детермінантами етнічної специфіки психічної діяльності, ситуація виглядає зворотньою.

У результаті наукових досліджень стає досить очевидною взаємодія даних чинників. Саме тому наукою був обраний шлях комплексного опису чинників розвитку національної психіки та аналізу взаємодії їх в цьому процесі, який і було представлено в даній статті на прикладах досліджень різних вчених, що здійснювались протягом тривалого терміну часу.

Перспективами подальших досліджень є проведення детального аналізу основних складових елементів соціально-психологічних і національних особливостей нації.

Література

1. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Федор Кондратьевич Волков. – СПб. – 1916. – С. 455-647.

2. Выготский Л.С. Инструментальный метод в психологии: Собр. соч. / Лев Семенович Выготский. – М. –1982. – Т.1. – С. 103-109.

3. Костомаров Н.И. Две русские народности / Николай Иванович Костомаров. Изд-е второе. – СПб.: Исторические монографии и исследования. – 1872. – С. 51-109.

4. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / Олександер Кульчицький. – Мюнхен; Е.У.Т.І., Нью-Йорк, 1949. – 718 с.

5. Овсянико-Куликовский Д.Н. Что такое национальность / Дмитрий Николаевич Овсянико-Куликовский. Украинский Вестник. – 1906. – № 1. – 88 с.

6. Павленко В.Н. Введение в этническую психологію [учеб. пособие.] / В.Н. Павленко, С.А.Таглин. – Харьков, 1992. – 147 с.

7. Павленко В.Н. Факторы этнопсихогенеза: [учеб. пособие.] / В.Н. Павленко, С.А.Таглин. – Харьков, 1992. – 89 с.

8. Пахомов Ю.М. Україна і Росія: порівняння соцекогенезу / Ю.М. Пахомов // Соціологія і філософська думка. – 1991. – № 9. – С. 3-10.

9. Плетт В. Информационная работа в стратегической разведке / Вошингтон Плетт. – М. 1958. – 215 с.

10. Подолинський С.А. Життя і здоров'я людей на Україні / Сергій Андрійович Подолинський – Женева, 1878. – 76 с.

11. Потебня А.А. Язык и народность / Александр Афанасьевич Потебня [3-е изд-е.] – Харьков: Мысль и язык, 1913. – 221 с.

12. Пыпин, А.Н. История русской этнографии / Александр Николаевич Пыпин. – СПб. Белоруссия и Сибирь Т. 4., 1892. – 488 с.

14. Сикорский И.А. Что такое нация и другие формы народной жизни / Иван Алексеевич Сикорский. – Киев, 1915. – 178 с.

16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – Мюнхен, 1983. – 134 с.

17. Чубинский П. Малоруссы юго-западного края / Петро Чубинский. – СПб. Труды этногр.-стат. экспед. в Зап.-Рус. край. Материалы и исследования. Т.6. Ч.3., 1873. – 148 с.

Охременко О. Р., *доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології НАСБ України (м. Київ)*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНЮВАННЯ ІНТУЇТИВНИХ РІШЕНЬ ЕКСПЕРТІВ

У статті аналізується проблема прийняття експертних рішень. Для оцінки якості експертизи багатокритеріальних проблем з притаманною ним залежністю оптимізації від вибору критерію (або групи критеріїв), можуть бути використані частотні характеристики застосовності алгоритмів вибору альтернатив під час прийняття експертами інтуїтивних рішень.

В статье анализируется проблема принятия экспертных решений. Для оценки качества экспертизы многокритериальных проблем с присущей им зависимостью оптимизации от выбора критерия (или группы критериев), могут быть использованы частотные характеристики применимости алгоритмов выбора альтернатив во время принятия экспертами интуитивных решений.

In the article the problem of acceptance of expert decisions is analysed. For estimation of quality of examination of multicriterion problems with inherent by him dependence of optimization on the choice of criterion (or groups of criteria), frequency descriptions of applicability of algorithms of choice of alternatives during acceptance by the experts of intuitional decisions can be used.

Прийняття рішення – це особливий вид людської діяльності, вольовий акт обґрунтованого вибору, способу досягнення поставленої мети. У широкому сенсі під рішенням розуміють процес вибору одного або декількох варіантів дій з множини можливих [1 – 3]. В типових ситуаціях прийняття рішення:

1) розглядаються декілька варіантів рішень;

2) задається критерій, за яким визначається відповідність/невідповідність рішення;

3) відомі умови, в яких вирішується проблема і причини, що впливають на вибір того або іншого рішення.

Є низка типових проблем, які виникають під час прийняття будь-яких рішень [4].

1) Повний набір рішень, які необхідно враховувати, не відомий. Повний набір чинників, що відчутно впливають на рейтинг альтернативних рішень також не відомий.

2) Є дуже багато недостатньо усвідомлених альтернатив і суб'єктивних чинників, що впливають на вибір. Техніка виявлення істотних елементів (Method Use_Extract_Essential_Element) під час експертного оцінювання не вирішує цих проблему.

3) Впливи різних чинників на вибір оптимального рішення складні і нез'ясовані.

4) У реальних завданнях часто мають місце так звані «зворотні зв'язки». У цьому разі виявляється, що чинники, за якими визначена значущість рішення, самі залежать від прийнятого рішення.

5) Немає точної кількісної інформації, необхідної для вирішення проблеми.

6) Наявні дані суперечливі.

7) Існує значна кількість різних поглядів на проблему, але немає консенсусу. Для досягнення згоди використовують «усереднення», «зважування» наявних думок, оскільки немає чіткої і універсальної методики складання рейтингу запропонованих рішень.

Метод експертних оцінок, як один з варіантів регламентованої і стандартизованої процедури прийняття рішення, вимагає високої кваліфікованості експертів, зайнятих на етапах створення структури проведення експертного оцінювання, готують дані (Rules Date_Preparation) і інтерпретують результати (Method Use_Result_Interpretation). Їх здатність формувати правильні несуперечливі альтернативи заздалегідь або формулювати їх в процесі обговорення вирішуваної проблеми не може бути об'єктивно оцінена, оскільки не існують критеріїв такої оцінки. [5].

Багато в чому обґрунтованість експертного рішення пов'язана:

1) з повнотою набору вхідних даних, що визначають рейтинг рішень;

2) з повнотою урахування зв'язків між метою рейтингу, чинниками і можливим рішенням;

3) з адекватністю формулювань критеріїв для парних порівнянь (Advice_

Twine_Compare_Criterion) поставленим цілям.

Часто при виборі рішення з множини можливих, експерт керується тільки інтуїтивними уявленнями. Ці уявлення не деталізовані (на питання «чому?» далеко не завжди експерт може чітко відповісти). Тому, з метою оптимізації методу експертних оцінок, слід знайти певну міру відповідності кожного з рішень [6].

Всі методи прийняття експертних рішень можна об'єднати в три групи [7]:

1) неформальні (евристичні);

2) колективні;

3) кількісні.

Неформальні методи засновані на аналітичних здібностях і досвіді експерта. Це сукупність логічних прийомів і методів вибору оптимальних рішень шляхом порівняння альтернатив з урахуванням накопиченого досвіду, що базується на інтуїції. Перевага полягає в тому, що рішення, як правило, ухвалюються оперативно. Недолік у тому, що даний метод базуються, на інтуїції, а звідси існує досить висока вірогідність помилок.

Колективні – методи мозкової атаки і мозкового штурму – застосовуються, як правило, при необхідності прийняття складного, багатопланового рішення, пов'язаного з екстремальною ситуацією.

Вони вимагають уміння чітко і конструктивно формулювати пропозицію та передбачають наявність таких рис, як комунікабельність, компетентність. Під час їх реалізації пропонуються різні альтернативи, навіть такі, які виходять за рамки звичайних прийомів і способів реалізації подібних ситуацій у звичайних умовах.

Метод Дельфи за формою є багаторівневим анкетуванням щодо альтернатив вирішення оголошеної проблеми.

Перший етап формулювання альтернатив проходить без аргументації, тобто кожним з учасників пропонується набір рішень. Після оцінки запропонованих альтернатив вже іншими експертами, складається певний набір альтернатив.

На другому етапі експерти повинні аргументувати свої пропозиції, варіанти рішення. Після статистичної обробки оцінок приймається запропоноване експертами найбільш оптимальне рішення.

Метод кингисе – японська кільцева система прийняття рішення – полягає в тому, що на розгляд готується проект новації. Він передається для обговорення експертам. Кожний з яких повинен розглянути пропонований проект і дати свої зауваження письмово, після чого проводиться обговорення, на яку запрошуються експерти, чия думка була не зовсім зрозуміла, або виходить за рамки звичайного рішення. Рішення приймається на основі експертних оцінок за одним з принципів:

1) принципом більшості голосів;

2) принципом диктатора – за основу береться думка однієї людини, зазвичай найбільш владної;

3) принципом куреня – вибір не повинен защемляти інтереси кожного із зацікавлених суб’єктів;

4) принципом Парето – експерти утворюють єдине ціле, одну коаліцію і виробляють сумісне рішення;

5) принципом Еджворта – експертів розбивають на декілька груп, кожна з яких відстоює своє рішення.

Кількісні експертні оцінювання спираються на науково-практичний підхід, що припускає вибір оптимальних рішень шляхом обробки великих масивів інформації [8 – 10]. Відповідно до типу математичних функцій, розрізняють:

1) лінійне моделювання (використовують лінійні залежності);

2) динамічне програмування (із вводом додаткових змінних в процесі вирішення завдань);

3) імовірнісні і статистичні моделі (методи теорії масового обслуговування);

4) теорію ігор (із врахуванням розбіжності інтересів різних структур);

5) імітаційні моделі (експериментальна перевірка реалізації рішень, початкових передумов, уточнення вимог до них).

У будь-якому із запропонованих методів, необхідність прийняття рішення в умовах невизначеності, за відсутністю чіткої орієнтації, або дефіцитом часу, неспроможністю урахувати всі складні структурні і динамічні зміни – виступають чинниками ризику і пред’являють підвищені вимоги до здатності експертів мислити по-новому, до актуалізації різних сторін їх інтелектуально-особистісного потенціалу [11].

Специфіка власне психологічного

підходу до проблеми прийняття рішення полягає в наступному.

По-перше, описуються і досліджуються психічні процеси, що опосередковують вибір з альтернатив і ситуації, що дозволяють подолати об'єктивну і суб'єктивну невизначеність [12]. Зокрема, вивчається процес прогнозування як основа подолання людиною суб'єктивної невизначеності в критеріях вибору і як етап інформаційної підготовки вибору.

По-друге, йде пошук результативних когнітивних, мотиваційних і особових детермінант вибору [13]. В результаті загально психологічного аналізу проблеми прийняття рішень, породження інтуїтивних розумових передбачень розглядається не лише в аспекті процесуальної регуляції. При інтуїтивних передбаченнях як компонентах прийняття рішень, задіяні потенційні когнітивні (практичний інтелект), особові (раціональність, готовність до ризику), мотиваційні і стильові (інтуїтивний пізнавальний стиль) регуляції процесу прогнозування [14].

При цьому особово-мотиваційні і стильові компоненти регуляції інтуїтивних передбачень розглядаються як прояв активності людини, відображення внутрішнього ступеню прийнятності і виправданості опори на інтуїтивне знання, вираженого у співвідношенні інтуїтивних і дискурсивних процесів прогнозування.

Модель породження прогнозів, опосередкованих інтуїтивними процесами, включає два рівні. На процесуальному рівні прогноз виступає як етап прийняття рішення і суттєво опосередкується індивідуальними особливостями пізнавальних стратегій прогнозування та індивідуальними характеристиками когнітивних властивостей, а також ситуативних характеристик, що впливають на процес породження інтуїтивних передбачень.

На рівні когнітивної і мотиваційно-особової регуляції потенційні когнітивні, особові, стильові і мотиваційні особливості також регулюють породження передбачень і відбиваються у спостережуваних індивідуальних відмінностях пізнавальних стратегій прогнозування та в результативності припущень щодо реалізації подій у майбутньому [15].

Прогноз, як ментальна конструкція майбутньої події, виникає в ситуації, де майбутнє об'єктивно невідоме. Хоча невизначеність ситуації є фундаментальною умовою породження передбачення, вона впливає на прогнозування лише опосередковано, тільки заломленням криз суб'єктивний досвід.

Таким чином, образ світу є першою складовою процесуального рівня моделі майбутнього і виділяється завдяки безперервному активному генеруванню суб'єктом пізнавальних гіпотез, спрямованих на зменшення об'єктивної невизначеності ситуації завдяки перетворенню, структуруванню суб'єктивної невизначеності людини.

Суб'єктивна невизначеність розглядається як другий блок процесуального рівня моделі.

Третім блоком виступає прогностичний процес, спрямований на зниження рівня суб’єктивної невизначеності. У перебігу цього процесу породжуються інтуїтивні передбачення, які акумулюються і презентуються у вербальному прогнозі.

Прогноз як думка щодо передбачення майбутньої події є четвертим блоком процесуального рівня моделі.

П'ятим, завершальним блоком, виступає підготовка до прийняття рішення, що слугує інформаційною основою вибору альтернативи.

Ми припустили, що співвідношення інтуїтивних і аналітичних (дискурсивних) компонентів в прогностичному процесі залежить від двох основних чинників його регуляції: ситуаційного і особового. Об'єктивні характеристики і структура ситуації можуть задавати певні обмеження під час прогностичного процесу.

Наприклад, такі особливості ситуації як дефіцит часу, обмеженість фактичного знання або швидкоплинні умови активують інтуїтивні прогностичні процеси. В той же час зовнішні вимоги ситуації заломлюються криз внутрішню структуру мотиваційних, особових і стильових особливостей людини та активують й регулюють когнітивні елементи прогностичного процесу. Тим самим, активація інтуїції під час прийняття рішення як за суб'єктивними характеристиками оцінки невизначеності, так і за вимогами діяльності, здійснюється за умов включення аналітичних компонентів прогнозування на ранніх етапах прийняття рішення.

Під час прийняття рішень експерт часто стикається із завданнями закритого типу, в яких множина альтернатив задана але невідомими залишаються критерії вибору того або іншого варіанту. Тому під час експертного рішення на перший план виступає відбір критеріїв вибору альтернатив і побудова моделі здійснення вибору.

Під час прийняття рішень за нечітких передумов найбільш важливим є співвідношення мети і обмежень.

Під ***метою*** ми розуміємо нечітку множину у відповідній площині альтернатив, де **X** – задана множина альтернатив. Тоді мета, **G** визначатиметься фіксованою нечіткою множиною **G** в площині альтернатив **X** [16].

Функція ваги кожного елементу, використаного в процесі прийняття рішення, є оператором встановлення лінійної впорядкованості множини альтернатив. Подібним чином нечітке обмеження, або просто обмеження **E,** в площині альтернатив **X** визначається як деяка нечітка множина **E** в **X.** Таким чином, і мета, і обмеження розглядаються як нечіткі множини в просторі альтернатив.

Прийняття рішення або вибір однієї чи декількох з наявних альтернатив за нечітких умов інтерпретується як комплексний вплив мети **G** і обмеження **E** на вибір альтернатив і характеризується згином **G – C**, який і утворює нечітку множину рішень **Đ**, тобто **Đ = G – C.**

Функція належності для безлічі рішень задається співвідношенням:

$\mu_{Đ}(x) = \mu_G(x) \wedge \mu_C(x)$. У більш загальному випадку, якщо є **n** цілей і **m** обмежень, то результуюче рішення визначається згинами усіх заданих цілей і обмежень, тобто:

$Đ = G_1 \cap ... \cap G_n \cap G_1 ... \cap G_m$

і, відповідно:

$\mu_{Đ} = \mu G \wedge ... \wedge \mu G_0 \wedge \mu G_1 \wedge ... \wedge \mu G_m$.

У наведеному визначенні нечіткі цілі і обмеження входять у множину рішень **Đ** абсолютно однаково, а нечітке рішення є «інструкцією», нечіткість якої пояснюється неточністю формулювання мети і обмежень. Якщо таких рішень **Đ** декілька, то вони утворюють площину ***оптимального рішення,*** а кожен елемент цієї площини розглядається як максимізоване рішення.

Практичний інтерес являє випадок, коли мета і обмеження є нечіткими множинами у різних площинах. Припустимо, що f є відображенням множини альтернатив **X`** на ту ж площину **X**, причому змінна **x** позначає вхід: певну альтернативу (**n**), а **y** – відповідно вихід, тобто обрану альтернативу p m можливих.

Якщо мета задана як нечітка множина цілей **G** в площині виборів **Y**, тоді обмеження є нечіткою множиною E **y** просторі площини альтернатив **X.** Знаючи нечітку множину цілей **G** в площині альтернатив **Y**, можна знайти нечітку множину цільових обмежень E**G** в площині **X**, яку індукує множина цілей **G** в площині виборів **Y**. Функція належності Ğ в **Y** задається рівнянням: $\mu_G(x) = \mu_G(f(x))$, а **Đ** буде виражене згином множин Ğ і **C.** Тоді можна записати:

$\mu_{Đ}(x) = \mu_G(f(x)) \wedge \mu_C(x)$.

Таким чином, випадок, коли цілі і обмеження задаються як нечіткі множини у різних площинах, може бути зведений до випадку, коли вони задаються в одній площині. Це означає, що зміна множини альтернатив регулює вибори експерта.

Лінгвістична координація здійснює видачу нечітких координуючих дій під час прийняття експертного рішення природною мовою, наприклад: «Тиск у вузлі А мусить коливатися у межах 7 ±0,2 Мпа». У цьому випадку координуюча величина **K** є нечіткою і задається функцією належності μ^K. ваги кожної з альтернатив, а координуючий принцип коаліційного типу визначаються за допомогою прогнозованих взаємодій, збалансованих взаємодій, оцінних взаємодій.

Основні положення теорії багаторівневих ієрархічних систем пропонують деякі принципи декомпозиції і обмежень цільових функцій окремих підсистем. Кожна підсистема прагне оптимізувати свою цільову функцію, а верхній рівень всієї системи координує функціонування нижчих підсистем завдяки встановленню оптимуму координуючої величини **K.** Процес координації здійснюється за допомогою певних наборів змінних, які для нижчих у ієрархії підсистем, стають параметрами їх діяльності.

Таким чином, у складних системах змінюється саме поняття критерію оптимальності вибору, тому дуже важлива адекватне формулювання завдань і чітке

розуміння оптимальності [16]. У простому детермінованому випадку під критерієм вибору альтернатив розуміється функціонал □(ğ,û) множини можливих рішень, а при оптимізації рішення необхідно знайти (ğ,û), тобто зону максимуму цього функціонала.

При вирішенні багатокритеріального завдання експерт шукає рішення, що забезпечує максимуми кожного окремого критерію вибору альтернатив. Проте, такий максимум досягається лише в ідеальному випадку, а в реальних завданнях шукаються, часто інтуїтивно, компромісні рішення. Тому процес оптимізації вибору альтернатив стає центральним у прийнятті експертного рішення.

Класичні методи оптимізації (принцип максимуму Понтрягина, метод динамічного програмування Беллмана) розглядають оптимальне рішення як рішення, оптимальне відносно стану, сформованого під час реалізації попередньо прийнятого рішення, яким би воно не було.

Таким чином, для оцінки якості експертизи щодо багатокритеріальних проблем з притаманною ним залежністю оптимізації від вибору критерію (або групи критеріїв), можуть бути використані частотні характеристики застосовності алгоритмів вибору альтернатив під час прийняття експертами інтуїтивних рішень.

Література

1. Блюмин С. Л. Модели и методы принятия решений в условиях неопределенности / С. Л. Блюмин, И. А. Шуйкова . – Липецк: ЛЭГИ, 2001. – 139 с. – ISBN: 5-900037-19-3.

2. Орлов А. И. Теория принятия решений / А. И. Орлов. – М.: Экзамен, 2006. – 573 с. – ISBN 5-472-01393-3.

3. Орлов А. И. Принятие решений. Теория и методы разработки управленческих решений / А. И. Орлов. – М.: МарТ, 2005. – 496 с. – ISBN 5-241-00629-X.

4. Черноруцкий, И. Г. Методы принятия решений / И. Г. Черноруцкий. – СПб. : БХВ-Петербург, 2005. – 408 с. – ISBN 5-94157-481-9.

5. Литвак Б. Г. Экспертные оценки и принятие решений : монография / Б. Г.Литвак. – М. : Патент, 1996. – 271 с. – ISBN 5-7518-0010-9.

6. Ларичев О. И. Теория и методы принятия решений / О. И. Ларичев. — Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Физматкнига : Логос, 2006. – 392 с. – ISBN 5-9614-0308-4.

7. Джексон П. Введение в экспертные системы : пер. с англ. / П. Джексон ; ред. Тертышный В. Т. –3-е изд. – М. : Вильямс,2001. – 622 с. – ISBN 5-8459-0150-2.

8. Таха Хемди А. Введение в исследование операций / Хемди А. Таха ; пер. с англ. и ред. А. А. Минько. – 7-е изд. – М. ; СПб. ; Киев : Вильямс, 2007. – 912 с. – ISBN 0-13-032374-8.

9. Афанасьев, В. Н. Анализ временных рядов и прогнозирование / В. Н. Афанасьев, М. М. Юзбашев. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 228 с. – ISBN 5-279-02414-7.

10. Ким Дж. О. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ : пер с англ. / Дж. О. Ким, Ч. У. Мюллер, У. Р. Клекк– М. : Финансы и статистика, 1989. – 215 с. – ISBN 527900247X.

11. Марц В. Г. Беседы по методике и теории игры / В. Г. Марц. – М. : СпортАкадем Пресс, 2001. – 203 с. – ISBN 5-8134-0059-1.

12. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений / Т. В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 285 с. – ISBN 5-7567-0267-9.

13. Налчаджян А. Атрибуция, диссонанс и социальное познание / А. Налчаджян. – М. : Когито-Центр, 2006. –415 с. – ISBN 5-89353-169-8.

14. Гладуэлл Малкольм Озарение: сила мгновенных решений / Малкольм Гладуэлл. – М. : Альпина Паблишер, 2009. – 254 с. – ISBN 978-5-9614-1110-2.

15. Спиридонов В. Ф. Психология мышления. Решение задач и проблем / В. Ф. Спиридонов. - М. : Генезис, 2006 ISBN 5-98563-057-9.

16. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления. Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор, Ян МакДермотт – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 256 с. – ISBN 5-9614-0335-1.

Приходько І. І., *кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, начальник НДЦ Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харьків)*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ УКРАЇНИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА РІВЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ З ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Досліджено провідні соціальні цінності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, які впливають на рівень психологічної безпеки особового складу при виконанні службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час проведення виборів Президента України у 2004 році

Исследованы ведущие социальные ценности военнослужащих внутренних войск МВД Украины, которые влияют на уровень психологической безопасности личного состава при выполнении служебно-боевых задач по охране общественного порядка во время проведения выборов Президента Украины в 2004 году

Chief social valuables of military personnel of internal force MIA of Ukraine, which influence on the level of physiologic safety of crew at the execution of official fighting missions in the protection social order at time of conduction of election of President of Ukraine in 2004 were researched.

Постановка проблеми. Ціннісні орієнтації відносяться до найважливіших компонентів структури особистості, за ступенем сформованості яких можна судити про рівень сформованості особистості. Вони вказують на зміст мотивів, цілей та напрямків особистісного та професійного розвитку. Найбільш гостро проблема ціннісних орієнтацій сьогодні постає у особового складу військових формувань, зокрема, сил охорони правопорядку (СОПр) України, до яких відносяться внутрішні війська МВС України. Військовослужбовці не лише відчувають усі труднощі життя сучасного суспільства, але й зазнають додаткових навантажень у зв'язку з незадовільним рівнем бойового, технічного і тилового забезпечення службово-бойової діяльності, недостатнього фінансування тощо. За таких умов виникає загроза психологічній безпеці особового складу СОПр, небезпека руйнування традиційних для військовослужбовців ціннісних орієнтацій, дезорганізації їх системи і втрати її фундаментальних елементів, формування орієнтацій на цінностях окремих соціальних груп і політичних сил українського суспільства.

Одним з основних завдань, які покладені на внутрішні війська, є охорона громадського порядку (ОГП) та забезпечення громадської безпеки, які полягають у здійсненні державними органами різних заходів щодо охорони життя і здоров'я, честі та гідності громадян, захисту їх прав, свобод і законних інтересів, а також захисту законних інтересів підприємств і організацій та забезпечення нормальної діяльності державних органів. Виконання службово-бойових завдань (СБЗ) з ОГП має специфічні психологічні особливості, зокрема, це негативний інформаційно-психологічний вплив протидіючої сторони на особовий склад; необхідність спілкування та роз'яснювальна робота з громадянами, які перебувають у підвищеному емоційному, неврівноваженому психічному стані; екстремальність службово-бойових ситуацій, які проявляються у можливості виникнення збройного конфлікту, постійної загрози для здоров'я та життя військовослужбовців тощо. Тому проблема збереження психологічної безпеки особового складу, зокрема, таких її елементів, як ціннісні орієнтації, при виконанні різних спеціальних СБЗ СОПр є своєчасною та актуальною. Дослідження проведено у рамках науково-дослідних робіт „Обґрунтування системи психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України" (шифр „Діяльність", державний реєстраційний № 0108U007535) та „Розробка автоматизованого психодіагностичного комплексу визначення професійної придатності військовослужбовців внутрішніх військ, кандидатів на військову службу за контрактом, на навчання у вищі та середні військові навчальні заклади внутрішніх військ МВС України" (шифр

„Психодіагностика", державний реєстраційний № 0109U008191).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Введення поняття "ціннісна орієнтація" виділило проблему ціннісних орієнтацій в окремий напрямок досліджень ціннісної проблематики в американській і західноєвропейській науці. Основні теоретико-методологічні підходи до ціннісних орієнтацій найшли відображення в працях М. Вебера, Д. Девіса, Е. Дюркгейма, К. Клакхона, У. Колба, Р. Макківера, Р. Мертона, Д. Мура, Д. Паркера, Т. Парсонса, Р. Пері, М. Рокіча, Г. Спенсера, У. Томаса, Е. Фромма та інших вчених. Найбільш глибокі дослідження цієї проблеми здійснювали вітчизняні науковці О. Бакурадзе, В. Василенко, А. Здравомислов, В. Тугаринов, В. Ядов. Ученими визначені сутнісні характеристики ціннісних орієнтацій (Б. Ананьєв, В. Ольшанський, Л. Фоміна), запропоновані підходи до їх класифікації (В. Пазенок, О. Шорохова), розглянуті функції ціннісних орієнтацій (В. Водзинська, С. Галченко, Б. Додонов, А. Ручка, В. Скрипай, І. Тимофєєв, В. Чесноков, В. Ядов), з'ясовані особливості формування ціннісних орієнтацій окремих професійних груп і соціальних спільнот.

Окрему групу наукових досліджень складають праці, які присвячені проблемам цінностей і ціннісних орієнтацій військовослужбовців: Ч. Москоса (розглядається система цінностей інституціональної армії), В. Вебера (аналізуються політичні цінності військовослужбовців бундесверу), Д. Гункеля (з'ясовуються засоби формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців), А. Штуккі (установлюється місце та роль критеріїв цінностей у процесі формування особистості молодих військовослужбовців), Р. Фіттона (визначаються моральні цінності військовослужбовців), Д. Портнера (розглядаються моральні цінності солдата), П. Петрія (виявляються духовні цінності військовослужбовців Російської армії), І. Коваленко (розкриваються духовні цінності Збройних Сил України), В.М. Мартинюка (проведено соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій військовослужбовців Збройних Сил України). Значний внесок у розробку проблем цінностей і ціннісних орієнтацій зроблений російськими військовими психологами і філософами, роботи яких присвячені вивченню наслідків впливу ціннісних орієнтацій на різні аспекти військової діяльності (Ю. Славинський, В. Чесноков), установленню ролі ціннісних орієнтацій особового складу в системі "людина – військова техніка" (І. Тимофєєв), визначенню діалектики раціонального й емоціонального в системі ціннісних орієнтацій особистості воїна (В. Кузнєцов), розгляду військово-професійних цінностей і ціннісних орієнтацій (С. Галченко). Однак досліджень, присвячених вивченню проблеми ціннісних орієнтацій особового складу СОПр України при виконанні спеціальних СБЗ, не проводилося.

Мета статті – визначення провідних соціальних цінностей, які впливають на рівень психологічної безпеки особового складу при виконанні СБЗ з ОГП під час проведення масових заходів загальнодержавного рівня, до яких можна віднести вибори Президента України у 2004 році.

Виклад основного матеріалу. Сукупність смислів (смислу життя, смислу професії) утворюють систему особистих духовних цінностей (ціннісних орієнтацій) людини, її особистісний професійний менталітет, які є невід'ємними елементами системи психологічної безпеки людини. Кожна людина має базисну систему особистісних цінностей, які вона прагне підсилити й захистити. Основна з цих цінностей – це почуття власного достоїнства, яке проявляється в тому, як людина поводиться стосовно інших і чого вона очікує (або вимагає) від інших стосовно себе [1]. Потенційна небезпека відчувається спочатку як загроза почуттю власного достоїнства, знижується рівень психологічної безпеки особистості. Будучи уразливою, це почуття здатне штовхнути людину на самі крайні дії.

Потреби і ціннісні орієнтації також складають основу мотивів професійної діяльності – це внутрішні спонукання, що визначають спрямованість активності людини в професійній поведінці в цілому й орієнтацію людини на різні сторони самої професійної діяльності (на зміст, процес, результат праці тощо) або на фактори, що лежать поза професійною діяльністю

(заробіток, пільги тощо) [2]. Важливим аспектом при розгляді проблеми ціннісних орієнтацій в професійної діяльності є також те, що праця ефективна при наявності її смислу, визначення ступеня необхідності як для конкретного суб'єкта цієї діяльності, так і для суспільства у цілому. Смисл професійної діяльності – це підстави для оцінки людиною значимості професійної діяльності особисто для себе, тобто упереджене особистісне опосередковане індивідуальним досвідом відношення людини до праці. Тільки будучи індивідуально емоційно зафарбованими ціннісні орієнтації, ідеали (значення) перетворюються в смисли для конкретної людини. Зрілій особистості властиво постійно шукати все нові, більш глибокі або більш індивідуальні смисли життя, праці [3].

Теоретичні уявлення щодо вибору ціннісних орієнтацій можна представити наступним чином. Дії з підтримці внутрішньо складного миру (фактично, це досягнення стану самоактуалізації, і найбільш яскраво вираженої психологічної безпеки особистості) дозволяє людині вийти на рівень актуалізації глибинних цінностей і підійти до реальної оцінки альтернатив. „Оцінювання альтернатив мало нагадує вимір лінійкою двох відрізків або порівняння зі зразком двох деталей. Саме головне питання психологічного опису цієї центральної частини вибору полягає в тому, щоб зрозуміти, як, у якій формі зустрічаються цінність і діяльність, що оцінюється" [4, с. 297]. Ціннісне зіставлення альтернатив відбувається за рахунок актуалізації у цей момент особистісного змісту і того змісту, що розкривається в момент реалізації діяльності, це своєрідне попереміння „вслухання особистості до себе – до того, як у ній відгукується, звучить цінність і спосіб життя, що представляється кожної з діяльностей, що конструюються". Саме цей момент дає людині відчуття внутрішньої погодженості, дізнавання себе й своїх цінностей, свідомості: вона вибирає не один із двох предметів або навіть мотивів, вона вибирає себе, вибір змінює її особистість [4].

У кожний момент свого життя людина виявляється включеною у певний соціально-психологічний контекст, систему комунікації між людьми незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Її поведінка визначається ступенем усвідомлення, розуміння нею реальних відносин і сильно залежить від ступеня їхнього суб'єктивного взаємовідношення. Чим вище така ступінь, тим менші результати її дій вписуються в загальний контекст, отже, тим вище ступінь напруженості ситуації, зниження рівня психологічної безпеки особистості, а звідси – різке підвищення ймовірності гострого й потенційно небезпечного реагування. Тому дослідження провідних соціальних цінностей необхідно для запобігання виникнення психологічної небезпеки у особового складу СОПр при виконанні різних спеціальних СБЗ.

Для вивчення ієрархічної структури ціннісних орієнтацій особового складу СОПр ми використовували методику виміру ціннісних орієнтацій М. Рокіча [5], яка ґрунтується на прямому ранжуванні поданого переліку цінностей, яку нами було модифіковано згідно мети дослідження. М. Рокіч виділяє два класи цінностей: термінальні та інструментальні. У нашому дослідженні ми запропонували визначити провідні соціальні (термінальні) цінності, які складають основу життєвої концепції людини, це та мета, якої досліджуваний прагне досягти, а інструментальні цінності (засоби) – якості та властивості, які, за думкою респондента, допоможуть йому досягти головної термінальної мети.

Також для реалізації поставленої мети нами була розроблена анкета, яка складалася з 31 запитання, за допомогою якої визначалися динаміка показників психологічної безпеки та провідні соціальні цінності, які впливають на її рівень. У дослідженні прийняли участь офіцери та курсанти Академії внутрішніх військ МВС України, які виконували СБЗ з ОГП під час другого туру виборів Президента України у 2004 році, всього 120 військовослужбовців, з яких 39 офіцерів та 81 курсант.

Такий розподіл був обґрунтований тому, що офіцери та курсанти розрізняються як рівнем службово-бойової підготовки, так і професійним та життєвим досвідом, що впливає на якості саморегуляції, вміння опанувати себе, виконувати службово-бойові завдання у складних умовах, вміння протистояти психологічному тиску та маніпулюванням. Більшість офіцерів – це молоді чоловіки 25-40 років (72%), які мають як професійну освіту, так і життєвий

досвід, 20% обстежуваних – це професіонали, вік яких понад 40 років, лише 8 % офіцерів мають вік 20-25 років, тобто це молоді фахівці, які маючи професійну освіту, мають невеликий життєвий та професійний досвід. Стаж військової служби більшості офіцерів складався від 10 до 25 років (64 %), проте 10% офіцерів мають вислугу понад 25 років та наближуються до пенсійного віку. У таких осіб разом з професійним досвідом можуть фіксуватися зниження мотивації професійної діяльності, 3% досліджуваних офіцерів мають стаж військової служби менше 5 років, тобто вони лише нещодавно закінчили професійне навчання і приступили до практичної діяльності.

Характеризуючи курсантів, відмітимо, що це молоді люди 20-25 років (94 %), які лише отримують професійну освіту та починають самостійне життя, лише 6% курсантів мають вік понад 25 років. Більшість курсантів (93%) мають стаж служби менше 5 років, це, насамперед, випускники шкіл, а також особи, що пройшли строкову службу в Збройних силах та інших військових формуваннях та вступили до Академії (7%).

Методологічна побудова дослідження, що спрямована на вивчення динаміки психологічної безпеки особового складу в життєво складних умовах, вимагає обов'язкового врахування цінностей, які у певних умовах можуть бути втрачені, знищені. Саме ця обставина, за думкою Л.І. Анцифєровой, робить ситуацію стресовою та екстремальною [6]. Для того, щоб зберегти, захистити, утвердити цю цінність, суб'єкт вдається до різних заходів змінення впливу ситуації. І чим більш значуще місце у смисловій сфері особистості займає об'єкт, що знаходиться у безпосередній небезпеці, тим більш інтенсивно сприймається особистісна загроза, тим вищій мотиваційний потенціал антипаційної поведінки. Тому нами було запропоновано проранжувати найбільш значущі соціальні цінності для офіцерів та курсантів під час виконання СБЗ з ОГП (табл.).

Таблиця

Порівняння пріоритетів ціннісної сфери офіцерів та курсантів Академії внутрішніх військ МВС України (у %)

Цінності	офіцери	курсанти	φ	p
життя	54,00	64,00	1,04	-
здоров'я	13,00	7,00	1,04	-
недоторканність	0,00	2,00	1,45	0,1 *
безпека	8,00	2,00	1,49	0,1 *
Разом цінності особистісної (фізичної) безпеки	**75,00**	**75,00**	**0,00**	**-**
честь	15,00	18,00	0,42	-
гідність	10,00	7,00	0,55	-
Разом психологічна безпека (моральні цінності)	**25,00**	**25,00**	**0,00**	**-**

Позначення: розходження достовірні * $p \leq 0,1$

Як бачимо з наведених даних, структура соціальних цінностей у офіцерів і курсантів досить подібна. Так, найважливішою цінністю в обох групах є життя, яке обирається у 54 % офіцерів та 64 % курсантів, вона є провідною в обох групах. Другою за частотою обирання є цінність честі: у офіцерів вона визначається як найважливіша у 15 %, курсантів – у 18 %. Декілька рідше в обох групах обираються цінності здоров'я та гідності.

Зазначимо, що визначені цінності можуть бути згруповані у два блоки – цінності особистісної (фізичної) безпеки та моральні цінності, які є складовими психологічної безпеки. Перший блок цінностей має питому вагу в обох групах досліджуваних, проте їх розподіл у середині цього блоку серед офіцерів та курсантів неоднаковий. Так, офіцери рідше обирають цінність життя і надають пріоритет частіше здоров'ю, що є віковими відмінностями. Однак курсанти іноді обирають у якості пріоритетної цінності недоторканність (2 %), крім того, відзначається тенденція до значущих відмінностей за частотою обирання у якості

найважливішої цінності безпеку ($p \leq 0,1$), яку обирають частіше офіцери. За даними В.А. Боброва, цінність безпеки тісно пов'язана з критичністю мислення [7]. Можемо припустити, що офіцери більш критичні, ніж курсанти, це є похідним від їхнього більшого професійного (виконання подібних СБЗ) та життєвого досвіду, відповідальність за родину та близьких.

Сумарна вага психологічної безпеки (моральних цінностей) в обох групах – 25 %. Якщо цінність честі та гідності у офіцерів представлені досить рівно (15 % та 10 %), то у курсантів це співвідношення інше (18 % проти 7 %), що пов'язано з віковими особливостями: усвідомлення цінності гідності відбувається на більш пізніх стадіях онтогенезу, а цінність честі може мати максималістичне забарвлення у молодих людей.

При проведенні аналогічного дослідження, не пов'язаного з виконанням ніяких СБЗ, під час повсякденної діяльності у листопаді 2007 року, в якому прийняло участь 126 офіцерів Академії ВВ МВС України, найважливішими соціальними цінностями респонденти визначили за таким рейтингом: 1) життя (56,9 %); 2) здоров'я (18,3 %); 3) гідність (10,3 %); 4) честь (7,1 %); 5) недоторканість (6,4 %); 6) безпека (1 %). Як бачимо, це практично тотожні результати, які не змінюються протягом життя, якщо умови подібні, що підтверджує тезу, що система ціннісних орієнтацій складає ядро мотивації життєвої активності особистості, її ставлень до оточуючого світу, до себе самої і до інших людей.

Висновки

1. Дослідження показало, що незважаючи на деякі розбіжності, які пов'язані з віковими відмінностями, професійним та життєвим досвідом, що структура провідних соціальних цінностей курсантів та офіцерів подібна. Ця тотожність є свідченням ідентифікації курсантів з офіцерами, тобто вони усвідомлюють і поділяють ті самі цінності, що й професіонали з певним досвідом військової служби. Аналіз ціннісних орієнтацій військовослужбовців СОПр засвідчує, що вони мають динамічний характер і відображають особливості сучасного українського суспільства, зміст і спрямованість процесів його соціальної трансформації, особливості будівництва та розвитку СОПр України.

2. Для офіцерів і курсантів пріоритетні цінності є такі, що у ситуаціях при виконанні СБЗ з ОГП вони можуть зазнати збитків. Під час виконання СБЗ може бути порушений (знижений) рівень психологічної безпеки особистості, появитися загрози та небезпеки здоров'ю та життю особового складу, що робить ситуацію з охорони громадського порядку під час масових заходів (заворушень), особливо загальнодержавного рівня, насправді екстремальною та стресовою для особового складу сил охорони правопорядку України.

У подальших дослідження планується вивчити динаміку показників психологічної безпеки особового складу СОПр на різних етапах виконання спеціальних СБЗ.

Література

1. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – [2-е изд., испр.]. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

2. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин – М.: Владос, 2001. – 512 с.

3. Мартинюк В.М. Ціннісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... на здобуття ступеня канд. філософ. наук: 09.00.03 / В.М. Мартинюк; Харк. ун-т Повітр. Сил ім. І.Кожедуба. — Х., 2006. – 19 с.

4. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. М: Смысл, 1997. С. 284 – 315.

5. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 1998. – 627 с.

6. Психология социальных ситуаций / Сост. и общая редакция Н.В. Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – 416с.

7. Психические состояния / Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. – СПб.: Питер, 2000. – 512с.

Ржевський Г. М., *кандидат психологічних наук,*
доцент кафедри психології та педагогіки
Гуманітарного інституту НУОУ (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ КОМАНДИРІВ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЗА КОНТРАКТОМ

В дані статті розглянута проблема психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів військової служби за контрактом.

В даной статте расмотрена проблема психологического сопровождения професиональной деятельности младших командиров за контрактом.

In these articles the problem of psychological accompaniment of professional activity of junior commanders of military service is considered by contract.

Розбудова Збройних Сил України орієнтує кадри на науку та пріоритет якісних змін. Якість спеціалістів в першу чергу забезпечується ефективністю професійної орієнтації молоді, професійним відбором, а також інтенсифікацією підготовки, ефективним психологічним супроводженням професійної діяльності.

Характер війн шостого покоління, сучасного бою, нові види зброї та військової техніки надзвичайно ускладнюють бойову діяльність, обумовлюють підвищенні вимоги до моральної та психологічної готовності всіх категорій особового складу частин та підрозділів при досягненні цілей збройної боротьби. Тому особливо актуальним є виявлення психологічних умов ефективності та надійності діяльності військовиків. Для військової теорії та практики дуже важливим є знання того, як впливає сучасна війна, бій на психіку людей, як управляти їх поведінкою в умовах бойової діяльності, спонукати до вмілих і самовідданих дій. Вивчення бойової діяльності (на прикладі сучасних війн та збройних конфліктів) дозволяє зрозуміти сутність та умови досягнення психологічної стійкості та готовності молодших командирів до бойових дій. Психологічне супроводження військово-професійної діяльності молодших командирів-контрактників у різних видах та родах Збройних Сил є одним із найбільш ефективних засобів оптимізації бойової та професійної діяльності молодших командирів.

Проблема психологічного супроводження професійної діяльності вже знайшла певне висвітлення в працях зарубіжних (Баумгартен Ф., Бодров В.А., Климов Е.А. та ін.) та вітчизняних авторів (Барабанщиков А.В., Глоточкін А.Д., Корольчук М.С., Криворучко П.П., Осьодло В.І., Блінов О.А., Макаревич О.П., Хміляр О.Ф., Макаренко Н.В., Сахадзе Д.І., Невмержицький В.М. та ін.).

Водночас проблема психологічного супроводження потребує подальшого розгляду, уточнення, поєднання з системою та досвідом професійно-психологічного відбору.

Мета й завдання статті полягає у вдосконаленні системи психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів-контрактників з урахуванням особливостей професійно-психологічного відбору в сучасних умовах.

Відповідно до поставленої мети вирішено наступні завдання: визначено сутність, мету та завдання психологічного супроводження діяльності молодших командирів служби за контрактом від моменту прийняття рішення про підписання контракту до моменту його закінчення; вдосконалено систему роботи командира бригади (батальйону, роти, взводу), їх заступника з гуманітарних питань командира (бригади, батальйону, роти), начальника штабу (бригади, батальйону) та офіцерів відділу з гуманітарних питань бригади.

Наукова новизна статті полягає в тому, що: виявлено проблеми професійно-психологічного відбору в частині; проаналізована та вдосконалена система роботи посадових осіб бригади з психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів служби за контрактом; уточнено сутність, мету та функціональні завдання психологічного супроводження на етапах: оптації, професійної підготовки, адаптації, професійної діяльності та майстерності;

обґрунтовано комплекс психодіагностичних та психотерапевтичних методик, які використовуються на різних етапах психологічного супроводження.

Обраний напрямок дослідження пов'язаний з реалізацією Указу Президента України № 28/2004 від 12 січня 2004 року про «Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних силах України», Державною програмою переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом, що введена Указом Президента України №348/2002, Наказом Міністра оборони України від 30 вересня 2002 року № 322 введено в дію Інструкцію про організацію виконання вимог Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України.

Отже, основні положення виконаного дослідження можуть бути використані у системі психологічного забезпечення повсякденної діяльності військ (сил), для розробки керівних документів з питань соціально-психологічного супроводження діяльності Збройних Сил України, написанні підручників, навчально-методичних посібників з психології діяльності в особливих умовах, як підґрунтя для подальшої наукової розробки проблем психологічного супроводження діяльності молодших командирів служби за контрактом в екстремальних умовах діяльності.

Найважливішими заходами, як визначено в Державній програмі реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2011 року є оптимізація форм і методів комплектування професійної армії, створення сучасної системи підготовки та перепідготовки кадрів, раціонального розподілу молодших командирів за контрактом за спеціальностями, що забезпечить відповідність психологічних якостей контрактників вимогам військово-професійної діяльності.

Системність проведення заходів професійно-психологічного відбору є винятково важливою вимогою оптимізації та удосконалення процесу науково-методичного та кадрового забезпечення прийняття громадян України на військову службу за контрактом. Практична робота по проведенню даних заходів у військах (силах) здійснюється за напрямками: психологічна діагностика (психологічне обстеження кандидатів на військову службу за контрактом; психологічне обстеження умов їх службової діяльності; психологічне обстеження соціально-психологічних явищ у військових колективах; визначення професійно-важливих якостей, здібностей); професійно-психологічний відбір та розстановка кадрів (розробка системи проведення ППВ на споріднену групу військових професій; проведення необхідних заходів ППВ; винесення заключного рішення про професійну придатність кожного кандидата; напрацювання пропозицій щодо комплектування військових підрозділів); консультативно-методична допомога (консультування кандидатів на військову службу за контрактом з особистих проблем; консультування командування щодо здійснення морально-психологічного впливу на контрактників); психологічна прогностика (прогнозування перспектив професійного розвитку кандидата; проектування змісту і напрямків розвитку індивідуальних морально-психологічних якостей кандидатів; напрацювання моделей поведінки контрактників у професійній діяльності; передбачення та прогнозування порушень військової дисципліни).

Системне рішення питань, пов’язаних із врахуванням факторів, які впливають на успішне виконання завдань контрактниками, перш за все індивідуальних якостей людини та підбором тієї посади, виконання обов’язків за якою співпадає з її вимогами до властивостей та якостей особистості, а також прогнозування професійної придатності за результатами досліджень, є підґрунтям продуктивного проведення практичної роботи щодо виконання Державної програми переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями за контрактом, комплексного вдосконалення їх професійної підготовки за різними військово-обліковими спеціальностями.

Важливу роль в побудові нової професійної армії, відіграє система психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів за контрактом.

Під психологічним супроводженням професійної діяльності молодших командирів служби за контрактом розуміється сукупність заходів спрямованих на підтримку професійної придатності, психологічної готовності до професійної діяльності та стійкості до впливу стрес-факторів службово-бойової обстановки. Психологічне супроводження складається з двох компонентів: психологічної підтримки і психологічної допомоги.

Визначено наступні етапи психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів служби за контрактом: етапі оптації, професійної підготовки, адаптації до професійної діяльності, етап професійної діяльності.

Основними завдання психологічного супроводження кожного з етапів професійної діяльності є: на етапі оптації виконуються наступні психологічні функціональні завдання: інформування щодо психологічних особливостей служби за контрактом та психологічних і психофіологічних особливостей військових професій; виявлення осіб, схильних до девіантної поведінки; психологічне вивчення індивідуальних властивостей, які сприятимуть успішній діяльності в конкретно спеціальності; проведення спостереження за психічними претендентів до служби за контрактом; проведення індивідуальної бесіди, щодо професійного плану; психологічне консультування молодших командирів, які не можуть проходити службу за контрактом (чи службу за обраною посадою) в зв'язку з невідповідністю їх індивідуально-психологічних характеристик; підготовка психологічної характеристики оптанта та звітних документів. Завданнями, які вирішуються на етапі психологічного супроводження адаптації полягають в тому, щоб: визначити дезадаптуючі фактори військової служби; провести психодіагностику когнітивних, емоційних і соціально-психологічних порушень; психодіагностика екстремальних факторів, які сприяють дезадаптації; визначити суб'єктивні і об'єктивні фактори адаптації; проводити заходи психокорекції психічних станів та властивостей військовослужбовця. Завдання психологічного супроводження і професіоналізації полягають у: постійному контролю за перебігом, та проявами психічних процесів, станів, утворень, якостей особового складу військових підрозділів; підтриманні психологічної готовності та здатності особового складу виконувати свої обов'язки: визначенні дезадаптуючих факторів військово-професійної діяльності; розвитку психологічної сумісності членів екіпажів та підрозділів; підтриманні та відновленні у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну стійкість при виконанні навчально-бойових завдань; наданні психологічної допомоги методами психологічного консультування та психотерапії військовикам, що її потребують; проведенні занять за методиками саморегуляції та вольової мобілізації або психологічної релаксації особового складу після сильних нервово-психічних навантажень; аналізі та прогнозуванні стану стомленості особового складу. Розробці рекомендацій командиру, щодо проведення заходів по його зниженню; психологічному вивченні функціонального стану й працездатності молодших командирів підрозділів за прямими та побічними показниками через кожних 2-3 тижні несення служби, а також осіб на яких було найбільше навантаження у період виконання завдань; створенні соціально-психологічних умов для виконання поставлених завдань підготовки; створенні дієвої системи психологічної реабілітації і надання допомоги психотравмованим військовослужбовцям; вдосконалення та розвиток індивідуально-особистісної мотивації молодших командирів-контрактників до активної військово-професійної діяльності; налагодження психологічної системи ефективного стимулювання сумлінної праці військових фахівців.

Розроблена система роботи посадових осіб бригади з психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів служби за контрактом охоплює командирів бригад, батальйонів, рот, взводів, начальників штабів бригад та батальйонів, заступника командира бригади (батальйону, роти) з гуманітарних питань, офіцерів відділення з гуманітарних питань бригади (офіцера з МПЗ військової дисципліни, офіцера ІПЗ та психолога бригади). Розроблена система включає планово-організаційні заходи

психологічного супроводження та індивідуальну роботу офіцерів зазначених категорій.

Отже, теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що поглиблено знання про сутність та завдання психологічного супроводження на різних етапах діяльності молодших командирів служби за контрактом у ЗС України;

Таким чином, практичне значення полягає у тому, що розроблена система роботи посадових осіб бригади дозволяє вирішувати питання супроводження діяльності молодших командирів служби за контрактом від моменту прийняття рішення про підписання контракту на військову службу до менту звільнення з контрактної служби.

Велике значення має організація планування і організації психологічного супроводження професійної діяльності молодших командирів за контрактом, індивідуальний обсяг робіт який виконується посадовими особами бригади під час вибору професії (стадія оптації), професійної підготовки, професійної адаптації, професіоналізації, майстерності.

Література

1. Військові статути Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 548 – XIV. – К., 1999. – 516 с.
2. Воєнна доктрина України: Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993р. № 3529 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 43. – С. 19 – 25.
3. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді: Указ Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948 / 2000 // Слава і честь. – 2002. – 30 листопада.
4. Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України: Указ Президента України від 7 листопада 2001 року № 1053 / 2001 // Народна армія.– 2001. – 21 листопада.
5. Про Державну програму переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом: Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 348 / 2002 // Слава і честь. – 2002. – 27 квітня.
6. Інструкція про організацію виконання вимог Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України: Наказ Міністра оборони України від 30 вересня 2002 року № 322.
7. Тимчасова інструкція щодо організації і проведення відбору та прийняття громадян України на військову службу за контрактом на посади солдатів, матросів, сержантів і старшин: Наказ Міністра оборони України від 20 серпня 2001 року № 284 // Слава і честь. – 2003. – 1 – 4 лютого.
8. Бараннік В.А., Блінов О.А., Макарович О.П., Невмержицький В.М., Осьодло В.І., Хміляр О.Ф. Психологічне супроводження професійної діяльності молодших командирів служби за контрактом Збройних Сил України: Навч. посібник. – К.: РОСА, 2008. – 344 с.
9. Генерал Армії України Радецький В. Негайна відмова від призову: реальність чи міф? // Військо України – 2008.
10. Корольчук М.С., Криворучко П.П., Осьодло В.І. та ін. Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів: Навчальний посібник. – К., 2001. – 70 с.
11. Криворучко П.П., Осьодло В.І., Проманенко О.П., Макаревіч О.П. Психологічна робота у військах (силах). Навчальний посібник.– К., 2002.

Стаднік А. В., *кандидат медичних наук, доцент кафедри військового навчання та виховання Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків)*

ВИЗНАЧЕННЯ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК ТА ЗАХОДІВ ЩОДО ЇХ ПРОТИДІЇ

Автором викладена система форм та методів психологічного впливу навійськовослужбовців внутрішніх військ. Запропоновано заходи протидії з урахуванням ефективності їх впливу на морально-психологічний стан підрозділів.

Автором изложенная система форм и методов психологического воздействия навоеннослужащих внутренних войск. Предложены мероприятия противодействия с учетом эффективности их влияния на морально-психологическое состояние подразделений.

By an author the expounded system of forms and methods of psychological influence onservicemen of internal troops. The measures of counteraction taking into account efficiency of their influence are offered on morally psychological the state of subsections.

Постановка проблеми. Для успішного виконання службово-бойових завдань особовим складом внутрішніх військ МВС Україні з охорони громадського порядку необхідно проводити заходи інформаційно-психологічної протидії впливу на свідомість військовослужбовців.

Сьогодні активно розробляються та впроваджуються новітні форми та методи психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість населення. Але є певні розбіжності в їх класифікації та недостатньо вивчені особливості їх впливу на військовослужбовців[1,3, 4]. Тому існує нагальна потреба визначення психологічних чинників, що впливають на військовослужбовців внутрішніх військ під час службово-бойової діяльності та розробки й удосконалення на цій основі заходів протидії.

Мета статті - теоретичне обґрунтування переважних форм і методів психологічного впливу на військовослужбовців внутрішніх військ та розробка на цій основі заходів протидії.

Виклад основного матеріалу. У сучасних наукових дослідженнях вживається багато нових категорій і термінів, що потребують подальшого вивчення та ґрунтовного осмислення. Серед них все частіше в практику входять такі поняття як «психологічний вплив (дія)» або «інформаційно - психологічний вплив (дія)» та «інформаційно – психологічна протидія». Особливо активно вони використовуються під час загострення соціально-політичних, економічних проблем у суспільстві.

Аналіз теоретичний джерел засвідчив, що існують розбіжності втлумаченнісамого поняття «психологічний вплив(дія)». За визначенням В. П. Шейнова *психологічний вплив*- це дія на стан, думки, відчуття і дії іншої людини за допомогою винятковий психологічних засобів[4]. В.Г. Крисько рахує, що *психологічна дія*- це соціально-психологічна активність одних людей, направлена на інших людей та їх групи з метою зміни психологічних характеристик осіб, групових норм, громадської думки, настроїв і переживань[4]. Крім зазначеного терміну «*психологічний вплив»* деякі автори (Грачов Г.В., Мельник І.К. та Решетіна С.Ю.) використовують термін «*інформаційно - психологічний*» вплив (дія) щоб підкреслити на їх думку дію зовнішньої інформації на психіку людини та її свідомість [1]. Однак, на нашу думку, поняття «інформаційно - психологічний вплив(дія)» не цілком коректне, оскільки неможливо представити функціонуючу психіку поза інформаційною взаємодією, а одна з головних функцій мозку – переробка інформації, що надходить, не тільки ззовні, але й зсередини організму та з особистого досвіду. Тому потрібно зазначити, що ці джерела інформації (екстеро-, пропріо-, інтерорецептори та безпосередній досвід) не можуть розглядатися ізольовано. Отже, на наш погляд, більш виправдане вживання словосполучення «*психологічний вплив(дія)»*, що адекватно відображає сутність цього

процесу тарозглядається, як *спрямована дія на психіку людини (групи людей) за допомогою виключно психологічних методів для формування певної системи уявлень, дій та відношень, що сприймаються як особистісно приналежні.*

Є значні розбіжності і в класифікації різних форм та видів психологічного впливу. У сучасній психологічній літературі по-різному трактують поняття психологічної дії, видів, способів, методів, механізмів і прийомів його реалізації. Більшість дослідників (Г.М.Андрєєва,В.Г.Зазикин, О. І. Бондарчук, Л. І. Бондарчук) виділяють наступні способи дії на особистість: *зараження, переконання, наслідування*, аВ.Н.Куліков – ще й *навіювання та конформізм*. В.Б.Ольшанський визначає три види психологічної дії: *інформування, інструктаж та стимулювання*. Б.Д.Паригін розглядає наступні способи впливу на людину: *зараження, навіювання й переконання*. Є.Л. Доценко, Л.І. Рюмшина - роблять акцент на *маніпулюванні*. Г.О.Ковальов окрім традиційних способів впливу (*навіювання, зараження, наслідування і переконання*), відносить сюди й *чутки, рекет, захоплення заручників, прилюдні терористичні акти, аварії, епідемії, мітинги, демонстрації, релігію, голодовки, страйки, страйки, акти самоспалення, засоби масової інформації, модифікацію поведінки, моду, рекламу і психотропну зброю* [1,3,4]. За визначенням В. П. Шейнова перелік видів впливу на людину, значно ширший. Він наводить наступні види впливу: *переконання, само просовування, навіювання, прохання, примус, ігнорування, напад, зараження, спонукання до наслідування,формування прихильності, маніпуляція, нейролінгвістичне програмування й чутки*[4].

В той же час В.Г. Крисько, психологічну дію поділяє на *види: (інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотронний, психотропний); методи* (*переконання, навіювання,зараження, наслідування, гіпноз); способи та прийоми* (*демонстрація, дезінформація, маніпуляція, поширення міфів і чуток, залякування)* та *форми (інформування, приклад, заохочення, примус, дія технічними засобами*) [3]. А Грачов Г.В., Мельник І.К. розглядають рівні інформаційно-психологічного впливу *(індивідуальний, груповий та суспільний)* [1].

Як ми бачимо, певні розбіжності в класифікації психологічного впливу обумовлені різними причинами. По перше, різні автори відносять той або інший термін до різних категорій психологічного впливу(«вид», «метод», «спосіб»). По-друге, іноді надається різний обсяг та зміст одному й тому самому поняттю. По-третє, той же самий вид психологічного впливу може бути за різними підставами віднесений у різні групи. Так В.Г.Крисько відносить *маніпуляцію,* демонстрацію до *способів та прийомів* психологічної дії, а В. П. Шейнов до *видів*.

Отже, з огляду на викладені міркування вважаємо за необхідне для практичної роботи військових психологів внутрішніх військ уточнити дефініцію цих понять та інтерпретувати їх. На нашу думку необхідно систематизувати вищезазначені форми та методи психологічноговпливу, розподіливши їх на *методи та види.*

Головними *методами психологічноговпливу* на військовослужбовців внутрішніх військ, на наш погляд, є *психологічний напад, психологічний натиск*, *психологічне програмування* та *психологічна маніпуляція.* При цьому *психологічний напад* можна визначити, як метод швидкої, надвпливової, активної та наявної дії на психіку людини з метою відключення логічного мисленняабо уведення її в стан розгубленості.Він може застосовуватися психологами внутрішніх військ тоді, коли потрібно отримати швидкий результат (перехресний допит, захват заручників, розбійний напад, жорсткі переговори й т.п.). До нього відносяться наступні *види впливу*: *агресія та примус.* Де *агресія* - мотивована деструктивна поведінка, що перечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу, приносить фізичний збиток людині або що викликає у неї психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості й т.п.), а *примус* - силове спонукання до чого-небудь.

Психологічний натиск -це явний метод значної, стійкої інтенсивної дії на психіку

людини з метою примусу її до дій, в основі яких зміна соціальної самоідентифікації (статусу). Він може застосовуватися тоді, коли потрібен менш швидкий, але більш надійний вплив людину або групи людей (керування у натовпі, органах влади та управління в державних установах (військові підрозділи, виправні установи, великі підприємства), у деяких сім'ях, у процесі цькування, шантажу й т.д. До нього відносяться: *переконання, само просовування та зараження.* Де *переконання* - логічно аргументована дія на раціональну сферу свідомості людини; *само просовування* - реалізація індивідуумом своєї компетентності за допомогою демонстрації високого статусу й влади та асоціювання себе з високо рейтинговими у суспільстві особами; *зараження*-процес передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізичному рівні, виключно власною смисловою дією або додатково до неї.

Психологічне програмування -це прихований метододномані тної, наполегливої та інертної дії на психіку людини з метою створення алгоритмів її мислення та формування стереотипів поведінки.Психологічне програмування застосовується в торгівельній та політичній рекламі; в процесі навчання, під час інструктажів, при діяльностірізних сект, лікуванні залежностей й т.д.До нього відносяться*: гіпноз,навіюваннята нейролінгвістичне програмування.* Де *гіпноз* - цілеспрямована словесно-звукова дія на психіку людини через загальмовану певним способом свідомість, що призводить до несвідомого виконання певних команд і реакцій; *навіювання* - психологічна дія на свідомість людини, зумовлена некритичним сприйняттям нею переконань і установок; *нейролінгвістичне програмування* - це набір технік, що дозволяє виробляти швидкі зміни в мисленні людини, маніпулюючи нею.

Психологічна маніпуляція - ціприхований метод спритного, рішучого та багатозначноговпливу на психіку людини з метою спонукання її до дій вигідних маніпулятору шляхом необхідності вибору своєї поведінки між двома альтернативами (між хорошим і поганим, хорошим і більш хорошим, поганим і більш поганим). Психологічна маніпуляція застосовуєтьсявихователями, шахраями, політиками в процесінепомітного керівництва ходом переговорів, дискусій,диспутів, передвиборчих кампаній й т.д. До неї відносяться: *чутки, прохання, ігнорування, формування прихильності та спонукання до наслідування.* Де *чутки* — повідомлення, що надходять від однієї чи більше осіб, про нічим не підтверджені події; *прохання* -звернення, що дозволяє задовольнити будь-які потреби, бажання; *ігнорування* -умисна неувага, неуважність ініціатора по відношенню до адресата, його висловів та дій, направлене на зниження самооцінки; *формування прихильності (завоювання симпатії)* - формування доброзичливого типу стосунків між людьми, симпатії їх один до одного; *спонукання до наслідування (уподібнення)*-соціально-психологічний процес дотримання особою або групою якого-небудь еталону, зразку, що виявляється у сприйнятті, запозиченні та відтворенні зовнішніх (поведінкових) або внутрішніх (психологічних) особливостей інших людей.

Для ефективного розпізнавання та протидії методи психологічноговпливу військовим психологам обов'язково потрібноподіляти на*явні* (ті, що звертають на себе увагу) та *приховані* (ті, що не виявляють себе) *форми*.До *явних* форм психологічноговпливу мивідносимо такі види, як *переконання, само просовування, зараження, примус та агресію,* адо *прихованих - чутки, прохання, ігнорування, формування прихильності, спонукання до наслідування,гіпноз,навіювання та нейролінгвістичне програмування.*При виконанні службово-бойових завдань командирам та їх заступникам з виховної роботи необхідно вивчати та планувати заходи протидії в першу чергу щодо прихованих форм психологічного впливу, як більш небезпечних для морально-психологічного стану підрозділів і складних для розпізнавання. Ці заходи повинні бути адекватними, але не симетричними. Особливу увагу треба приділяти негативним чуткам, спробам навіювання, формування прихильності, маніпуляціїта прихованим проханням через засоби масової інформації

та безпосередньому контактові з порушниками закону.

Треба зазначити, що суб'єкти психологічного впливу різні. Це можуть бути як окремі люди, скупчення людей (напр. натовп) так і носії інформації (напр. Інтернет, література, мистецтво). Традиційно їх поділяють на *індивідуальні,групові та суспільні*[2]. Для внутрішніх військ суб'єктами психологічного впливу є:

- на індивідуальному рівні - командири, офіцери – психологи, офіцери виховники, інші військовослужбовці, громадяни;
- на груповому - сім'я, службові(виробничі), суспільні, політичні, релігійні стихійні(натовп) та інші об'єднання громадяни;
- на суспільному – засоби масової інформації, Інтернет, література мистецтво освіта, виховання.

Механізм психологічного впливу на військовослужбовців внутрішніх військ при виконанні завдань військової служби можна представити у вигляді схеми.

Схема

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК

Враховуючи зазначене, заходи психологічної протидіїповинні бути диференційованими, можуть не бути симетричним, але повинні залежати від перспективних та ситуативних потреб. На індивідуальному рівні це проведення психологічних тренінгів, навчань в умовах максимально наближених до реальності, індивідуальних психологічних консультацій; на груповому - формування традицій, групових думок, норм та правил, робота з лідерами військових колективів, проведення заходів із членами родин військовослужбовців; на суспільному - робота з населенням та носіями інформації (обмеження доступу до засобів масової інформації,упереджена публікація статей, надання інтерв'ю представниками внутрішніх військ щодо виконання службово-бойових завдань,розповсюдження тематичних листівок, буклетів серед військовослужбовців, уведення цензури на радіо та телебаченні, створення античуток, проведення бесід, інформувань із авторитетними людьми та представниками традиційних релігійних конфесій; при проведенні професійної підготовки формування відчуття патріотизму, посилення позитивних традицій в підрозділах та частинах, поглиблення цінностей військової дружби та братерстваі т.д.

Висновки. Отже, головними чинниками негативної психологічної діїна військовослужбовців внутрішніх військ при виконанні службово-бойових завдань є явні (психологічний напад, психологічний натиск) та приховані форми (психологічне програмування, психологічна маніпуляція) впливу. При виконанні службово-бойових завдань командирам та їх заступникам з виховної роботи необхідно вивчати та планувати заходи протидії в першу чергу щодо прихованих методів психологічного впливу, як більш небезпечних для морально-психологічного стану підрозділів і складних для розпізнавання.

Література

1. Грачев Г.В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия /Г.В. Грачев, И.К. Мельник. - М.: Алиса, 2005.- 224 с.

2. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия: Учебное пособие / Т.С. Кабаченко. - М.: Профи, 2000.- 540 с.

3. Крысько В.Г. Социальная психология: Учебник для вузов / В.Г. Крысько. - М.: Владос-Пресс, 2006. - 448 с.

4. Шейнов ВЛ. Психологическое влияние /В.Л. Шейнов.- М.: Профи, 2008.- 639 с.

Стасюк В. В., *доктор психологічних наук, професор, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Гуманітарного інституту НУОУ (м. Київ)*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розкриваються сучасні підходи до організації та проведення заходів соціально-психологічної реадаптації учасників бойових дій (з урахуванням досвіду провідних країн світу).

Ключові слова: соціально-психологічна реадаптація, стрес, бойові дії, екстремальні умови.

В статье раскрываются современные подходы к организации и проведению мероприятий социально психологической реадаптации участников боевых действий (с учетом опыта ведущих стран мира).

Ключевые слова: социально психологическая реадаптация, стресс, боевые действия, экстремальные условия.

In the article the modern going open up near organization and leadthrough of measures socially-psychological readaptation of participants of battle actions (taking into account experience of leading countries of the world).

Keywords: socially-psychological readaptation, stress, battle actions, extreme conditions.

Участь великої кількості радянських, українських і російських громадян у збройних конфліктах в Афганістані, Чечні, Іраку й інших бойових подіях, осмислення психологічних наслідків бойових дій американських військовослужбовців у В'єтнамі, ізраїльських у Лівані, англійських на Фолклендських островах, багатонаціональних сил у зоні Перської затоки обумовили посилення уваги військових психологів до проблеми соціально-психологічної реадаптації. Лише за останні роки опубліковані роботи з цієї тематики Р.А. Абдурахманова, Л. Китаєва-Смика, П.А. Корчемного , А. Кучерова, А. Крохмальова, І. Соловйова, В. Місюри, В.Е. Попова, В.А. Раздуєва, І. Соловйова, С.І. С'єдіна та ін. [1, 2; 6-12].

Як відомо, бойові дії накладають помітний відбиток на перебіг психічної активності і поведінку військовослужбовців. Бойовий стрес, зігравши свою позитивну роль у збереженні цілісності організму й особистості воїна в екстремальних умовах бойової обстановки, виступає причиною наступної дезадаптації і психотравматизації учасників бойових дій. Власне кажучи, саме стресові трансформації за межами небезпечної ситуації виявляються негативними, дезадаптивними й утворюють головну симптоматику бойових стресових розладів.

М.В. Якушин відзначає, що саме травматичний стрес, що виник під час воєнних дій, є одним з головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до мирного життя. Травматичний досвід, відбитий у психіці ветерана, тримає його в стані внутрішньої війни. Після повернення до мирної обстановки ветеран переживає новий стрес, пов'язаний з реадаптацією. На первинний стрес, отриманий під час війни, накладається вторинний, що виник при поверненні додому. Це стає внутрішньою основою для психічної і соціальної дезадаптації ветерана в суспільстві.

Певна категорія людей, що страждають психічними розладами, можуть яскраво виявляти ознаки своєї хвороби, а інші переносять страждання мовчки, соромливо ховаючи свої страждання. Почуття "сорому" особливо яскраво виражене у військовослужбовців, що ніколи не припускали, що можуть мати психічні розлади. Саме через це багато військовослужбовців-учасників конфлікту в Перській затоці відмовилися брати участь у дослідженні "синдрому війни в Перській затоці", а деякі звернулися за психіатричною допомогою в конфіденційному порядку.

В.В. Знаков [5], досліджуючи причини великих обсягів посттравматичнх стресових розладів (ПТСР) серед радянських військ, що воювали в Афганістані, і американських ветеранів в'єтнамської війни, відзначає, що тут чимале значення має вік їх учасників. Середній вік учасників світових воєн дещо перевищує 25 років, тоді як "типовим" бійцем локальних воєнних конфліктів (з "сильної" сторони) виступає 19-літній юнак, тобто ще такий, що не встиг сформуватися як особистість, не має необхідного життєвого досвіду і перебуває на стадії гострого психологічного переходу. Переважна більшість юнаків не встигли опанувати професію, не одержали трудового

загартування, досвіду колективної діяльності тощо. Вони йшли "на війну" майже дітьми, а поверталися значно дорослішими, ніж їхні однолітки, що не одержали бойового досвіду.

На період участі в локальному воєнному конфлікті в основної маси солдатів і сержантів приходиться один з найважливіших етапів особистісного розвитку і психічних трансформацій. І ці трансформації відбуваються в обстановці екстремальної діяльності, у відповідь на її стимули, перебудовуючи всю систему ціннісних орієнтації, рис характеру і темпераменту, способів соціальної взаємодії людини у відповідності до вимог бойових умов.

У цілому ряді досліджень констатується, що посттравматичні стресові розлади (ПТСР) складають від 10 до 50 % усіх медичних наслідків бойових подій. Ними донині страждають 29-45% ветеранів Другої світової війни, 25-30 % американських ветеранів в'єтнамської війни. Серед осіб, що одержали поранення, ПТСР досягають 42 %.

Так, в одному з мотострілецьких полків, що брали участь у бойових діях у Чечні, у 67 % обстежених воїнів відзначалися симптоми психотравматизації різного ступеня. Близько 80 % поранених і 30 % хворих ветеранів чеченського конфлікту, що знаходилися на лікуванні в госпіталях ПриВО, пережили симптоматику посттравматичних стресових розладів фобії, нічних кошмарів, нав'язливості, зниження тонусу та ін.

За оцінками П.А. Корчемного [8], протягом найближчих півтора років більш 10000 учасників бойових дій у Чечні будуть мати проблеми з психікою. За прогнозами інших фахівців, посттравматичні прояви збережуться протягом тривалого часу в 25 % осіб з цієї категорії. Все це говорить про те, що необхідний спеціальний, тривалий, організований період переходу психіки військовослужбовців з воєнного часу на мирний режим функціонування, поступового їх включення у систему соціальних стосунків мирного часу, тобто період *соціально-психологічної реадаптації*. Власне кажучи, мова йде про безкризову деактуалізацію психологічного потенціалу, необхідного для виживання й ефективних бойових дій.

З огляду на структуру психологічного потенціалу, технологія проведення соціально-психологічної реадаптації припускає послідовне здійснення ряду заходів як з ветеранами, так і з їх безпосереднім соціальним оточенням. Технологічна схема цієї діяльності залежить від причин виникнення потреби в реадаптації (закінчення бойових дій, ротація військового підрозділу, індивідуальна заміна військовослужбовця).

Практика свідчить про те, що за сприятливих умов виведення військ з бойових дій необхідно до їхнього повернення в умови мирної обстановки організувати спеціальний період життєдіяльності частин і підрозділів, своєрідний "психологічний карантин" ("психологічну дезінфекцію"), який належить до заходів соціально-психологічного забезпечення, що здійснюються на тактичному (у з'єднаннях) й оперативному (у тилових районах угруповання військ) рівнях. Так, у ході воєнного конфлікту в Чечні пункти психологічного розвантаження і реабілітації найчастіше створювалися в пунктах постійної дислокації частин, тоді як психологи і фахівці медичної служби знаходилися в зоні бойових дій. Це спонукало органи виховної роботи, наприклад ПриВО, здійснювати маневри силами і засобами соціально-психологічного забезпечення, створювати терито-ріальні пункти допомоги. Ефективність їх роботи, в цілому, була досить високою. На реабілітаційних пунктах, що функціонували в ПриВО, у 97 % учасників боїв відмічено купірування симптомів посттравматичних розладів.

На користь цього свідчить порівняння психологічних наслідків Другої світової війни і бойових дії у В'єтнамі для американських військовослужбовців. Після Другої світової війни шлях солдата додому був неблизький. Протягом декількох днів на борту корабля солдати "виливали" один одному душу, ділилися болем про загиблих товаришів із вдячними слухачами – однополчанами, земляками. Вдома їх зустрічали як героїв, приділяли велику увагу. Все це сприяло зняттю бойової напруги, заспокоєнню, швидкій адаптації до мирних умов життя. Після В'єтнаму деякі воїни вже через кілька годин, вийшовши з чергового бою, опинялися в мирній, але

психологічно ворожій обстановці. Як наслідок, з 1500000 солдатів, що повернулися з в'єтнамської війни, 500000 страждали ПТСР [3]. Існує також думка, що американські резервісти так дуже психічно постраждали в зоні Перської затоки саме тому, що вони були досить швидко звільнені й у них не вистачило часу для того, щоб поділитися своїми відчуттями з товаришами по зброї і відійти від стресу бойових дій.

Метою діяльності командирів, заступників з виховної роботи, військових психологів і медиків на етапі "карантину" є задоволення природних потреб учасників бойових подій у розумінні, визнанні, престижі, зняття психічної напруженості і психологічна підготовка їх до мирних умов життєдіяльності. Інакше кажучи, необхідно, з одного боку, не допустити вторинної психотравматизації учасників бойових дій при зіткненні з обставинами мирного життя, а з іншого – не допустити зв'язаних з цим ексцесів у суспільстві.

Як показує практика реабілітаційної роботи з військовослужбовцями, що брали участь у бойових діях у збройних конфліктах в Афганістані, Чечні та Іраку, американськими комбатантами, що воювали у В'єтнамі й у зоні Перської затоки, на етапі "психологічного карантину" доцільно проводити такі заходи.

По-перше, треба здійснити ретельний розбір бойових дій особового складу, у ході якого позитивно оцінити внесок кожного у виконання бойових завдань підрозділу, частини.

Фахівці рекомендують як психотерапевтичний засіб, що дозволяє структурувати позитивно когнітивну організацію ветеранів війни, метод "критичного обговорення результатів бойових операцій", реалізований відразу після закінчення бойових дій. Таке обговорення організується командиром підрозділу без участі психіатрів, у тісному колі товаришів по службі. Його мета – допомогти військовослужбовцям розкрити почуття і полегшити душу. Крім цього, вважається за необхідне надати кожному учаснику бойових дій можливість один на один поговорити з психологом, психіатром чи священиком .

Якщо в бойових діях брали участь збірні підрозділи і військовослужбовці мають повертатися в різні військові частини, необхідно докласти максимальних зусиль для їх всебічного заохочення. Бойові нагороди, посвідчення учасників бойових дій, письмові подяки, листи вдячності рідним і близьким, грамоти, фотографії разом з керівництвом частин і героями бойових подій, альбоми для фотографій із символікою бойових частин тощо бажано видати і направити саме в цей період. Досвід свідчить про те, що в пунктах постійної дислокації це буде мати інший ефект, тому що не всі зрозуміють "ціну" нагороди. До того ж тривале чекання на неї знизить ефект визнання заслуг військовослужбовця.

У процесі "карантину" доцільно організувати зустрічі військовослужбовців з тими політиками, представниками трудових колективів, рідними і близькими, діячами мистецтва і культури, що здатні зміцнити упевненість воїнів у високій соціальній значимості їхньої бойової діяльності. Паралельно слід проводити тимчасову селекцію періодичних видань, що надходять, а також радіо- і телепередач. "Негативна" інформація про бойові події до військовослужбовців повинна надходити поступово, з подальшим зростанням.

По-друге, протягом періоду реадаптації військовослужбовці повинні бути включені в динамічну, ненудну і нескладну діяльність (бойове навчання, робота з обслуговування бойової техніки і зброї, підготовка одностроюю, спорядження, фотоальбомів, написання листів, культурно-масові і спортивні заходи). Досвід свідчить, якщо не залучити людей у цей період до праці – значить, багато в чому сприяти розвитку індивідуальних і негативних групових переживань, станів і провин, пияцтва, наркоманії та ін.

Малорухомі заходи (шикування, огляди) повинні бути зведені до мінімуму. Необхідно організувати чітке несення служби, виконання розпорядку дня – раціонального ритму навчання, служби, відпочинку, сну, суворий контроль за військовослужбовцями. Сьогодні добре відомо, що це значно краще можуть зробити ті офіцери, що брали участь у боях. І якщо військовослужбовців не повернути до статутного порядку в ході "карантину", то в місцях їх постійної служби зробити це буде набагато складніше. Тому організаційна структура підрозділів, виведених з бойових дій, повинна зберігатися до повного виконання необхідних реадаптаційних заходів.

По-третє, необхідна організація спеціальної психологічної підготовки до життя і діяльності в мирних умовах, яка повинна включати лекції, бесіди, індивідуальні консультації, групові заняття з розбору можливих ситуацій спілкування з "мирними" людьми, роз'яснення негативних наслідків агресивної поведінки стосовно них, вироблення ефективних стратегій поводження в складних соціальних ситуаціях, навчання воїнів способам розрядки негативних емоційних станів і ін.

По-четверте, досвід російських військових психологів свідчить про те, що необхідно здійснювати реадаптацію військовослужбовців, які повертаються з Чечні. Слід ретельно й оперативно виявляти військовослужбовців, що одержали бойові психічні травми, і надавати їм психологічну допомогу. При цьому особливо важливо забезпечити конфіденційність інформації про психотравматизацію того чи іншого воїна. В іншому випадку не виключається прояв ефекту "психіатричної стигматизації", а на її основі – психіатризації самосвідомості військовослужбовця.

З метою зняття психічної напруги в особового складу в закордонних арміях організується робота польових лазень, кафе, буфетів, магазинів з якісними продуктами, напоями, сигаретами й іншими товарами, культурно-масові заходи. Практика реадаптаційної роботи в арміях США, Франції, Німеччини показує, що позитивно позначається на психічному стані військовослужбовців надання їм можливості зв'язатися по телефону з рідними і близькими, послати додому телеграму, листа, сфотографуватися разом з бойовими товаришами.

Не менш складна робота із соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, що повертаються з районів боїв, має бути в місцях їх постійної служби і проживання. Тут повинно бути створене відповідне реадаптаційне середовище.

Незалежно від того, повернувся солдат додому переможцем чи переможеним, його повинні гідно зустріти країна, товариші по службі, члени родини, знайомі. Позитивний досвід такої роботи накопичений у російських частинах Сибірського і Приволзького військових округів. Тут вважалося за норму те, що з кожним військовослужбовцем, який повернувся з Чечні, зустрілися командир, заступник з виховної роботи, психолог, вислухали його прохання і пропозиції, оцінили психічне здоров'я, надали емоційну підтримку. Ветерани бойових дій були представлені особовому складу частини на їх загальних урочистих зборах чи шикуванні, спеціально організованій зустрічі, вечорі вшановування тощо. Поступовому зняттю високої психічної напруги, стимульованої бойовим стресом, слугувало залучення учасників бойових подій до активної суспільної роботи (виступи з доповідями і бесіди перед товаришами по службі, членами їх родин, учнями шкіл, робітниками підприємств та ін.). Це дозволило активно задіяти такий ефективний психотерапевтичний засіб, як *можливість виговоритися.*

З практики реадаптаційної роботи з учасниками бойових дій відомо, що їх швидкому психологічному поверненню в систему соціальних зв'язків і відносин мирного часу значною мірою сприяє позитивна морально-психологічна обстановка в родині. Військові психологи і соціальні працівники США розробили спеціальні рекомендації членам родин військовослужбовців, що повертаються з війни, а саме: надавати ветерану (родичу) можливість висловитися, уважно вислухати його, виявляти інтерес і терпіння до його проблем, надавати всіляку психологічну підтримку, створювати сприятливу інтимну обстановку, не допускати вживання ним алкоголю, наркотиків та ін.

Командири, офіцери органів з виховної та соціально-психологічної роботи, відповідальні посадові особи органів державної влади повинні розуміти, що соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій – це найважливіше загальнодержавне завдання, ігнорування якого веде до вкрай негативних наслідків. Так, за даними дослідження американських ветеранів війни у В'єтнамі, що було проведено у 1988 р., у 15,2 % з них спостерігалися виражені ПТСР, а ще в 11,1 % відзначалися окремі симптоми таких розладів. Серед цих осіб у 5 разів зростав ризик залишитися безробітними, близько 70 % з них хоча б один раз розлучилися, у 35 % відзначені батьківські проблеми, у 47,3 % – крайні форми ізоляції від людей, у 40 % – виражена ворожість до оточуючих. 36,8 % представників цієї соціальної групи здійснює більше 6 актів насильства на рік,

50 % були арештовані і поміщені у в'язницю (у тому числі 34,2 % – більше одного разу) [4]. Менш драматична, але дуже схожа картина спостерігається в соціальному функціонуванні ветеранів воєнних конфліктів у Росії та Україні.

Зі сказаного випливає, що реадаптаційні заходи не можуть носити характер короткочасної й інтенсивної кампанії. Їх потрібно здійснювати за типом соціально-психологічного моніторингу, безупинного відстеження соціально-психологічного стану і психічного здоров'я ветеранів. Цього можна досягти лише в тому випадку, якщо в країні буде створена цілісна система соціально-психологічної реадаптації ветеранів воєнних подій. Ця система, за оцінками фахівців, повинна включати: відповідне правове обґрунтування; матеріально-технічну базу соціально-психологічної реабілітації; спеціально підготовлені кадри; напрацьовані традиції такої діяльності.

Наприклад, у США нині нараховується більше 200 центрів медико-психологічної реабілітації, розташованих у різних штатах. У Росії на даний час подібні центри є в Підмосков'ї – "Русь", поблизу Іркутська – "Байкал", у Ростові-на-Дону й у Зеленограді. Загальні можливості, що є у ЗС РФ, щодо надання соціально-психологічної допомоги, реабілітації, психологічного консультування, психологічного розвантаження військовослужбовців складають: 4 центри психологічної допомоги, 3 реабілітаційних центри, 7 методичних центрів, 24 реабілітаційних пунктів, 48 пунктів психологічного консультування і 119 кімнат психологічного розвантаження. Однак слабка матеріальна база, відсутність необхідних фахівців істотно знижують ефективність використання наявної бази. Тому, саме з огляду на державну значимість проблеми соціально-психологічної реадаптації, необхідно створювати комплексну систему цієї діяльності в масштабі держави.

У Збройних Силах України питання щодо відкриття центру соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, які брали участь у збройних конфліктах та миротворчих операціях, на даний час відсутні. Санаторії Міністерства оборони України, які займалися реабілітаційними заходами учасників бойових дій передані в інші відомства, а їх функції покладено на військові шпиталі. Нагальна потреба у розв'язанні даної проблеми потребує вирішення на рівні Кабінету Міністрів України.

Військові вчені і практики вважають доцільною *трирівневу систему соціально-психологічної реадаптації ветеранів бойових дій.* Її *перший рівень* базується на можливостях, що є в розпорядженні органів гуманітарної політики, військово-медичної служби, військово-лікарських комісій і структур професійно-психологічного добору військових комісаріатів. *Другий рівень* включає військові санаторії, будинки відпочинку, туристичні бази, реабілітаційні центри ветеранських організацій. *Третій рівень* повинні складати державні і недержавні реабілітаційні центри. Світовий досвід переконливо свідчить про те, що кількість і пропускна здатність реабілітаційних центрів повинні забезпечувати перебування в них кожного ветерана протягом 11 тижнів, у тому числі з членами їхніх сімей (дружини і дітей). Саме така система дозволить цілеспрямовано піклуватися про збереження психічного і фізичного здоров'я військовослужбовців, забезпечить профілактику ПТСР, і як наслідок, буде сприяти підтримці готовності особового складу до виконання завдань у будь-яких обставинах.

Проте виникають доречні питання, як адаптувати військовослужбовців, що мають негативні прояви психічних станів, до умов повсякденної служби.

Для корекції екстремальних психічних станів може бути використаний широкий арсенал методів саморегуляції і зовнішнього впливу. Нова функціональна система повинна придушувати або принаймні зменшити ту центрально-периферичну інтеграцію, що мала домінуюче значення на попередньому етапі. Разом з тим вона повинна підтримувати своє домінуюче положення й усувати можливі конкуренті впливи. Можна вважати, що в цей момент найбільш раціонально використовуються всі функціональні можливості військовослужбовця для досягнення запланованого результату. Природно, що в міру наближення до функціонального оптимуму поліпшується і психічний стан. Цього можна домогтися за допомогою спеціального навіювання ззовні

(гетерорегуляції) або самовпливу (ауторегуляції).

Найбільш ефективна соціально-психологічна допомога при таких станах, як пролонгована втома (перевтома), надмірна нервово-психічна напруга (дистрес), фрустрація. Надзвичайно важливо, щоб при усуненні небажаних проявів стану водночас стимулювалися позитивні моменти. Наприклад, при зниженні непотрібної надмірної напруги треба обов'язково зберегти робочий настрій і рівень дієздатності. У зв'язку з цим, тактика психорегуляції має значення свого роду генерального напряму, в рамках якого в кожному конкретному випадку фахівець зобов'язаний вміти вирішувати оперативні завдання, спрямовані на відновлення працездатності, емоційного стану.

В основі формування втоми лежить автономна функціональна система, основним призначенням якої є реалізація відновних трофотропних процесів. Природно, що на якомусь етапі діяльності процеси, що здійснюються одночасно з ерготропними процесами, виявляються неефективними. Порушення гомеостазу при цьому стають все більше відбитими. Суб'єктивним віддзеркаленням цих процесів є почуття втоми. Існує багато психологічних чинників, здатних знизити чи, навпаки, загострити почуття. Так, наприклад, монотонна діяльність і стан монотонії посилюють відчуття втоми, привнесення ж деякої різноманітності в діяльність певною мірою усуває їх. Зняти відчуття перевтоми можна і за допомогою різноманітних засобів, що підвищують настрій, викликають позитивні емоції. Важливим фактором, який впливає на профілактику станів втоми, є раціональний режим праці та відпочинку, фізіологічно обґрунтований з урахуванням специфіки динаміки працездатності в перебігу дня, тижня, місяця.

Разом з тим, через цілий ряд факторів не завжди відбувається повноцінне відновлення дієздатності.

Процес розвитку втоми суб'єктивно характеризується спочатку млявістю, сонливістю, апатією, зниженням інтересу до праці. На другій стадії акумуляції втоми розвивається підвищена збудливість, спостерігається швидка зміна настрою. У жінок дуже легко виникають спалахи гніву, який супроводжується плачем інколи без видимих причин. Це пояснюється тим, що перевтома і пов'язані з її розвитком невротичні стани зумовлюють надмірну чутливість до факторів, що, звичайно, сприймаються як нейтральні чи незначні. Звідси випадки невиправданих (з позицій здорового глузду) гніву, образливості, пригніченості, що супроводжується швидкими змінами настрою. Подолання втоми і робота на тлі явищ акумуляції цього стану призводять до зростання нервово-емоційної напруги. На останній стадії розвитку пролонгованої втоми (нерідко її називають неврозом перевтоми) спостерігається комплекс яскравих невротичних явищ: нестійкий настрій, порушення сну, низька дієздатність, виявлені апатія і байдужість, різні функціональні розлади (головний біль, біль в серці, вегето-судинна дистонія, дискінезія шлунково-кишкової системи). Тому ця стадія супроводжується збільшенням захворюваності та травматизму, що, в цілому, випливає з логіки розвитку цього стану.

При психокорекції в період перевтоми повинні бути знижені не тільки фізичні, але й психічні навантаження. Разом з тим, надзвичайно корисні всі види психорегуляції, побудовані на відволіканні. Йдеться про раціональне використання можливостей літератури, музики, живопису, кіно, театру. Надзвичайно корисними можуть бути гіпносугестивні засоби, що застосовуються з метою відновлення дієздатності. В першу чергу, основну увагу треба приділяти навіванню спокою, розслаблення і відпочинку. Тривалість відпочинку необхідно збільшити до 60 хв. При цьому добре, якщо навіяний сон переходить в природний. Акцент треба робити на фазі розслаблення. Але зважаючи на те, що в стані втоми психічна дієздатність знижена, процес гіпнотизації може бути ускладнений. Військовослужбовці погано сприймають слова і голос психолога, недостатньо концентрують увагу на сенсі фраз. Тому часто застосовується фракційний засіб. При цьому слідом за проведенням формули навівання через 1-2 хв. спокою військовослужбовців виводять з цього стану, потім знов вводять в транс. Використання різноманітних засобів і, в першу чергу, аромотерапії значно полегшує процес розслаблення і розвитку трансу (стану зміненої свідомості). Разом з тим необхідно враховувати, що при перевтомі у них може

з'явитися надмірна чутливість до запахів. У таких випадках слід застосовувати більш низькі концентрації чи підбирати композиції ефірних масел індивідуально.

Самонавіювання спокою, розслаблення і сну надзвичайно важливе у вечірні години, особливо якщо процес засипання ускладнений. Разом з тим оскільки автогенних засобів недостатньо і на цьому етапі пацієнт неефективно регулює свій стан, то необхідно використовувати гетерорегуляцію або апаратурні методи з переведенням навіяного сну в природний. Дуже корисно використовувати відео- та магнітофонні записи, які імітують шум дощу, морського прибою тощо.

Психорегуляція надмірної нервово-психічної напруги. Вплив емоцій на підвищення загального рівня активності має позитивний адаптаційний ефект в тих випадках, коли вони знаходяться під контролем свідомості та підтримують позитивний психічний тонус. Інша картина спостерігається, коли емоційна напруга зростає вище середнього рівня і не управляється свідомо. Це один з проявів емоційного стресу. Інший аспект емоційного стресу і пов'язаної з цим нервово-психічної напруги виникає у разі зниження дієздатності, коли військовослужбовець повинен вольовим зусиллям подолати зростаючу втому. Суб'єктивною ознакою емоційного стресу є напруженість та труднощі у реалізації інтеграційних функцій, які свідчать про розбалансування на різних рівнях адаптаційного процесу. Тривога – це відчуття невизначеної загрози. Тривога у збереженні психічного здоров'я відіграє ту саму роль, що й біль у збереженні здоров'я фізичного, тобто виконує захисну функцію. Зростання тривоги призводить до зростання мотиваційного напруження та підвищення інтенсивності пошуку, який зорієнтовано на адаптацію до оточуючого середовища. Є декілька ступенів розвитку тривоги : напруженість; підвищена чутливість до зовнішніх стимулів, надмірна подразливість (так звані гіперстезичні реакції); тривога як така (відчуття загрози, неявної небезпеки); страх.

Вибір засобів психорегуляції диктується, в першу чергу, причиною розвитку надмірної нервово-психічної напруги. Емоційний стрес як феномен може виникати лише при таких впливах, які мотиваційно значущі для індивіда. Стрес-толерантність, таким чином, може бути вихована зниженням мотиваційної значущості стимулів. Важливо підкреслити, що в кожному конкретному випадку шукати індивідуально значущі шляхи зняття надмірного емоційного напруження, а також створення нового осередку збудження, яке грає роль фактора, що відволікає. Для зняття емоційної напруги ці прийоми можуть бути використані в комбінації з різноманітними фізичними вправами, що допомагають створити краще гормональне тло настрою за рахунок спеціальних м'язових відчуттів, викликати відчуття психофізіологічної розрядки і загального полегшення, яке після цього підкріплюється спеціальними прийомами психічного захисту. Якщо в стані неспання не вдається знизити напруження, то слід використовувати гіпносугестивні методи. Хороший ефект дає і в цьому випадку застосування ароматерапії, в першу чергу, седативних сумішей ефірних масел. Достатньо ефективними можуть бути при цьому методи саморегуляції, які організуються у вигляді пауз (7-10 хв.).

Завдання ускладнюються в тих випадках, коли надмірна емоційна напруга виникає безпосередньо в ході виконання роботи. З метою саморегуляції в такі моменти розроблені спеціальні дихальні вправи, а також вправи послідовного відчуття тепла, відчуття легкої, "вільної від думок голови". Пам'ятаючи, як важливо утримати на належному рівні психічну дієздатність, треба систематично протягом робочого дня робити ці вправи. Економія своєї психічної енергії відбувається за рахунок використання цілком визначених способів саморегуляції, наприклад, контролю за напруженням м'язів рук, м'язів шиї і спини. Ці дії виконують роль фактора, який відволікає, та допомагають оперативно зняти надмірну напругу, яка заважає реалізації основної діяльності.

Соціально-психологічна допомога в стані фрустрації. При тривалих внутрішньо-особистісних конфліктах розвивається специфічний стан фрустрації – негативний психічний стан, обумовлений процесом блокування актуальних потреб, пов'язаний переважно з розвитком таких факторів, як пригноблення, поразка, невдачі у сім'ї. Треба звернути увагу, що викликати фрустрацію може (за К. Лєвіним) і часта зміна видів діяльності. Стан фрустрації суб'єктивно переживається як напруга,

тривожність, пригніченість, пасивність, ненависть до фрустратора, відчай. Ефективність діяльності при цьому суттєво знижується. Супроводжуючись негативними емоціями, фрустрація може поєднуватися із станом втоми і надмірною нервово-психічною напругою, але може виступати і як самостійний феномен. Фрустрацію слід відрізняти від емоційного стресу, разом з тим, між цими поняттями є і деякий паралелізм. Фрустрація може спровокувати розвиток емоційного стресу, викликати стійкі явища неспецифічної нервової напруги з наступним розвитком невротичних явищ або явищ, які викликають ті чи інші порушення адаптації організму. Стани перевтоми або дистресу, у свою чергу, продовжують розвиток фрустрації.

При фрустрації вплив має бути енергійним, що дозволяє особі повірити в себе, свої сили, налаштуватися на активні дії. Імперативний, впевнений голос психолога покликаний "переломити" залишки сумнівів і невпевненості, підпорядкувати поведінку конкретній цільовій установці. В ряді випадків ефективним може бути спосіб "репортажу", коли військовослужбовець багато разів переходить від стану спокою і розслаблення до ідеомоторної співучасті в конкретних ситуаціях, які для нього можуть бути достатньо емоційними. У цьому випадку доцільні будь-які форми навіювання. Можна використовувати, на відміну від станів втоми і надмірної нервово-психічної напруги, навіювання імперативного типу: "Іди", "Борись", "Вперед". Домінуюче значення такого наказу буде тим впливовішим, чим більш контрастні формули гіпносугестивного навівання. У трансі усувається занадто сильна реакція на невдачу і проводиться навівання стану певності в собі. Ситуація при цьому спеціально спрощується, раціоналізується. В стані фрустрації можуть бути використані ароматерапія, з якою корисно поєднати тренінг щодо застосування різних механізмів психічного захисту, найчастіше побудованих на принципах раціоналізації чи заміщення, або способи кататимно-імагінативної психотерапії. Але психорегуляція при фрустрації – це лише загальна тенденція в надзвичайно складному процесі формування оптимального психічного стану, в якому може повніше реалізуватися особистість.

Способи соціально-психологічної допомоги. Заохочення робочої мотивації може бути побудоване на різних принципах. Разом з тим, не можна забувати як про значення стану дієздатності взагалі, так і психічної дієздатності в тому числі. Зниження останньої завжди негативно впливає на рівень мотиваційного збудження. Тому дуже важливе раціональне поєднання засобів контролю функціонального стану, проведення цілеспрямованих заходів щодо відновлення психічної дієздатності і, нарешті, використання різноманітних гетеро- й авто-регулюючих способів. Особливу роль відіграють засоби психорегуляції у тих випадках, коли треба оптимізувати процес навчання чи процес корекції будь-яких помилкових дій, що закріпилися. Окрім засобів гетерорегуляції, спрямованих на створення, наприклад, ефекту постгіпнотичної пам'яті, коли військовослужбовець підсвідомо виконує навіювання, надзвичайно ефективними можуть бути ідеомоторні тренування.

Поширеними є словесні методи, в результаті застосування яких людина входить в транс. І.П. Павлов розглядав гіпнотичний вплив як вплив, під дією якого розвивається виражене гальмування в центральній нервовій системі і зберігається ізольована ділянка мозку, за допомогою якої здійснюється контакт (рапорт) між психологом і пацієнтом у процесі навівання спокою, важкості та тепла у тілі, а після цього і сну. Можна спостерігати розвиток особливих фазових станів. Спочатку з'являється порівняльна фаза – людина перестає диференціювати різні за гучністю звуки. У подальшому настає парадоксальна фаза, коли тихі звуки сприймаються як голосні і навпаки. У наступній ультрапарадоксальній фазі гучні звуки можуть взагалі не сприйматися. Прояви цих фазових станів свідчать про порушення закону силових відношень – чим голосніше звук, тим більший нервовий резонанс. Так, виходячи з положень теорії функціональних систем, навівання ззовні найбільш успішно відбувається у тих випадках, коли в процесі аферентного синтезу максимально усунено критику сприйнятої інформації. Суб'єкт виконує всі команди, не контролюючи їх зміст, при цьому активно формулюються необхідні подання і їх емоційно-чутливі переживання. Однак це не пасивний процес, а стан максимального домінування

особливої функціональної системи, в основі якої лежать явища, пов'язані з активним розслабленням м'язів, зняттям нервової напруги підвищеною концентрацією уваги до сигналів, що ідуть від особи, яка виконує навіювання. Це може бути стан, коли, незважаючи на зовнішню бездіяльність і повний спокій, військовослужбовець може активно засвоювати інформацію, що навіюється: на центрально-мозковому рівні тренувати становлення того чи іншого навику, переборюючи свій страх, невпевненість; навчатися краще управляти собою, при цьому зростає активність відновлювальної (трофотропної) системи. Прояв фазових станів є наслідком складних перебудов, які відбуваються в цей час в організмі. Інші механізми лежать в основі так званих гіпнотичних фаз. Справа в тому, що в міру занурення в сноподібний стан можуть розвиватися фази загального розслаблення (або сомваленції), каталепсії і, врешті, сомнабулічні. Ці фази можуть спостерігатися тоді, коли потрібна функціональна система вже сформувалася. Йде активний процес підпорядкування діяльності організму новій домінуючій центрально-периферичній інтеграції. При цьому в стадії сомваленції найбільш відбите загальне розслаблення, що порівняно легко досягається і шляхом трансу, і шляхом самонавіювання. Людина розслаблена, однак свідомість її чітко фіксує все, що відбувається, й існує можливість переключитися від спокою до того чи іншого виду активності.

Каталепсична і сомнамбулічна стадії виявляються лише при гіпнозі, коли з'являється особливий стан контакту між тим, хто проводить навіювання та об'єктом цієї процедури (як правило, в клінічній практиці для розв'язання психотерапевтичних завдань). Розглядаючи механізми ідеомоторних тренувань, відзначимо, що для виконання дій і для навчання рухових навичок необхідні такі фактори:

1) наявність програми дій, що у різноманітних осіб може бути усвідомлена по-різному;

2) наявність рухових програм або центральних іннерваційних патернів різного ступеня інтеграції;

3) наявність зворотної аферентації про результати дії, що зумовлює необхідну корекцію.

При ідеомоторному тренуванні можна активно використовувати перші два чинники. Крім того, для виконання ідеомоторного тренування необхідний особливий стан, в якому найбільш ефективно будуть реалізовуватися всі елементи конкретної дії або серія техніко-технічних дій. Це випливає з теорії функціональних систем, згідно з якою вже на стадії аферентного синтезу відбувається аналітико-синтетична діяльність з прийняттям рішення за участю мотивації, апарату пам'яті, обстановочної і пускової аферентації. Крім того, в цьому складному процесі не може не брати участь система емоцій, що створює відповідне тло всьому, що діється. В подальшому й емоційний статус і загальний рівень нервової активації є обов'язковим компонентом і важливим чинником досягнення наміченого результату.

У плані психорегуляції для проведення ідеомоторного тренування необхідні всі умови, про які вже говорилося: максимальне домінування даної діяльності, відсутність конфліктних впливів з боку зовнішніх і внутрішніх стимулів і мотивів. Разом з тим, для того, щоб уявна центрально-мозкова інтеграція, яка тренується, могла набути стійкого характеру, необхідно її обов'язкове реальне рухове підкріплення. Якщо ні, то формування рефлекторних тимчасових зв'язків буде ускладнене. Підводячи підсумок сказаному, можна вважати, що в основі механізмів психорегуляції відносно до інтергративної діяльності військовослужбовця лежать такі психофізіологічні механізми:

– усунення інерційної і, як правило, неактуальної для даного моменту функціональної системи, непотрібних емоційних переживань та негативних психічних станів;

– оптимізація формування необхідного рівня домінування актуальної для даної психотерапевтичної ситуації функціональної системи;

– забезпечення такого психічного стану військовослужбовця, при якому найбільш повно реалізуються його фізичні та психічні можливості;

– оптимізація закріплення в центральній нервовій системі конкретних умовно-часових зв'язків і центрально-периферичних відношень.

Засоби психорегуляції можуть бути класифіковані за декількома принципами: за засобами впливу вони поділяються на засоби впливу ззовні і засоби самовпливу (ауторегуляція); за змістом – на вербальні, які реалізуються шляхом слів, і невербальні, які, у свою чергу, поділяються на апаратурні та безапаратурні. Природно, що кожна з виділених класифікаційних груп має ще додаткову градацію.

При цьому необхідно ще раз підкреслити, що, незважаючи на деяку зовнішню подібність засобів психорегуляції і психотерапії, між ними існує принципова відмінність. Психотерапевтичні методи спрямовані на лікування хворих людей, а засоби психорегуляції призначені, у першу чергу, для створення оптимальних психічних станів, що дозволять військовослужбовцю краще реалізувати свої можливості.

Таким чином, соціально-психологічна реадаптація ветеранів полягає в плавному, безкризовому переході психіки воїнів з воєнного на мирний режим функціонування, включенні їх у систему соціальних зв'язків і відносин мирного життя, у профілактиці розвитку в них ПТСР. Це – найважливіша складова соціально-психологічного забезпечення бойових дій військ у локальних воєнних конфліктах.

Література

1.Абдурахманов Р.А. Психологические трудности общения и их коррекция у ветеранов боевых действий в Афганистане: Дис. … канд. психол. наук. / Абдурахманов Р.А. – М., 1994. – 257 с.

2.Абдурахманов Р.А. Стрессовые состояния в боевой обстановке и их психологические последствия/ Р.А. Абдурахманов // Мир психологии. – 1998. – № 2. – С. 86-88.

3.Габриэль Р.А. Героев больше нет. Умственные расстройства и проблемы военной психиатрии в условиях войны / Р.А. Габриэль; [пер. з англ.]. – Нью-Йорк : Хилли Вонг, 1986 – 250 с.

4. Ди Джовани К. мл. Человеческий фактор в боевых операциях: поддержание боевого духа и сокращение психических жертв / К Ди Джовани мл.; [пер. з англ.]. – М.: Военный университет, 1997.– 320 с.

5.Знаков В.В. Письмо в редакцию / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 1990. – № 5. – С. 164-165.

6.Каширин В. Психологический настрой, как его оценить /В. Каширин // Армия. – 1994. – № 4. – С. 40-45.

7.Китаев-Смык Л. Возвращенцы / Л. Китаев-Смык // Московский комсомолец. – 1996. – № 150. – С. 2-3.

8.Корчемный П. Из боя так просто не выйдешь / П. Корчемный // Независимое военное обозрение – 1997. – № 6. – С. 10-15.

9.Кучер А. Солдат вернулся с войны /А. Кучер, А. Крохмалев, В. Мисюра , И. Соловьев // Ориентир. – 1996. – № 12. – С. 17-24.

10.Попов В.Е. Психологическая реабилитация военнослужащих после экстремального воздействия (На материалах землетрясения в Ленинакане, межнационального конфликта в Фергане и боевых действий в Афганистане): Дис. … канд. психол. наук. / Попов В.Е. – М., 1992.- 245 с.

11.Раздуев В.А. Спасите "выгоревшие души" / В.А. Раздуев // Ориентир. – 1996. – № 11. – С. 10-15.

12.Соловьев И.В. Методические рекомендации по организации и проведению мероприятий психореабилитации при выполнении военнослужащими служебно-боевых задач в условиях, сопряженных с риском для жизни / И.В. Соловьев – М.: Управление по работе с личным составом Главного управления кадров внутренних войск МВД РФ. – 75 с.

УДК 159

Ткач М. І., *ад'юнкт Університету цивільного захисту України (м. Харків)*

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПРЕС-ДОПОМОГА РОДИЧАМ ЗАГИБЛИХ ПРИ ВИБУХАХ МЕТАНУ НА ШАХТАХ НА ДОНЕЧЧИНІ У 2007-2008 РОКАХ

У статті наведено практичний досвід психологічної служби МНС України при ліквідації наслідків надзвичайних подій та особливості надання екстреної психологічної допомоги родичам загиблих шахтарів.

Ключові слова: екстрена психологічна допомога, надзвичайна ситуація.

В статье приведен практический опыт психологической службы МЧС Украины при ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций и особенности оказания экстренной психологической помощи родственникам погибших шахтеров.

Ключевые слова: экстренная психологическая помощь, чрезвычайная ситуация.

In article is coveraged practical experience over of psychological service of Ministry of Extraodinary Situations in Ukraine at liquidation of consequences of extraordinary events and feature of grant of urgent psychological help to the relatives of the lost miners.

Keywords: urgent psychological help, extraordinary situation.

Постановка проблеми. Не дивлячись на те, що психологічний тренінг має глибоке історичне і наукове коріння, а за останніх 10-15 років став однією з найбільш поширених форм психологічної практики, тренінг ще не скрізь сприймають адекватно. У таких, відносно «закритих» організаціях як органи внутрішніх справ, Міністерство з надзвичайних ситуацій та інших, тренінг ще часто асоціюється з психодіагностикою, експериментальними дослідженнями, іспитами та іншими таємничими маніпуляціями, які проводять психологи з людьми. Разом з тим, численні автори в один голос відзначають, що на сьогодні немає загальноприйнятого поняття «тренінг». Ці обставини, а також відсутність загальної теорії психологічного тренінгу, заплутане положення з його різновидами і їх місцем у загальній системі методів психології, недостатня розробленість прикладного використання тренінгу, зокрема у системі правоохоронних органів зумовлює **актуальність** розкриття методологічної сутності і визначенні цього поняття.

У неділю, 18 листопада 2007 року, за всю історію незалежної України на копальнях трапилася найстрашніша трагедія. На глибині понад 1000 метрів, коли чергова зміна шахти ім. Засядько м. Донецьку видобувала вугілля, раптовий витік метану призвів до страшного вибуху. Вогонь та неймовірний тиск не залишив надії жодному, хто знаходився у східній лаві пласту L-1 7-ї дільниці. В одну мить родини 100 шахтарів втратили найдорожчих у своєму житті людей – синів, чоловіків, братів, коханих. Наймолодшому було лише 20 років.

Такаж сама подія трапилася 23.05.2008 року у м. Родинське Красноармійського району на ДП ВК шахті «Краснолиманська». В вентиляційному ходку другої західної лави пласта ЛЗ, горизонту 845м, тупикової виробітки довжиною 350 метрів стався викид вугілля. На момент виникнення аварії в виробці знаходилося 14 людей.

Та ще одна трагедія, яка забрала життя десятків людей, трапилася 09.06.2008р. на шахті імені Карла Маркса ДП «Орджонікідзевугілля» м. Єнакієво.

Всі ці події актуально підіймають питання необхідності роботи психолога при ліквідації наслідків надзвичайних подій та надання екстреної психологічної допомоги родичам загиблих.

Рятувальники, які безпосередньо здійснювали пошукові роботи, не входили до складу МНС. Тому вся увага психологів МНС була зосереджена тільки на роботі з постраждалими та їх родичами. Незважаючи на те, що були залучені психологи з декількох областей, фахівців все одно не вистачало.

Психологічна служба МНС України, під час роботи на аварії, визначила основні цілі та напрямки роботи:

1. Допомогти членам родин постраждалих шахтарів подолати негативні емоційні явища, які можуть виникнути через загибель близької людини.

2. Психологічне супроводження родин до моменту поховання загиблих.

3. Психологічне супроводження родин загиблих під час прийому їх на засіданні державної комісії.

Всі, хто вперше заходив до приміщення, де перебували родичі, зазначали, що на підсвідомому рівні відчувається горе, дуже багато горя; іноді виникала думка: «Тут панує смерть». Панувала зловісна тиша, розмовляли впівголоса, ходили всі повільно. Для всіх, хто очікував, час нібито зупинився. Спостерігалося так зване «емоційне зараження». Хтось в одному куточку починав плакати, і цей плач підхоплювали по всій залі. Багато людей перебували в такому стані, що не могли ввечері від'їхати додому. Тому було організоване цілодобове чергування психологічної та медичної служби.

Основною формою роботи психологів МНС був психологічний супровід потерпілих та надання екстреної психологічної допомоги тим, хто її потребував. Експрес-діагностика психічних станів серед населення проводилася візуально або за поведінковими ознаками. Негативні психічні стани та реакції серед родичів постраждалих та їх глибина визначалися фахівцями служби психологічного забезпечення МНС за психологічними особливостями конкретної людини, особистісною значущістю даної трагічної ситуації, близькістю до потерпілого, установками на подолання виниклої життєвої кризи.

Якщо жінки зазвичай проявляють свої емоції, то чоловіки намагаються тримати їх всередині, не демонструвати свого горя. Іноді це призводило до того, що вся увага психологів та медиків приділялася одному члену родини – жінці, а чоловік впадав у ступор, затихав і так само тихо втрачав свідомість. Вибухові психічні реакції особливо проявлялися при доведенні списків потерпілих та загиблих.

Через деякий час (приблизно через добу) родичі постраждалих вже сприймали психологів МНС як членів своїх родин. Люди ставилися до фахівців служби психологічного забезпечення як до рідних. Іноді родичі благали не кидати їх, побути поруч. Спостерігався ефект звикання до конкретної людини, тому всі фахівці-психологи МНС розділилися на групи, кожна з яких працювала зі своєю постійною групою людей.

Серед основних психологічних реакцій на травмуючу ситуацію серед родичів постраждалих виділялися короткочасні і затяжні емоційні розлади (стурбованість, страх, тривога), депресивні реакції (стан горя), дезадаптація сприйняття і поведінки.

Вибухові психічні реакції яскраво виявлялися при оголошенні списків постраждалих і загиблих шахтарів. В умовах високої психоемоційної напруги, локальних нервових стресів груп людей використовувалася індивідуальна форма роботи для зняття психічних зривів. Основний зміст наданої психологічної, соціальної і медичної допомоги присутнім громадянам полягав в емпатичній підтримці, полегшенні психосоматичного стану і нормалізації функцій самоконтролю серед постраждалих. Кожна конкретна людина була забезпечена не тільки поглибленою увагою з боку психологів МНС і медичної служби, але і всім необхідним для задоволення природних потреб.

Для родичів постраждалих були характерні прояви типових механізмів психологічного захисту, через які активно простежується неприйняття реальності кризових особових подій. При депресивних станах виявляється самоусунення від ситуації, заперечення можливості несприятливих наслідків. Основні методи психотерапії внутрішньої проблеми були зосереджені на необхідності усвідомлення подальших своїх діях і осмисленні безповоротності ухвалення втрати.

Крім того, психологи вперше зіткнулися з проявом неодиночних випадків помсти з боку інших громадян родичам постраждалих, які базувалися на раніше виниклих побутових конфліктах (повідомлення про загибель батька малолітній дитині, повідомлення про знаходження в лікарні вже загиблого).

Під час психологічного захисту населення, яке постраждало внаслідок цих надзвичайних подій, психологи МНС зіткнулися з майже повним інформаційний вакуумом. На адміністративній території шахти спостерігалося значне зосередження родичів загиблих шахтарів, які чекали інформацію про результати пошуково - рятувальних робіт, але не від керівництва шахти, не від урядової комісії майже ніякої

інформації не надавалось. Родичі постраждалих після вимог психологів МНС отримали можливість вперше побачити надруковані списки тих, кого розшукують, тільки через півтори доби! Інформаційний вакуум поступово приводив до виникнення різноманітних чуток, агресивних виявів з боку найбільш неврівноважених родичів загиблих. Психологам МНС доводилося прикладати максимум зусиль для того, щоб «загасити» психічну агресію проти керівництва шахти. В наслідок постійної нестачі інформації емоційне напруження в групі родичів досягло критичного рівня, що спровокувало неконтрольовану стихійну реакцію, рідні постраждалих прорвали кордон міліції та піднялись в будівлю шахтоуправління. Спостерігалися безконтрольні агресивні реакції, спрямовані на керівництво шахти, внаслідок чого виникла бійка. Психологами були оперативно локалізовані найагресивніші з родичів. Керівництво шахти було змушено надати останню інформацію про хід аварійно-рятувальних робіт. Психологами надавалась екстрена психологічна допомога, проводилась локалізація конфлікту і послідовне його погашення, більшість родичів постраждалих поводилися край агресивно. Після отримання інформації психологи виводили людей з приміщення та надавали необхідну психологічну допомогу. Але емоційна напруга була сильною, в групі знаходились декілька людей, які провокували конфлікт. Серед родичів постраждалих постійно находились психологи для контролю ситуації і недопущення повторних агресивних реакцій. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що біля входу до адміністративного корпусу випадково знаходилися в цю мить близько півтори сотні шахтарів, які прийшли за своєю зарплатнею. Деякі з них вже готові були приєднатися до родичів і здійснити самосуд над керівництвом шахти. Нависла серйозна загроза соціального вибуху.

Всі працівники міліції, які охороняли громадський порядок та урядову комісію, раптом кудись зникли. Керівництво шахти і члени урядової комісії залишилися сам на сам з вбитими горем та розлюченими родичами загиблих. І тільки правильно організована робота психологів МНС стала тією силою, яка стримувала агресивні прояви натовпу.

Під час цього прояву агресивності з боку родичів загиблих психологи МНС зосереджували увагу на родичах, у поведінці яких спостерігалися більш нестійкі психічні реакції, і які будоражили всіх. Фахівці психологічної служби намагалися вивести їх з приміщення та ізолювати. Робилося це дуже непомітно, без будь-яких проявів насильства.

Кожному, хто залишав кабінет директора шахти, обов'язково приділяли увагу психологи МНС, у разі потреби цю людину супроводжували до виходу з корпусу на свіже повітря, а в деяких випадках – і до місяця постійного перебування родичів, яке знаходилося у 150 метрах від шахтоуправління.

Саме робота практичних психологів Міністерства з надзвичайних ситуацій в цей період сприяла зниженню соціальної напруги серед родин постраждалих та населення регіону і дозволила запобігти соціальному вибуху.

Для надання необхідної психологічної допомоги постраждалим було залучено багато психологів. І досить велика частина цих спеціалістів була з різних цивільних установ, які не мають відповідної підготовки та досвіду надання саме екстреної психологічної допомоги. Адже звичайні методи психореабілітації, психотерапії в умовах надзвичайної ситуації майже не працюють, іноді є зовсім неефективними, а іноді і шкідливими!

Ці цивільні психологи не мали досвіду встановлення психологічного контакту з людьми, які знаходяться в стані гострого горя. А це, в свою чергу, призводило до невілювання самого поняття «екстрена психологічна допомога». Така не зовсім професійна поведінка викликала навіть агресію до тих, хто майже силоміць надавав нібито психологічну допомогу.

Представника психологічної служби МНС у штабі з ліквідації наслідків цієї трагедії не було. Це не давало можливості швидко координувати роботу психологів, адже були дуже напружені ситуації, коли необхідно було фахівцям психологічної служби миттєво реагувати на зміну обстановки.

Наприклад, коли до родичів прийшов представник керівництва шахти і заявив їм, що надії на врятування вже ні у кого немає, це викликало сплеск масових втрат

свідомості, падіння на підлогу. У декількох молодих удовиць були спроби демонстративного суїциду, що вимагало до них індивідуальної посиленої уваги з боку психологів. Не в усіх таких випадках психологи були попереджені і готові до такої реакції людей.

Не зовсім вдала організація взаємодії керівництва шахти з родичами постраждалих змусила психологів МНС, окрім надання необхідної психологічної допомоги, шукати ще й автотранспорт. Деякі з родичів постраждалих залишили у домівках малих дітей самих, які потребували уваги батьків. Також іноді з'являлася інформація про те, що когось витягли з копальні і відвезли до лікарні. В такому випадку родичі потребували можливості негайно перевірити власноруч цю інформацію, чи раптово виїхати додому, а для цього була потрібна машина.

Раніше у Донецьку теж траплялися трагедії із загибеллю шахтарів. Але в таких випадках профспілки шахт працювали з кожною родиною окремо. Тому досвід спілкування з великою кількістю вбитих горем родин, які знаходяться одночасно на території копальні, у керівництва шахти ім. Засядько дуже обмежений.

Іноді з боку членів штабу з ліквідації наслідків цих надзвичайних ситуацій було бажання залучити психологів МНС до психологічного супроводу подальшої роботи державної комісії. Була пропозиція включити психологів МНС до складу груп, які будуть відвідувати вдома родини сімей загиблих шахтарів і сповіщати їм про порядок отримання компенсації, про порядок проведення поховання та панахиди. Така робота є вкрай необхідною, але вона виходить за рамки екстреної психологічної допомоги і за межі компетенції фахівців психологічної служби МНС.

В результаті проведеної психологічної роботи і сформованої довіри до психологів вдалося стабілізувати емоційний стан громадян, а так само попередити розвиток панічних станів і неадекватних дій з їх сторони.

Наступним етапом у роботі був супровід групи психологів МНС родичей загиблих в Донецьке обласне бюро судово-медичної експертизи лікарні ім. Калініна для процедури впізнання тіл чи фрагментів знайдених тіл шахтарів.

На жаль, серед загиблих були молоді люди. Тому до моргу приїжджало багато батьків. Ситуація загострювалася тим, що тіла були дуже деформовані вибухом, і на впізнання були запрошені всі члени сімей загиблих. Для впізнання одного шахтаря приїзджало в середньому 6-7 родичів. Для більшості приїзд до моргу був тим рубіконом, після якого вони усвідомлювали, що дорога їм людина вже ніколи не встане і не посміхнеться.

Хтось приїзджав місцевим транспортом, хтось на власному авто, але більшість родичів дісталися до моргу автобусами, виділеними штабом з ліквідації надзвичайної ситуації. Під час цього переїзду з приміщення на території шахти до моргу в автобусах поряд з родичами були психологи МНС, незважаючи на намагання керівництва шахти усунути їх від цього. Психологи надавали необхідну допомогу, адже переїзд тривав близько 30 хвилин. В цей час спостерігалися прояви дуже негативних психічних станів у родичів загиблих, у декого були короткочасні втрати свідомості.

Зазвичай впізнання у випадках масової загибелі проводиться у два етапи. На першому етапі надаються фотографії тіл, а на другому проводиться вже безпосереднє впізнання тіла.

За встановленою вже практикою, перед тим, як показати фотографії родичам, психологи чи працівники моргу відбирають потрібні фотографії тіл за якимись ознаками, на які вказали родичі.

Але в даному випадку тіла постраждалих були дуже сильно покалічені, тому кожній родині довелося переглядати фотографії абсолютно всіх, кого рятувальники витягли з-під землі. Це збільшувало емоційну напругу серед присутніх у морзі. Також це значно збільшувало час впізнання, що посилювало і без того напружену атмосферу.

При проведенні цієї жахливої, але необхідної процедури психологи розділилися на три групи. До першої більшої групи психологів ввійшли ті, хто підтримував родичів під час нестерпного очікування своєї черги на впізнання. Деякі не витримували чекання своєї черги, виходили на вулицю, плакали, не вірили в те, що вже ніколи не зможуть розмовляти зі своїм рідним. Саме під час цього очікування

емоційне напруження у родичів постраждалих було найвищим.

Друга група психологів була поряд з родичами під час впізнання при перегляді фотографій загиблих на екрані комп'ютера. Представникам цієї групи було важче, тому вони мінялися місцями з психологами першої групи.

Третя група психологів була поруч з родичами, коли проводився другий етап необхідної процедури впізнання – впізнання безпосередньо тіл на площадці під відкритим небом. Ця площадка знаходилася на відстані 200 метрів від будівлі моргу, родичів обов'язково супроводжували психологи МНС.

Більшість людей були виснажені чеканням протягом декількох діб результату аварійно-рятувальних робіт, тому вони вже не мали сил реагувати на саму процедуру впізнання. Під час цього у родичів загиблих спостерігалися переважно ступор, відчуженість, тихий безперервний плач.

Це в деякій мірі ускладнювало роботу психологів, тому що родичі часто вже не реагували ні на кого, в тому числі і на самих психологів. Це, у свою чергу, вимагало від фахівців-психологів більш значних затрат власної енергії для того, щоб встановити психологічний контакт та все ж таки надати психологічну підтримку та допомогу цим родичам.

Керівництво шахти не знало як заспокоїти людей, тому воно наполягало на прискоренні самого процесу впізнання. Ними обиралася мить, коли поруч не було психологів МНС, і тоді вони підганяли родичів, змушували їх впізнати і забрати будь-яке тіло, аби вони зробили це скоріше. Це призводило до жахливих помилок, коли одне тіло впізнавали одночасно декілька родин, коли з'ясовувалося, що вже поховано не того.

Наслідком таких дій з боку представників керівництва шахти були протести родичів, які не знали, чи похований саме їх член родини. Родичі починали збиратися групами, агресивність до керівництва шахти зростала, що могло перерости у соціальні виступи. Адже у людей намагалися забрати святе – те єдине, що залишилося, – це пам'ять про свою рідну людину.

І знову тільки психологи МНС знайшли потрібні слова, змогли переконати родичів, щоб запобігти новій трагедії.

Під час висвітлення у засобах масової інформації подій трагедії, були випадки неетичного ставлення журналістів до цієї ситуації під час виконання своїх обов'язків. Деякі з них не гребували нічим, щоб отримати будь-яку інформацію. Вони ходили між родинами в залі, де всі знаходились, дуже часто видавали себе за постраждалих та членів їх родин. Використовуючи скритий мікрофон, вони записували стогін та плач, навіть намагалися брати інтерв'ю у вбитих горем людей.

Всупереч бажанням родичів загиблих, фотокореспонденти робили їх фотознімки, інколи прихованою камерою. При цьому вони навіть не намагалися перейнятися станом родичів потерпілих, порушуючи Етичний кодекс українського журналіста. У деяких випадках психологам МНС доводилося навіть прикривати своїми куртками родичів постраждалих, щоб телеоб'єктиви не призводили до емоційних зривів, втрати свідомості й без того розгублених та психологічно травмованих людей.

Іноді журналісти як навмисно укидали у свідомість людей інформацію, яка не була достовірною. Так, коли люди очікували своєї черги для впізнання в морзі, хтось з родичів розповів про жахливий телерепортаж, нібито в забої ще знаходяться живі шахтарі, які стукають по трубах і кличуть на допомогу. Газети та інтернет-видання розповідали про те, що всіх родичів постраждалих шахтарів оточили щільним кільцем правоохоронці і не дають нікому нікуди вийти.

Якщо чутки не народжувалися самі собою, то, на превеликий жаль, саме журналісти сприяли виникненню неймовірніших пліток. Це свідчить про необхідність проведення роз'яснювальної роботи як серед постраждалих та їх родичів, так і серед всіх, хто перебуває в осередку надзвичайної ситуації.

Тому психологам довелося проводити індивідуальну роботу із деякими представниками засобів масової інформації та постраждалими для запобігання розповсюдженню чуток.

Ще був один важкий етап у роботі психологів МНС – це виїзд одного психолога до сім'ї загиблого. Перед виїздом

кожного психолога старшим групи проводився інструктаж щодо роботи в сім'ї постраждалих.

Психологи прибували в сім'ї разом з медичним робітником до приїзду машини з тілом загиблого із моргу. Прибувши на місце, психологами проводилася візуальна психодіагностика психічного стану членів родини, проводилося консультування присутніх щодо власного поводження з близькими загиблих в момент прибуття тіла для недопущення загострення психологічного стану. У родичів загиблих фіксувалися поведінкові реакції горя: плач, крик, стогін и т.д. Деякі люди впадали в стан ступору або знаходилися в стані емоційного шоку, що відображувалось у відсутності прояву емоцій, зниженню чутливості до зовнішніх подразників, заглибленістю у себе. Вони намагалися уникати оточуючих та відмовлялися від контактів з ними, також намагалися залишитися на одинці. Деякі з присутніх в категоричній формі відмовлялися від запропонованої їм допомоги психолога або медика. До категорії таких людей було застосовано прийоми тілесно-орієнтованої терапії. Після цього їх стан покращувався та вони погоджувалися на подальше психологічне супроводження.

Періодично до родин загиблих приходили співчуваючі родичі та знайомі. Їх емоційна реакція викликала нову хвилю загострення психічного стану.

Коли труни з тілами загиблих шахтарів було доставлено до родин відмічалося максимальне загострення психологічного стану людей, зростало рухливе збудження, люди знепритомнювали, плакали та проявляли інші ознаки переживання горя. З часом, емоції втухали та психологами діагностувалася стабілізація психічного стану людей. Картина такого перебігу подій з невеликими відмінностями повторювалася в усіх родинах. Після того, як емоційний стан родичів загиблих було стабілізовано, психологами проводилося тільки спостереження за емоційним станом людей та прогнозування можливості виникнення нових сплесків емоцій. Коли психолог остаточно був переконаний в стабільності психологічного стану оточуючих, родині давалися пропозиції щодо збереження психічного здоров'я в подальшому, також були надані контактні телефони для можливих консультацій.

Останнім етапом у роботі психологічної служби МНС України був супровід родин загиблих шахтарів на засідання Державної комісії. На даному засіданні розглядалися прохання, скарги за рішенням житлово-побутових питань, матеріальних виплат з держбюджету, виплат з бюджету шахти, спеціального рахунку, відкритого Президентом і прем'єр-міністром України, а також добродійного рахунку, гроші на який поступали впродовж 2-х тижнів.

За один день роботи Державною комісією розглядалося приблизно по 25 сімей родичів загиблих і травмованих в результаті аварії. Головна мета роботи полягала в підтриманні оптимального психологічного стану родин. З кожною родиною, під час очікування прийому Державною комісією, знаходились практичні психологи, що були закріплені за ними з початку роботи. Закріпленим психологом проводився інструктаж і психопрофілактична бесіда з ними. На прийом до Державної комісії з кожною родиною заходив психолог та був присутній на протязі усього прийому. Він здійснював візуальний контроль за кожним членом родини, та по мірі необхідності надавав потрібну допомогу.

Всього, на кожній аварії, психологічною допомогою було охоплено більше 300 чоловік.

Федак С. С., *молодший науковий співробітник НДЛ (теорії та організації фізичної підготовки) НС СВ Академії Сухопутних військ (м. Львів)*
Севідова Г. О., *молодший науковий співробітник НДЛ (морально-психологічного забезпечення та військових традицій) НЦ СВ Академії сухопутних військ (м. Львів)*

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА КУРСАНТІВ-БОКСЕРІВ ДО ЗМАГАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У даній статті розглядається вплив психологічної підготовки на змагальну діяльність курсантів-боксерів.

В данной статье рассматривается влияние психологической подготовки на соревновательную деятельность курсантов-боксеров.

This article reviews the influence of psychological preparation of cadents for competitive activity-boxers.

Вступ

В області теорії і методики фізичного виховання та спортивного тренування, а також у цілому ряді суміжних наук (психологія, валеологія, медицина, біологія та інші) протягом багатьох років не зменшується зацікавленість спеціалістів до проблеми розвитку психологічних якостей людини і керування їх проявом в екстремальних ситуаціях, які вимагають максимальної мобілізації резервних можливостей організму [2, с. 19].

Психологічні якості боксера характеризують різні сторони особистості: вольову, інтелектуальну, емоційну, соціальну (наприклад рішучість, наполегливість, сміливість, спостережливість, кмітливість, самоконтроль, дисциплінованість, емоційна стійкість і т.д.). Психологічні якості можуть бути обумовлені природними задатками, які вдосконалюються в процесі занять боксом. Психологічна підготовка боксерів є складовою їх загальної готовності до успішного виступу у змаганнях. Вона має велике значення, що обумовлює пошук шляхів, засобів та методів, спрямованих на забезпечення оптимального передстартового стану та успішного виступу на змаганнях.

Уміння регулювати психологічним станом є однією з найважливіших складових підготовки боксера. Однак, незважаючи на те, що важливість психологічної саморегуляції загальновизнана та існує багато методик саморегуляції, систематичне навчання їм в боксі майже не проводитися. Лише окремі видатні майстри рингу самостійно оволодівають умінням регулювати свій психологічний стан.

Високий рівень розвитку психологічних якостей є однією з найважливіших умов психологічної надійності та високої результативності діяльності боксера. Однак закономірності їх формування в достатній мірі не вивчені. Увага психологів приділяється в основному вивченню психологічних процесів і станів спортсмена. Психологічні стани залежать не тільки від ситуації та впливів на спортсмена, але і від сформованості його психологічних якостей. Великий суспільний резонанс, який виникає при зіткненні людини з надзвичайними ситуаціями, які виникають в тій чи іншій сфері життєдіяльності, в тому числі і у спорті, призвів до розуміння необхідності цілеспрямованої підготовки людини до оптимальних дій в таких умовах. З цією метою ведеться активний пошук нових засобів і методів ефективної підготовки людей до екстремальних умов життєдіяльності [7, с. 14-17].

Питання про розвиток вміння мобілізуватися і керувати своїм емоційним станом, який виробляється в ході багаторічного цілеспрямованого тренування, набуває особливого значення під час виступу в змаганнях та підготовки до них. Бокс висуває надзвичайно високі вимоги до психологічної стійкості спортсменів. Поєдинок на рингу відрізняється високим темпом, швидкістю дій боксера в умовах миттєвої зміни бойових ситуацій, вмінням наносити сильні удари та ефективно захищатись. Необхідність витримувати величезні навантаження і протистояти втомі, регулювати вагу - все це вимагає від спортсмена високого рівня розвитку психологічних якостей.

Актуальність даного напрямку не викликає сумнівів, адже у спортивній практиці розповсюдженими є випадки, коли

спортсмен, показуючи високі результати на тренуваннях, на офіційних змаганнях показує результати значно нижчі. Вирішення цієї задачі є складовою частиною психологічної підготовки спортсмена і являє собою розвиток психологічних якостей, вдосконалення здатності керувати своїм станом, поведінкою і діяльністю[2, с. 20-22].

Недостатньо досліджена динаміка психологічних станів під впливом різних психогенних чинників у боксерів з різними індивідуально-типологічними особливостями в умовах передстартової підготовки і під час виступів (зокрема, динаміка психологічної напруженості при участі в змаганнях). Ігнорування систематичної дії негативних психогенних чинників в умовах зборів (невдалий індивідуальний розподіл засобів підготовки, навантажень, неправильний підбір партнерів, засобів відновлення і відпочинку і ін.) може у ряді випадків сприяти кумуляції негативних впливів, виникненню стану надмірної психологічної напруженості і "зриву" під час виступів.

Мета, завдання, методи та організація дослідження.

Мета роботи: експериментальне визначення психологічної підготовленості курсантів-боксерів, різної кваліфікації, до змагань.

Завдання роботи:

- визначити емоційний стан курсантів-боксерів до і після змагального поєдинку;
- визначити рівень хвилювань до і після змагального поєдинку;
- визначити самооцінку особистості курсанта-боксера.

Методи дослідження:

- аналіз літературних джерел;
- психологічне тестування;
- метод математичної статистики.

На сьогоднішній день є декілька методик оцінки психологічних показників, які добре себе зарекомендували в практиці боксу.

Для оцінки психологічних станів і частково емоційного стану, найчастіше використовуються тремометрія і вимірювання електрошкіряного опору.

Методика тремометрії базується на реєстрації мимовільного тремтіння рук чи пальців (тремору). Приборами для вимірювання "тремора" служать тремометри найрізноманітніших конструкцій. Найбільш якісним для оцінки психологічного стану боксерів являється тремометр конструкції В.М. Писаренко. Зміни емоційного стану боксера зразу відображуються на "треморі" рук. При сильному збудженні "тремор" значно збільшується, його амплітуда збільшується. Гальмівний стан характеризується зниженням частоти "тремора" і зменшенням його амплітуди.

Методика електрошкіряного опору базується на його особливості мінятися залежно від змін емоційного стану людини. Збільшення збудження викликає посилене потовиділення, а тим самим і зниження електрошкіряного опору. Зниження збудливості супроводжується збільшенням електрошкіряного опору. Чим стійкіший емоційний стан, тим електрошкіряний опір стабільніший [5, с. 145-147].

При всіх індивідуальних варіаціях в цілому боксери реально розцінюють свої сили, і майбутні переможці часто вірять в свої сили на відміну від тих, хто більше думає про можливість поразки. У перших виникає стан психологічної готовності, що характеризується установкою на досягнення максимально можливого результату, тому вони у меншій мірі відчувають стан психологічної напруженості.

Безпосередньо перед виходом на ринг стан психологічної напруженості збільшується у всіх боксерів без виключення: проте у тих, які згодом програли бій, цей стан більш яскраво виражений.

Цікаво те, що після бою у тих, що програли спостерігається збільшення електрошкірного опору, що можна трактувати як показник зняття психологічної напруженості. Це підтверджується і даними психологічних спостережень. У переможців після бою стан психологічної напруженості залишається на тому ж рівні, що і до бою.

Хвилювання перед змаганнями певною мірою можна кваліфікувати як позитивний чинник, оскільки воно відображає установку на напружену діяльність, і можна вважати, що у переможців воно розвивається своєчасно, а у тих, хто програв - передчасно [3, с. 17-20].

Тренер звичайно не має систематичної, прямої інформації від спортсмена про його відношення до тренування, до засобів фізичної підготовки, що використовуються, до методів тренування, навантаження, засобів відпочинку і т.п., адже від оцінки боксером усіх цих чинників залежить настрій, емоційний тонус, рівень збудження та інші параметри психологічного стану, від яких, у свою чергу, залежать ефективність використовуваних засобів, працездатність, фізична і психологічна витривалість та ін.

Вважається педагогічно неправильним питати у кожного члена збірної, як він оцінює дану роботу, педагогічну майстерність тренерів, взаємовідносини з ним. Але педагогічні дії в першу чергу повинні бути сформовані на такій систематично одержуваній інформації. При негативному відношенні до тренування його ефективність знижується до 30% [8, с. 28-32].

Боксери найбільш охоче відповідають на питання відразу ж після проведених боїв, особливо вдалих; на оздоровчих зборах після встановлення з ними дружніх контактів; на навчально-тренувальних зборах, за 10 - 15 днів до початку змагань.

Щоб отримати найоб'єктивніші відповіді, на початку бесіди рекомендується проводити "психологічну розминку", в процесі якої спортсмена потрібно детально ознайомити із змістом майбутнього опитування. Якщо видно, що боксер навмисно ухиляється від питань поставлених прямо або затрудняється точно передати свій емоційний стан, то потрібно задавати непрямі питання або пропонувати готові відповіді, з яких йому можна було б вибрати найбільш відповідні [1, с. 32-34].

Під впливом тренувальних навантажень боксери дають різні самооцінки фізичного стану, активності і настрою (САН). Максимальні навантаження викликають частіше за все підвищення всіх трьох видів самооцінок. Всі інші навантаження можуть впливати на них по-різному. Самооцінки боксерів носять також і яскраво виражений індивідуальний характер. Найбільш адекватно по відношенню до навантажень змінюються самооцінки фізичного стану і активності. Самооцінки настрою змінюються різним чином незалежно від величини навантаження. Однією з причин є ступінь задоволеності спортсмена проведеним тренуванням. Помічено, що у боксерів, незадоволених тренуванням з тих чи інших причин (не виходить який-небудь прийом, не вдається виконати поставлену задачу, несподівана поразка у вільному бою чи в спарингу), часто спостерігалося погіршення настрою після тренування. Тому при зниженні самооцінки настрою у боксерів необхідно спробувати з'ясувати причину, щоб усунути її надалі.

Вивчивши особливості спортсменів, можна більш обґрунтовано і конкретно регулювати їх стан шляхом зміни тренувального навантаження і змісту тренування для кожного з них. Наприклад, з'ясувавши, що спортсмен володіє підвищеною реакцією на вільні бої і спаринги, потрібно або скоротити число цих вправ, або підібрати їх згідно рівня наростаючих труднощів. Зрештою, можливе проведення психопрофілактики з використанням навіювання і автогенного тренування для зниження психологічної напруженості і прискорення відновлюючих процесів. Зрозуміло і те, що всі перераховані вище способи можна використовувати і комплексно.

Велике значення мають самооцінки для більш точного контролю за станом спортсмена. Одним із симптомів сильної втоми чи перевтоми боксерів є неадекватна реакція на тренувальне навантаження. Як тільки тренер помітить, що при використанні великих або середніх навантажень зсув у величинах самооцінки до і після тренування істотно збільшується, він повинен або знизити навантаження в наступному тренуванні, або навіть відмінити саме тренування [6, с. 38-41].

Для визначення емоційного стану спортсменів в період інтенсивного фізичного і психологічного навантаження використовувалась методика "САН", розроблена співробітниками Ленінградської Воєнно-Медичної Академії. Кожна буква у назві анкети означає відповідний стан людини : "С" – самопочуття, "А" – активність, "Н" – настрій. Букві "С" – відповідають наступні пари слів – 1, 2; 7, 8; 13, 14; і т.д., тобто, через кожні дві пари на третю; букві „А" - 3, 4; 9, 10; 15, 16; і т.д., тобто, через такий самий інтервал; букві "Н" - 5, 6; 11, 12; 17, 18; і т.д.. Дані пари визначають у сумі оцінку кожного стану. В кінці для переведення даних у загальноприйняту дев'ятибальну систему, отримані сумарні дані необхідно розділити на 5 (по числу питань про кожний стан).

Визначення стану схвильованості, яка виникає в зв'язку з важливими змагальними ситуаціями, проведено за допомогою системи визначення самооцінки Ч. Спілберга. Ситуаційне хвилювання вимірюється набором із 20 висловів (10 з них характеризують наявність емоцій хвилювання, неспокою, а 10 – відсутність хвилювань). Оцінка стану хвилювання проводиться наступним чином: із суми питань № 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18 вираховується сума питань № 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20. До отриманої різниці добавляють цифру 50. Якщо результат нижчий 30 балів, то це вказує на наявність низького рівня стану схвильованості, 30 - 45

балів – середнього, більше 45 балів – високого [4, с. 138-145].

Але, дуже часто, відповіді спортсменів залежать ще і від того, яка у них загальна самооцінка особистості (низька, середня чи висока). Тому було проведено додаткове анкетування "самооцінки особистості" запропонованої С.А. Будасі, переробленою для спортсменів Ю.Я. Киселевим. На бланку, з перерахованими 20 різними якостями особистості, спортсмен в лівій колонці (N) ранжирує ці якості так, як вони повинні бути у людини, на його думку, в ідеалі. Відмічається в порядку спадання, від найбільш значущої якості – 20 балів, до найменш значущої – 1 бал. Потім у правій колонці (N) спортсмен ранжирує ці якості відносно себе самого, в якій мірі ці якості виражені у нього (від 20 до 1 бала). Потім вираховується різниця між бажаним і реальним рівнями розвитку кожної якості (d), ця різниця підноситься до квадрату (d^2) і вираховується загальна сума (Σd^2). Пізніше вираховується коефіцієнт кореляції по формулі :

$$r = 1 - 6 (\Sigma d^2 / (n (n^2 - n)));$$

$$r = 1 - 0.0007895 \times \Sigma d^2;$$

n – Кількість перерахованих якостей (20).

Чим більше коефіцієнт кореляції наближається до одиниці, тим більш завищена самооцінка особистості у даного спортсмена і чим більше наближується до нуля - занижена. Науковими дослідженнями було встановлено, що видатні спортсмени, як правило, мають завищену самооцінку особистості порівняно з менш видатними спортсменами [4, с. 127–128].

Організація дослідження.

Дослідження проводились в період проведення універсіади Львівської області на базі Національного університету «Львівська політехніка». В дослідженнях прийняли участь 15 курсантів-боксерів різної кваліфікації (від "3"розряду до "КМС").

Анкетування проводились перед розминкою і після бою.

Результати дослідження.

Таблиця 1

№ п/п	П.І.Б.	Розряд	Самооцінка особистості	Емоційнийстан						Самооцінка ситуаційної схвильованості						Результат
				С		А		Н		До бою			Після			
				До бою	Пі-сля	До бою	Пі-сля	До бою	Пі-сля	Н	С	В	Н	С	В	
1.	А-в В.С.	К.М. С	С (0,46)	7,8	-	6,6	-	9	-	-	37	-	-	-	-	в
2.	Б-ь Б.С.	1	Н (0,27)	5	6,4	5,4	6	4,4	6,2	-	-	56	-	38	-	в
3.	Б-ь К.М.	3	В (0,79)	6,6	6,2	6,8	6	7,4	6,8	-	40	-	-	-	51	в
4.	Г-ш А.В.	2	Н (0,06)	8,8	5,8	6,2	7,4	8,8	9	-	40	-	29	-	-	в
5.	Д-о П.Ю.	К.М. С	В (0,89)	7,6	-	6,2	-	6,2	-	-	33	-	-	-	-	в
6.	К-о І.Ю.	1	В (0,79)	6,6	5,8	5,6	6	7,6	7	-	38	-	-	35	-	п
7.	К-к І.В.	3	В (0,79)	5,8	-	6,8	-	6,2	-	-	35	-	-	-	-	в
8.	М-к І.І.	2	В (0,79)	7,6	-	6,4	-	8	-	-	34	-	-	-	-	в
9.	М-й В.В.	1	В (1)	7,8	-	1,4	-	7,6	-	29	-	-	-	-	-	п
10.	Н-в А.М.	3	Н (0,1)	3,8	5,2	6,4	4,4	5,8	5,8	-	-	51	-	43	-	п
11.	Х-о В.М.	2	В (0,78)	7,4	7,8	5,4	6,2	6,6	7,8	-	40	-	-	35	-	в
12.	Ч-й Р.І.	3	В (1)	7,6	5	8,2	7	7,4	7,2	-	-	48	-	-	46	п
13.	Ш-к Ю.З.	1	В (0,8)	7,6	4,6	7,6	5,4	7,2	8,6	-	39	-	-	-	49	в
14.	Ш-в Ю.В.	1	В (0,73)	6,8	-	7	-	6	-	-	36	-	-	-	-	п
15.	Я-й О.В.	2	С (0,44)	7,4	-	5,8	-	6,6	-	-	41	-	-	-	-	в

- самооцінка особистості: Н – низька, занижена; С – середня, нормальна; В – висока, завищена.

- емоційний стан: С – самопочуття, А – активність, Н – настрій; (Макс. бал – 9.)

- самооцінка ситуаційної схвильованості: Н – низька, С – середня, В – висока;

- результат бою: П – програш, Н – нічия, В – виграш.

Згідно цих даних, ми побачили, що у курсантів-боксерів під номерами 2, 4, 10, дуже занижена самооцінка. У них спостерігається на початку бою високий рівень ситуаційної схвильованості і дуже різкий спад хвилювання після бою. Можна зробити висновок, що дані курсанти-боксери занадто хвилюються. Для них даний бій – дуже важливий, цим можна пояснити їхнє хвилювання. Але надмірне хвилювання негативно впливає на сам результат бою і тому тренери повинні понизити значущість бою для таких курсантів-боксерів.

Тільки в 13% курсантів-боксерів самооцінка особистості знаходилась в межах норми і можна сказати, що вони реально оцінювали свої сили. Також у них спостерігається середній рівень ситуаційної схвильованості, тобто вони в хорошому, збудженому емоційному стані, що в сукупності з техніко-тактичними даними і принесло їм перемогу.

У курсанта-боксера, під номером 9, спостерігається неготовність до бою. У нього максимально завищена самооцінка і недостатнє збудження. Це ми можемо побачити з даних тесту: у нього низький рівень ситуаційної схвильованості і емоційний стан, а саме активність - критично низька. Такі курсанти-боксери потребують особливої уваги і особливої психологічної підготовки.

Також максимально завищена самооцінка спостерігається у курсанта-боксера під номером 12. Проте, на відміну від курсанта-боксера під номером 9, у нього спостерігається надто сильне збудження (високий рівень ситуаційної схвильованості) і високі показники емоційного стану (самопочуття – прекрасне, активність - майже максимальна, настрій – чудовий). Вже за такими показниками ми можемо сказати, що спортсмен явно переоцінює свої сили і володіючи тільки 3 розрядом не може бути настільки впевненим у своїх силах. Це підтверджує і результат бою – поразка, а також і різкий спад усіх показників емоційного стану після бою. На нашу думку його слід навчати більше техніці захисту, а не атаки, тому що такі боксери цілком повністю розраховують на свою сильну атаку і абсолютно нехтують захистом, що і призводить до їхньої поразки.

У більшості курсантів-боксерів, які потерпіли поразку, спостерігається погіршення настрою після бою і навпаки, у тих курсантів-боксерів, які виграли бій, настрій після бою значно покращився. Майже у всіх курсантів-боксерів спостерігається зниження хвилювання після бою. Також після бою, ще спостерігається зниження рівня самопочуття і активності у більшості курсанта-боксерів.

Висновки і методичні рекомендації.

Проаналізувавши вище сказане, можна стверджувати, що багато курсантів-боксерів реально не оцінюють свої сили (а можливо і не вміють оцінювати їх) і, виходячи на ринг, часто розчаровуються, усвідомлюючи свою неспроможність виграти і проявити високий рівень техніко-тактичних вмінь, саме цим руйнується вся їхня впевненість у своїх силах і вони отримують важкий психологічний удар, стрес.

Спортсмени повинні завжди тримати свої почуття під контролем, зберігати розсудливість і здоровий глузд, бути завжди реалістичними, впевнено йти до поставленої мети; прислуховуватись до вказівок та зауважень тренера, не слід недооцінювати, але і не переоцінювати суперника; ніколи не погоджуватись з поразкою, продовжувати боротьбу до кінця і ніколи не втрачати бажання змагатись, а в потрібній ситуації витрачати свої сили на всі 100% для досягнення успіху.

В подальшому вирішенні даної проблеми слід звертати увагу на систематичну лекційну роботу на тренувальних зборах для спортсменів і тренерів з питань психології спорту, психологічної підготовки і регуляції психологічних станів; проведення семінарів по навчанню тренерів методикам психодіагностики; проведення тренінгів з керівниками по навчанню методиці автогенного тренування та її модифікацій; проведення засідань психологів і тренерів по боксу для обміну досвідом роботи.

Продумана організація і систематичне проведення вказаних заходів повинно покращити “стресостійкість” спортсменів і тренерів і озброїти їх знаннями та навиками, необхідними для самостійної роботи по психодіагностиці і психологічній підготовці курсантів-боксерів.

Література.

1. Головніков Л.Н. Некоторые особенности эмоционального состояния боксёров при подготовке к соревнованиям. // Бокс. Ежегодник. - М.: ФИС, 1973. - с. 86.

2. Клівенко О.П. Розвиток психологічних якостей в системі психологічної підготовки боксерів. // Молода спортивна наука України. – Вип. 7. – Т. 3. – Львів: НВФ „Українські технології". – 2003. - с. 165.

3. Латишенко В.В., Родионов А.В. Динамика психических состояний боксеров в турнире. // Теория и практика физической культуры. 1971. - №11. - С. 17 - 20.

4. Марищук В.Л. и др. Методики психодиагностики в спорте. - М.: Просвещение, 1990. - с. 350.

5. Никифоров Ю.Б., Викторов И.Б. Построение и планирование тренировки в боксе. - М.: ФИС, 1978. - с. 347.

6. Никифоров Ю.Б., Худадов Н.А. Определение и регуляция психофизического состояния боксеров на основе самооценок. // Бокс. Ежегодник. - М.: ФИС,1977. - с. 80.

7. Фролов О.В. и др. Некоторые психологические показатели, определяющие достижения в боксе. // Бокс. Ежегодник. - М.: ФИС,1978. - с. 96.

8. Худадов Н.А. О психологическом обеспечении подготовки боксеров высокой квалификации. // Бокс. Ежегодник. - М.: ФИС, 1973. - с.86.

Філатова І. В., *старший викладач кафедри соціальної психології Донецького інституту ризику та соціальної політики (м. Донецьк)*
Швець А. В., *кандидат медичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного відділу бойової патології НДІ ПВМ ЗС України (м. Ірпінь)*
Кащенко Р. А., *начальник науково-організаційного відділу НДІ ПВМ ЗС України (м. Ірпінь)*

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ МОДЕЛЕЙ ПРОГНОЗУВАННЯ НАДІЙНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЇЗНИХ ДИСПЕТЧЕРІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ ПСИХОТИПОЛОГІЇ

Показано, що для прогнозування професійної придатності поїзних диспетчерів необхідно враховувати їх психологічні типи, що мають важливе значення для забезпечення надійності діяльності. Встановлені найбільш адекватні інформативні психофізіологічні показники при побудові моделей професійної придатності поїзних диспетчерів можуть бути використані для розробки аналогічних підходів оцінки надійності професійної діяльності військових операторів.

Ключові слова:поїзні диспетчери, психофізіологічні функції, психічні процеси.

Показано, что для прогнозирования профессиональной пригодности поездных диспетчеров необходимо учитывать их психологические типы, которые имеют существенное значение для обеспечения процесса деятельности. Установлены наиболее адекватные информативные психофизиологические показатели при построении моделей профессиональной пригодности поездных диспетчеров, которые могут быть использованы для разработки аналогичных подходов для оценивания надежности профессиональной деятельности военных операторов.

Ключевые слова: поездные диспетчеры, психофизиологические функции, психические процессы.

The forecasting of train dispatchers' professional suitability are necessary for taking into account their psychological types, which are under prevailing loading and have essential meaning for maintenance of activity process has been reviled. Most adequate informative psychophysiological parameters at construction of train dispatchers' professional suitability models have been established, which can be used for development of the similar approaches for forecasting reliability of servicemen operators' professional activity

Key words: train dispatchers, psychophysiological functions, mental processes.

Вступ. В Україні із залізничним транспортом пов'язано близько 1500 подій різного ступеня важкості в рік. Значна частина цих подій обумовлена помилками персоналу, який управляє переміщенням рухомого складу. Такі помилки безпосередньо або побічно пов'язані й з помилковими або несвоєчасними діями поїзних диспетчерів. Крім того, у відповідності до прийнятої стратегії забезпечення перевезень залізницями України на період до 2020 р. передбачається збільшення інтенсивності потоків перевезених пасажирів і вантажів, значне підвищення швидкості перевезень. Тому питання прогнозування професійної придатності фахівців операторського профілю серед сучасних проблем психофізіології праці залишаються вельми актуальними [5, 7, 8].

На жаль, доводиться констатувати, що психологічним проблемам надійності цієї групи операторських професій приділяється недостатня увага, що при переході до інтенсивнішого руху може призвести до зростання частки помилок диспетчерів і зниженню безпеки залізниці у цілому.

З огляду на сказане й на те, що психологічна й фізіологічна відповідність індивідуума вимогам операторської професії усе більше впливає на надійність всієї системи «людина–техніка», великого значення набувають заходи щодо прогнозування професійної придатності, яке дозволяє відібрати для роботи в особливих умовах осіб, найбільш відповідних за своїми психологічними і психофізіологічними якостями вимогам даної професії. На сьогодні розроблено й застосовується досить велика кількість методик психологічного тестування, психофізіологічного обстеження, повномасштабних і комп'ютерних тренажерів. Однак, незважаючи на це, кількість аварій і подій з вини персоналу не скорочується. За

даними Укрзалізниці, ця частка становить більше 70%, незважаючи на розробку методичних рекомендацій, комп'ютерних систем, наказів і т.д.

Найбільш відомі вітчизняні вимоги та методичні розробки з зазначеного питання наголошують на дослідженні показників психомоторних реакцій людського організму. Це справедливо не для всіх професій, оскільки ці показники істотно залежать від віку і не завжди характеризують професійну придатність. Крім того, урахування психологічної типології індивіда і її впливу на продуктивність професійної діяльності практично відсутнє і зводиться, як правило, до оцінки темпераменту [6].

Таким чином, побудова сучасних оптимальних моделей оцінки та прогнозування професійної придатності поїзних диспетчерів на основі виділення найбільш інформативних психотипологічних характеристик людини і таких, що описують її як систему, є актуальним завданням сучасної організаційної психології праці та обумовлюють мету даного дослідження.

Матеріали та методи дослідження. В експериментальних дослідженнях взяли участь поїзні диспетчери (46 осіб – чоловіки й жінки віком 22–40 років, група R) та 44 добровольці інших операторських професій віком 23–35 років (група U).

Відомо, що традиційний підхід до оцінки типології індивіда базується на оцінці переважаючих ознак в альтернативній парі: екстраверсія-інтроверсія (Ext-Int), мислення-відчуття (*Ms-Feel*), почуття-інтуїція (*Sen-In*) і т.п. Однак типологічні ознаки не є виключно біполярними («так» – «ні»). На практиці їх доцільно зобразити у вигляді шкали (осі), протилежні кінці якої відповідають альтернативним типам (відповідно, значення кожного типу змінюються від «0» на протилежному кінці до «1» на «своєму»), а реальний тип індивіда відповідає точці усередині шкали.

Таким чином, кожний індивід може проявляти одночасно обидві «альтернативні» типологічні ознаки, але ступінь їхнього вираження може бути різним. У той же час практика показує, що в практичному відношенні (з погляду вимірності ознак, наприклад, при використанні опитувальників, що мають набір питань для кожної з альтернативних ознак типу, як у тесті Майерс-Бриггс [13]) в опитуваного можуть виникати труднощі з вибором кращої відповіді («так» – «ні»), у результаті чого сумарний бал за кожною групою питань може бути «утоплений», що утруднює ухвалення правильного рішення. Крім того, кількість питань у кожній групі альтернативних пар відрізняється, що знижує коректність зіставлення одержаних результатів за кожним типом.

З метою усунення цієї проблеми в роботі використана методика нормування бальних оцінок (від «0» до «1») шляхом розподілу кількості балів (позитивних відповідей) T_i, отриманих обстеженим, за кожною групою питань i на кількість питань Q_i. Вираження типу T_i розраховується за формулою:

$$T_i^e = \frac{T_i}{Q_i}, T_i \in [0,1].$$

Таким чином, отримуємо дві оцінки того самого типу, наприклад, інтроверсія *Int* і Int^e, які використовуються при подальшому аналізі з метою виявлення найбільш інформативних показників операторської діяльності з урахуванням типологічних особливостей індивіда.

Аналіз впливу психологічного типу обстежуваного на успішність операторської діяльності проводили з позицій діяльнісного підходу, який розглядає значення стійких індивідуально-типологічних характеристик як детермінанту ефективності професійної діяльності [4, 12] шляхом вивчення особливостей зв'язку альтернативних типів з показниками структури інтелекту (субтести 1–8 тесту R.Amthauer [11]): 1. LS – логічний відбір – тестує почуття мови, здатність формулювати судження; 2. GE – визначення загальних рис – тестує здатність до абстрагування; 3. AN – визначення подібності –тестує комбінаторні здатності, динамічність мислення; 4. RA – лічильно-математичний – тестує уміння вирішувати обчислювальні завдання практичного характеру; 5. ZR – виявлення закономірностей – тестує логічне й математичне мислення; 6. Fs – вибір фігур – тестує просторове мислення в умовах геометричного комбінування на площині при складанні цілісної фігури за її фрагментами; 7. Wv – завдання з кубиками – тестує просторове мислення; 8. Me – пам'ять, увага –

тестує обсяг і концентрацію уваги, а також оперативну пам'ять.

При цьому перші 3 субтести й 8-й тестують вербальний інтелект, заснований на словесних поняттях, а субтести з 4 по 7 тестують рівень розвитку невербального інтелекту, що визначається вродженими якостями, тренованістю когнітивних можливостей і заснований на здатності оперувати просторовими й абстрактними уявленнями, образами.

Серед показників успішності операторської діяльності враховувались: час вирішення завдань (ЧРЗ, с), кількість допущених помилок (Er, у.о.) і надійність виконання завдань (η, у.о.) під час психофізіологічного тестування на моделі операторської діяльності за методикою [2], а також показники артеріального тиску ($АТ_{д0}$, $АТ_{с0}$, мм.рт.ст.) і частоти серцевих скорочень ($ЧСС_0$, уд/хв) перед початком тестування.

Обробка результатів здійснювалась за допомогою покрокового дискримінантного, факторного та покрокового регресійного аналізів (за методом включення), що представлені в стандартному пакеті програм STATISTICA 8.0, з автоматизацією даної процедури за стандартними критеріями.

Результати дослідження та їх обговорення. Результати обстеження обох груп свідчать про те, що повне вираження того або іншого типу у них практично відсутнє, лише за ознаками «інтраверсія-екстраверсія» різниця є суттєвою (Табл. 1). Для більш детальної характеристики обстежених групи R було розбито на підгрупи за кожною «альтернативною» парою психологічних типів: інтуїтивний + чутливий (який відчуває); інтровертивний + екстравертивний; мислячий + чутливий та змішаний.

Таблиця 1

Показники типології обстежених груп

Показники	Група R	Група U
In	4,52±0,33	4,76±0,39
In^e	0,45±0,03	0,48±0,04
Sen	4,74±0,36	3,94±0,29
Sen^e	0,47±0,04	0,39±0,03
Int	6,19±0,30*	4,82±0,43
Int^e	0,69±0,03*	0,54±0,05
Ext	4,74±0,32*	5,88±0,44
Ext^e	0,53±0,04*	0,65±0,05
Feel	5,15±0,35	6,06±0,30
$Feel^e$	0,65±0,04	0,76±0,04
Ms	4,07±0,33	4,00±0,38
Ms^e	0,51±0,04	0,50±0,05

Примітка: * достовірність різниці середніх значень за t-критерієм Стьюдента на рівні $p<0,05$

Побудову дискримінантної моделі вважали завершеною при досягненні критерію максимальної дискримінованості аналізованих груп профпридатності, тобто, якщо середня імовірність визначення кожної групи досягала максимуму і після введення нової змінної починала знижуватися. Як критерій поділу груп ознак використовували узагальнений D^2 Махаланобіса, що є мірою відстані між центроїдами груп. Аналіз розходжень типів «інтуїтивний-чутливий» показує, що максимальний достовірний поділ цих груп досягається вже 4 змінними, з яких дві характеризують вихідний функціональний стан, одна – швидкість виконання когнітивних тестів, ще одна – просторове (об'ємне) мислення (Табл. 2).

При цьому обидві групи виявилися однаковими за чисельністю, а обстежуваних змішаного типу виявилося тільки двоє, що виключило необхідність спеціального аналізу цієї групи для її віднесення до окремої групи професійної придатності (ГПП).

Таблиця 2

Покрокова побудова дискримінантної моделі для психологічних типів «інтуїтивний-чутливий»

№ змінної	Позначення психофізіологічної змінної	Імовірність визначення ГПП	D^2 Махаланобіса
1	$ЧСС_0$	0,65	6,54
2	Субтест Wv тесту TCI	0,85	13,92
3	Середній час виконання завдання (ЧРЗ)	0,9	33,64
4	$АТ_{д0}$	0,99	55,03

Аналіз розбіжностей типів «інтровертивний – екстравертивний» показує, що максимальний достовірний поділ цих груп забезпечується показниками структури інтелекту й рівня напруження фізіологічних механізмів перед тестуванням, у той час як з

показників операторської діяльності в дискримінантну модель включається лише показник швидкості виконання тестів (Табл.3). Причому імовірність виділення підгрупи з домінуючою екстраверсією досягає 0,99 уже після введення в модель четвертої змінної, а повна диференційованість по типу «інтроверсія–екстраверсія» з імовірністю 0,99 досягається лише при включенні в дискримінантну модель десяти змінних.

Мінімально складна дискримінанта функція для поділу екстравертів з «амбівертами» включає дві змінні ознаки Wv і ZR (D^2=46.78) при однозначному виділенні змішаної підгрупи однієї змінної, як і при зіставленні з інтровертами (Wv, D^2 = 10.32).

Таблиця 3

Покрокова побудова дискримінантної моделі для психологічних типів «інтровертивний–екстравертивний»

№ змінної	Позначення психофізіологічної змінної	Імовірність визначення ГПП	D^2 Махаланобіса
1	Субтест RA тесту TCI	0,71	5,46
2	Інтегральний показник інтелекту	0,76	10,66
3	$АДс_0$	0,76	13,92
4	$АДд_0$	0,94	23,38
5	LS	0,96	37,25
6	GE	0,94	45,74
7	ME	0,96	53,02
8	Середнє ЧРЗ	0,94	58,65
9	AN	0.95	71,20
10	Fs	0,98	87,62

Виходячи з цих даних можна припустити, що обстежувані з домінуванням екстравертивного типу досить чітко відрізняються від інтровертивного типу, а також «амбівертивного», що, у свою чергу, різко відрізняється від інтровертів і екстравертів таким структурним компонентом інтелекту, як просторове мислення (причому з позитивною кореляцією).

Пояснення цього феномена може бути отримане виходячи з уявлень К.Юнга [10] про інтроверсію й екстраверсію як прояви процесів гальмування-збудження в корі головного мозку, а також уявлень про оптимальність рівня психічного напруження для забезпечення максимальної працездатності при розумовій діяльності (виходячи з відомої кривої Йеркса-Додсона) [14]. У такому контексті відсутність переваг по осі «інтроверсія – екстраверсія» еквівалентна збалансованості процесів гальмування–збудження, що підвищує ефективність розумових процесів при вирішенні завдань на просторове мислення.

Застосування дискримінантного аналізу для ідентифікації індивідів на осі типології «мислення–відчуття» не дозволяє побудувати надійну дискримінантну модель, хоча для визначення «мислячого» типу досить двох змінних – надійності виконання когнітивних завдань і діастолічного артеріального тиску (D^2 =9.87). Подальше ж введення змінних у модель дозволяє надійно ідентифікувати одну або другу підгрупу типу за рахунок «розмитості» визначення протилежної, тобто робить дискримінантну функцію нестійкою.

Тому для виявлення більш глибинних взаємозв'язків досліджених параметрів у поїзних диспетчерів було застосовано факторний аналіз. Так, факторна модель обстежуваних групи R за всіма аналізованими вище показниками включає в якості значимих показників типології «почуття-інтуїція», що входять, відповідно, у другий фактор (який поєднує інтуїцію, швидкість виконання когнітивного тесту у вільному темпі, а також комбінаторні здібності й динамічність мислення з негативним знаком) і третій (вихідний стан артеріального тиску із протилежним знаком стосовно чутливості). Перший фактор утворюють показники інтелекту. Якісний склад дискримінантних моделей, які базуються на кореляційних залежностях між змінними, як і при факторному аналізі, підтвердив результати факторного аналізу, але вже з позицій не спільності ознак, а їхнього розходження у формуванні психотипу оператора.

У випадку використання нормованих показників типології («виразності» типологічної властивості) факторна структура групи R істотно змінюється. Перший фактор формується як результат взаємодії вихідного артеріального тиску, швидкісного показника виконання тесту (з негативною кореляцією) і комбінаторні здібності, динамічність

мислення. Цей фактор можна назвати фактором операторської діяльності.

Другий фактор утворюється значимими тільки показниками типології, тобто це в «чистому вигляді» фактор типології. А третім фактором є фактор інтелекту, причому його значимими компонентами є ті ж показники, що й при використанні «сирих» типологічних оцінок.

Таким чином, використання нормованих показників типології дозволяє одержати значеннєву інтерпретацію факторної структури психофізіологічних і типологічних властивостей обстежених за рахунок підвищення «контрастності» використовуваних показників.

У практичному ж відношенні найкращими для прогнозування є регресійні рівняння. Оскільки за даними науково-технічної літератури [1, 3], кореляційні зв'язки професійно важливих психологічних якостей з показником профпридатності переважно лінійні, то як моделі прогнозу в роботі використовувалися множинні лінійні регресійні моделі, для побудови яких застосовували покрокову процедуру шляхом включення на кожному кроці нової інформативної змінної.

Аналіз даних побудови регресійних лінійних множинних рівнянь для оцінки групи обстежуваних R показує значимість (інформативність) тих або інших професійно важливих якостей (Табл.4).

Таблиця 4

Психофізіологічні показники, що включаються в моделі показників типології

Тип	$АТ_{с0}$	$АТ_{д0}$	$ЧСС_0$	ЧРЗ	Er	η	LS	GE	AN	RA	ZR	Fs	Wv	Me	BI	HBI	IQ	R
In				+	+	+	+				+	+					+	0,96***
Sen		+		+	+	+						+						0,79*
Int	+					+	+		+	+	+		+					0,94**
Ext			+	+	+			+		+		+				+		0,97***
Feel								+	+		+	+	+	+		+		0,85*
Ms	+			+	+	+				+	+	+						0,87**
In^e			+									+	+					0,70*
Sen^e		+	+	+		+	+						+					0,79*
Int^e	+					+	+				+	+	+			+		0,93**
Ext^e	+	+	+								+	+				+		0,83*
Feel^e			+		+						+	+	+	+			+	0,91***
Ms^e	+		+			+	+		+			+					+	0,83*

Примітка: рівні значимості коефіцієнта множинної кореляції R: *** $p<0.001$; ** $p<0.01$; * $p<0.05$ (BI та HBI, вербальний та невербальний інтелект)

У таблиці відзначені «+» ті з психофізіологічних і психологічних показників, які включаються в регресійну модель конкретного показника психологічного типу. Наприклад, для показника інтуїції в модель включаються показники часу вирішення завдань ЧВЗ, кількості помилок Er, надійності η, три показники структури інтелекту. При цьому коефіцієнт множинної кореляції R є достовірним при рівні значимості $p < 0.001$.

Як приклад, відповідне регресійне рівняння набуває вигляду:

$$In = -33.45 + 0.79\ ЧРЗ + 0.52\ LS + 0.58\eta + 0.64\ Er - 0.28\ ZR + 0.59\ Fs - 0.54\ IQ.$$

Аналогічно будуються рівняння регресії й для інших показників типології.

З таблиці інформативних предикторів психологічних типів звертає на себе увагу відсутність показника невербального інтелекту у всіх рівняннях. У той же час найчастіше в моделі включаються показники надійності операторської діяльності, а також структурні компоненти інтелекту ZR – логічне й математичне мислення, Fs – просторове мислення в умовах геометричного комбінування на площині й Wv – просторове мислення. При цьому статистичні характеристики моделей (R і p) указують на високу або дуже високу достовірну кореляцію показників, що включаються в моделі, з показниками типології, що свідчить про високу валідність методики.

Таким чином, у показниках психологічних типів обстежених добровольців відображаються дані про вихідний функціональний стан людини перед початком виконання когнітивного тесту, структурні компоненти інтелекту, а також показники виконання тесту. Побудова таких моделей дозволяє з високою надійністю оцінювати психологічний тип людини

стосовно виконання операторської діяльності й знання її структури інтелекту.

Зворотним завданням є побудова моделей для оцінки й прогнозування показників операторської діяльності на основі урахування психотипу індивіда. З цією метою досліджували відбір інформативних психологічних показників відносно часу виконання тестових завдань, кількості помилок, що допускаються, і надійності операторської діяльності. Такий аналіз проводили в три етапи: використання тільки показників психотипу, використання тільки показників структури інтелекту, використання всіх показників, які реєструються.

Дослідження показало, що з показників діяльності лише показник надійності може бути описаний моделлю, побудованою на показниках типології. Причому в модель за допомогою покрокового регресійного аналізу відбирається не більше трьох показників (нормовані показники інтуїції й мислення, а також відчуття), однак статистичні характеристики таких моделей свідчать про помірний зв'язок надійності з типологією (R=0.64). Для інших показників операторської діяльності моделі взагалі не можуть бути побудовані.

Показники інтелекту дозволяють побудувати моделі успішності діяльності операторського типу для середнього часу вирішення завдань і кількості помилок, але не для надійності (Табл. 5).

Таблиця 5

Показники структури інтелекту, що включаються в моделі показників діяльності

Показник діяльності	LS	GE	AN	RA	ZR	Fs	Wv	Me	R
ЧРЗ		+	+	+					0,81[1]
Er	+	+							0,49[3]
η									-

Позначення див. Табл. 4

При використанні показників вербального й невербального інтелекту одночасно з «сирими» і «нормованими» показниками типології моделі для всіх трьох показників діяльності можуть бути побудовані, однак з досить середніми статистичними характеристиками моделей, причому в другому випадку R трохи нижче, але практично однаковий для всіх модельованих показників діяльності, тобто нормовані показники типології дозволяють рівною мірою описувати як швидкісні, так і когнітивні характеристики надійності діяльності.

Використання в якості можливих предикторів показників структури інтелекту замість узагальнюючих показників вербального і невербального інтелекту дозволяє істотно поліпшити статистичні характеристики моделей, однак з найбільш оптимальним складом предикторів є моделі побудовані з використанням «нормованих» показників типології.

Відомі в науковій і практичній літературі дані про прогностичну можливість використання типології К.Юнга для професійної орієнтації підкреслюють необхідність урахування рівня інтелекту індивіда [9], однак така оцінка має лише якісний характер і з наведених вище даних зрозуміла причина цього – досить стійка, але невисока кореляція типологічних оцінок і характеристик діяльності не забезпечує високу точність прогнозу.

Таким чином, проведений аналіз показав, що показники психологічного типу можуть бути використані в якості досить надійних предикторів успішності операторської діяльності когнітивного типу, однак лише в поєднанні з показниками інтелекту, причому використання тільки структурних компонентів інтелекту забезпечує досить високу й достовірну кореляцію з показниками діяльності.

Висновки

1. Встановлено, що для прогнозування професійної придатності поїзних диспетчерів за типами «інтровертивний – екстравертивний» максимально достовірні дискримінантні функції забезпечуються показниками структури інтелекту, рівнем напруженості фізіологічних механізмів регуляції організму перед тестуванням та показником швидкості виконання психофізіологічного тесту з моделювання операторської діяльності.

2. Виявлено, що використання в якості можливих предикторів показників структури інтелекту замість узагальнюючих показників вербального і невербального інтелекту

дозволяє істотно поліпшити статистичні характеристики прогностичних моделей.

3. Показано, що показники психологічного типу можуть бути використані в якості досить надійних предикторів успішності операторської діяльності лише в поєднанні з показниками структури інтелекту.

Література

1. Буров А.Ю. Выбор модели для прогнозирования работоспособности операторов энергопредприятий / А.Ю. Буров // Кибернетика и вычислительная техника. – К.: Наукова думка. – 1991. – Вып. 90. – С. 94-97.

2. Варус В.І. Методичні проблеми професійного відбору та шляхи їх вирішення / В.І. Варус, О.Ю. Буров // Наука і оборона. – 2004. – № 2. – С. 47-50.

3. Герасимов А.В. Прогнозирование успешности профессиональной пригодности подготовки операторов в учебно-тренировочных центрах по психофизиологическим и личностным критериям / А.В. Герасимов // Физиологический журнал. – 1990. – Т. 36, № 3. – С. 8-13.

4. Зинченко В.П. Основы эргономики / Зинченко В.П., Мунипов В.М. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 344 с.

5. Кальниш В.В. Современные подходы к анализу надежности операторской деятельности / В.В. Кальниш // Український журнал з проблем медицини праці. – 2009.– Т. 20,№4.– С.75-85.

6. Овчинников Б.В. Типы темперамента в практической психологии / Овчинников Б.В., Владимирова И.М., Павлов К.В. - СПб.: Речь, 2003. - 288 с.

7. Швець А.В. Особливості проведення професійного психофізіологічного відбору військових операторів до ЗС України з використанням інформаційних моделей / А.В. Швець, Й.Р. Левіт, С.В. Нестеровська // Український журнал з проблем медицини праці. – 2008.– Т.13, №1.– С.20-27.

8. Швець А.В. Шляхи підвищення надійності професійної діяльності військовослужбовців Сил спеціальних операцій з використанням психофізіологічних засобів / А.В. Швець // Військова медицина України. – 2008. – Т.8, № 3. – С. 85–96.

9. Шнейдерман Б. Психология программирования: Человеческие факторы в вычислительных и информационных системах / Шнейдерман Б. / Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1984. – 304 с.

10. Юнг К.Г. Психологические типы / Карл Гюстав Юнг. – М.: "Университетская книга", АСТ, 1996. – 714 с.

11. Amthauer R. Intelligenz und Beruf / R. Amthauer // J. für Experimentelle und Angewandte Psychol. – 1953. – Bd. 1.– S. 2137.

12. Karwowski W. Meaning and sense in activity theory and their role in study of human performance / W. Karwowski, G. Bedny // Ergonomia. – 2004, V.26, № 2. – P. 121-140.

13. Myers I. B. The Myers-Briggs Type Indicator / Myers, Isabel Briggs // Incorporated, Palo Alto. – California: Consulting Psychologists Press, 1962. – 232 p.

14. Yerkes M. R. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation / Robert M. Yerkes and John D. Dodson // Journal of Comparative Neurology and Psychology. – 1908. – V.18. – P. 459-482.

Фомич М. В., *ад'юнкт Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)*

МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ НАЧАЛЬНИКА КАРАУЛУ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНОГО ПІДРОЗДІЛУ, ЯК ФАХІВЦЯ ТА КОМАНДИРА

У статті проведено аналіз професійної діяльності начальника караулу пожежно-рятувального підрозділу з позиції фахівця та командира. Визначено сукупність та обґрунтовано модель професійно важливих якостей начальника караулу як фахівця та командира.

В статье проведен анализ профессиональной деятельности начальника караула пожарно-спасательного подразделения с позиции специалиста и командира. Определена совокупность и обоснована модель профессионально важных качеств начальника караула как специалиста и командира.

Professional activity of a rescue unit officer guard as a specialist and commander is analyzed in the article. The group of professionally important qualities of officer guard as a specialist and commander is defined and the model of these qualities is proved.

Постановка проблеми. На теперішній час можна навести багато якостей, якими має бути наділений начальник караулу пожежно-рятувального підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ПРП ОРСЦЗ), проте важко відповісти на питання, які ж якості є обов'язковими та якими мають бути рівні розвитку цих якостей, від чого це залежить.

Проблематиці розвитку та виховання професійно важливих якостей (ПВЯ) фахівців присвячено значну кількість наукових праць, накопичено достатній обсяг знань. У науковій літературі досить ґрунтовно висвітлено нормативні вимоги, що пред'являються до військовослужбовців (С.П. Мосов, О.О. Сегеда, Д.І. Сохадзе та ін.), працівників органів внутрішніх справ (О.С. Губарєва), рятувальників МНС (Д.В. Лєбєдєв, С.М. Миронець, О.В. Тімченко та ін.) тощо, проте водночас відсутні змістовні, науково обґрунтовані нормативні вимоги, що пред'являються до фахівців пожежно-рятувальних підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, унаслідок неврахування діяльності начальника караулу як фахівця, що безпосередньо бере участь у проведенні оперативної діяльності, та як командира, що здійснює управління цією діяльністю підпорядкованих підрозділів. Це, у свою чергу, призводить до призначення на посади начальників караулів не досить компетентних кадрів, які не мають відповідних якостей, умінь та навиків, що не були сформовані та розвинуті як за час навчання у вищих навчальних закладах системи МНС України, так і під час проходження служби в підрозділах ОРСЦЗ. Наслідком такої ситуації є помилкові дії під час проведення оперативної роботи, що коштує надто дорого – здоров'я, а інколи і життя людей.

Основна **мета**, яку ставить перед собою автор у даній статті, полягає у тому, щоб визначити сукупність та обґрунтувати модель професійно важливих якостей начальника караулу пожежно-рятувального підрозділу ОРСЦЗ, як фахівця та командира.

Виклад основного матеріалу. Для визначення та обґрунтування, з наукової точки зору, структури нормативних професійно важливих якостей начальника караулу ПРП, було проведено декомпозицію діяльності начальника караулу на діяльність як фахівця і командира ПРП, та застосовано процесно-діяльнісний підхід, що в комплексі дозволило дослідити діяльність начальника караулу на кожному етапі процесів його професійної діяльності [8]. Спираючись на результати проведених досліджень, проаналізуємо професійну діяльність начальника караулу ПРП, з позиції фахівця та командира, з метою виділення сукупності нормативних ПВЯ для побудови моделі вказаних якостей.

Напочатку, проаналізуємо діяльність та виділимо ті ПВЯ начальника караулу, які характеризують його як фахівця ПРП.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою кількістю надзвичайних ситуацій, серед яких, особливе місце займають пожежі. За 12 місяців 2009 року в Україні виникло 44013 пожеж. Показник кількості пожеж на 10 тис. населення становить 9,6 [10]. У великому місті пожежно-рятувальний підрозділ ОРСЦЗ виїздить за «тривогою» по 5-6 разів на добу. Така інтенсивність надзвичайних ситуацій викликає у особового складу та фахівця ПРП значне емоціональне напруження. Умови обстановки на пожежі, які часто супроводжуються швидкими змінами: руйнування та обвал будівельних конструкцій, вибухи природного та

побутового газу, руйнування комунікацій тощо, можуть викликати дезадаптацію та виникнення стресових станів, як у особового складу так і в начальника караулу ПРП. Тому необхідно, з одного боку – щоб фахівець мав великий об'єм уваги, умів її швидко розподіляти та переключати з одного об'єкта на інший, а з іншого – мав високий рівень розвитку вольових якостей, найголовнішими серед яких є: емоційно-вольова стійкість, рішучість, сміливість, здатність до ризику, швидка адаптація до нових умов, толерантність до стресу. На підтвердженні останнього наполягали і радянські вчені [7], які стверджували, що до професійних якостей керівника гасіння пожежі слід віднести: емоційно-вольову стійкість до дії стрес-факторів та попередження можливих негативних змін в психічному стані фахівця.

Вітчизняний дослідник цієї проблематики М.А Кришталь [3], зазначав, що при підготовці пожежних особливе значення має приділятися вихованню якостей особистості: волі, цілеспрямованості, самостійності, рішучості, витримці і самовладанню, наполегливості, сміливості.

Однак наявності одних вольових якостей недостатньо для забезпечення готовності фахівця до дій. У начальника караулу має бути розвинена мотиваційна сфера, що виражається в мотиваційній спрямованості фахівця на діяльність, бажання досягнути в ній успіху, адже саме мотиви є внутрішніми спонуканнями до дій, і в більшій мірі саме від розвитку мотиваційної сфери залежить здатність фахівця до проведення оперативної діяльності та готовності йти на ризик.

У дисертаційному дослідженні В.П. Бута [1] зазначено, що успішність у професіях так званого екстремального типу залежить саме від мотивації.

Під час проведення оперативної діяльності важливого значення набувають фізичні якості, оскільки робота на висотах чи навпаки в підвальних та підземних приміщеннях вимагає значної фізичної сили та витривалості, вміння тривалий час перебувати в заданій робочій позиції, крім того евакуація потерпілих та майна, розбирання будівельних конструкцій, всі ці робочі операції вимагають наявності вище вказаних якостей в складі нормативу ПВЯ начальника караулу.

Про важливість фізичних якостей у складі нормативу професійно важливих якостей фахівця пожежної охорони, наголошує О.В. Шлєнков [9], та серед інших, виділяє такі фізичні якості: фізична витривалість, стійкість до фізичної втоми, високі можливості як максимальної сили, так і силової витривалості.

Підвищена небезпека перебування в оперативній обстановці вимагає наявності у фахівця ПРП, поряд з фізичними якостями, моторних властивостей. Присутність яких особливо необхідна під час гасіння пожеж у підземних приміщення, висотних будівлях, на покрівлі будівель та споруд тощо. Проведення оперативних дій на зазначених об'єктах, передусім, вимагає швидкої рухової реакції на несподівані подразники, наприклад, падіння та обвал будівельних конструкцій; здатності швидко діяти в умовах дефіциту часу, що характерно для проведення оперативних дій у підвальних приміщеннях зі щільною задимленістю, оскільки як начальник караулу, так і підлеглий особовий склад, за таких умов, використовує апарати захисту дихання з обмеженою, у часі, захисною дією.

Специфіка діяльності начальника караулу висуває жорсткі вимоги до функції аналізаторів фахівця. Головні серед яких – зорові та слухові. Гострота зору не менш 0,8 Д кожного ока; сприйняття шепоту з відстані не менше 4 метрів на кожне вухо. Часто, за умов ліквідації пожежі, одномоментно надходить зорова і слухова інформація, можливі слухові та візуальні ілюзії, різноманітні відволікаючі шуми, при цьому фахівець ПРП повинен вміти розрізняти звернення про допомогу постраждалих та оперативно реагувати на зміни обстановки. Тому, важливими складовими в оперативній діяльності начальника караулу є: обсяг та стійкість уваги, здатність зосереджувати та швидко переключати увагу.

Особливе значення в діяльності начальника караулу має оперативна та довготривала пам'ять, наявність якої дозволяє використовувати на практиці досвід, знання, навики та вміння. Оперативна пам'ять призначена для утримання на короткий термін просторових уявлень, виконаних дій в умовах, що швидко змінюються, топографічних особливостей місцевості. Довготривала пам'ять – для запам'ятовування на тривалий час особливостей гасіння пожеж на об'єктах різного призначення, порядку дій особового складу, тактико-технічних характеристик пожежно-рятувальної техніки й обладнання тощо.

Відповідно для цього у фахівця ПРП мають бути добре розвинуті мнемічні властивості: вміння відтворювати почуте, побачене; здатність тривалий час тримати в пам'яті великий обсяг необхідної інформації;

здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний та наочно-образний матеріал.

Іншим аспектом, що впливає на психофізіологічний стан фахівця, зниження працездатності та втоми – постійна зміна режимів роботи «праця – відпочинок», що пов'язано з цілодобовим чергуванням, та само по собі може викликати невротичні захворювання та зриви. Крім цього, сигнал «тривога» може подаватися в будь-який час доби, у цей період відпочинок виключений. За цих умов може виникати зниження працездатності та надійності у професійній діяльності. Тому, начальник караулу зобов'язаний мати в складі системного нормативу наступні професійно важливі якості: стійкість, концентрація, здатність до тривалого збереження високої активності.

Таким чином, професійна діяльність фахівця пожежно-рятувального підрозділу висуває до нього особливі вимоги та вимагає наявності низки специфічних ПВЯ, що пов'язано з безпосередньою участю фахівця у проведенні оперативних дій. Проведений аналіз дозволив нам виділити та згрупувати необхідні професійно важливі якості начальника караулу з урахуванням особливостей його діяльності як фахівця, які забезпечують успішність виконання професійної діяльності.

Отже, до структури нормативних ПВЯ начальника караулу слід віднести такі якості: емоційно-вольові – рішучість, сміливість, цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, здатність до ризику, емоційно-вольова стійкість, швидка адаптація до нових умов, толерантність до стресу, здатність до тривалого збереження високої активності; мотиваційні – мотиваційна спрямованість на діяльність (бажання досягнути в ній успіху); атенційні – значний об'єм уваги, стійкість уваги, вміння швидко переключати та розподіляти увагу в умовах дефіциту часу; мнемічні – вміння відтворювати почуте та побачене, здатність тривалий час тримати в пам'яті великий обсяг необхідної інформації, здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний та наочно-образний матеріал; фізичні – фізична витривалість, статична силова витривалість; моторні – швидка рухова реакція на несподівані подразники, здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу.

Наступним етапом у з'ясуванні структури й розробці моделі нормативних професійно важливих якостей начальника караулу, став аналіз його професійної діяльності з точки зору командира, оскільки, як встановлено, управлінська діяльність є основним із видів діяльності начальника караулу. Начальник караулу пожежно-рятувального підрозділу ОРСЦЗ є водночас членом колективу караулу та його командиром – керівником колективу.

Як слідує з аналізу професійної діяльності пожежно-рятувальних підрозділів, колективу караулу пожежно-рятувального підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, як і будь-якому колективу суспільства, притаманні найбільш загальні ознаки колективу, проте він має і свої особливості, що характеризує даний підрозділ як спеціальне воєнізоване формування. По-перше, колективу ПРП ОРСЦЗ властива специфічна задача – рятування людей, гасіння пожеж та надання допомоги у ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійного лиха в мирний та воєнний часи, вирішення якої досягається використанням пожежно-рятувальної техніки та обладнання, що визначає специфічні норми, правила поведінки та взаємовідносини між членами колективу. По-друге, у колективі пожежно-рятувального підрозділу передбачена чітка службова ієрархія, що регламентує його обов'язки та права. По-третє, колективу ПРП характерна відносна одноманітність діяльності та тривале перебування членів колективу в умовах спільної діяльності. По-четверте, у більшості зазначенні колективи є однорідними по статті.

Для ефективного та авторитетного управляння колективом необхідно, щоб керівник мав відповідні особистісні якості, що представленні низкою організаторських здібностей: вміння вникати в психологію підлеглих; вміння здійснювати психологічний вплив на особовий склад караулу; здатність до організації спільної діяльності та контролю її результатів, крім того працелюбство, дисциплінованість, товариськість, компетентність.

У процесі здійснення оперативної діяльності, командир використовує значну частину свого організаторського потенціалу, що проявляється в оперативній та вмілій організації роботи підлеглих. При цьому він зобов'язаний забезпечувати безпечні умови праці особового складу, евакуацію людей та матеріальних цінностей, створити всі умови для швидкої локалізації та ліквідації пожежі. Віддаючи наказ про початок проведення оперативних дій, на етапі ведення розвідки начальник караулу повинен вірно розпізнати та оцінити обстановку, передбачити всі можливі небезпеки, на які може наразитися особовий склад, оскільки травмування та

загибель людей є найгрубішою помилкою начальника караулу.

Для забезпечення цих розумових операцій у професійній діяльності начальника караулу ПРП великого значення набувають процеси та способи переробки вхідної інформації. Переважають при цьому логічні мисленеві операції та образне мислення. Усю вхідну інформацію потрібно вміти проаналізувати, виділити головне, а потім її узагальнити. Саме від цих мисленевих процесів начальника караулу залежить хід розвитку оперативних дій та їх успішне завершення. Для відповідного здійснення всіх цих мисленевих процесів командир повинен вміти просторово мислити, оцінювати та прогнозувати обстановку, швидко та правильно оцінювати ступінь важливості вхідної інформації, бути рішучим.

Процес мислення начальника караулу ПРП тісно пов'язаний з його мовленням. Під час проведення оперативних дій командир взаємодіє не лише з особовим складом свого підрозділу, а й з інших, які можуть прибути на місце події за підвищеним номером виклику, крім того з цивільними особами – керівниками, інженерами, технологами постраждалих об'єктів, потерпілими під час організації та проведення евакуаційних заходів. Тому, характер діяльності начальника караулу вимагає від нього розвинутих комунікативних та командних навиків: вміння швидко встановлювати контакти з новими незнайомими людьми, вміння узгоджувати свої дії з діями інших, крім того, гарної дикції, знання професійного лексикону, здатності чітко та лаконічно формулювати накази і повідомлення.

Підтвердженням нашої думки є праця російського дослідника М.І. Мар'їна [4], що присвячена проблемі дослідження професійно важливих якостей фахівців пожежної охорони МНС Росії, у якій дослідник вказує психологічні якості начальника караулу, серед яких виділяє наступні: здатність викликати прихильність до себе людей, викликати в них довіру, здатність знайти потрібний тон та форму спілкування в залежності від психічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника.

О.В. Шлєнков, також звертає увагу на те, що комунікативні якості та вміння працювати в команді є необхідними якостями фахівця ПРП [9].

У свою чергу командир-керівник колективу – це член колективу, що здійснює його керівництво та має право на прийняття рішень в умовах спільної діяльності.

Процес прийняття рішення є найбільш складним та відповідальним, частіше – дуже оперативним, провідну роль для його забезпечення в екстремальних умовах мають: критичність мислення, оперативність мисленевих процесів, самоконтроль, об'єм пам'яті, емоційно-вольова стійкість.

На думку С.П. Мосова, для процесу прийняття рішення визначальне значення мають також воля, фізичний стан і психологічна стійкість командира [5].

Досвід діяльності начальників караулу свідчить, що керуючись навичками лише командно-адміністративного управління, які були сформовані у процесі навчання, молоді фахівці відчувають суттєві труднощі при здійсненні управлінської діяльності в умовах нервово-психічного напруження, та вже через деякий нетривалий час розуміють, що командна діяльність обумовлена наявністю у керівника не лише навиків формального керівництва, але і не формального лідерства, що вимагає розвитку відповідних якостей: впевненості в собі, надійності, вміння вирішувати проблеми, вміння працювати з колективом, справедливості, здатності представляти та відстоювати інтереси колективу караулу.

Розділяючи таку думку, російські дослідники В.І. Дутов та І.Г. Чурсін [2] стверджують, що серед інших, найбільш значимою якістю для успішного здійснення професійної діяльності співробітників Державної пожежної служби МНС Росії, чия діяльність безпосередньо пов'язана з пожежогасінням, є лідерство.

На важливості виховання лідерства наполягає і казахстанський дослідник С.О. Наконечний, який наголошує на необхідності формування у молодих офіцерів лідерських якостей та підготовку їх до лідерської діяльності [6].

Таким чином, введенням вказаної якості до складу структури нормативу професійно важливих якостей начальника караулу, як командира, ми закінчуємо її формування та представляємо перелік зазначених якостей: особистісні – компетентність, дисциплінованість, товариськість, працелюбство, організаторські здібності: вміння вникати в психологію підлеглих, вміння здійснювати психологічний вплив на особовий склад караулу, здатність до організації спільної діяльності та контролю її результатів; інтелектуальні – вміння просторово мислити, вміння оцінювати обстановку та прогнозувати можливі результати її розвитку, вміння швидко та

правильно оцінювати ступінь важливості вхідної інформації, критичність мислення, оперативність мисленевих процесів; комунікативні – вміння швидко встановлювати контакти з новими незнайомими людьми, вміння узгоджувати свої дії з діями інших, здатність знаходити потрібний тон та форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника, гарна дикція, знання професійного лексикону, здатність чітко та лаконічно формулювати накази і повідомлення; лідерські – впевненість в собі, надійність, вміння вирішувати проблеми, вміння працювати з колективом, справедливість, здатність представляти та відстоювати інтереси колективу караулу; емоційно-вольові – рішучість, самоконтроль, емоційно-вольова стійкість; мнемічні – значний об'єм пам'яті.

Виходячи з результатів теоретичного дослідження розробок професійно важливих якостей фахівців екстремального профілю та проведеного аналізу професійної діяльності начальника караулу, з урахуванням особливостей його діяльності як фахівця та командира, нам вдалося визначити сукупність професійно важливих якостей начальника караулу пожежно-рятувального підрозділу та розробити модель зазначених нормативних якостей (рис.1).

Висновки: 1. Декомпозиція діяльності начальника караулу ПРП на діяльність як фахівця та командира разом із використанням процесно-діяльнісного підходу дозволила ґрунтовно підійти до дослідження професійної діяльності начальника караулу та визначити сукупність професійно важливих якостей начальника караулу як фахівця та командира, що стало підґрунтям для побудови моделі зазначених нормативних якостей.

2. Запропонована модель професійно важливих якостей начальника караулу, як фахівця та командира у повній мірі охоплює коло професійної діяльності начальника караулу та дозволяє якісно підійти до вирішення питання відбору кандидатів на первину посаду начальника караулу ПРП.

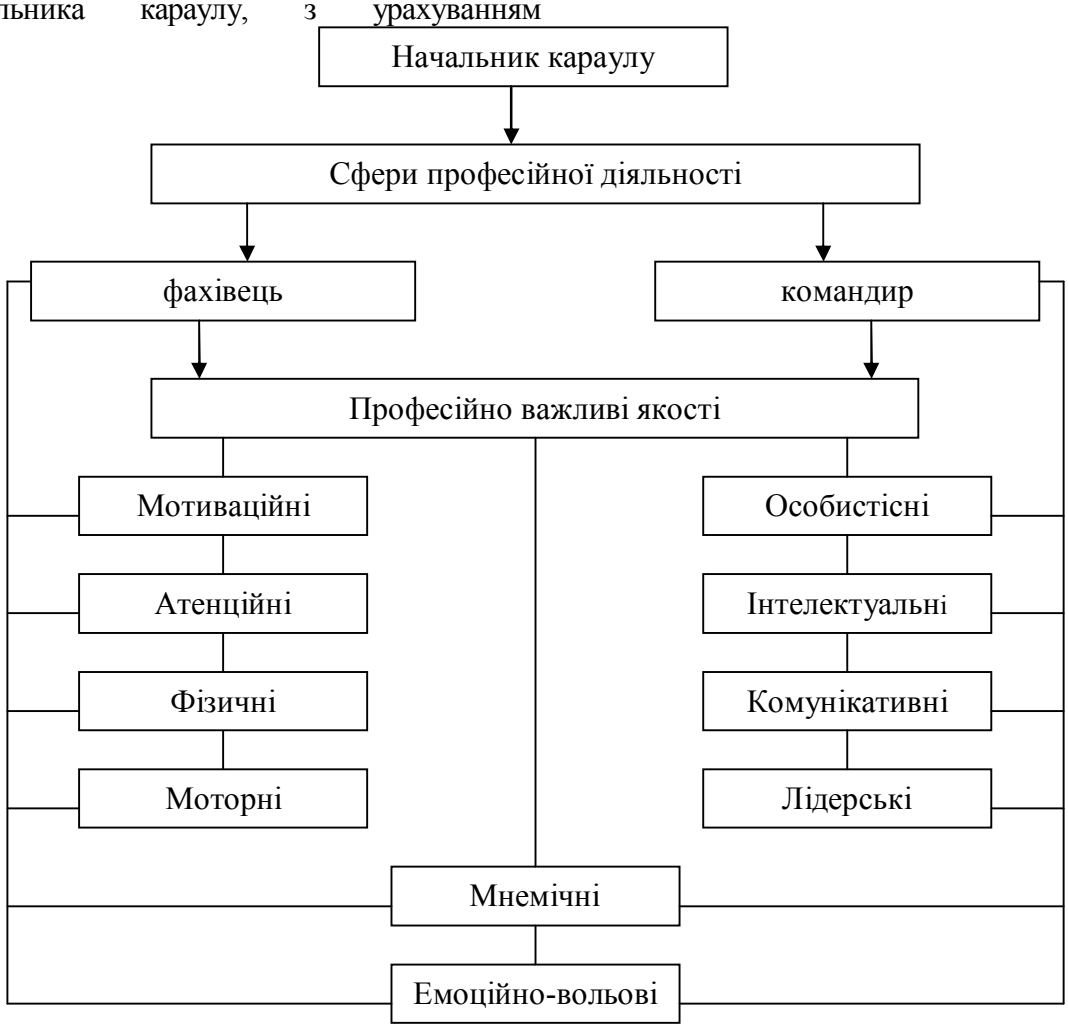

Рис. 1. Схема загальної структури моделі професійно важливих якостей начальника караулу, як фахівця та командира

3. Застосування запропонованої моделі забезпечить можливість проведення емпіричного дослідження рівні сформованості професійно важливих якостей у досвідчених та молодих фахівців ПРП, з метою їхнього порівняння та подальшого розвитку у останніх.

Література

1. Бут В.П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України: дис. … канд. психол. наук: 19.00.09 / Бут Віталій Петрович. – К., 2008. – 255 с.

2. Дутов В.И. Психофизиологические и гигиенические аспекты деятельности человека при пожаре: пособие / В.И. Дутов, И.Г. Чурсин. – М.: СЦЕМП «Защита», 1993. – 202 с.

3. Кришталь М.А. Психологічна підготовка пожежних: [навч. посіб.] / Микола Андрійович Кришталь – Черкаси: ЧІПБ, 1996. – 65 с.

4. Марьин М.И. Профессиография основных видов деятельности сотрудников ГПС МВД России: пособие. / М.И. Марьин, И.Н. Ефанова. – М.: ВНИИПО, 1998. – 244 с.

5. Мосов С.П. Базові принципи та структура процесу формування управлінських рішень у сфері пожежної безпеки / С.П. Мосов // Пожежна безпека: теорія і практика. – 2008. – №1. – С. 78-83.

6. Наконечный С.А. Формирование лидерских качеств будущих офицеров: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 20.01.04 «Воинское обучение и воспитание, боевая и оперативная подготовка» / С.А. Наконечный. – Алматы, 2009. – 29 с.

7. Повзик Я.С. Тактическая и психологическая подготовка руководителя тушения пожара / Я.С. Повзик, В.М. Панарин. – М.: Стройиздат, 1988. – 112 с.

8. Фомич М.В. Аналіз психологічних досліджень професійної діяльності фахівців Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту / М.В. Фомич // Вісник національної Академії оборони України. – 2009. – №3 (11). – С. 173-178.

9. Шленков А.В. Соответствие личностных особенностей выпускников вузов государственной противопожарной службы МЧС России профессиограммам основных должностей пожарной охраны / А.В. Шленков // Научно-теоретический журнал «Ученые записки». – 2009. – Вып. 2 (48). – С. 101-105.

10. Аналіз масиву карток обліку пожеж (POG_STAT) за 12 місяців 2009 року ВДтаСП УкрНДІПБ МНС України. – К., 2010. – 42 с.

УДК 159.9..34.08

Чеботарьов Е. В., *старший викладач кафедри вогневої та фізичної підготовки Академії управління МВС (м. Київ)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ МАЙСТЕРНОСТІ СНАЙПЕРІВ

У статті йдеться про якість підготовки професіональних снайперів спецпідрозділів МВС України, а також підвищення вимог до їхньої професійної майстерності. Увагу акцентовано на проблемних аспектах особистісних детермінантів майстерності снайперів. Зокрема, розглянуто її регулятивні, мотиваційні та моральні аспекти.

Ключові слова: снайпер, психологічні особливості, спеціальні операції, терорист, органи внутрішніх справ, професійна майстерність.*В статье идет речь о качестве подготовки профессиональных снайперов спецподразделений МВД Украины, а также о повышении требований к их профессиональному мастерству. Акцентируется внимание на проблемных аспектах личностных детерминантов мастерства снайперов. В частности, рассмотрены его регулятивные, мотивационные и моральные аспекты.*

Ключевые слова: снайпер, психологические особенности, специальные операции, террорист, органы внутренних дел, профессиональное мастерство.*The article deals with the quality of training professional snipers of the special units of Ministry of Internal Affairs of Ukraine and higher requirements for their professional abilities. Much attention is paid to the problems of personal determinations of skills of snipers. It is mentioned that the special interest are theirs regulative, motivated and moral aspects.*

Keywords: sniper, psychological peculiarities, special operations, terrorist, internal affairs organs, professional skills.

Політика керівництва нашої країни дозволила зберегти мир у державі. Ми не відчули на собі всіх жахів релігійних, міжетнічних і локальних збройних конфліктів, які відбувалися практично в усіх колишніх республіках СРСР. Проте реальна загроза безпеці нашої країни є. Вона надходить від міжнародних терористичних і транснаціональних злочинних формувань, вітчизняних організованих злочинних угруповань та релігійних сект кримінальної спрямованості. Тому питання підвищення професійної підготовки фахівців спеціальних підрозділів МВС України набуває нині першочергового значення.

Психологія снайпера – складний структурний компонент його професійної майстерності. Щоб з'ясувати особливості психології снайпера, потрібно бути снайпером чи працювати зі снайперами.

Актуальним і недостатньо вивченим залишається питання особистісних детермінантів майстерності снайперів. Особливу увагу привертають її регулятивні, мотиваційні та моральні аспекти.

Теоретичне розроблення та обґрунтування системи психологічного відбору і професійного психологічного навчання, виявлення психологічних резервів, напрямів оптимізації діяльності й особистісних детермінантів професійної майстерності, вибудова професіограми снайпера є необхідною умовою підвищення ефективності в роботі снайпера.

Психологічні особливості снайперського мистецтва лише нещодавно почали описувати зарубіжні дослідники П. Бруксмін, М. Лонсдейл, Д. Міллер, а серед вітчизняних авторів до цієї теми зверталися О. Потапов, О. Резанов, В. Лобаєв.

Особливо слід відзначити роботу українських авторів С. Лєбедевої та В. Тимченко, які у своєму дослідженні розкрили психологічні особливості роботи снайперів.

Завдання нашого дослідження такі:

1) здійснити теоретичний аналіз різноаспектної літератури з досліджуваного питання;

2) розкрити психологічні особливості та загальну специфіку роботи снайпера;

3) проаналізувати вимоги психологічної підготовки та професійного відбору снайперів;

4) визначити шляхи розвитку й оптимізації особистісних психологічних ресурсів снайпера.

Завдання нашого дослідження на цьому етапі – описати психологічні особливості роботи снайпера.

Окремо слід розглянути роль стресу в професійній діяльності снайпера [1; 2].

Аналіз психологічного стресу, на думку Лазаруса, потребує врахування таких аспектів, як значущість ситуації для суб'єкта, інтелектуальні процеси, індивідуальні особливості. Ці психологічні фактори обумовлюють характер зворотних реакцій. На відміну від фізіологічного стресу, за якого зворотні реакції є високостереотипними, за психологічного стресу вони індивідуальні й не

завжди передбачувані. Наприклад, на загрозу один суб'єкт може реагувати гнівом, а інший – страхом [3, *29*].

Суперечливим є питання співвідношення емоцій та стресу. Прийнято вважати, «фундаментальним» компонентом психологічного стресу є емоційне збудження. Емоційні переживання та емоційна насиченість діяльності виділяються в більшості досліджень як головна характеристика цього стану. Не дивно, що деякі дослідники ототожнюють поняття стресу та емоцій. Характерною є тенденція розглядати стрес як особливий стан, який межує з іншими емоційними станами (афектами, почуттями, тривогою тощо).

Стан психічного напруження виникає, коли людина займається продуктивною діяльністю у важких умовах, що суттєво впливає на ефективність роботи. Характер цього впливу визначається як самою ситуацією, так і особливостями особистості, її мотивацією. Тож мотивація снайпера визначає рівень захищеності від стресових ситуацій [4, *5*]. Під час тривалої та напруженої операції мобілізуються внутрішні резерви, напрацьовані внаслідок психологічної та фізичної підготовки. Коли баланс гомеостазу (внутрішньої саморегуляції) порушується, починають діяти компенсаторні резерви, приховані в кожній особистості. Специфіка діяльності снайпера впливає на його гомеостаз, що неодмінно призводить до стресових ситуацій, які по-різному позначаються на особистості. Досвідчений снайпер повинен уміти мобілізувати свій організм [7, *139*].

Мотиваційні, інтелектуальні та інші психологічні характеристики людини, її досвід, обсяг знань тощо суттєво корегують вплив об'єктивних властивостей подразника.

Зіставивши силу мотивів снайпера та параметри ситуації, в якій відбувається його діяльність, екстремальність можна представити як континуум, що має щонайменше три ступені:

1) складні ситуації;
2) параекстремальні ситуації;
3) екстремальні ситуації.

Причому другому та третьому ступеням характерні ризик, висока ціна можливої помилки, а екстремальній ситуації ще й те, що від її вирішення залежить подальше існування суб'єкта. Звісно, цей поділ умовний.

Стан психічного напруження зумовлений такими факторами:

1. Новизна, незвичайність і раптовість, вплив яких визначається не силою чи величиною, як у випадку фізіологічних стресорів, а досвідом суб'єкта.

2. Фактори підвищених вимог до людини, що зумовлені характером діяльності, а саме складністю завдань, дефіцитом часу, швидким темпом діяльності, одночасним виконанням двох видів діяльності без зниження їхньої якості, монотонністю, невизначеністю ситуації тощо.

3. Фактори, пов'язані зі зміною мотивації індивіда, його ставленням до завдання. Наприклад, створення ситуації вибору за наявності несумісних спонук (мотивів), повідомлення неправдивих даних про результат роботи.

Викликає тривогу усвідомлення того, що між снайпером і холоднокровним серійним убивцею дистанція мізерна. Встановлено, що снайпер здатен убивати, менше зважаючи на заповіді й норми, ніж солдат у ближньому бою. Особисті почуття, переживання, сумніви можуть паралізувати в людині інстинкт убивці, тому снайпер, не ігноруючи їх, навряд чи зможе довго виконувати свої обов'язки. Професіонал повинен навчитися вбивати ворогів бездумно, автоматично. Коли він виходить на завдання, його мають хвилювати лише два питання: як виконати свою роботу і як повернутися назад живим і неушкодженим. Звикнути до снайперських убивств легше, ніж до вбивства в бою віч-на-віч із супротивником. У реальних обставинах людина помирає значно повільніше, ніж здається. Однак снайпер, як правило, позбавлений споглядання фізіологічних подробиць, що супроводжують смерть [8, *83*].

Коли людина займає позицію для пострілу, відбувається свого роду «внутрішнє заморожування»: змінюється частота дихання, загострюється пульс, збудження в серці охолоджує нерви. Тому, коли ворог опиняється під прицілом, стрілець уже не відчуває вагань чи докорів сумління за те, що йому доведеться позбавити когось життя.

Снайпер не може піддаватися емоціям, адже кандидати, мотивація яких базується на бажанні слави й визнання, можуть виявитися неспроможними виконувати холодні розрахунки, яких потребує це заняття [8, *76*].

Снайперу слід постійно підтримувати на належному рівні здібності й навики, подібні до тих, що необхідні браконьєру. Снайпер убиває свідомо. Убити супротивника на короткій дистанції в запалі бою значно легше, оскільки активізується механізм самозахисту: або вб'єш ти, або вб'ють тебе. Натомість снайпер стріляє з великої відстані, сам не наражаючись на безпосередню небезпеку, маючи можливість через оптику добре розгледіти свою жертву. Складність у тому, що необхідно вистрілити в людину, яка нічого не підозрює, навіть якщо розумієш, що це твій ворог.

Відповідно, справжнім снайпером-професіоналом можна вважати лише того солдата, який був учасником бойових дій і знає

ціну людського життя – свого й чужого. Іншими словами, щоб відчути себе снайпером, новачок повинен – як це не страшно звучить – застрелити принаймні одного супротивника. Справжній снайпер народжується не на стрільбищі, а в бою.

Безперечно, професія снайпера – це спеціальність, яка має свої методи, прийоми, математичну базу. Крім того, снайпер – це ще й особливий світогляд, ціла філософія, спосіб життя. Снайпер безперервно відточує свою майстерність, формує світогляд, тренує дух і тіло, і навіть ідучи на пенсію, він залишається снайпером.

Можна визначити такі напрями формування психологічної готовності снайпера до діяльності в екстремальних умовах:

– адекватний професійний відбір;

– становлення мотиваційного компонента;

– розвиток когнітивної сфери шляхом набуття досвіду, професійної майстерності снайпера;

– правильне планування алгоритмів дій снайпера.

Снайперу необхідно слідкувати за всіма подіями, що відбуваються на спостережуваній території, з підозрою. Бажано подумки перенестися на позицію супротивника та спробувати уявити, що він міг би зробити в подібних умовах [9, *41–44*].

На жаль, доводиться говорити про такий аспект проблеми, як поява снайперів-терористів, котрі виконують убивства на замовлення. Такі стрільці особливо небезпечні. Вони стріляють у все живе, їхня поведінка визначена тільки потребою в насильстві. Часто вони продовжують убивати після оголошення про припинення вогню, оскільки світ їх не влаштовує. З погляду психології потяг до вбивства є типовим проявом некрофілії, коли метою людини є перетворення живої матерії на неживу, суцільне руйнування, в тому числі й самого себе (оскільки снайпер постійно ризикує). Тоді головним ворогом терориста стає саме життя.

Психологічний статус снайпера не можна порівняти з примітивним статусом звичайного найманого вбивці, оскільки снайпер багато знає та вміє влучати в ціль на величезних дистанціях. Психологія снайпера інша, це психологія борця за справедливість, котрий стріляє в терориста, несе смерть заради життя. І це головне.

У кожній людині можна знайти потенційну агресію, але не кожен здатен її застосувати, особливо вбиваючи [4; 5]. Для цього замало злості, ненависті, агресивності, потрібна особлива рішучість, здатність перебороти всі зовнішні та внутрішні перешкоди на шляху до мети – вбивства людини.

Мотиви не лежать на поверхні, їх не можна з'ясувати лише на основі аналізу вчинків, не вникаючи в саму особистість, в її психологічну структуру, життєвий досвід [4; 9].

Порівняно небагато снайперів правоохоронних органів стріляють під час служби, але якщо виникне така потреба, у снайпера не може бути жодного сумніву щодо того, чи здатен він натиснути на курок. Якщо снайпер вагається більше за необхідне, то слід обговорити з керівником групи переведення його на інше місце служби.

Впливає на психологічний стан також те, що керівництво визначає роль снайпера приблизно й нечітко, при цьому мало хто візьме на себе відповідальність дати снайперу команду стріляти на ураження.

Снайпер зі своєї позиції має психологічно правильно оцінювати та постійно контролювати ситуацію на об'єкті й миттєво реагувати в разі її ускладнення або у вирішальну мить штурму. Снайпер повинен уявляти собі архітектуру цього об'єкта зсередини, визначати можливі внутрішні шляхи пересування злочинців і передбачити їх появу біля вікон, дверей, проходів. Це дозволяє снайперу прогнозувати перебіг подій і можливу появу цілей у певних місцях.

Отже, суть того, що відбувається, оцінює насамперед снайпер, а вже потім – керівник спецоперації. І миттєво зреагувати на ускладнення ситуації (наприклад коли терорист приставив пістолет до голови заручника чи ніж до його горла) може тільки снайпер і ніхто інший. От чому в ідеалі снайпер повинен стріляти на ураження, не чекаючи, поки начальство зреагує й віддасть наказ. На те, щоб віддати наказ, необхідний час, але за ці кілька секунд може статися непоправне.

Отже, найскладнішим фактором у професійній діяльності стрільця в умовах проведення спецоперації є персональна відповідальність кожного снайпера за свій постріл. Тому умовні команди керівника спецоперації повинні бути чітко визначені й закріплені в наказі. Снайпер під час операції стріляє:

– за наказом начальника;

– одночасно з іншими номерами;

– самостійно в разі загрози життю;

– за наявності дозволу стріляти самостійно на ураження [10, *113*].

Одним із важливих психологічних моментів у роботі снайпера є зворотний зв'язок із керівництвом, зокрема це може бути відзначення снайпера за його старанність,

професіоналізм тощо. Це може позитивно вплинути на мотиваційний аспект підготовки та самовдосконалення.

На психічне навантаження у професійній діяльності снайпера впливає сімейне благополуччя. Негаразди в приватному житті, без сумніву, негативно позначаються на якості роботи стрільця, особисті проблеми заважають зосередитися на завданні.

На снайпера психологічно тисне відповідальність як за товаришів зі спецпідрозділу, так і за свого безпосереднього керівника. Водночас велике психологічне значення для снайпера має правильне планування операції, взаємодія, розподіл ролей та інструктаж. Не слід забувати про психологічний клімат у колективі спецпідрозділу та взаємну підтримку товаришів по зброї.

Робота снайпера в міліцейських підрозділах дуже відрізняється від роботи снайпера в армії. Проаналізувавши різні джерела, можна виділити три головні відмінності:

1. Міліцейський снайпер дуже рідко діє самостійно, майже завжди він є частиною більшого підрозділу. Крім того, у своїх діях він додержується певних правових норм.

2. Міліцейський снайпер завжди діє на менших відстанях, ніж армійський снайпер.

3. Вимоги до міліцейського снайпера значно вищі, ніж до військового. Він не має права на промах, оскільки часто від одного його пострілу залежить життя заручників чи товаришів по службі.

У більшості випадків закон обмежує можливість застосовувати зброю доти, доки вже не залишиться іншого способу зупинити злочинця, небезпечного для суспільства та правопорядку. Закон не дозволяє міліцейському снайперові брати на себе роль судді чи виконавця вироку. Багато судових справ було порушено саме тому, що цих принципів не додержувалися.

Отже, міліцейський снайпер зазвичай чекає дозволу керівника операції, щоб вистрілити. Однак у деяких випадках він діє самостійно, якщо ситуація розвивається занадто швидко [11, *150*].

Якщо міліцейський снайпер промахнеться, поведінка злочинця буде непередбачуваною, наприклад, він може вбити заручника. Снайпер змушений буде нести відповідальність у разі, якщо куля потрапить у невинну людину. Юридична відповідальність за власні дії – це психологічний тиск на стрільця правоохоронних органів. Крім того, снайпер спецпідрозділу майже завжди обмежений часовими рамками. Адже, коли викликають снайпера, це означає, що переговори зі злочинцем не дали позитивного результату і його терпіння майже вичерпане.

Однією з психологічних особливостей роботи міліцейського снайпера є також те, що він не знає, де й коли діятиме наступного разу, скільки часу триватиме ситуація, яка це буде ситуація, в яких умовах він працюватиме, якими будуть його місце та завдання в операції тощо. Його можуть викликати будь-якої миті. Це додатковий стрес: він живе в постійній готовності до дії, а постійне напруження призводить до стресових ситуацій.

У правоохоронних органах не снайпер вибирає ціль, а, швидше, ціль вибирає його. Він не повинен повзти через болото, очікуючи, що будь-якої миті пролунає ворожий постріл. Однак йому доводиться спостерігати одночасно за кількома цілями протягом тривалого часу. І весь цей час він має бути в постійній готовності й оцінювати можливість пострілу.

Міліцейські снайпери не повинні дозволяти собі поспішності, коли хтось дає команду на постріл. Недоліком роботи молодих спеціалістів є націлювання, що призводить до внутрішнього напруження, невизначеності, тоді як снайпер повинен відчувати ту мить, коли потрібно вистрілити. Міліцейський снайпер має розуміти, що кожну дію слід детально продумати, обґрунтувати. Потрібно бути впевненим у необхідності стріляти [11, *164*].

Військових і міліцейських стрільців різнить також те, що на фронті промах не вважається чимось особливим. Проте якщо стрілець правоохоронних органів не зможе миттєво нейтралізувати озброєного злочинця, то постраждає невинна людина [12, *93*].

Армійська дисципліна виховує в більшості військовослужбовців «відчуття ліктя», індивідуальність у цьому випадку пригнічена. Тоді як снайпер міліції розраховує тільки на власні сили, на свою зброю, а якщо працює в парі, то лише на одного напарника; усі рішення він приймає самостійно. Вміння нестандартно мислити є однією з основних професійних рис снайпера, оскільки дозволяє перегравати супротивника, а отже, виконати завдання і вижити. Ця суперечність призводить до того, що в деяких іноземних арміях під час підготовки снайперів інструктори вимушені цілеспрямовано позбавлятися «командного інстинкту», щоб стрільці навчилися думати самі. З цією метою в снайперських навчальних центрах заохочують надання індивідуальних рис зброї та засобам маскування.

Також важливо, що військовослужбовця, який пропрацював на посаді снайпера півтора року, звільняють від служби. А на його місце знову готують нових людей. Натомість

снайпери в спецпідрозділах міліції – це професіонали, які повинні постійно підтримувати своє реноме.

Завдання снайпера в міліції такі:

– правильно визначити ціль;

– врахувати наявність випадкових осіб, заручників або членів своєї групи, які можуть знаходитися поряд зі злочинцем;

– не змінювати положення тіла декілька годин;

– працювати в будь-яких умовах освітлення та за будь-якої погоди;

– робити постріл за командою;

– у разі необхідності відповідати перед судом за свої дії.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що психологічний відбір у снайпери ОВС має бути суворішим.

Отже, у статті виділено комплекс факторів, від яких залежить якість організації, проведення професійно-психологічної підготовки снайперів, розглянуто вимоги, які висувають нині до професійної майстерності снайпера. Узагальнюючи емпіричні дослідження, можна стверджувати, що психологічний складник є основою професійної підготовки снайпера поряд із фізичним, інтелектуальним, технічним, тактичним, стратегічним. Тому під час професійного відбору снайперів насамперед слід використовувати психологічні тести на визначення особистісних параметрів.

На основі аналізу й узагальнення різноаспектних даних розроблено модель особистості снайпера, яка включає мотиваційно-вольовий (мотивація снайпера визначає рівень захищеності від стресових ситуацій), когнітивний, емоційний та технічний компоненти, що й визначають успішність його роботи.

Снайпером не можна народитися, але можна ним стати за допомогою тих компонентів підготовки снайпера, які визначають його успіх. Така стратегія психологічного забезпечення потребує технологій розвитку професійно важливих рис особистості та психотехнічних навичок. При цьому професійна підготованість снайпера проявляється на поведінковому, когнітивному та особистісному рівнях.

Особливого значення для психологічної підготовки набувають сучасні підходи до її організації. Готувати снайперів слід спираючись на індивідуальні особливості кожного стрільця. У снайпера має бути певний психотип, особлива мужність, яка дозволить йому переносити самотність, залишаючись сам на сам із власними думками, страхами, ваганнями. Ця мужність не має жодного стосунку до поверхової, миттєвої відваги, викликаної припливом адреналіну. Серйозним психологічним бар'єром, який може зашкодити професійному зростанню, є страх через відповідальність за свої дії.

Жодна сучасна операція зі звільнення людей не обходиться без снайперів, тому психологічні особливості цієї професії потрібно активно досліджувати, адже результатом роботи снайпера може бути збереження найціннішого – людського життя.

Література

1. Айзенк Г. Супертесты IQ. – М.: Эксмо, 2003. – 208 с.
2. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): довідник / Ануфрієв М.І., Ірхін Ю.Б., Курко М.Н., Нещерет Т.В., Омельченко С.В., Синівський В.В., Шаповалов О.В. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 80 с.
3. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): монографія. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
4. Баронін А.С. Психологічний профіль вбивць: посібник з кримінальної психології та криміналістики. – К.: Вид. «Паливода А.В.», 2001. –176 с.
5. Бодров В.А. Информационный стресс: учебное пособие для вузов. – М.: ПЕРСЭ, 2000. – 352 с.
6. Болтиков В. Снайперы // Братишка. – 2006. – Декабрь. – С. 14
7. Потапов А.А. Искусство снайпера. – М.: Фаир-Пресс, 2003. – 544 с.
8. Бруксмит П. Искусство снайперской подготовки / Пер. с англ. В.А. Гришечкина; под ред. Ю.В. Шокарева. – М: ООО «Издательство "РОСМЭН-ПРЕСС"», 2004. – С. 131.
9. Резанов О. Основы снайперского ремесла // Братишка. – 2006. – Апрель. – С. 41–44.
10. Лєбєдєва С.Ю., Тімченко О.В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: монографія. – Х.: ХНАДУ, 2005. – 326 с.
11. Миллер Д. Снайпер. – М.: Харвест, 2004. – 384 с.
12. Резанов О. История снайперского искусства. – М.: Братика, 2004. – 160 с., ил. (Серия «Братишка»).

Шиліна А. А., *кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки, навчально наукового інституту права, економіки та соціології Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харьків)*

СТРУКТУРА СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто основні напрями в дослідженні проблеми емоційного вигорання, описано вплив даного фактору на професійну діяльність. Проаналізовано основні фази і симптоми емоційного вигорання у працівників ОВС, зокрема, працівників підрозділів ДАІ та дільничних інспекторів.

Рассмотрены основные направления в исследовании проблемы эмоционального выгорания, описано влияние данного фактора на профессиональную деятельность. Проанализированы основные фазы и симптомы эмоционального выгорания у сотрудников ОВД, в частности, сотрудников подразделений ГАИ и участковых инспекторов.

The main directions in research a problem of emotional burnout are considered, the influence of this factor on professional activities is described. The basic phase and the symptoms of emotional burnout among staff of internal affairs, in particular, in areas such as traffic police and wardens are analysed.

На сучасному етапі розвитку Українського суспільства істотною характеристикою якого є удосконалення та розвиток системи внутрішніх справ, його наближення до європейських стандартів. Правоохоронна допомога населенню в умовах нових економічних відносин досить сильно залежить від людей які надають відповідну поміч. Значущим моментом успішної діяльності працівників органів внутрішніх справ є ефективність їх роботи, яка неабиякою мірою визначається багатьма чинниками, – зокрема з можливістю протистояти емоційному вигорянню, яке безпосередньо пов'язане з професійною діяльністю працівників органів внутрішніх справ. Службова діяльність особового складу ОВС пов'язана з підвищеною відповідальністю, високими психічними і фізичними перевантаженнями, діями в екстремальних умовах, що часто приводить до формування синдрому емоційного вигорання особи.

Професійна діяльність органів внутрішніх справ припускає емоційну насиченість, психофізичну напругу і чинники, що викликають стрес. Стрес, пов'язаний з роботою, - це можлива реакція організму, коли до представників даної професії пред'являються вимоги не відповідні рівню їх знань і навичок. Особистість людини – достатньо цілісна і стійка структура, і їй властиво шукати шляхи захисту від професійного стресу. Одним із засобів такого психологічного захисту є синдром професійного вигоряння.

Основні напрями досліджень з даної проблеми достатньо багатогранні [1]. Перші роботи присвячені переважно спробам дати визначення цьому явищу, виділити його симптоми, причини, а також вказати на круг професій, представники яких найбільш схильні до «психічного вигоряння». Далі наукові дослідження велися у напрямі створення моделей вивчення «психічного вигоряння», розробки методів психологічної діагностики даного стану. В рамках цього напряму були виділені основні компоненти і чинники «психічного вигоряння», їх взаємозв'язки [4, С. 54-55]. Трохи пізніше феномен «психічного вигоряння» почали розглядати в аспекті виробничого стресу, як його слідство, що виникає під впливом різного роду так званих «виробничих стрес-факторів» [2, С. 198]. Більшість зарубіжних і вітчизняних досліджень сучасного етапу присвячена пошуку особових і професійних чинників «психічного вигоряння», профілактиці цього стану, розробці наукових підходів до надання психологічної допомоги «вигорілим» [3, С. 90-101].

У дослідженні взяли участь працівники ДАІ і дільничі інспектори в кількості 68 чоловік. Першу групу випробовуваних склали 38 працівників ДАІ, в другу групу випробовуваних увійшли 30 дільничих інспекторів, стаж роботи працівників ОВС що

брали участь в дослідженні від 5 років і більше. Вік досліджуваних від 23 до 48.

Емоційне вигоряння – це вироблений особою механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на вибрані психотравмуючі дії [2].

Для дослідження синдрому емоційного вигоряння у працівників органів внутрішніх справ використовувалася методика діагностики рівня емоційного вигоряння В. В. Бойко [5].

У таблиці 1 представлені результати дослідження вираженості фаз і окремих симптомів вигоряння у працівників ДАІ та дільничих інспекторів.

Таблиця 1.

Вираженість фаз і симптомів емоційного вигоряння у працівників ОВС

Показники вигоряння	Працівники ДАІ	Дільничі інспектори
Переживання психотравмуючих обставин	17,80	23,86
Незадоволеність собою	6,20	5,32
«Загнаність в клітку»	4,20	5,10
Тривога і депресія	11,40	10,60
Неадекватне виборче емоційне реагування	19,15	22,41
Емоційно-етична дезорієнтація	12,20	12,10
Розширення сфери економії емоцій	10,35	9,18
Редукція професійних обов'язків	14,35	18,11
Емоційний дефіцит	14,30	16,45
Емоційна відстороненість	12,80	11,70
Особова відстороненість (деперсоналізація)	13,90	14,12
Психосоматичні і психовегетативні порушення	12,10	11,10
Фаза «напруги»	39,60	44,88
Фаза «резістенції»	56,05	61,80
Фаза «виснаження»	53,10	53,37
Підсумковий показник вигоряння	147,35	160,05

Як видно з таблиці 1 перша фаза «напруги» у групах випробовуваних представлена всіма симптомами. Перший симптом «переживання психотравмуючих обставин» найбільш виражений у дільничих інспекторів (23,86) і у працівників ДАІ (17,80). У працівників ДАІ це симптом, який вже склався, а в групі дільничих інспекторів він є не тільки домінуючим в даній фазі, але і в усьому синдромі емоційного вигоряння. При взаємодії з партнерами це може виявлятися у великій напрузі, конфліктах або розбіжностях з колегами, може віднімати багато сил і емоцій.

На роботі ці працівники часто випробовують фізичні або психологічні перевантаження, а робочий день проходить важко і неспокійно.

На другому місці за ступенем вираженості знаходиться симптом «тривога і депресія» у випробовуваних першої групи це 11,4, а в другій групі – 10,60 балів, за рівнем формування він відноситься до того симптому що складається. Найменш вираженими в обох групах досліджуваних є симптоми «незадоволеність собою» (6,20 – у працівників ДАІ), (5,32 – дільничих інспекторів), та «загнаність в клітку» (4,20, 5,10 – відповідно), дані симптоми є тими, що не склалися в групах працівників ОВС.

Фаза «резістенція» також представлена усіма симптомами. Найбільш виражений в групі дільничих інспекторів (22,41) і в групі працівників ДАІ (19,15) симптом «неадекватне виборче емоційне реагування». Даний симптом виражається у впливі настрою на поведінку випробовуваних, в неадекватному їх відношенні з колегами, в небажанні бачити і чути своїх постійних партнерів. Симптоми «емоційно-етична дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій» у міліціонерів обох груп виражені практично однаково від 9,18 балів до 12,20 і відносяться до тих, що складаються. Симптом «редукція професійних обов'язків» більш виражений в групі дільничих інспекторів (18,11), ніж у працівників ОВС. Даний симптом може виражатися в меншому приділенні часу і уваги своїм колегам партнерам, при цьому у такий спосіб щоб це було не дуже помітно.

Фаза «виснаження» як і в перших двох

випадках представлена всіма симптомами. Найбільш виражені в групі дільничихінспекторів симптоми «емоційний дефіцит» (16,45) – як симптом, що склався, і «особистісна відстороненість» (14,12), так само і у працівників ДАІ дані симптоми є найбільш представленими (14,30) і (13,90). За ступенем сформованості ці симптоми відносяться до тих, що складаються. Наявність даних симптомів виявляється у випробовуваних в неможливості давати емоційні реакції, чуйності та почуттіва своїм партнерам. Стани, прохання, потреби колег до групи цих лікарів можуть їх майже не зворушувати, практично все що відбувається на роботі їх не хвилює. Робота з різними кримінальними особами найчастіше на працівників ОВС погано впливає як на професіоналів, робить їх злими, нервовими, притупляє емоції. Міліціонери втомлюються від проблем, з якими доводиться мати справу на роботі. Менш вираженими, але все ж таки відносяться до тих симптомів, що складаються, у випробуванії обох груп такий симптом як «емоційна відстороненість» (12,80 і 11,70, відповідно у працівників ДАІ та дільничих інспекторів) і «психосоматичні і психовегетативні порушення» (12,10 і 11,10 балів). Дані симптоми можуть виявлятися в тому, що робота притупляє емоції у працівників ОВС, все що там відбувається не викликає інтерес і живі відчуття. Буває що випробовувані погано засипають із-за переживань, пов'язаних з роботою, погіршується фізичне або психічне самопочуття. Нерідко для відновлення сил доводиться вживати які-небудь хімічні речовини, такі як ліки, алкоголь.

Аналіз загальних показників за фазами показав, що домінуючою фазою в групі дільничих інспекторів є «резістенція» - 61,80 балів – і вона являється фазою, що сформувалася в даній групі. Дана фаза виражається в редукуванні особистих досягнень, в тенденції до негативного оцінювання себе, редукції значущості власних досягнень і успіхів, в обмеженні своїх можливостей. Так само це відбивається на неадекватно-виборчому емоційному реагуванні, емоційно-етичній дезорієнтації, розширенні сфери економії емоцій. У випробовуваних працівників ДАІ так само, як і у дільничих інспекторів дана фаза являється домінуючою (56,05), але у них вона знаходиться у стадії формування. На другому місці за вираженістю так само в обоих группах і майже з однаковими показниками перебуває фаза «виснаження», відповідно 53,37 – у інспекторів і 53,10 балів – у працівників ДАІ. Дана фаза розглядається як основна складова «професійного вигоряння» і виявляється в переживаннях пониженого эмоційного тонусу, втраті інтересу до того, що оточує, байдужості або емоційному перенасиченні, в прояві агресивних реакцій, спалахах гніву, психосоматичних і психовегетативних порушеннях, емоційному дефіциті. На останньому місці за ступенем вираженості знаходиться фаза «напруга», в групі дільничихінспекторів це 44,88 балів, а у працівників ДАІ 39,60. Дана фаза теж знаходиться у стадії формування. У одних випадках це може виявлятися в підвищенні залежності від інших, в інших випадках – це може бути підвищення негативізму, цинічності установок і відчуттів по відношенню до пацієнтів. Починають з'являтися симптоми депресії і тривоги, незадоволеність собою, переживання психотравмуючих обставин.

Підсумковий показник вигоряння домінує в групі дільничих інспекторів 160,05, тоді як в групі працівників ДАІ це – 147,35 балів. Можна зробити припущення, що дільничі інспектори більш схильні до емоційного вигоряння. З одного боку «вигоряння» дозволяє більшою мірою інспекторам дозувати і економно витрачати енергетичні ресурси, але в той же час, можуть виникнути його дисфункціональні наслідки, коли даний синдром буде негативно позначатися на виконанні професійної діяльності і відносин з партнерами. У деякому розумінні емоційне вигоряння це механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на вибрані психотравмуючі дії.

У таблиці 2 представлені результати дослідження симптомів і фаз емоційного вигорання у працівників органів внутрішніх справ.

Таблиця 2

Показники симптомів і фаз емоційного вигорання у працівників органів внутрішніх справ (%).

Показники вигорання	Працівники ДАІ	Дільничі інспектори	t	P
Переживання психотравмуючих обставин	17,80±8,73	23,86±8,87	2,3	0,05
Незадоволеність собою	6,20±2,16	5,32±1,87	1,34	–
«Загнаність в клітку»	4,20±1,3	5,10±1,91	1,18	–
Тривога і депресія	11,40±3,03	10,60±2,93	0,92	–
Неадекватне виборче емоційне реагування	19,15±5,36	22,41±6,51	1,42	–
Емоційно-етична дезорієнтація	12,20±4,21	12,10±3,78	0,7	–
Розширення сфери економії емоцій	10,35±4,04	9,18±3,72	0,6	–
Редукція професійних обов'язків	14,35±5,02	18,11±7,32	2,1	0,05
Емоційний дефіцит	14,30±6,14	16,45±6,53	1,3	–
Емоційна відстороненість	12,80±5,18	11,70±4,63	1,12	–
Особова відстороненість (деперсоналізація)	13,90±6,62	14,12±6,84	1,14	–
Психосоматичні і психовегетативні порушення	12,10±4,78	11,10±4,23	0,95	–
Фаза «напруги»	39,60±4,36	44,88±5,09	1,81	тенд
Фаза «резістенції»	56,05±12,11	61,80±13,3	2,1	0,05
Фаза «виснаження»	53,10±11,54	53,37±11,02	0,9	–
Підсумковий показник вигоряння	147,35±18,20	160,05±28,9	3,7	0,05

Як видно з даних представлених у таблиці 2 в групах випробовуваних реєструються достовірно значущі відмінності за наступними симптомами і фазами. Симптом «переживання психотравмуючих обставин», який входить у фазу «напруга» достовірна більше виражений в групі дільничих інспекторів, ніж у працівників ДАІ (17,80±8,73 і 23,86±8,87, $p<0,05$) . Це свідчить про те, що дільничі інспектори достовірно більш схильні до дії фізичних або психологічних навантажень, незадоволені контингентом з яким працюють. Організаційні недоліки, які випробувані даної групи спостерігають на роботі примушують їх достовірно більш нервувати, дратуватися, переживати і напружуватися, ніж працівників ДАІ.

У фазі «резістенція» реєструються достовірні відмінності за симптомом «редукція професійних обов'язків». У дільничих інспекторів достовірно більш виражений даний симптом, ніж у працівників ДАІ (18,11±7,32 і 14,35±5,02, $p<0,05$). Це свідчить про те, що інспектори достовірно більш схильні при втомі або напрузі відходити від вирішення проблем партнерів, тобто згортати взаємодію, а також через брак часу, втоми або напруги приділяти менше часу партнерові, ніж належить. Дільничи інспектори більш схильні, ніж працівники ДАІ втомлюватися на роботі і працювати над силу.

Між симптомами які входять у фазу «виснаження» не реєструються достовірні відмінності в групах випробовуваних працівників ОВС. Це свідчить про те, що і у працівників ДАІ і дільничих інспекторів практично однакова вираженість симптомів: емоційний дефіцит, емоційна відстороненість, особистісна відстороненість і психосоматичні і психовегетативні порушення. А це означає, що дана фаза однаково виявляється в переживанні пониженого емоційного тонусу, байдужості або емоційному перенасиченні.

З тенденцією до достовірності у інспекторів більш виражена така фаза емоційного вигоряння як «напруга», ніж у працівників ДАІ (44,88±5,09 і 39,60±4,36, $p=1,87$). Це указує на те, що у дільничих інспекторів достатньо більш, ніж у працівників ДАІ виражені симптоми, які входять в дану фазу, такі як переживання психотравмуючих обставин, «загнаність в клітку».

У дільничих інспекторів достовірно більш виражена фаза «резістенція», ніж у працівниківДАІ (61,80±13,3 і 56,05±12,11, $p<0,05$). Це свідчить, що інспектори більш схильні, ніж працівники ДАІ до неадекватно-виборчого емоційного реагування, емоційно-етичної дезорієнтації, до розширення сфери економії емоцій, до редукування професійних обов'язків. Аналіз підсумкового показника емоційне вигоряння показав, що у дільничих інспекторів даний показник достовірно більш

виражений, ніж у працівників ДАІ (160,05±28,9 і 147,35±18,20, $p<0,05$). Можна сказати, що дільничі інспектори більш схильні до емоційного вигоряння. З одного боку «вигоряння» дозволяє більшою мірою їм дозувати і економно витрачати енергетичні ресурси, але в той же час, можуть виникнути його дисфункціональні наслідки, коли даний синдром буде негативно позначатися на виконанні професійної діяльності, а також може впливати негативно на відносин з партнерами і людьми, що їх оточують.

Вивчення структури синдрому емоційного вигорання у працівників ОВС дозволяє зробити наступні висновки.

Симптом «переживання психотравмуючих обставин», який входить у фазу «напруга» достовірно більш виражений в групі дільничих інспекторів, ніж в групі працівників ОВС. Це свідчить про те, що дільничі інспектори достовірно більш схильні до дії фізичних або психологічних навантажень, незадоволені контингентом з яким працюють. Організаційні недоліки на роботі примушують їх достовірно більш нервувати, переживати і напружуватися, ніж працівників ДАІ. У фазі «резістенція» реєструються достовірні відмінності за симптомом «редукція професійних обов'язків». Дільничі інспектори достовірно більш схильні при втомі або напрузі йти від вирішення проблем партнерів, тобто згортати взаємодію, а також із-за браку часу, втоми або напруги приділяти менше часу партнерові, ніж належить. Дана група досліджуваних більш схильні, ніж працівники ДАІ втомлюватися на роботі і працювати над силу. У дільничих інспекторів достовірно більш виражена фаза «резістенція», ніж у працівників ДАІ. Це свідчить, що інспектори більш схильні, ніж працівники ДАІ до неадекватно-виборчого емоційного реагування, емоційно-етичної дезорієнтації, до розширення сфери економії емоцій, до редукування професійних обов'язків.

Аналіз рівня емоційного вигоряння у працівників ОВС показав, що дільничі інспектори більш схильні до емоційного вигоряння, ніж працівники ДАІ.

Література

1. Водопьянова Н. Е. Синдром профессионального выгорания в управленческой деятельности / Водопьянова Н. Е., Серебрякова А. Б., Старченкова Е. С. // Вестник СПбГУ. Сер. 6. Вып. 2. - № 13. - 1997. - С. 83-91.

2. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. – СПб.: Питер, 2005. – 336 с.: ил. – (Серия «Практическая психология»).

3. Профилактика профессиональной деформации личности сотрудника органов внутренних дел: Методическое пособие / Под общ. ред. В. М. Бурыкина. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2004. – 144 с.

4. Орел В. Е. Исследование феномена психического выгорания в отечественной и зарубежной психологии // Проблемы общей и организационной психологии. – Ярославль, 1999. – С. 76-97

5. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. [Учебное пособие]. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.

Богайчук В. Ж., *кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Гуманітарного інституту НУОУ (м. Київ)*
Єфімова В. В., *науковий співробітник НДЦ гуманітарних проблем ЗС України (м. Київ)*

ДОСВІД ЗБРОЙНИХ СИЛ США З ПРОБЛЕМИ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

У статті розглядається проблема ґендерної рівності у збройних силах США та її здійснення під наглядом феміністського руху.

В статье рассматривается проблема гендерного равенства в вооруженных силах США и ее осуществление под надзором феминистского движения.

In the article the problem of gender equality is examined in military powers of the USA and its realization under surveillance of feminist motion.

Актуальність ґендерних питань у збройних силах США не підлягає сумніву і доводиться багаторічною історією її інтеграції у війську. У сучасному американському суспільстві тривалий час йде перегляд патріархальних стереотипів, які пов'язані з соціальною активністю жінок. І збройні сили, де відображені всі проблеми суспільства, вже немислимі без представниць прекрасної статі. Колишній голова комітету начальників штабів США, генерал Джон Весси охарактеризував фемінізацію армії як унікальну тенденцію: "Для наших збройних сил, – підкреслював він, – це важливіша по своїй значущості подія, ніж винахід ядерної зброї" [17].

Вперше питання про роль і місце американської жінки в армії та на війні було порушене у 1901 році, коли конгрес США заснував корпус (службу) медичних сестер як допоміжний компонент армії з метою надання допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям. А в 1908 р. був створений корпус медсестер Військово-морських сил.

У роки Першої світової війни близько 10 тис. медичних сестер служили в американських експедиційних силах за межами США. Дві з них були нагороджені другою за статутом нагородою за героїчні подвиги в бою – хрестом "За видатні заслуги".

У період Другої світової війни жінки ще активніше залучалися до лав збройних сил. 14 травня 1942 року конгрес США санкціонував створення жіночої допоміжної служби сухопутних військ. Першим начальником цієї служби стала полковник Овета Келп Коббі. Всього з 1941 по 1945 рік в них служили понад 350 тис. жінок. За сміливі та рішучі дії в бою багато хто був нагороджений знаком "Срібна зірка" (третьою за статутом нагородою) [14, с.17-20]. 16 американських жінок було нагороджено вищою медаллю США "Пурпурне серце" за поранення, що отримані в ході воєнних дій, а 27 жінок було нагороджено "Бронзовою зіркою" за безпосередню участь у бойових діях [17]. Під час Другої світової війни 432 американських жінки-військовослужбовці загинули, а 88 жінок були у полоні [13].

У післявоєнний період у зв'язку з розширенням сфери участі жінок в соціальному, політичному і економічному житті американського суспільства зросла їх значущість і у військовій сфері. 12 червня 1948 року Конгрес прийняв закон "Про інтеграцію служби жінок у збройних силах", згідно якому, жіноча служба, що існувала раніше, стала тепер постійним елементом регулярних сил і резервних компонентів. Негативним моментом вважалося те, що закон обмежував чисельність жінок-військовослужбовців: вона не повинна була перевищувати 2% загальної чисельності рядового, сержантського і офіцерського складу.

До початку 1960-х років, коли в США були прийняті ряд законопроектів, що зрівняли права жінок з правами чоловіків, вищі ж сходинки кар'єрного росту були недосяжні для жінок у військовій формі. У 1967 р. Конгрес США прийняв закон, який давав жінкам право отримувати генеральські й адміральські звання. Але тільки у 1970 р. цей закон був вперше реалізований на практиці, коли Ганна Мей Хайес, полковник, у корпусі медсестер отримала звання бригадного генерала [5]. У листопаді 2008 р. американка Енн Данвуді стала першою в історії США жінкою, що отримала звання "чотирьохзоряного генерала" армії. Вона очолила командування матеріально-технічним забезпеченням армії.

Після відміни у 1973 році регулярного призову громадян на військову службу міністерство оборони США зіткнулося з

гострим браком новобранців-чоловіків. Тому військове відомство США було вимушене зняти штучні обмеження, що перешкоджали жінкам служити. Жінок почали приймати на службу у збройні сили США на добровільній основі у віці 17-18 років, придатних за станом здоров'я і розумовим розвитком. Обов'язковою умовою була наявність середньої освіти. У Пентагоні підрахували, що на вербовку та підготовку юнаків до служби в армії необхідно від 670 дол. до 3700 дол., а дівчат тільки 150 дол. Тому вербувати жінок на військову службу більш вигідніше [18, с.21-24]. Все це призвело до того, що чисельність військовослужбовців-жінок у збройних сил США значно зросла (діаграма 1).

Діаграма 1.

На сьогодні жінки в армії США складають близько 20% чисельності регулярних сил у всіх видах збройних сил, це більше ніж в будь-якій іншій країні світу. Серед них більше 100 генералів, 55 тис. офіцерів і 280 тис. солдатів і сержантів (таблиця 1) [6, с.26-30]. Вік більшості жінок, що перебувають на військовій службі в армії США, не перевищує 30 років.

Таблиця 1.

Чисельність військовослужбовців у збройних сил США (2009 р.)			
	Регулярні війська	*Організований резерв (національна гвардія і резерви видів ВС)*	*Всього в збройних силах*
Генерали і адмірали			
Чоловіки	*852*	*580*	*1432*
Жінки	*57*	*47*	*104*
Офіцери			
Чоловіки	*188 600*	*92400*	*281000*
Жінки	*34 000*	*21000*	*55 000*
Сержанти (петті-офіцери), солдати (матроси) і курсанти (мидшипмени)			
Чоловіки	*991600*	*598 000*	*1589600*
Жінки	*160000*	*120000*	*280000*

Фемінізація американської армії ще більш посилилася після ухвалення конгресом у березні 1972 р. поправки до конституції "Про рівні права", що забороняє будь-яку дискримінацію за ознакою статі в усіх областях професійної діяльності громадян США.

У 1972 р. для жінок було знято більшість обмежень з бойових спеціальностей, а 28 квітня 1993 р. Л.Еспіну, знаходячись на посту міністра оборони США, зняв всі обмеження щодо участі жінок у бойових діях, повітряних і морських операціях.

У 1982 р. в США було проведено опитування про можливість участі жінок в зонах ведення бойових дій. Переважне число респондентів схвалили цю ідею: 94% виступили за участь жінок як медсестер, 73% – як пілотів реактивних транспортних літаків, 62% – пілотів літаків-винищувачів, 57% –

членів екіпажів бойових кораблів, 35% – підрозділів, з можливими рукопашними боями [9].

У 1986 р. в стратегічних ядерних силах США відбувся небачений в світі прорив: після тривалих перевірок жінки були допущені до святої святих національної оборони – до складу бойових розрахунків пуску міжконтинентальних ракет "Мінітмен" і МХ. Численні перевірки їх діяльності в екстремальних ситуаціях показали, що представниці прекрасної статі справляються зі своїми обов'язками не гірше, а у ряді ситуацій навіть краще за чоловіків. Тому більшість американців прийняли як належне призначення командиром космічного корабля "Шатлл" полковника Елін Коллінз [17].

Серед жінок у військовій формі 40% представниць расових і національних меншин, тоді як чоловіків менше 25% [6, с.26-30].

Перші жінки-афроамериканки, що служили в американській армії, були у групі допоміжної служби ВМС під час Першої світової війни. Вони служили у різних органах Департаменту ВМС Міноборони у Вашингтоні з 1917 р. до їх звільнення у 1919 р.

Під час Другої світової війни приблизно 146 афроамериканок служили у збройних силах США офіцерами і 6500 – сержантами та солдатами.

Перші афроамериканки розпочали служити у ВМС лише з 1944 р. Херієт Іда Пікенз та Френсіс Уілз з Нью-Йорку першими поступили на військову службу у ВМС. У 1949 р. афроамериканки почали служити в Корпусі морської піхоти.

Бригадний генерал Хезл Джонсон-Браун, яка була головою Корпусу медсестер Сухопутних військ з вересня 1979 по серпень 1983 рр., є першою в американській військовій історії афроамериканкою, що отримала генеральське звання.

На сьогодні більше 15% жінок-офіцерів на дійсній службі та приблизно 33% жінок, які служать сержантами та солдатами, є афроамериканками. Всього, за даними Стокгольмського інституту проблем миру, в американській армії служать 26,4% афроамериканців і 8,1% латиноамериканців [13].

Постійне збільшення числа жінок-військовослужбовців зовсім не є наслідком усвідомленої політики рівного представництва за статевою ознакою. Просто не вистачає добровольців-чоловіків, яким легше, ніж жінкам, знайти більш високооплачувану роботу.

У 1976 р. президент Джеральд Форд підписав указ, який зобов'язав Академію ВПС США, Військову Академію США (широко відома, як "Вест-Пойнт"), Академію ВМС США приймати жінок. У 1980 році перші 217 жінок закінчили військові академії (військові дипломи отримали 66% жінок від числа тих, що поступили, останні відсіялися в процесі навчання). Вже в 1984 р. жінка була визнана кращим випускником Військово-морської академії. Кращим курсантом за підсумками 1989 р. в одному з училищ вперше визнана дівчина К. Бейкер, яка після закінчення була призначена на посаду командира підрозділу курсантів.

У США навчання жінок і чоловіків у військових академіях і училищах ведеться за єдиною програмою, за винятком різних нормативів з фізичної підготовки. У жінок нормативи з фізичної підготовки нижчі, а деякі її види зовсім зняті, наприклад бокс замінений дзюдо і карате. Жінки рядового і сержантського складу в збройних силах Сполучених Штатів готуються головним чином за такими військовими професіями, які не вимагають безпосередньої участі в боях [10, с.13-15].

На початку 2000 р. більше 2 тис. жінок-офіцерів закінчили елітне військове училище у Вест-Поїнті. У 2001 році військові академії ВПС, ВМС і Сухопутних військ оголосили про набір на навчання жінок, частка яких складала 30% від загального числа слухачів. Цікаво відзначити, що після закінчення військової академії американські жінки можуть розраховувати на отримання вищих військових посад (наприклад, командира військового корабля, повітряної ескадрильї та ін.) [3].

Але Фонд спадщини, який заснував Роберт Найт, має в своєму розпорядженні свідоцтво, "що жінки не в змозі виконувати програми на тому ж рівні, що і чоловіки, і що тренувальні програми для чоловіків з цієї причини були спрощені. Наприклад, чоловікам більше не потрібно бігти з важкою зброєю, тому що жінки не можуть цього. У випробуваннях на фізичну придатність дуже небагато жінок змогли навіть один раз підтягнутися на перекладині, так що Військово-повітряна Академія навіть виділила додаткову кількість часу, щоб жінки могли втриматися на перекладині. Жінки-кадети в середньому в чотири рази частіше зверталися за медичною допомогою порівняно з кадетами-чоловіками. Жінки-кадети у Вест-Поїнті на польових випробуваннях отримували травми в чотири рази частіше в

порівнянні з чоловіками і 61% жінок не змогли виконати повний фізичний тест (і тільки 5% чоловіків)" [16].

За оцінкою американських фахівців, фізична сила жінки в середньому складає лише близько 60% у порівнянні з силою чоловіків або в кращому випадку 80%, якщо вони мають однаковий зріст і вагу. Дані обставини позначаються на практичній діяльності жінок у військах або в ході навчань. Як повідомлялося у військовій пресі, командир однієї з рот армійської авіації виявив стурбованість у зв'язку з тим, що вони фізично не в змозі перетягувати ящики із запчастинами. На думку іншого офіцера, дві з трьох жінок не можуть відтягнути затвор кулемета М-60, будучи на вогневому рубежі під час стрілянини. Тренування жінок-новобранців з метання гранат, проведене у 1987 р. у підрозділах морської піхоти, показало, що 45% з них не змогли кинути гранату навіть на мінімально визначену відстань [14, с.17-20].

Останніми роками в американських ЗМІ і конгресі США не вщухають суперечки між прихильниками і супротивниками участі жінок у бойових діях.

Наприклад, опитування служби Gallup показало, що 77% американців вважають за необхідне дозволити жінкам управляти бойовими літаками, 73% висловилися за те, щоб жінки служили на підводних човнах, а 63% заявили, що жінки можуть служити в спецпідрозділах, які діють в тилу супротивника [5].

Але в районах бойових дій жінки-військовослужбовці посідають, перш за все, штатні посади в медичних, тилових, фінансових структурах (підрозділах) [15, с.311-312].

Як наголошується в щорічній доповіді консультативного комітету міністерства оборони у справах військовослужбовців-жінок за 2008 рік, у складі угруповання збройних сил США, що розгорнений в Іраку й Афганістані, цей контингент налічує до 18 тис., що складає 8,27% (таблиця 2).

Таблиця 2.

Чисельність військовослужбовців у складі угруповання збройних сил США, що розгорнений в Іраку і Афганістані (на 01.07.2008)

	Сухопутні війська	*ВПС*	*ВМС*		*Всього*
			Сили флоту	*Морська піхота*	
Чоловіки	*117 890*	*24 197*	*26 134*	*27 055*	*195 276*
Жінки	*9 572*	*4 047*	*3 385*	*594*	*17 598* ***(8,27%)***
Всього	*127 462*	*28 244*	*29 519*	*27 649*	*212 874*

За даними міністерства оборони США на 5 липня 2008 року, в операціях в Іраку і Афганістані загинуло понад 110 військовослужбовців-жінок (97 в Іраку і 13 в Афганістані), багато отримали поранення (565 в Іраку і 14 в Афганістані), а загальне число загиблих складає близько 4 тисяч чоловік [6, с.26-30].

Не тільки в громадських думці, але і в наукових колах відсутній єдиний підхід щодо залучення жінок на військову службу. Точки зору соціологів і дослідників гендерної проблематики з приводу цього питання часто прямо протилежні. Одні з них стверджують, що в армії жінкам не місце, аргументуючи це тим, що вони дезорганізовують вивірений устрій армійської служби, розкладають дисципліну, провокують сексуальну активність чоловіків. Інші ж, навпаки, стверджують, що жінки не гірші, а за деякими параметрами навіть краще за чоловіків виконують свої обов'язки і можуть сприяти зміцненню дисципліни та етичних норм міжстатевого спілкування.

У збройних силах США військовослужбовці-жінки в мирний і воєнний час виконують обов'язки нарівні з чоловіками. В даний час вони мають право займати 91% всього переліку посад у сухопутних військах, у військово-повітряних силах (ВПС) – 99%, у військово-морських силах (ВМС) – 96%, у морській піхоті (МП) – 93%.

Представники прекрасної статі не можуть проходити службу в наступних формуваннях:

у сухопутних військах – це бойові підрозділи мотопіхотних, бронетанкових і інженерних військ, сил спеціальних операцій;

у ВПС – підрозділи пошуку і порятунку, команди з позначення і підготовки зони десантування і на посадах, пов'язаних з безпосередньою участю в наземних бойових діях (передові авіаційні навідники та ін.);

у ВМС – на підводних човнах, патрульних катерах прибережного дозору, мінних тральщиках, а також в бойових підрозділах сил спеціальних операцій;

у МП – в піхотних полках і батальйонах, артилерійських батальйонах і дивізіонах,

бронетанкових і розвідувальних формуваннях, бойових підрозділах протиповітряної оборони та інженерних військ, групах спеціального призначення [6, с.26-30].

У період проходження служби жіночий персонал стикається і з такими труднощами, які пов'язані з необхідністю забезпечення санітарно-гігієнічних умов (особливо в бойових частинах і на кораблях).

Зважаючи на масове надходження жінок у військово-морські сили, виникають специфічні проблеми, що пов'язані із забезпеченням їх проживання в умовах бойового корабля. Перша спроба вирішення цих проблем на флоті була зроблена при будівництві десантного вертолітного корабля-дока (ДВКД) "Сан-Антоніо" (LPD-17), до конструкції житлових приміщень якого внесені зміни, що враховують певною мірою потреби членів екіпажу жіночої статі.

Так, ДВКД, вартість якого близько 800 млн. доларів, призначений для транспортування 700 морських піхотинців, десантних вертольотів і морських десантно-посадочних засобів. Передбачається, що жінки складатимуть до 40% його майже напівтисячного екіпажу. Замість містких кубриків, характерних для більшості бойових кораблів, на ДВКД для розміщення жіночої частини команди передбачено декілька відсіків, кожен з яких розрахований на 24 спальних місця. З урахуванням того, що у жінок зріст в середньому на 8 см нижче, ніж у чоловіків, багато приладів управління, датчики, вентилі, полиці і тому подібне розташовуються на доступнішій для них висоті. Значні зміни зазнав корабельний санвузол (гальюн). Жіночі туалетні кімнати обладнані вентиляційними системами підвищеної потужності (з урахуванням використання прекрасною статтю значно більш пахучих парфумерних засобів), а також додатковими дзеркалами. З метою створення зручностей модернізована корабельна перукарня. У пральні разом з пральними машинами так званого "промислового типу" встановлюються агрегати з більш делікатним циклом роботи [21].

Значна увага в американських статутах, що регламентують статус жінок, які проходять військову службу, приділяється підтримці їх зовнішнього вигляду не тільки як військовослужбовців, але і як представниць прекрасної статі. Так, для них, як і для чоловіків, визначено три види форми одягу: повсякденна, польова (спеціальна) і для урочистих заходів. Остання, наприклад, в сухопутних військах має шість різновидів, що розрізняються елементами моделі й поєднанням кольорів (зелена, чорна, синя, біла, чорно-біла). Для вагітних жінок-військовослужбовців розроблена спеціальна уніформа. Крім того, жінкам-військовослужбовцям дозволяється носити ювелірні прикраси, хоча і з деякими обмеженнями: тільки сережки і браслети, причому сережки встановлених форм і розміру. Забороняється носити прикраси при польовій формі одягу [20].

Цілеспрямована робота по ліквідації дискримінації жінок в американській армії дала конкретні результати у реалізації егалітарної стратегії рівних прав і рівних можливостей чоловіків і жінок.

Після звільнення жінкам гарантується безкоштовне навчання, з обраної професії, або оплата подальшої освіти. Вони мають право на безкоштовне медичне обслуговування в шпиталі, де, до речі, не тільки лікуються від бойових ран, але і роблять косметологічні операції [11].

Крім того, для військовослужбовців-жінок додатково розроблений пакет програм у сфері охорони здоров'я і захисту материнства, їм надається допомога до і після народження дитини.

Американські жінки-військовослужбовці мають право на такі види оплачуваних відпусток: щорічна (не більше 60 діб), в рахунок майбутньої служби (до 45 діб), за сімейними обставинами, через хворобу, після закінчення академії, привласнення першого офіцерського звання (не більше 30 діб), а також короткострокові звільнення з розташування частини або гарнізону (в межах 2 год.) [14, с.17-20].

За даними досліджень, що проводяться комітетом у справах жінок при міністерстві оборони США, в стані вагітності постійно знаходяться 5-10% американських жінок-військовослужбовців. (Навіть під час компанії "Буря в Пустелі" були повідомлення, що морські судна відкликали з місій із-за вагітностей жінок-моряків). Їм надається відпустка тривалістю десять тижнів, з них 4-6 після пологів. Період після народження дитини, що перевищує шість тижнів, зараховується в чергову щорічну відпустку. Законодавство забороняє звільнювати вагітних жінок. Часто після народження дитини перед жінкою постає проблема – продовжити військову службу або присвятити себе сім'ї.

Соціологічні дослідження показують, що тільки 17% жінок-військовослужбовців роблять свій вибір на користь сім'ї. Складність

поєднання сімейних обов'язків і військової служби примушує багатьох відмовлятися від заміжжя. Серед офіцерського складу збройних сил США одружені чоловіки складають 79%, заміжні жінки – всього 53%, серед рядового і сержантського складу таких 61% і 46% відповідно [19, с.25-28]. Жінки-військовослужбовці нижчих рангів залишаються орієнтованими на традиційно жіночі види робіт. В армію вони йдуть з метою знайти чоловіка і мати дітей.

Для забезпечення сімей військовослужбовців була створена система оплати для підтримки офіцерських сімей. У 1942 р. було розширено медичне обслуговування членів сімей військовослужбовців, включаючи акушерську допомогу. Витрати по вагітності й народженню дітей оплачувалися з медичних фондів. Транспортні витрати також були в числі ряду пільг, що визначалися кількістю дітей. Серед офіцерських дружин у 1969 р. лише 20%-30% мали професійну зайнятість поза сім'єю в порівнянні з 41% і вище серед цивільного населення. Цікаво, що серед дружин військовослужбовців фемінізм не спостерігався до початку 1970-х років [8].

В американській армії, орієнтованій на зростання кар'єри, допомога і пільги для членів сімей ставали стимулом для найму в армію. За Армійським сімейним планом 1987 р. задовольнялися прохання військовослужбовців про розширення *служб догляду за дітьми*, яких на початок 1990-х рр. налічувалося близько 600, з прямими субсидіями не менше 80 млн. дол. [8].

Міністерство оборони США приступило до розробки оновленої програми заходів по забезпеченню соціальної підтримки сімей військовослужбовців. Пропонується, зокрема, заохочувати організації, які приймають на роботу дружин військовослужбовців, зокрема надавати їм податкові пільги. При призначенні на посади вільнонайманих в системі міністерства оборони планується віддавати пріоритет членам сімей військовослужбовців. Крім цього, в програму закладається фінансове стимулювання оборонних корпорацій, що працевлаштовують дружин військовослужбовців в першочерговому порядку; виділення сім'ям військових одноразових компенсацій у разі звільнення дружин, у зв'язку з переїздом військовослужбовця на період пошуку нового місця роботи.

У рамках програми враховано зниження вартості утримання дітей військовослужбовців у відомчих дошкільних закладах і збільшення термінів їх щоденного перебування в них. Цей захід повинен забезпечити матерям можливість працювати. У разі відвідування дітьми позавідомчих установ батьки отримують часткову компенсацію витрат.

Для членів сімей військовослужбовців намічається ввести додаткові фінансові механізми, що включають пільгові кредити, стимулюють отримання вищої і середньої спеціальної освіти. При цьому буде розширено співпрацю з навчальними закладами. Передбачається широко використовувати можливості заочної освіти з наданням субсидій на придбання ПЕОМ і доступу в Інтернет, а також проводити заняття на території військових містечок [12].

Процес фемінізації армії створює для представниць прекрасної статі і певні *гендерні проблеми*. В американській армії порушення статутних взаємин відносно військовослужбовців-жінок виражається в різних формах психологічного і фізичного (зокрема сексуального) насильства. За даними військової адміністрації США, кожна четверта жінка-ветеран за час своєї військової служби піддавалася сексуальному переслідуванню.

Як показали дослідження американських психологів, проведені в 1994 р., 73,3% жінок, що проходять службу в армії США, піддалися різним формам знущань. Причому в більшості випадків (54,5%) – від своїх безпосередніх начальників або рівних за посадою. При цьому 5% опитаних повідомили, що піддалися зґвалтуванню або його спробі; 16% заявили, що вони є об'єктом постійного психологічного тиску за статевою ознакою; 58,3% визнали, що вимушені терпіти непристойні жарти з боку військовослужбовців-чоловіків [4].

Звинувачення ж у домаганнях погіршують моральний клімат в частинах. Навіть недоведене звинувачення в сексуальному переслідуванні, висунуте жінкою, може завдати серйозної шкоди кар'єрі чоловіка. Тому, побоюючись провокації з боку жінок, чоловіки-офіцери, коли мають справу з жінкою-підлеглою, вважають за краще мати третю персону (свідка) в кімнаті або залишають відкритими двері. Виголошення офіцером публічних сумнівів в "абсолютній рівності" чоловіків і жінок призводило до дисциплінарних санкцій та припиненню армійської кар'єри.

Проблема порушень в армії США стосунків між військовослужбовцями в аспекті сексуальних домагань залишається однією із злободенних.

Так, згідно даним Комітету з нагляду за дотриманням прав людини у США, утиск і залякування військовослужбовців нетрадиційної сексуальної орієнтації продовжує залишатися загальноприйнятою практикою в армії: їм погрожують і навіть піддають фізичному насильству. У 1993 р. адміністрацією Б.Клінтона був введений федеральний закон США, який дозволив громадянам нетрадиційної сексуальної орієнтації служити в армії, якщо вони відкрито не заявляють про це, і заборонив командирам ставити підлеглим питання про їх сексуальну орієнтацію.

Сексуальна орієнтація не є перешкодою до служби в армії, якщо вона не демонструється відкрито. Звільненню з армії підлягають військовослужбовці, що практикують гомосексуальну поведінку.

В опитуванні, проведеному Міністерством оборони у 2003 р., 80% військовослужбовців повідомили, що чули образливі вислови, принизливі прізвиська, жарти і недоброзичливі репліки в адресу геїв і лесбіянок, причому 85% опитаних вважають, що армійські керівники потурають такій поведінці. Пентагон майже нічого не зробив, щоб захистити військовослужбовців-гомосексуалістів від ворожості й агресії з боку інших; їх утиск здійснюється практично безкарно [22, с.93-102].

Всі ці негативні фактори Міністерство оборони США намагається усунути шляхом підвищення ефективності керівництва в межах субординаційного підходу, удосконалення навчання і військової підготовки, здійсненням впливової системи надання скарг, а також системи покарань.

Аналізуючи багаторічний досвід збройних сил США з гендерної політики можна сказати, що *особливостями* проходження військової служби жінками є:

1) висока мотивація (стабільний і високий річний дохід);

2) належне забезпечення санітарно-гігієнічних умов;

3) вдосконалене військове законодавство з ґендерних питань;

4) безобмежена участь у бойових діях, повітряних і морських операціях;

5) наявність досконалої служби сім'ї, що дозволяє краще підпорядкувати кар'єрні сім'ї (де чоловік і жінка обидва військовослужбовці) інтересам військової служби;

6) проживання жінок в одних казармах з чоловіками.

Серед найзначніших *досягнень у сфері гендерної рівності* в збройних силах США можна назвати наступні:

- право жінок посідати командні посади в змішаних підрозділах і частинах;
- право вступати у вищі військово-навчальні заклади;
- право одержувати льотну підготовку у ВПС;
- дозвіл виходити заміж в період служби;
- дозвіл продовжувати службу вагітним жінкам і жінкам з малолітніми дітьми;
- введення рівного з чоловіками грошового забезпечення для офіцерського складу;
- вирівнювання норм грошового і речового забезпечення для чоловіків і жінок-військовослужбовців, що перебувають у шлюбі;
- розширення можливостей для отримання спеціальностей і обіймання посад, які раніше були закриті для жінок;
- уніфікація вимог під час вступу на військову службу (окрім морської піхоти).

Але цей же досвід дозволив побачити не тільки значні досягнення, а і певні перекоси, серед яких можна визначити:

- здійснення гендерної політики під наглядом феміністського руху, що має не тільки позитивні, але й негативні наслідки;
- заниження вимог до бойової підготовки не тільки для жінок, а і для чоловіків.

Таким чином, не дивлячись на те, що в країні у відповідних наукових дослідженнях продовжується дискусія щодо проходження військової служби і військово-професійного призначення жінок у збройних силах, точка зору про те, що *жінка і армія – поняття сумісні*, не береться під сумнів. Більш того, сформувалося чітке уявлення щодо ролі жінок-військовослужбовців у складі збройних сил, і це дозволяє цілеспрямовано розробляти і упроваджувати науково обґрунтовані заходи щодо оптимізації умов їх служби і зводити до мінімуму її негативний вплив на здоров'я жінки.

Сучасна армія США – це місце для професійної кар'єри як чоловіків, так і жінок. Соціолог Л.Б. де Флер, консультант з гендерної інтеграції в Авіаційній Академії, підкреслив, що у XXI ст. зникає необхідність в полководцях і зростає потреба в менеджерах і дипломатах. У цьому ж руслі лежить посилена уваги до жінок. Тоді як чоловікам властива сформульована традицією патріотична орієнтація, жінки-рекрути роблять ставку на самопросування і кар'єрний успіх. Завдяки

високому рівню інтелектуальних і вольових якостей жінки створюють здорову конкуренцію чоловікам, які претендують на високі пости в армійській ієрархії.

У даний час жінки є додатковим джерелом людських ресурсів, необхідних для вирішення завдань по забезпеченню національної безпеки в Сполучених Штатів Америки.

Література

1. Американские женщины-военнослужащие страдают из-за оскорблений и психических расстройств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://u1816.50.spylog.com/cnt?cid=181650&f=38p=0.

2. Березин В. Женщины на военной службе // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 10. – С.56–58.

3. Боровик М.А., Шемберко Л.В. Женщины в вооруженных силах стран-членов НАТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inion.ru /product/eurosec/st7v2.htm.

4. Демин А. Короткая военная любовь // Военно-промышленный курьер. – 2004 г. – 09–15 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vpk-news.ru/article.asp? pr_sign=archive.2004.38.articles.extra_03.

5. Женщины в вооруженных силах США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.abcwoman.ru/ army/army.html.

6. Заяц В., Шелковникова Л. Комплектование вооружённых сил США военнослужащими-женщинами // Зарубежное военное обозрение. – 2009. – №7. – С.26–30.

7. Зубков К. Американским женщинам разрешили воевать // Вокруг света [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lenta.ru/news.

8. Карлсон Аллан. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.socio.msu.ru/l/library.

9. Колосницына М. Леди в доспехах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.owl.ru/content/openpages/p70109.shtml

10. Кузнецов С. Женщины-военнослужащие в странах НАТО // Зарубежное военное обозрение. – 1990. – №5. – С.13–15.

11. Леди в погонах // Информационное издание "ЭХО" – 2009. – 19 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eho-ua.com/2009/01/19/ledi_v_ pogonakh.html.

12. Ломжев Л. Проблема комплектования ВС США и усилия руководства Пентагона по их преодолению // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – №5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pentagonus.ru/publ.

13. Матеріали курсу "Основні соціальні проблеми та Збройні сили" Індустріального коледжу Збройних сил Університету національної оборони США, м. Вашингтон, Округ Колумбія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.femalebuffalosoldier.org/historytakesnote/.

14. Мгимов Ю. Женщины-военнослужащие в США // Зарубежное военное обозрение. – 1993. – №5. – С.17–20.

15. Міжнародні відносини і євроатлантичне майбутнє України. Підручник. / Балабін В.В., Плахотнік О.В., Безносюк О.О. та ін. – К.: ТОВ "Інфодрук", 2008. – 358 с.

16. Роберт Борк Политика пола // Мужской альманах [Електронний ресурс] http://menalmanah.narod.ru/mw/policy.html.

17. Рыков С. Л. Слабый пол в сильной армии // Независимое военное обозрение. – 2000. – 3 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.5_womeninarms.html.

18. Соловьев В. Наравне с мужчинами // Камуфляж. – 2006. – №3. – С.21–24.

19. Стренина Е. Некоторые аспекты прохождения военной службы женщинами в армиях иностранных государств // Зарубежное военное обозрение. – 2006. – №8. – С.25–28.

20. Униформа армии США 2002 г. (US Army Uniforms) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pentagonus.ru/publ/20-1-0-67.

21. Федоров В. Некоторые проблемы жизнеобеспечения женщин-военнослужащих в ВМС США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://commi.narod.ru/txt/2000/0805.html.

Мараєва В. В., *кандидат історичних наук*
старший науковий співробітник НДЦ
гуманітарних проблем ЗС України (м. Київ)

ДОСВІД ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ІЗРАЇЛЮ

У статті розглядається досвід гендерної політики в армії Ізраїлю, висвітлюються проблеми, пов'язані з інтеграцією жінок у бойові підрозділи.

В статье рассматривается опыт гендерной политики в армии Израиля, раскрываются проблемы, связанные с интеграцией женщин в боевые подразделения.

In the article experience of gender policy is examined in the army of Israel, problems, related to integration of women in battle subsections, light up.

Ізраїльські збройні сили вважаються однією з кращих армій світу. У самому Ізраїлі її зазвичай іменують скорочено ЦАХАЛ – Армія оборони Ізраїлю. У цій назві точно відображена суть армії, призначеної лише для воєнних дій із захисту єврейської держави та єврейського народу [1]. Ізраїльське суспільство багато років перебуває у стані перманентного воєнного конфлікту, і проблема "гендер і мілітаризм" є для нього особливо актуальною.

Участь єврейських жінок в обороні Ізраїлю має давню традицію, коріння якої йде від біблейської героїні Дебори, яка зі зброєю в руках захищала свою країну від іноземних загарбників. Ця традиція відродилась в сучасному Ізраїлі. Жінки відігравали помітну роль у підпільних бойових організаціях (Хагана, Лехі, Ефель), що боролись за незалежність держави. У роки Другої світової війни загони єврейської самооборони співробітничали з британськими збройними силами. Тисячі жінок добровільно вступили в британську армію. Були вони й серед диверсантів-парашутистів, яких Великобританія закинула в окуповану Європу, багато з них героїчно воювали і загинули у боях з нацистами [6].

Коли ООН визнала права Ізраїлю на існування, а мусульманський світ почав джихад під лозунгом "скинути євреїв в море", загальна мобілізація виявилась єдиною можливістю вистояти. Для молодої держави цінним був кожен боєць. Декларація незалежності Ізраїлю проголосила гендерну рівність одним із пріоритетів держави. Перший прем'єр-міністр Давид Бен-Гуріон тоді заявив: "Військова служба – найвищий символ виконання громадянського обов'язку, і поки жінки й чоловіки нерівні у виконанні цього почесного обов'язку, не можна говорити про повну рівноправність" [11].

Після перемоги у Війні за незалежність (1948 – 1949 рр.) необхідність відправляти жінок на передову зникла. Але їх призов до армії відміняти не стали – ЦАХАЛу, як і раніше, не вистачало людей. Закон про військову службу 1949 р. визначав як для чоловіків, так і для жінок служити в армії або на іншій службі на благо батьківщини. Відтоді жінкам заборонялось входити до складу бойових підрозділів. Але жінки-інструктори широко були представлені у танкових, снайперських, саперних школах, де вони безпосередньо займались підготовкою спеціалістів для бойових частин [5].

Саме з 1949 р. ізраїльські жінки почали відстоювати своє право служити в армії нарівні з чоловіками, тоді їх підтримали численні жіночі організації Ізраїлю. Коли у 1994 р. до командування ВПС звернулась Елліс Міллер з проханням допустити її до іспитів в Академію Військово-повітряних сил, відкрито заявивши про своє право стати льотчиком-винищувачем ізраїльських ВПС, вона отримала відмову. Командування мотивувало це тим, що усі потенційні кандидати в льотчики ВПС зобов'язані підписати контракт на багатолітню кадрову службу, а заміжжя і поява дітей не дозволять жінці повноцінно виконувати договірні зобов'язання.

У листопаді 1995 р. Верховний Суд Ізраїлю задовольнив позив Е.Міллер і своїм рішенням вніс зміни до Закону про військову службу, дозволивши жінкам служити у бойових частинах, а також навчатись в офіцерських школах льотчиків і морських командирів. У 1997 р. Е.Міллер стала першою дівчиною-кадетом льотного курсу Академії Військово-повітряних сил, хоча згодом вона була відрахована з курсу, бо не витримувала льотних перевантажень [9]. Але шлях у бойову авіацію був відкритий іншим жінкам. Скоро кадетами Військово-повітряної академії стали відразу три дівчини, які успішно закінчили академію і стали штурманами винищувачів-бомбардувальників F-16. Одна з них, першою отримавши диплом штурмана, брала участь у бойових вильотах у 2000 р.,

метою яких було прикриття з повітря ізраїльських військ, що виходили з Лівану.

21 листопада 2001 р. вперше в ізраїльських ВПС диплом льотчика-винищувача отримала жінка – лейтенант Роні. Протягом двох років вона служила пілотом F-16, на її рахунку багато бойових вильотів. Пізніше Роні стала льотчиком-інструктором у Військово-повітряній академії, поєднуючи викладацьку діяльність з бойовими вильотами. За повідомленням газети Maariv, цей курс підготовки льотчиків-винищувачів завершила друга в історії ВПС Ізраїлю жінка – військовий льотчик, лейтенант Н. Ще дві жінки отримали посади в транспортній ескадрильї і ескадрильї вертольотів "Саар".

На приймальній комісії для вступу на льотний курс Академії Військово-повітряних сил дівчата складають приблизно 5% від загальної кількості кандидатів. За останні 10 років, коли в льотних курсах почали брати участь жінки, тільки 17 із них успішно його закінчили, – це складає лише трохи більше 1%. Випускниці льотного курсу займають посади пілотів і штурманів бойових і транспортних літаків, пілотів бойових і транспортних вертольотів. Капітан Йіфат, офіцер ВПС ЦАХАЛу, пілот транспортного літака С-130 Hercules, стала першою в історії Ізраїлю жінкою, яка зайняла посаду заступника командира ескадрильї. Останнім часом вона обіймає посаду командира базового наземного курсу льотної школи ВПС. У Військово-повітряних силах зазначили, що згідно вказівці командуючого ВПС генерал-майора Еліезера Шкеді, усі посади у військовій авіації повинні бути відкритими перед жінками [9].

Щодо інтеграції жінок у Військово-морський флот, то сьогодні вони мають можливість навчатись у військово-морській академії. Жінки проходять службу і в елітних підрозділах: так, у спецпідрозділі ізраїльських плавців-підводників з'явились дві жінки, які закінчили курс водолазів. Згідно вимог ЦАХАЛу стосовно бійців, які пройшли спеціальне навчання, жінки продовжать строк своєї служби на рік на контрактних умовах. Досі у підрозділі підводників ВМС, які виконують занурення на глибину до 90 метрів, служили тільки чоловіки.

Після того, як дівчата пройшли відбір у підрозділі із забезпечення безпеки портів і закінчили курс молодого бійця, вони почали навчання на професійному курсі, необхідному для служби у спецпідрозділі. Курс включав навчання професії водолаза, а також навичок патрулювання і боротьби з тероризмом. Після завершення підготовки і проходження іспитів, дівчатам довелось боротись за місце на курсі спецпідрозділу плавців-підводників, на який зараховують лише кілька осіб на рік. У ВМФ Ізраїлю підкреслюють, що дівчата були прийняті на курс не тому, що армія зробила черговий крок назустріч емансипації. Вони не отримали ніяких поблажок, і зайняли місця на курсі виключно завдяки своїм талантам і можливостям, – відмічають в ЦАХАЛі [4].

Важливою подією, що відображає зміни ставлення до жінок в армії, був розпуск Жіночого корпусу у 2001 р. і заснування Управління радника у справах жінок-військовослужбовців при Генеральному штабі. Тоді його очолила генерал-майор Сюзі Йогів. На її думку, "жінки можуть займати будь-яку посаду і виконувати будь-яку роботу в лавах ЦАХАЛу. ...У них є більше можливостей для кар'єрного росту, а відповідно, і більш висока мотивація проходження служби у бойових частинах. Армія оборони Ізраїлю повинна брати на службу професіоналів, відбір яких буде проводитись виходячи з кваліфікації, а не за статевими ознаками. Жінкам підвладні будь-яка робота і посада, навіть у піхотних частинах, тому для них будуть відкриті усі бойові підрозділи" [6]. До речі, вперше в історії Ізраїлю жінка, підполковник Шош Кахлон, була призначена командиром мотопіхотного батальйону.

З 2000 року, після того, як Кнесет прийняв закон, що дозволяв жінкам-військовослужбовцям службу в лавах бойових підрозділів, ЦАХАЛ розпочав впровадження експериментальної програми по створенню окремих бойових рот з переважаючим жіночим складом. У 2004 році, щоб надати жінкам можливість масово служити у бойовому підрозділі і відпрацювати можливо пов'язані з такою службою проблеми, був створений батальйон "Каракаль" (33-й батальйон) – окремий піхотний підрозділ сухопутних військ ЦАХАЛу. Підрозділ визначається як батальйон легкої піхоти і несе патрульну службу. Його основними задачами є охорона південних кордонів Ізраїлю, патрулювання доріг півдня країни для запобігання проникненню терористів до центральних (густонаселених) районів.

Назва "Каракаль" була присвоєна на честь виду хижаків – мешканців Аравійської пустелі, самці і самки яких зовнішньо не відрізняються один від одного. У батальйоні служать жінки й чоловіки, без розрізнення посад і обов'язків з огляду на стать на будь-якому рівні, при цьому чоловіки складають

30% військовослужбовців. Призовники потрапляють до батальйону після піврічної підготовки, яка включає звичайний курс молодого бійця [2].

Результатом прийнятої у 2000 р. поправки до закону про службу безпеки, яка передбачала принцип рівності стосовно жінок, які займають посади в армії, стала їх участь у бойових діях у Лівані в липні-серпні 2006 р. Вперше після Війни за незалежність у ході бойових дій жінки боролись в лавах бойових підрозділів, виконуючи свій воїнський обов'язок нарівні з чоловіками. Ізраїльські феміністки, що вели багатолітню боротьбу за досягнення повної рівноправності у такому споконвічно чоловічому виді діяльності, яким є війна, заявляли про переконливу перемогу. Разом з тим, участь жінок у бойових діях в Лівані стала темою широкої громадської дискусії в Ізраїлі щодо необхідності присутності взагалі жінок в армії [9].

Після закінчення другої ліванської війни (2006 р.) необхідно було скоротити бюджет армії, і було прийняте рішення розпустити Управління радника у справах жінок-військовослужбовців при Генеральному штабі. Тільки завдяки тиску з боку жіночих організацій це рішення не було виконано [5].

У вересні 2007 р. спеціальна комісія ЦАХАЛу, яка перевіряла службу жінок в армії, надала ряд рекомендацій командуванню, серед яких: 1) відкрити жінкам доступ до служби у всіх підрозділах Армії оборони Ізраїлю на всіх посадах. "В армії більше не повинно бути підрозділів, в яких жінки не служать лише тому, що вони жінки", – йшлося у доповіді комісії, переданій на розгляд генштабу. У той же час, рекомендувалось залишити за міністром оборони право закрити окремі підрозділи для жінок, підкресливши при цьому, що "вірогідність загибелі або потрапляння у полон не повинна грати ролі у прийнятті даного рішення"; 2) змінити систему призову і розподілу таким чином, щоб призначення певного солдата на певну посаду залежало б тільки від його якостей, а не від статевої приналежності; 3) зрівняти строк служби для чоловіків і жінок [9].

В свою чергу командування ЦАХАЛу, за даними газети The Jerusalem Post з посиланням на високопоставленого армійського чиновника-жінку, виступило з пропозицією внести на розгляд Кнесету новий закон, який би дозволив скоротити пільги і залучити до військової служби більше жінок. Було зазначено, що 42% ізраїльтянок призовного віку щорічно звільняються від служби в ЦАХАЛі через релігійні заборони, а також через те, що вони, за їхніми ж словами, не можуть постійно знаходитись виключно в чоловічому оточенні. "Ми вимагаємо змінити законодавство і покласти край подібній практиці", – заявило джерело видання. Новий закон повинен був передусім ускладнити отримання звільнення від служби в армії на релігійних засадах. Крім того, військові пропонували збільшити строк служби для жінок-солдаток з 2 до 3 років, прирівнявши їх у цьому показнику до чоловіків [10].

За даними журналу міністерства оборони Ізраїлю "Бамахане", сьогодні жінки складають 35% особового складу і 26% офіцерського складу ЦАХАЛу. Серед офіцерів у званні лейтенанта вони складають 44%, у званні капітана – 30%, у званні підполковника відсоток жінок знижується до 12. Але є тенденція до збільшення цього числа [6, 8].

За словами бригадного генерала Іегудіт Грісаро – радника начальника Генштабу у справах жінок, зараз жінки поряд з чоловіками можуть займати 90% посад у ЦАХАЛі. Станом на 2009 рік, відсоткова кількість військовослужбовців-жінок складала: бронетанкові війська – 20%; артилерійські війська – 20%; рятувальна служба – 25%; батальйон легкої піхоти "Каракаль" – 70%; окремі ескадрильї військово-повітряних сил – 25–30%; батальйон польової розвідки "Нешер" – 23%; підрозділ ВМФ "Снапір" (охорона акваторії морських портів) – 24%; спецназ Генштабу Ізраїлю – 40%; підрозділ прикордонної поліції МАГАВ – 10%; частини бойової підтримки і технічних служб – 13,7% (у 1998 р. – 5,1%) [8].

Службу у бойових частинах обирають 2,5% жінок (від їх загального призову до ЦАХАЛу) [3]. Згідно офіційних даних, у 2008 р. жінки складали 3% загального складу бойових частин ЦАХАЛу. За останні два роки їх кількість почала збільшуватись. Це стало наслідком рішення командування відкрити для жінок цілий ряд елітних курсів, досі доступних тільки для чоловіків. Серед інших були відкриті для жінок і офіцерські курси "Гелен", призначені для підготовки офіцерів елітних підрозділів. На офіцерських курсах для штабних офіцерів технічної і бойової підтримки жінки складають більше 50% курсантів. На офіцерських курсах для офіцерів бойових частин – 2,5%.

У листопаді 2009 р. завершився перший курс снайперів, в якому брали участь жінки. Із 16 випускників 13 були жінки, що становить понад 80%. Всі вони проходять службу в батальйоні "Каракаль", створивши основу

снайперського взводу. Подібні взводи керівництво ЦАХАЛу має намір створити у всіх піхотних батальйонах.

Разом із тим, у лютому 2010 р. у ЗМІ з'явилась інформація про створення спеціальної комісії, яка буде переглядати питання про доцільність призову жінок на військову службу. Відповідне рішення про створення комісії було прийняте главою армійського відділу кадрів генералом Е. Штерном за рекомендацією бригадного генерала Іегудіт Грісаро. У складі комісії: колишній депутат Кнесету професор Н.Хазан, командувачі бригад, воєнні лікарі й інші особи. Приводом для створення такої комісії стали численні проблеми, якими супроводжується армійська служба жінок. "Необхідність перегляду попереднього підходу виникла після того, як допуск жінок до традиційно чоловічих армійських посад був визнаний помилкою", – писала ізраїльська газета Maariv [7].

Очікується, що рішення комісії кардинально змінить існуючий стан. Комісія повинна вирішити, наскільки бажаною є для армії інтеграція жінок у різні роди військ і чи зобов'язана армія взагалі приймати жінок на військову службу. Комісія також обговорить, наскільки фізіологічні і соціальні обмеження ускладнюють службу дівчат, і чи необхідно обмежити допуск жінок до служби у деякі частини. Як відзначив високопоставлений робітник кадрового відділу армії, "ми пройшли немалий шлях. 1500 дівчат у бойових частинах – це більше, ніж нічого, і не треба зневажати цим. У дівчат в бойових частинах є досягнення, і немалі, але питання інтеграції жінок в армії повинне бути вивчене ґрунтовно" [7].

Підводячи підсумки, зазначимо наступне. Пройшовши складний шлях до інтеграції жінок в армії, сьогодні керівництво ЦАХАЛу стикається з необхідністю вивчати питання можливого обмеження допуску жінок до служби. Доводиться зважати на ставлення ізраїльського населення до ролі жінки в суспільстві, на погляди релігійних організацій, які все частіше виступають із заявами про неможливість служби жінки в армії.

Література

1. Армия обороны Израиля // Энциклопедия "Еврейский мир" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jhistory.nfurman.com/teacher/06_161.htm.
2. Армия обороны Израиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/51467.
3. Армейская комиссия рекомендовала принимать девушек во все подразделения ЦАХАЛа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.co.il/israel/17sep2007/ravnopr308_print.html.
4. Женская доля в израильской армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.somus.ru/news/detail.php?ID=1846.
5. Женщины в Израиле: прошлое, настоящее и будущее Тамир Тал, Женская сеть Израиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://community.livejournal.com/feminism_ua/297366.html.
6. Женщины в израильской армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewniverse.ru/biher/AShulman/12.htm.
7. Израиль может отказаться от призыва девушек на военную службу // Jewish News. – 2010. – 16 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jn.com.ua/Israel/armiya_0607.html.
8. Праздничный отчет ЦАХАЛа: "Для женщин открыто 90% военных должностей" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsru.co.il/israel/08mar2009/nashim503.html.
9. Шульман А. Женщины в Израильской Армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shaon.livejournal.com/82223.html.
10. ЦАХАЛ заставит служить религиозных израильтянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewish.ru/news/israel/2007/03/news994246744.php.
11. Юзик Ю. Оазис феминизма или про женщин из израильской армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mylife.by/rabota-i-tyi/oazis-feminizma-ili-pro-zhenschin-iz-izrailskoy-armii.html.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Вісник Національної академії оборони України» є фаховим виданням з педагогічних та психологічних наук.

До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1) та містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Зазначені елементи можуть бути відокремлені як підрозділи, або не виділятися в тексті.

Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. Стаття оформлюється за зразком:

- назва статті (великими літерами);
- над назвою статті через 2 інтервали вказується прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи;
- під назвою через 1 інтервал робляться анотації з ключовими словами на українській, російській та англійській мовах;
- література подається наприкінці статті та оформлюється згідно наказу ВАК України від 26.01.2008 р. №63;
- формат сторінки – А 4.

Обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 др.ар. (20 тис. друкованих знаків).

До статті обов'язково потрібно додавати:

а) її електронну версію на диску CD-R (CD-RW) дискеті 3,5 у форматі *.doc або *.rtf, набрану в текстовому редакторі Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі PCX, або збережені як документ Word; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не нумеруються, колонтитули не використовуються;

б) для здобувачів і ад'юнктів (аспірантів) обов'язково рекомендація наукового керівника та кафедри;

в) витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації;

г) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Погляди авторів статей можуть не завжди співпадати з поглядами редакції журналу.

Відповідальність за зміст та якість статті несуть автор, кафедра (відділ) та рецензент.

Матеріали, що оформлені неохайно і не відповідають зазначеним правилам, редакцією не розглядаються. Рукописи, не прийняті до друку або відхилені редакцією, авторам не повертаються.

Збірник наукових праць

В І С Н И К

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

3 (16) / 2010

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу редакції заборонено

Редактор ***В. В. Стасюк***
Комп'ютерна верстка ***В. Ж. Богайчук***

Здано до набору 22. 06. 10. Підписано до друку 23. 06. 10. Формат 30х42
Обл. вид. арк. 9. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28